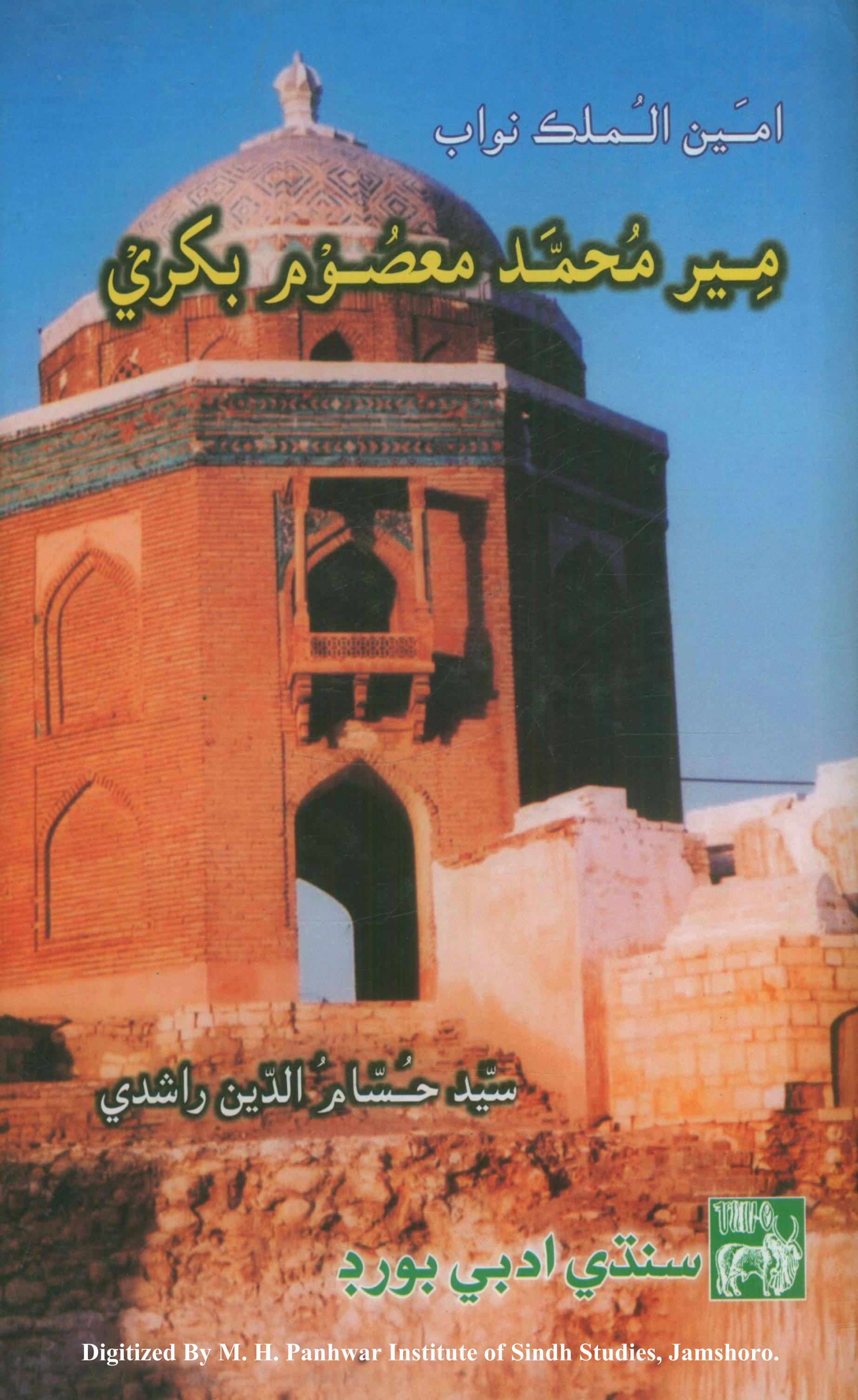

امَين الـمُلک نواب

مِير مُحمّد معصُوم بکري

سيّد حُسّامُ الدّين راشدي

سنڌي ادبي بورڊ

Digitized By M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

امين الملڪ نواب

مير محمد معصوم بکري

(944ھ - 1014ھ)

(مؤرخ، شاعر، سپاهي، امير ۽ ڊپلوميٽ)

تاليف:

سيد حسام الدين راشدي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2005ع

Digitized By M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

ڇاپو پهريون سال 1979ع تعداد هڪ هزار
ڇاپو ٻيو آگسٽ 2005ع تعداد هڪ هزار

قيمت: ٻه سؤ سٺ رپيا
[Price Rs. 260-00]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

خريداريءَ لاءِ رابطو:
سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
(فون ۽ فيڪس نمبر: 2633679 - 022)
Email Address: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاهه ڇپيو ۽ انعام الله شيخ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

درِ مذهب ما، بجمله یکسان میباش
در دایرهٔ کفر، بایمان میباش
اینست طریقِ عشق جانانهٔ ما
زنار بگردن و مسلمان میباش

— نامي

انتساب

برادر بزرگوار پير علي محمد راشديءَ جي نالي

جنهن پهريون مير معصوم جي سوانح سنڌيءَ ۾
لکي ۽ جنهن سان حياتيءَ جا ڪيترا يادگار سال
گڏ گذاري گهڻو ڪجهه لاڀ پرايم:

فرو نيايدم اين سر بجز، بدرگه دوست
که آنچه درکفِ ما ماهست، فيض صحبت اوست

— حسام الدين

ڇپائيندڙ پاران

سن 923 ھ /1517ع ۾ ظھيرالدين بابر قنڌار جي حاڪم شاھ بيگ ارغون کي اقتدار تان دستبردار ڪري قنڌار جون ڪُنجيون حاصل ڪيون. هيءُ اهو دور هو جڏهن ايران ۽ افغانستان ۾ ڪيترائي ترڪ چنگيزي قبيلا اقتدار جي خوني ڪشمڪش ۾ رڌل هئا ۽ سن 923هہ- 926هہ/ 1517ع- 1519ع تائين بابر پاران قنڌار مان تڙيل حڪمران شاھ بيگ ارغون شال، ڪوئٽا ۽ سبيءَ تي پنهنجو غاصبانہ اقتدار مضبوط ڪري رهيو هو. جنهن کان پوءِ سندس نڪ جي سامهون سنڌ جي سائي ۽ خوشحال سرزمين هئي، جنهن تي ڪيترين ئي لڙاين کان پوءِ بہ هو قبضو نہ پئي ڪري سگهيو. نيٺ 11- محرم 926ھ / 1519ع تي هن افغانين جي هڪ وڏي لشڪر سان سنڌ تي حملو ڪيو ۽ حرفت سان اها جنگ کٽي سنڌ کي ٽن پاڳن ۾ ورهائي ڇڏيائين. سيوهڻ تي هو پاڻ حڪمران ٿي ويٺو، جڏهن تہ ٺٽي جي نالي ماتر حڪمراني ڄام فيروز جي حوالي ٿي ۽ بکر جي حاڪميت هن پنهنجي قنڌاري ساٿي، دوست ۽ دست راست مير فاضل ڪوڪلتاش جي حوالي ڪئي. شاھ بيگ ارغون جي مرڻ کان پوءِ شوال 930ھ /1524ع ۾ سندس پٽ شاھ حسن ارغون ٺٽي ۾ قائم نالي ماتر ڄام حڪومت تي بہ قبضو ڪري ورتو. نتيجي ۾ ڄام فيروز ٽي ڀيرا گجرات ۽ ڪڇ جي سنڌي لشڪر جي مدد سان سنڌ تي پنهنجي حڪمراني قائم ڪرڻ لاءِ هٿ پير هنيا، پر هر ڀيري ناڪام ٿيو. هو سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ آخري جنگ ڪرڻ جي تياريءَ دوران گجرات ۾ همايون جي فوج جي هٿان سن 942 ھ /1535ع ۾ مارجي ويو.

هيءُ اهو دور هو، جنهن ۾ سنڌ تي ڌارين پنهنجو قبضو قائم رکڻ لاءِ حملا ڪيا ۽ هر قسم جي ظلم کي روا رکيو. ارغونن جي پيٽ ۾ سنڌ اندر ڪن مقامي قبيلن گهريو ٿي، تہ سنڌ تي همايون جي حڪمراني ارغونن جي حڪمراني کان بهتر رهندي، پر ڄام فيروز جي مارجڻ کان پوءِ سنڌن اها اميد بہ ختم ٿي ويئي. سن 962ھ / 1555ع ۾ شاھ حسن ارغون پنهنجو ڪوبہ پٽيتو وارث نہ ڇڏيندي 'پلي پوٽن' ۾ مري ويو. ان وقت امير محمود ڪوڪلتاش، جيڪو سندس تيج شريڪ ياءُ هو، سندس سيرانديءَ کان موجود هو، جنهن تڙ تڪڙ ۾ شاھ حسن ارغون جو لاش ٺٽي ڏانهن اماڻي پنهنجي اقتدار ماٿڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا. ٻئي طرف ارغونن جي افغاني عزيزن، يعني ترخانن

ادارن کي ڀرپور ڪردار ادا ڪرڻو پوندو آهي. ان جي باوجود هن تذڪري ۾ سنڌ جي نامور ۽ ٻي ٻاڪ محقق جناب پير حسام الدين شاهه راشدي مغل سرڪار جي نامياري سياستدان ۽ منتظم ”مير محمد معصوم بکريءَ“ بابت جيڪي حالات قلمبند ڪيا آهن، سي سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ جي حوالي سان تمام وڏي انفراديت رکن ٿا. هيءُ ڪتاب ڪل ٽيهن بابن تي مشتمل آهي، جن مان پهريان اٺ باب مير صاحب جي پيدائش کان جوانيءَ تائين وارن حالات تي مبني آهن. باقي باب جوانيءَ کان لاڏاڻي تائين وارن حالات کي ظاهر ڪن ٿا.

ڪتاب جي تياريءَ ۾ جناب پير صاحب جن ڪيترن ئي مستند ڪتابن، مخزنن، مقالن ۽ خطي نسخن مان استفادو ڪيو آهي. پير صاحب ان سلسلي ۾ وڏيڪ جاڪوڙ ڪندي ايران ۾ مير محمد معصوم بکريءَ جي يادگارن تي وڃي انهن جو مشاهدو ڪرڻ ۽ ماڻهن کان ان بابت معلومات وٺڻ جهڙا ڪشالا پڻ ڪڍيا، تڏهن وڃي مس هيءُ ڪتاب تيار ٿيو آهي.

هيءَ هڪ واضح حقيقت آهي ته هن ڪتاب سميت پير حسام الدين شاهه راشدي، سنڌ جي تاريخ ۽ اُن جي قومن، قبيلن ۽ شخصيتن تي وڏيون تحقيقي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، جن جي ساراهه ڪرڻ کان رهي نه ٿو سگهجي. علمي، ادبي، تاريخي ۽ ثقافتي طور تي سنڌ کي اڄ به پير صاحب جهڙن ٻي ٻاڪ مؤرخن جي ڏاڍي ضرورت آهي.

ڪتاب ”مير محمد معصوم بکري“ جي مطالعي کان پوءِ نه رڳو مير صاحب جي حالات زندگي کان بخوبي واقفيت حاصل ٿئي ٿي، بلڪه مغل دور جي تڏهوڪي سنڌ آئيني جيان روشن ٿي سامهون بيهي ٿي. هن ڪتاب جو ٻيهر ڇاپو مارڪيٽ ۾ آڻيندي اسان نهايت خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون. اميد اٿئون ته مانوارن پڙهندڙن طرفان به سٺي موٽ ملندي.

ڄامشورو، سنڌ
سومر ١١- شوال المڪرم ١٤٢٦هه
بمطابق 14- نومبر 2005ع

انعام الله شيخ
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

فهرست

باب	عنوان	صفحو
	ديباچو	(ز)
پهريون	خاندان ۽ اُن جا بزرگ	1
ٻيو	حسب نسب ۽ نسب نامو	11
ٽيون	سيد مير صفائي	20
چوٿون	مير سيد ڪلان ڪابڙوتي سيوهاڻي	32
پنجون	سيدصفائي جي دؤر ۾ سنڌ جي سياسي ۽ ملڪي حالت	38
ڇهون	سيد صفائي جا آثار	52
ستون	مير معصوم جي ولادت	55
اٺون	ميرمعصوم- نالو، لقب، تعليم ۽ تربيت	60
نائون	زندگيءَ جي ڪشمڪش جي شروعات	69
ڏهون	اڪبري دربار ۾ شروعاتي زندگي	76
يارهون	گجرات جي مهم ۽ قيام	81
ٻارهون	گجرات کان لاهور روانگي	92
تيرهون	سنڌ تي گهوڙا	94
چوڏهون	نڌڪا گهوڙا غيباٽا هسوار	102
پندرهون	بکر جو قيام، سيويءَ جي فتح	110
سورهون	قنڌار ۾ فوجي خدمت ۽ قيام	114
سترهون	آسير (خانديش) جي مهم	122
ارڙهون	ايران جي سفارت ۽ سفر جي روئداد	130
اوڻيهون	ايران کان واپسي، اڪبر جي وفات ۽ جهانگير جي تخت نشيني	163

انهيءَ سوسائٽيءَ جا هينيان بہ اغراض مقاصد هئا:
1. تاريخ ۽ آثار قديمہ جي تحقيقات
2. صحيح تاريخ ۽ سوانح مشاهير جي نشرو اشاعت

منهنجي برادر بزرگوار پير علي محمد راشدي صاحب سکر ۽ بکر جي اسلامي آثارن متعلق تحقيق شروع ڪئي ۽ هڪ مفصل مقالو انهيءَ ڏس ۾ لکي پهريون "ستاره سنڌ" جي بهار نمبر ۾، ۽ پوءِ "الوحيد" جي سنڌ آزاد نمبر ۾ شايع ڪيو. ٻيو ھڪ ليڪچر مير معصوم جي احوال تي تيار ڪيائين، جيڪو 20 - ڊسمبر 1931ع جو سکر جي بزم مشاعري ۾ پڙهيو ويو ۽ پوءِ مٿئين سوسائٽيءَ جي اهتمام سان جنوري 1932ع ۾ "حيات معصوم" جي عنوان هيٺ سنڌ زميندار پريس مان شايع ٿيو. مير معصوم جي هڪ حدتائين تفصيلي سوانح لکڻ ۽ ڪتابي صورت ۾ ڇپڻ جي اها پهرين ڪوشش هئي، جنهن کي پوءِ ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم پڻ پنهنجو ماخذ بڻايو.

....

مير معصوم جا ڪيترا تاريخي آثار سکر ۾ هئا. سندس مرڪز ۽ گهرگهاٽ اتهن هو، تنهنڪري هن انهيءَ شهر کي سينگارڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي. مير جي تاريخي آثارن ڪانسواءِ بہ سکر، بکر ۽ روهڙيءَ ۾ اسان جي شاندار ماضيءَ جا اهڃاڻ ۽ نشان ڳاٽاٽي کان گهڻا موجود هئا. انهيءَ وقت ڪيترو ڪجهہ اثاثو برجاءِ هو، جيڪو گهڻي قدر اڄ برباد ٿي ويو آهي. انهيءَ سرمايہ تي اسان ٻنهي ڀائرن وقت بوقت لکڻ شروع ڪيو. ڪجهہ ڇپبو رهيو، ڪجهہ رکي رهجي ويو. منهنجي ڀاءُ جون کي قيمتي لکتون مسجد منزلگاهہ واري هنگامي ۾ گم بہ ٿي ويون.

اهو ذوق ۽ اهو تجسس ۽ تحقيق، نتيجو هيو مير معصوم سان انهيءَ پهرين پيدا ٿيل تعلق ۽ دلچسپيءَ جو.

....

مير معصوم جي تاريخي آثارن ۾ درياهہ جي ڪنار تي ساڌٻيلي جي آمهون سامهون ٻن عمارتن جو هڪ مجموعو هو، جنهن کي مسلمان "مسجد" ۽ هندو "منزل گاهہ" سڏيندا هئا. هندو ۽ مسلمانن جي رت کي گرم رکڻ لاءِ سکر جا مقامي ليبدر عرصي کان انهن جاين تي ضرورت پوڻ تي ٻنهي ڌرين کي

ويڙهائيندا رهندا هئا. هندن کي مسلمانن جي ناڙاچوڙ ڪرڻ ۾ سڙڪ ڏانهن منهن ڪري اڳٺ چڪ ۾ وجهي پسار ڪندي ڪندي وٺ پچائڻ واري "ڪشٺ" نتي آئڙي[1] . ازانسواءِ دريا شاهه تي پنج وقتو "سربزون" سارڻ بہ هنن ڪي ڪونہ تي وٺيون. شري ساڌ ٻيلي جو پتڻ سامهون هو، جتان نر ۽ نارين جو سنجهہ- صبح عام لنگهہ هو.

مسلمانن هندن جو اهو اعتراض سراسر "مداخلت في الدين" سمجهيو تي. ميونسپل اليڪشن وقت تہ ٻئي ڌريون انهيءَ مسئلي تي ايجيٽيشن ڪري ووٽرن کي جوش ۽ جذبي ۾ آڻيندڙ رهيون ٿي. انگريزن مسئلي جي سنگينيءَ ۽ انهيءَ مان پيدا ٿيندڙ سيني خطرن جي مدنظر، عمارتن تي سرڪاري ڪڙا ڪلف چاڙهي ڇڏيا، جيڪي اسان واري زماني ۾ جيتوڻيڪ ڪٽجي ويا هئا، ليڪن موجود هئا. ۽ آخر 1939ع ۾ **"مسجد منزلگاهہ واري هندو مسلمان فسادن"**جي هاجيڪار خونريزين ڪان پوءِ وجي لٿا. مير معصوم بکري جي اها جوڙايل تاريخي عمارت نہ ڇڙو سنڌ جي سياست ۾ انقلاب جو سبب بڻي، بلڪ پوري هندوستان جي هندو - مسلم سياست جي مستقل وڇوٽيءَ لاءِ بنيادي پٿر ثابت ٿي. سکر ۾ انهيءَ عمارت تي ٿيل خوني اختلاف، گڏيل هندوستان جي آئيندي لاءِ هيٺيان نتيجا ڪڍيا:

1. سنڌ جا هندو - مسلمان هميشہ لاءِ هڪٻئي کان ٽٽي ۽ جدا ٿي ويا.
2. خانبهادر الهہ بخش شهيد جي وزارت ٽوڙڻ ۽ هندن جي ساٿ کي هيسائي ڪانئس جدا ڪرڻ خاطر "منزلگاهہ" جي قضيہ تي خوني فساد ٿيا.
3. خانبهادر الهہ بخش جي وزارت عظميٰ ختم ٿي ۽ اڳتي هلي پاڻ بہ شهيد ٿيو.
4. خانبهادر الهہ بخش ۽ هندن جي گڏيل طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ سنڌ جي چند سياستڪارن ٻيو چارو نہ ڏسي "مسلم ليگ" کي سنڌ اندر منظم ڪري قائداعظم کي هندستان مان گهرائي ڪراچي ۾ عيدگاهہ وارو جلسو ڪيو، جنهن ۾ ورهاڱي جي تصور وارو **"نهراءُ"** پهريون دفعو پاس ڪيو ويو.

---

[1] هندن کي اهو اعتراض هو. ۽ اهي لفظ زبان زد هوندا هئا.

6. تاريخ طاهري 1030ھ
7. عالم آرائي عباسي 1037ھ
8. مظهر شاهجهاني 1044ھ
9. ذخيرة الخوانين 1061ھ

اهي آهن مکيہ مصنف ۽ مستند احوال تي مبني بنيادي ڪتاب. جن تان پوين تذڪره نويسن ۽ احوال لکندڙ مصنفن، استفادو پي ڪيو آهي.

راقم الحروف اهي ۽ ٻيا ڪيترائي پويان ماخذ، بيشمار امدادي ڪتاب، نوشتا، بياض ۽ خطي نسخا پيش نظر رکيا آهن. جن مان ڪن مکيہ ڪتابن جا نالا ماخذ جي فهرست ۽ متن جي حاشين ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

ارمان آهي جو "تاريخ سنڌ" ڪانسواءِ مير جو پنهنجو ٻيو ڪوبہ ادبي ۽ علمي ورثو ميسر ٿي نہ سگهيو. جنهنڪري سوانح جو مکيہ پهلو نظرن کان اڄ بہ اوجهڙ رهيو. شعر جو ذخيرو نہ فقط مير جي فڪري اهڃاڻ کي روشن ڪري ها، بلڪ امڪان آهي تہ زندگيءَ جون کي اهم واقعاتي روايتون پڻ هٿ اچي وڃن ٿا. پڇنديءَ آهر تہ هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويئي، پر ڪاميابي ڪانہ ٿي.

....

پنهنجي وس ۽ وسيلن مطابق ڪتاب کي هر طرح مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ٿيل آهي. سوانح جي مليل مواد کي موضوع وار ترتيب ڏنو ويو آهي. هٿ آيل شعرن جو ذخيرو پڻ يڪجا ڪيو ويو آهي، هرڪا ڪوشش ڪري مير جا ڪتبا ڪنا ڪيل آهن. ڪتبن، عمارتن ۽ قبرستان جون تصويرون ۽ نقشا شامل ڪيل آهن، جن جي عڪس برداري، سواءِ ڪن چند جي راقم جي پنهنجي ڪيل آهي.

هن سموري ڪمام کي تيار ڪرڻ ۽ ميسر ڪرڻ ۾ ڪيترن دوستن مدد ڪئي آهي، جن لاءِ هر وقت دست بدعا آهيان. جهڙوڪ:

1. ڊاڪٽر نذير احمد صاحب — عليگڙھ
2. جناب مالڪ رام صاحب — دهلي
3. ڊاڪٽر لطف الله هنرفر — اصفهان
4. جناب علي اڪبر جعفري — تهران
5. جناب احمد گلچين معاني — مشهد

6. جناب ڊاڪٽر پرويز ناتل خانلري	تهران
7. جناب عبدالحي حبيبي	ڪابل
8. موسيو ڪوريل	پئرس
9. آغا راحت يار خان (مرحوم)	سکر
10. عبدالرحيم ميمڻ (مرحوم)	حيدرآباد
11. جناب محمود بيگ ڪتابدار آثار قديمه	ڪراچي
12. ڊاڪٽر محمد عبدالله چغتائي	لاهور
13. ڊاڪٽر محمودالحسن صديقي	ڪراچي
14. ڊاڪٽر محمد رفيق مغل	ڪراچي

پوريءَ اڌ صديءَ جو طويل فاصلو آهي. جن دوستن قرب ڪيا، ظاهر آهي تہ انهن سڀني جا نالا ياد رکڻ ڏکيو ڪم آهي، بهرحال انهن سڀني جو آءٌ ٿورائتو ۽ دعاگو آهيان.

....

ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي، جيتوڻيڪ ڪتاب سبب اداري جو علمي مانُ ٿيو ۽ نيڪناميءَ واري فهرست ۾ هڪ مانائتي عدد جو اضافو ٿيو، تاهم منهنجو اخلاقي فرض آهي تہ اهلڪارن جا ٿورا مڃيان. سيڪريٽري، سيد ظفر حسن شاهہ صاحب خاص سهڪار ڪيو. پريس مئنيجر، مسٽر الهہ بچائي يوسف زئي پنهنجون سڀئي فني صلاحيتون ڇپائي ۾ ڪتب آنديون. دوست عزيز مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جي همڪاري تہ هميشہ ڪان دل جي آڌت جو سبب رهي آهي. انهن سڀني صاحب جا ٿورا لاهي نٿو سگهان.

مهراڻ جي نائب مدير جناب ناشاد جي شڪرادائي پڻ فرض ٿو سمجهان، جنهن صاحب دلچسپي وٺي پاڻ هرتو محنت سان انڊيڪس ناهي ڪتاب ۾ شامل ڪئي. جناب شجيع ڪاظمي صاحب (ڪراچيءَ واري) ڪتاب جو ٽائيٽل ناهيو آهي، پنئين پاسي تي گورستان جو عڪس آهي ۽ مهڙ تي ڪي اهم تاريخي اهميت جا حامل ڪتبا آندا ويا آهن. مير جي خصوصيت ڪتبہ نويسي بہ هئي، تنهنڪري گردپوش ۾ سنڌس انهيءَ ذوق جو نشاندهي پڻ مدنظر رهي آهي.

تربت جام واري ڪتبي تي مير جا پنهنجا هٿ اکر ۽ يقيناً سنڌس پنهنجا

دسختط آهن، جيڪو نقطو پڙهندڙن کي ذهن ۾ رکڻ کپي.

ڀاءُ محمد ابراهيم جويي سموري ڪتاب جا پروف پڙهيا ۽ قيمتي صلاحون ڏنيون، جنهن جي ٿورن مجڻ تي هن ديباچي جي پڄاڻي ڪيان ٿو. رب ڪريم شال ڪيس خوش رکي.

علي رضا هائوس،
60 - الحمرا سوسائٽي،
ڪراچي،
27- جنوري 1979ع

الهہ واهي!

- حسام الدين راشدي

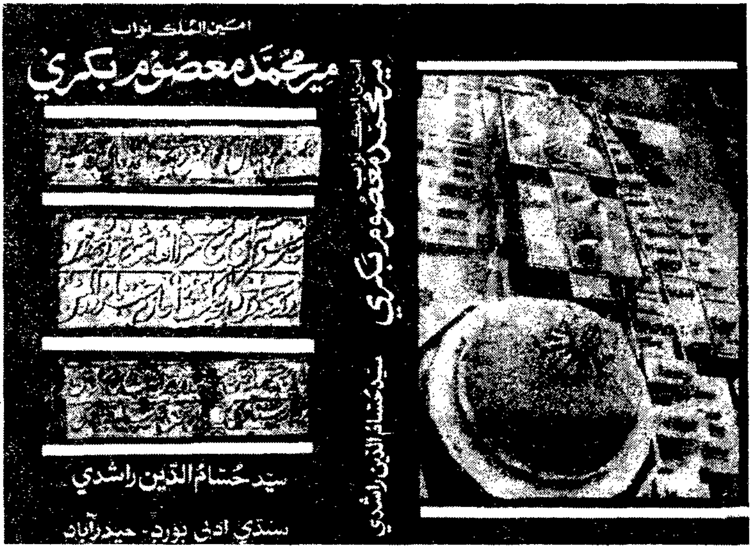

امین الملک نواب

میر محمد معصوم بکری

(احوال ؤ آثار)

باب پهريون

خاندان ۽ ان جا بزرگ

مير معصوم جو گهراڻو ترمذي سيدن جي انهيءَ ڦريءَ سان لڳي ٿو، جنهن جو سلسلو حضرت امام موسيٰ ڪاظم رضہ سان پيوست ٿئي ٿو. انهيءَ ڪان پهرين جو نسبنامي تي بحث ڪجي، مناسب لڳي ٿو تہ خاندان جي ڪن آڳاٽن بزرگن جو بيان ڪجي، جن لاءِ ڪي قدر معلومات ملي ٿي:

1- بابا حسن ابدال

مير معصوم پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾ قنڌار جو احوال لکندي هن بزرگ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ تاريخ جي ديباچي خواه پنهنجي ڪتبن ۾ پنهنجو سلسلو ساڻس ملايو آهي.

بابا حسن ابدال ترمذ [1] جي صحيح نسب ساداتن مان هو. هن شروع حياتيءَ ۾ وطن کان نڪري حرمين جي زيارت لاءِ سفر ڪيو. جتي ڪجهہ سال گذاري، شاهرخ ميرزا والي خراسان (807-850 هہ) [2] جي زماني ۾ ترڪيءَ (روم) جي رستي کان سبزوار [3] پهتو. شاهرخ ميرزا جي ساڻس عقيدت هئي، تنهنڪري هُن سان گڏجي قنڌار جي ويجهو "لنگر" ڳوٺ ۾ آيو ۽ پڪيءَ طرح اتهن رهي پيو. مير معصوم جو بيان آهي تہ: هن بزرگ پنهنجي مريدن کي چيو

---

[1] افغانستان جي مزار شريف ۽ دولت آباد جي مٿان تاجڪستان روس جي سرحد تي آهي. تقي ڪاشيءَ پنهنجي تذڪري ۾ لکيو آهي تہ: مير معصوم پيءُ جي طرفان ترمذ جي حسيني ساداتن سان لڳي ٿو ۽ ٻئي طرف کان سبزوار جي موسوي سيدن سان پيوست ٿئي ٿو- "از جانب پدر بزرگوار بہ سادات حسيني نسب، ترمذ ميرسد و از جانب ديگر، بسادات ڪبار موسوي حسب، بلدۀ طيبۀ سبزوار، راجع مي گردد" (خلاصةالاشعار نسخه مانچسٽر ورق 482 الف)- نيز رسالو پارس ڪراچي (1-1 ص 2) تقفي ڪاشيءَ هيٺيون شعر مٿينءَ عبارت بعد ڏنو آهي:

هم نبوت در نسب، هم بادشاهي در حسب
کو سليمان، تا در انگشتش کند انگشتري

"پادشاهي در حسب" انهيءَ ڪري چيو اٿائين جو صفوي بادشاهہ پاڻ کي موسوي سيد سڏائيندا هئا، جا ڳالهہ غلط آهي.

[2] ولد امير تيمور گورگان. شاهہ رخ ميرزا 14 ربيع الاخر 779 هہ جو سمرقند ۾ ڄائو ۽ فوت ٿيڻ بعد امير تيمور جي مقبري ۾ سمرقند ۾ دفن ٿيو. (ڏسو تفصيل ترخان نامہ جي شجري J ۾).

[3] سبز وار خراسان ۾ نيشاپور جي ايراضيءَ ۾ آهي.

هو تہ: هن مٽيءَ مان مون کي محبت جي خوشبو پئي اچي[1]!

حياتيءَ جي جنجال مان جند آجي ڪرڻ بعد انهيءَ ڳوٺ ۾ سندس مٽي پنوڙي پنهنجي جاءِ ڪئي. اهو ڳوٺ ارغنداب جي پٽ تي هڪ سرسبز ۽ شاداب هنڌ تي آهي، جنهن لاءِ مير معصوم لکيو آهي تہ: سچ پچ فيض وارو ماڳ ۽ ڪمال صفائيءَ وارو مڪان آهي، ۽ لکي ٿو تہ: آئي وئي کان ٻڌو ويو آهي تہ هن هنڌ جهڙي جوءِ گهٽ ليندي.[2]

مير معصوم قنڌار جي آس پاس جي انهن چند ماڳن جو پڻ بيان ڪيو آهي، جن جو ڪنهن نہ ڪنهن نموني بابا حسن ابدال جي ڪرامتن سان تعلق هيو. مثلاً:

1- جنهن ٽڪر جي دامن ۾ بابا حسن ابدال جي مزار آهي، انهيءَ ٽڪريءَ جي مٿان هڪ گنبذ جهڙي عمارت آهي، جنهن لاءِ مشهور آهي تہ بابا حسن ابدال پنهنجي هٿن سان جوڙي آهي. گنبذ جي بيهڪ ُهڙي اچرج ۾ وجهندڙ آهي جو هر ڪو انهيءَ کي سندس ڪرامت جو ڪرشمو سمجهي ٿو. ڏسندڙن جي سمجهہ موجب انساني قوت کان ٻاهر آهي تہ اهڙيءَ عمارت نهي سگهي.[3]

2- اهڙيءَ ريت سندس آستان جي سامهون هڪ ٻيو گنبذ آهي جيڪو پڻ سندس جوڙيل چيو وڃي ٿو. انهيءَ جي اڏاوت، اڻ گهڙيل پٿرن کي بنا مسالي جي هڪ ٻئي مٿان رکي، ڪئي وئي آهي ۽ پٿرن کي اهڙيءَ ريت پاڻ ۾ ملايو ويو آهي جو ڪابہ درز يا وٿي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي ۽ انساني عقل دنگ رهجو وڃي ٿو. هڪ-هڪ پٿر پنجن مڻن کان گهٽ نہ هوندو. انهيءَ جاءِ تي بابا حسن ابدال چلو ڪيندو هيو.

3- قنڌار جي اولهہ کان هڪ ڳوٺ آهي، جنهن کي پنجوائي[4] سڏيو وڃي ٿو. انهيءَ جي پٽ ۾ هڪ ٽڪر ۽ ان ۾ هڪ غار آهي، جنهن کي گهڙي منجهس

---

(1) ازين زمين بوي محبتي بمشام من ميرسد-(تاريخ سنڌ ص 134).

(2) الحق جاي پرفيض و منزل درکمال صفاست. و از اکثر وارد و صادر شنيده شدکه: مثل اين جا، کم بہ نظر درمي آيد (ص 134).

(3) تاريخ سنڌ ص 134.

(4) قنڌار کان 27 ڪلوميٽر پري پنجوائي 33 ڳوٺن جو مجموعو آهي. ارغنداب انهيءَ جي اوير کان شروع ٿي ڏکڻ ڏيندو اتر کان وڃي ٿو. ڪڻڪ، جَوَ، جوئر ۽ ساريون ٿين ٿيون. ميون ۾ ڏاڙهون، انگور، صوف، ناخ، زرد آلو، انجير، شفتالو ۽ شڪرپارا پيدا ٿين ٿا. انهيءَ علائقي ۾ ٻہ ٽڪر آهن، جنهن مان هڪ جو نالو-مارڪوه آهي، جنهن ۾ غار آهي، جنهن کي "شمشير غار" چيو وڃي ٿو. ان لاءِ ڪيترا افسانا مشهور آهن. ماڻهو انهن کي ڏسڻ ايندا آهن- (قاموس جغرافياي افغانستان ج 2-ص 352)

لهڻ لاءِ ڏاڪا ۽ وهڻ لاءِ ٿَلو ۽ انگڻ ناهيو ويو آهي. ڪاريز اندران نڪري وهندي رهي ٿي. غار تمام سوڙهو ۽ اونداهو آهي. چيو وڃي ٿو تہ بابا حسن ابدال انهيءَ ۾ اندر گهڙي هڪ سوني سرَ ڪٽي آيو هيو. انهيءَ غار جو بيو مٿو ٽڪر جي ٻئي پاسي ڪان نڪري ٿو. جتي مشهور "چهل زينو" [1] ۽ ان جو پيش طاق (وراندو) آهي. جنهن تي بابر بادشاهہ ڪتبو اُڪرايو هيو ۽ اڪبر جي دور ۾ مير معصوم اضافا ڪري ان کي اڪبر جي زماني تائين مڪمل ڪيو. [2]

بابا حسن ابدال جي مزار تي پٿر جو هڪ ڊگهو ڪتبو لڳل آهي، جنهن تي بکر جي حاڪم سلطان محمود بکريءَ (962-982هہ) جي والد مير فاضل ڪوڪلتاش (و-928 هہ) سال 920 هہ ۾ هينئين عبارت اڪرائي آهي. انهيءَ زماني ۾ شاهہ بيگ ارغون قنڌار جو خود مختيار والي هيو ۽ مير فاضل ڪوڪلتاش سندس امير، دوست ۽ دست راست هيو.

ڪتبي جو پهريون طرف

هو الحي القائم القيوم سبحان الملک الحي الذي لايموت لہ الحکم ولہ الحمد ولہ الکبرياء والجبروت-

بر لوح ضمير زائران روضۂ ادراک، وخاطر خطير عاکفان خطۂ خاک، ظاهر و پيدا و روشن و هويدا خواهد بود کہ: خلاصي از مضائف ايام و رستگاري از مذلت اقدام، بزيارت ارباب قبور و استعانت از اصحاب حضور، منوط مربوط است. چنانچہ کلام خجستۂ فرجام حضرت رسالت پناہ عليہ من الصلواة افضلها ومن التحيات اکملها خبر ازين معني ميدهد.

---

(1) مجمع التواريخ جي مصنف ميرزا احمد خليل مرعشي چهل زيني جو هن ريت بيان ڪيو آهي- "هفتم قلعہ کوه چهل زينہ، کہ در زمان شاه جهان کہ علي مردان خان قلعۂ قندهار را بہ اهل هند داد، حسب الحکم شاه جهان پادشاه قليچ خان قلعہ دار، حصاري بر دورکوه "چهل زينہ" کشيد. و اين کوه چهل زينہ کوهي است واقع درمابين شمالي وشرقي قلعۂ قندهار، و مشرف بر قلعۂ کہ در زمان بابر پادشاه حسب الحکم، سنگ تراشان چهل زينہ، سنگي تراشيده برسر آن کوه را پيدا کرده بودند، وچون آن کوه اشراف زيادي داشت، بابر پادشاه عمارتي مختصر بر قلۂ آن کوه ساخت وشبهاي ماهتاب بر فراز آن کوه رفيع برآمده سير ماهتاب مي نمود بسبب اشراف آن کوه قليچ خان حصاري بر دور آن کشيده آنرا نيز داخل قلعہ نمود- " (ص 13 ڇاپ عباس اقبال تهران 1328 ش ۽ ڏسو تاريخ افغانستان در عصر گورگاني از عبدالحي حبيبي کابل 1341 ص 205).

(2) ڪتبو ڪتاب ۾ اڳتي اچي ٿو.

- اذا تحيرتم في الامور فاستعينوا من اهل القبور-
كاشف اين حكايت و شاهد اين روايت است. اسعاف حاجات وانجاح مهمات زائرين اين مشهد مقدس و معتكفان اين مرقد منور است. اعني مرقد سلطان الطريقة و برهان الحقيقه، قطب فلک الهدايت و مركز دائرۀ ولايت، مهبط انوار الاهي و مظهر اسرار نامتناهي، قدوة الواصلين زبدة الكاشفين، سر حلقۀ ارباب وجد وحال، **بابا حسن ابدال**، نور الله مرقده وعطر مشهده، کہ در عالم طريقت کسوت وخرقۀ از حضرت سلطان الاوليا وبرهان الاتقيا...في العالم **سلطان ابراهيم** ادهم [1] داشة اند. وبہ نيل سعادات و رفع درجات فائز و فائق... و مجذوب سالک بوده اند. و خوارق عادات از خدمت ايشان بظهورمي انجاميده، چنانچه در افواه و السنه جاري است. و ارباب ملک و ملت و اصحاب دين و دولت روي نياز و ابتهال بدين درگاه- کہ كعبۀ آمال و اماني اين ديار است-آورده مقصود مي يا بند.

چو كعبه، قبلۀ حاجات خلق گرديد
نهند روي بہ درگاهت، از ديار بعيد

و حضرت خاقان مرحوم مغفور **شاهہ رخ ميرزا** از روي اخلاص و ارادت، درين مقام ملاقات كرده، آنچہ از خدمت **بابا** شنوده بودند، بہ راي العين مشاهده آمد. واين موضع کہ موسوم است بہ- **قريۀ لنگر**-بہ رسم زكواة وقف حضرت **بابا** فرموده، از ماليه و...كل تكاليف معاف و مسلم داشة اند. و در زمان حضرت سلطان مشاراليه بفحواي مصدوقۀ:

-المومنون لايموتون بل ينعلون الي...

از دار فنا بدار بقا رحلت فرمودنه، و چون زمام سلطنت منتقل بحضرت سلطان مرحوم و مغفور ابو الغازي **سلطان حسين** بهادر...گشت [2]، اهل بغي وعناد در... بلادسر بہ فتنه برآورده

---

(1) وفات جي سال ۾ اختلاف آهي. سن 130، سن 161، سن 162، سن 166 حضرموت يا شهر صور ۾ فوت ٿيو (ريحانة الادب 1: 54).
(2) سال جلوس 863 هه.

سـكان...عبـاد آفـاق گيربـاد. وهـذا...فـاصلاح الاصناف...مشاراليـه...كافـه رعايـا و برايـا...ابنيـه عاليـهٔ مصروف و معطوف است. اركان دولت و اعيـان حضرت...مساعي جميلـه بظهور مير سانند.

درين ايام خجسـة فرجام توفيـق رفيـق حـال فرخنـده مـال، حضرت كوكلتاش مشاراليـه و هـو جنـاب رفعت مآب امـارت پنـاه شجاعت ستگاه امير عاقل عامل عادل باذل امير ناصر الدين فاضل[1] ابدالدولـة بر...لـوح عـرش فرسـاي.. عـالي ... توفيـق يـافت. و الحمد الله علي التوفيق. لكاتبـه:

مير فاضل، يادگاري ماند در عالم زخير
باد باقي دولت او، تا جهان فاني است
چونكـه در ماه ربيع الثاني، شد اتمام او
سال تاريخش همين، ماه ربيع الثاني است[2].
920هـ

مٿين كتبي مان ظاهر ٿو ٿئي تہ بابا حسن ابدال شاہ رخ ميرزا سان گڏجي انهيءَ ڳوٺ ۾ كونہ آيو هو[3] . بلڪ بابا حسن ابدال اڳ ئي اتهن رهيل هو، شاهہ رخ ميرزا جڏهن لانگهائو ٿيو ان وقت عقيدت سبب ساڻس مليو ۽ اهو ڳوٺ جيڪو "لنگر" جي نالي سان مشهور ٿيو سو خانقاهہ جي خرچ يعني ننگر جي لاءِ معافي ڊل تي كيس ڏنو ويو. شايد انهيءَ سبب كري ڳوٺ تي بہ "لنگر" نالو پئجي ويو. اهڙيءَ ريت سندس تربت كي "مزار بابا ولي" سڏيو وڃي ٿو.

---

(1) يعني مير فاضل كوكلتاش (وفات 928 هـ) بن عادل خواجہ-هي مير فاضل سلطان محمود بكريءَ جو پيءُ هو.

(2) آريانا كابل شماره 10 سال 6 ۽ تحفة الكرام (مرتب-حسام الدين) ص 192 تا ص 194. اهو كتبو افغاني دانشمند جناب محمد ابراهيم خليلي مٿين رسالي ۾ هن نوٽ سان شايع كيو آهي:-مزار بابا حسن ابدال كہ در قندهار واقع شده. اين مزار آنجا بعرف "مزار بابا ولي" اشتهار دارد و مقام بسيار قشنگ و زيبا و سرسبز است، در دامنه كوه اين مدفن مقدس است.

(3) مير معصوم غلط لكيو آهي تہ-...در سفر هند بابا را تكليف نموده با خود بردند و درحين مراجعت در موضع لنگر قندار رحل اقامت انداختـه...(ص 134) يعني هندوستان جي سفر ۾ كيس ورتيون ٿي ويو ۽ بابا ولي اتاهون موٽندي حسن ابدال ۾ هميشه لاءِ مقيم ٿيو.

قنڌار جي شهر کي پنج دروازا آهن، اُبرندي واري در تي "دروازهٔ بابا ولي" نالو پيل آهي، جنهن مان ٻاهر نڪري مزار ڏانهن رستو وڃي ٿو [1] .

2- سيد حسن زنجيرپا

هي بزرگ پڻ مير معصوم جي اڳاٽن مائٽن مان آهي، سندس چواڻي هن جو تعلق سبزوار جي "سادات ذوالسعادات" سان لڳي ٿو، ۽ اٺويهن واسطن ذريعي حضرت امام موسيٰ ڪاظم پيوست ٿئي ٿو.

هي سيد حسين زنجيرپا مٿئين بابا حسن ابدال جو ڀاڻيجو هو ۽ سندس والد جو نالو سيد عين الدين آهي. مير معصوم جو چوڻ آهي تہ: بابا حسن ابدال جڏهن حجاز مقدس کان زيارتون ۽ فرائض پورا ڪري واپس وطن وريو، ان وقت پنهنجي ڀيڻ بيبي فاطمہ جو نڪاح سيد عين الدين سان ڪيائين جيڪو "اجلهٔ سادات سبزوار" مان هو. شاديءَ ٿيڻ کان اٺويهہ ورهيہ پوءِ سيد حسن زنجيرپا پيدا ٿيو.

مير معصوم سيد حسين زنجيرپا جون پڻ ڪي ڪرامتون بيان ڪيو آهن. مثلاً: پاڻ ستن ورهين جي ڄمار ۾ گهر مان غائب ٿي ويو ۽ ستن ورهين کان پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو اچي گهر نڪتو. چئي: ڪيس جن ڪٽي ويا هئا جيڪي "ارباب ايمان" وارن مان هئا، انهن ڪيس سندس مامي بابا حسن ابدال وٽ هندستان (؟) پهچايو [2]، جتي هو هڪ سال رهيو ساڳين "ارباب ايمان" يعني جنن جي وسيلي ڪن درويشن جي خانقاه تي پهتو، انهن وٽان ڇهن ورهين تائين روحاني تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري سڌو انهيءَ خانقاهہ تان هاڻي گهر پيو اچي!

هڪ ڏينهن سيد حسين زنجيرپا پنهنجي مامي وٽ لنگر ۾ رهيل هو، اوچتو ڪيئي معتقد ۽ مهمان اچي نڪتا. پنج سير گوشت ۽ ڏهہ سير قنڌاري وزن جو اٽو ملائي، سيد زنجيرپا ديڳڙو چلهہ تي چاڙهيو. بابا حسن ابدال جيتوڻيڪ پاڻ بہ ڪانيءَ ڪرامت جو صاحب هو، ليڪن ڪيس سمجهہ ۾ نہ آيو

---

[1] مجمع التواريخ (ص 13)- "دوم دروازهٔ بابا ولي يعني بابا حسن ابدال کہ مزار او نيز در آنجاست و در سمت شرقي واقع استہ".

[2] مير جي قول ۾ تضاد آهي- نزد خال بابا حسن ابدال باشارت ايشان بديار هند بردند- (ص 135) انهيءَ عبارت کان بہ ٿي سٽون مٿي لکيو اٿائين تہ بابا موصوف رهيو خواه فوت ٿيو لنگر ڳوٺ ۾ـتا آخر عمر دران منزل گذرانيده همانجا آسوده اند (ص. 134) تحفة الڪرام ۾ (2: 89) بابا حسن زنجيرپا جو احوال مير جي تاريخ تان ورتو ويو آهي.

تہ هيترن سارن مهمانن ۾ اهو مختصر ڪاڏو ڪيئن پورو پئجي سگهندو؟ زنجيرپا ڪيس پڪ ڏياري تہ ماني سيني کي پوري تي ويندي! مير معصوم-از ثقات مروي ست جي آڌار تي لکي ٿو تہ: نہ فقط انهن پندرهن سيرن مان ڏيڍ سؤ مهمانن ڪائي ڍؤ ڪيو پر ديڳ اوتري جو اوتري پري رهي.

اهڙيءَ ريت سيد حسين زنجيرپا جي هڪ-اڌ ٻي ڪرامت بيان ڪندي مير معصوم "قصي کي ڪوتاهہ" ڪري لکيو آهي تہ:

"-چون کرامات و خوارق ايشان ازان زياده است که
درين صفحہ اندراج يابد. بر اندکي اختصار نمود-" (1)

سيد موصوف جي مزار پانئجي تو ساڳي لنگر ڳوٺ ۾ آهي. مير معصوم ڪولي ڪونہ لکيو آهي، پر سندس هڪ ڪرامت جو بيان ڪيو اٿائين جيڪا لنگر ڳوٺ ۾ ظاهر ٿي، يعني سندس ڪرامت سبب پنير (چيز) جا ٽڪر پٿر ٿي ويا جن کي آستان جي دروازي تي رکيو ويو، مير معصوم جڏهن ڏنا تڏهن خادمن انهن کي مرقد منور تي آڻي رکيو هو (2) .

انهيءَ مان ظاهر آهي تہ سيد زنجيرپا جي تربت انهيءَ ساڳي ڳوٺ ۾ آهي ۽ "بابا ولي" جي شهرت هن سيد جي تربت کي جدا حيثيت ۾ اسرڻ نہ ڏنو.

3-سيد محمود شير قلندر

هي بزرگ مٿئين سيد حسين زنجيرپا جو فرزند هو، رياضت ۽ سير سلوڪ ۾ هن پاڻ کي "درجات عاليہ" تي پهچائي ڇڏيو هو ۽ هميشہ "لب تشنگان باديہ طلب را از سرچشمهٔ معرفت سيراب مي ساختند" سندس ڪشف ۽ ڪرامتن جو بہ ڳاڻاٽو ڪونہ هو، مير معصوم انهيءَ ڪري لکيو آهي تہ:

"-ازان متصاعد است کہ مهندس انديشہ از عهدهٔ استيفاي آن تواند برآمد-" (3).

انهيءَ هوندي بہ نموني طور کي ڪرامتون درج ڪيون ويون آهن جيئن تہ: هڪ دفعي قنڌار جي حاڪم امير ذوالنون ارغون کان ڪا بي ادبي تي وئي

---

(1) تاريخ سنڌ ص 137.
(2) ...آن سنگهارا بر در آستان نهاد، و اکنون آن سنگهارا خادمان بر مرقد منور ايشان نهاده اند....(ص 137).
(3) تاريخ سنڌ ص 137.

جنهن تي سيد پنهنجو انساني قالب متائي شينهن جي صورت اختيار ڪئي. جنهن ڪري نہ رڳو ذوالنون ارغون ڏڪي توبہ تائب ٿيو بلڪ انهيءَ ڏينهن کان سيد تي "شير قلندر" لقب پئجي ويو.

سيد شير قلندر جي وفات مير معصوم جي چاڻ موجب عاشوري ڏينهن محرم مهيني ۾ سال 933 هہ ۾[1] ٿي، جڏهن تہ سنڌ تي ذوالنون ارغون جو پوٽو شاه حسن قابض هو ۽ قافلن جا قافلا هرات ۽ ڪابل قنڌار کان پاچوڪڙ ۽ موقعي پرست پناه گيرن جا سنڌ ۾ اچي رهيا هئا.

شير قلندر جي مزار "اشڪلچہ" [2] ڳوٺ ۾ آهي. اهو ڳوٺ قنڌار جي اولهہ ۾ ڏهن ڪوهن تي آهي. مير معصوم جو چوڻ آهي تہ: اجا تائين قنڌار ۽ زمين داور جا ماڻهو مرادن حاصل ڪرڻ لاءِ انهيءَ "مزار فيض آثار" تي ٿولن جي مهن ايندا تا رهن ۽ درگاه تي لنگر جي چُلهہ هميشہ گرم رهي ٿي. [3]

مير معصوم 1005 هہ ۾ جڏهن قنڌار ۾ هو، ان وقت هُــن مزار تي پنهنجي عادت مطابق هڪ ڪتبو يادگار طور نصب ڪيو جنهن جي عبارت هيٺينءَ ريت آهي:

درين آرام گاهہ بي ره و رو
اگر مردي! مَنِــہ دل يک سِرمو
ازين منزل، کہ ياران در رحيل اند
ترا آن جملہ در رفتن وکيل اند
ترا گر آسمان منزل نشين است
هم آخرجاي تو زيرِ زمين است
بيانامي! بہ کار خود بگرييم
زماني، بر مزار خود بگرييم

بتاريخ سنہ 1005 هہ حسب الحکم از بکر بہ کمک قندهار آمدو بہ زيارت مزار جد بزرگوار سيد شير قلندر سبزواري ولـد مير بزرگوار سيد امير انصاري

---

(1) سال 933 هہ لکيو ويو آهي. ٻئي خطي نسخي ۾ فقط "يوم عاشوره" درج آهي، تنهنڪري چئي نٿو سگهجي تہ 933 هہ صحيح آهي يا نہ.
(2) "قريۀ اسکلچه ضلع سپيروان جنوب غربي قندهار بفاصلہ 5 ميل بر کنار درياي ارغنداب" مقالات الشعرا ص 364.
(3) تاريخ سنڌ ص 140.

(؟) ترمذي مشرف شد.

العبد محمد معصوم نامي ابن سيد صفائي ابن مير مرتضيٰ بہ يادگار اين جا را تعمير نمود. درايام دولت شاهنشاه ظل الله جلال الدين محمد اکبر پادشاه غازي سمت تحرير يافت - نوزدهم شهر شوال (1005هہ) [1] .

ڪتبي جي عبارت ڪن هنڌان غير مربوط لڳي ٿي. اهڙيءَ ريت سيد شير قلندر کي مير بزرگوار سيد امير انصاريءَ جو پٽ بيان ڪيو ويو آهي. جيڪا ڳالهہ خود مير معصوم جي پنهنجي بيان جي ابتڙ آهي.

بهرحال اهي ٽي بزرگ مير معصوم جي اڳاٽن مائٽن ۾ آهن جن جو پاڻ احوال ڏنو اٿس. انهن ٽن کان سواءِ مير معصوم جي والد سيد صفائي تائين ٻيو ڪوبہ بزرگ اهڙو ڪونہ گذريو، جنهن جي شهرت يا ڪرامت مشهور ٿي مير صاحب جو توجهہ ڇڪي سگهي. اهو ئي ڪارڻ ٿيو جو مير معصوم انهن ٽن بزرگن جي احوال لکڻ تي اڪتفا ڪئي.

---

(1) هي ڪتبو دوست عزيز جناب عبدالحئي حبيبي قنڌاريءَ جي ذريعي حاصل ٿيو ۽ ڏسو مضمون "مير معصوم نامي" مطبوعٔ آريانا ش 6 س 4 ص. 38 ۽ ڏسو "تاريخ افغانستان در عصر گورگاني هند" عبدالحئي حبيبي ص 302.

باب ٻيو

حسب نسب ۽ نِسب نامو

بيان ڪيل ٽيئي بزرگ مير معصوم جي ڏاڏنگ جون ڪڙيون ڇيا وڃن ٿا. مير معصوم پنهنجي سر انهن جي باري ۾ هڪ ٻئي جي ابتڙ اهڙيون عبارتون لکيون آهن، جو سلسلي جو مسئلو منجهائيندڙ ٿيو پوي. سندس بيان، جز جو گذريل صفحن ۾ بہ ذڪر اچي چڪو آهي، هن ريت آهن:

1- سيد شير قلندر بن بابا حسن ابدال السبز واري مولداً والقندهاري موطناً و مرقداً (ص 3).

2- سيد شير قلندر فرزند سيد حسين زنجيرپا است (ص. 137).

3- سيد شير قلندر بن سيد حسين زنجيرپا بن بابا حسن ابدال السبزواري (ڪتبو چهل زينو ۽ قلعو آسير).[1]

4- سيد حسين زنجيرپا خواهر زاده بابا حسن ابدال و فرزند سيد عين الدين (ص. 130).

5- سيد شير قلندر سبز واري ولد مير بزرگوار سيد مير انصاري (؟) ترمذي (ڪتبو مزار شير قلندر)[2].

مٿين عبارتن ۾ جيڪو اختلاف آهي، انهيءَ ٽنهي بزرگن جي باهمي رشتي کي منجهائي رکيو آهي. خبر نٿي پوي تہ ڪير ڪنهن جو پٽ هو. مير معصوم جي پنهنجي خاندان ۾ جيڪو نسب نامو موجود آهي، سو هن ريت آهي.[3]

سيد معصوم بن سيد صفاي، بن سيد شير مرتضيٰ، بن سيد علي، بن سيد امام الدين، بن سيد محمد بزرگ، بن سيد علي، بن سيد محمود، بن سيد شير قلندر، بن سيد عين الدين، بن سيد شمس الدين، بن سيدُ علاءِ الدين، بن

---

[1] اپي گرافيا سال 1925 ص 39.

[2] هن ڪتبي جي عبارت ۾ شڪ ٿو پوي پڙهندڙ شايد غلط پڙهيو هجي.

[3] ڪتاب تحفۀ مدد پناه لزائرين الحج از سيد پناه علي شاه معصومي مرحوم مطبوعہ پوڪرداس حميديہ پريس لاهور 14 آگسٽ 1911ع - منهنجي برادر بزرگوار پير علي محمد شاه راشدي انهيءَ ڪتاب تان نقل ڪري پنهنجي ڪتاب "حيات معصوم"-ہ ڏنو ۽ ساڳيو شجرو ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم پنهنجي مقدمہ جي حاشيہ ۾ آندو آهي.

سيد محمد، بن سيد بابا حسن ابدال، بن سيد حسين زنجيرپا، بن سيد رضا، بن سيد محمد، بن سيد احمد، بن حضرت هارون، بن امام موسيٰ ڪاظم (و-183 هـ).

هن شجري ۾ سيد محمود کان سيد رضا تائين جيڪو اختلاف آهي، تنهن هيڪاندي مسئلي کي مشڪوڪ ڪري ڇڏيو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم انهيءَ ڪري ئي لکيو آهي تہ: هن نسب ۾ ڪي نالا هيٺ - مٿي آهن، جنهن لاءِ مير معصوم پاڻ بہ ذميدار آهي.[1] مير معصوم هڪ جاءِ تي پنهنجو نالو آندو آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ماءُ جي طرفان بابا حسن ابدال سان سندس نسب ملي ٿو- محمد معصوم بکري، بن سيد صفائي الترمذي المنتسب أماً الي سيد شير قلندر، بن سيد حسين زنجيرپا، بن بابا حسن ابدال السبزواري اصلاً و القند هاري مرقداً [2] انهن نسبن ڪري ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم لکيو آهي تہ: لهذا اين نسبنامه ناصحيح است [3].

مير معصوم هڪ جاءِ تي اهو بہ لکيو آهي تہ: اٺويهن واسطن سان امام موسيٰ ڪاظم رضہ سان سيد حسين زنجيرپا جو نسب ملي ٿو [4]. مٿي ڏيکاريل شجري ۾ زنجيرپا ۽ امام موسيٰ ڪاظم رضہ جي وچ ۾ ڇڙو ڇار واسطا ڏيکاريل آهن. سيد حسين زنجيرپا، سيد رضا، سيد محمد، سيد احمد، حضرت هارون- امام موسيٰ ڪاظم؟

بهرحال، اهو ظاهر آهي تہ جيڪي نسب نامہ صدين کي پنهنجي دامن ۾ وڪوڙن ٿا، انهن مان ڪن ڪڙن جو ٽٽڻ، ڪن نالن جو بدلجڻ ۽ ڪن هنڌ تي اختلاف ٿيڻ جو امڪان هميشه موجود رهي ٿو.

انهيءَ گهراڻي جو بيو بہ هڪ شجرو سيد نور علي شاهہ معصومي مرحوم [5] منهنجي برادر بزرگ پير علي محمد شاهہ راشديءَ کي (31 ڊسمبر 1931ع

---

[1] ظاهراً درين نسب نامه بعضي اسماء غلط شده است و خود مير معصوم براي اين اختلاف مسئول است (مقدمو ط).

[2] مقدمو ط.

[3] مقدمو ط.

[4] تاريخ سنڌ ص 135.

[5] سيد نور علي شاهہ بن سيد مير حسين علي شاهہ ڊويزنل فاريسٽ آفيس شڪارپور ۾ هيڊ ڪلارڪ هيو. ڏسڻ جهڙو شاندار بزرگ هيو. 18 شوال 1372 هـ مطابق 10 جون 1953ع جو فوت ٿيو ۽ اباڻي قبرستان ۾ دفن ٿيو.

پنجشنبه 21 شعبان 1350 ھ) پاڻ وٽ رکيل اصل نسخہ تان نقل ڪري ڏنو هيو، جنهن مٿان تصديق لاءِ سکر جي برک بزرگن جون مهرون لڳل هيون، جهڙوڪ:

(1) الخادم اميد علي شاه جيلاني ابن سيد نواز علي شاه جيلاني.

(2)الخادم عبدالغفور ابن مولوي احمد.

(3) الخادم عبدالرحمان ابن ڪمال الدين.

(4) الخادم نور محمد.

انهيءَ شجري ۾ بہ نالا اهڙا آيل آهن، جيڪي مٿئين خانداني شجري ۾ موجود نہ آهن. شجرو هن ريت آهي:

میر معصوم، بن سيد صفائي، بن سيد شير مرتضيٰ، بن سيد علي، بن سيد امام الدين، بن (سيد مير بزرگ) بن (سيد مير شاھ) بن سيد حسين شير قلندر، بن سيد عين الدين، بن سيد شمس الدين، بن سيد علاؤ الدين، بن سيد محمد، بن سيد بابا حسن ابدال، بن سيد حسين زنجيرپا، بن سيد رضا، بن سيد محمد، بن سيد احمد، بن سيد هارون، بن سيد امام موسيٰ ڪاظم.

در حقيقت ڏنگين وارا ٻئي نالا هٿڻ گهرجن-سيد محمد بزرگ، بن سيد شاھ علي. شايد لکندڙ کان پهرين نالي ۾ (محمد) لکڻ رهجي ويو ۽ ٻئي ۾ (علي) ڇڏجي ويو، جنهنڪري نالن جي صورت بدلجي وئي ۽ شجري منجھہ نقص پيدا ٿي پيو.

ٻيو هڪ شجرو مير علي شير قانع ٺٽويءَ "شجرۂ سادات بکر" تان نقل ڪري "تحفة الڪرام" ۾ ڏنو آهي:

مير معصوم، مير مرتضيٰ، مير تقي، مير خوارزم شاه، قلندر شير، ميرعلي، مير عماد، مير بزرگ، مير خوارزم شاھ، شير قلندر، حُسين، علاءُ الدين، محمد، حسن، علي، جعفر، محمد، هارون، محمد، جعفر، محمد، احمد، هاشم، امام موسيٰ ڪاظم [1].

---

(1) تحفة الڪرام ۾نسخو خطي ڪتابت 1267 ھ (اپريل 1851ع) سنڌي ترجمي ۾ آهي تہ: سيد صفائي بن سيد مرتضيٰ الترمذي ماءُ جي طرفان سيد شير قلندر بن بابا حسن ابدال سان نسبت رکي ٿو (ص 318) فارسي نسخي جي عبارت آهي .... الترمذي المنتسب الي سيد شير قلندر ابن بابا حسن ابدال(ص 103) خطي خواھ سنڌي ترجمي ۾ مير معصوم ولد مير مرتضيٰ لکيل آهي. سيد صفائي جو نالو ڪونہ آهي.

هيءُ شجرو مٿي ڏيڪاريل ٻنهي شجرن کان مختلف آهي. ازانسواءِ مير معصوم جي والد سيد صفائيءَ جو نالو وچان ئي غائب آهي.

اهڙيءَ ريت هڪ شجرو "تذڪرة الانساب" (1) نالي هڪ خطي ڪتاب ۾ درج آهي، جو سڀ کان نرالو آهي. مثلاً: هن ريت:

- موسيٰ ڪاظم، هاشم، احمد، محمد، المعزبالله، هارون، محمد، جعفر،

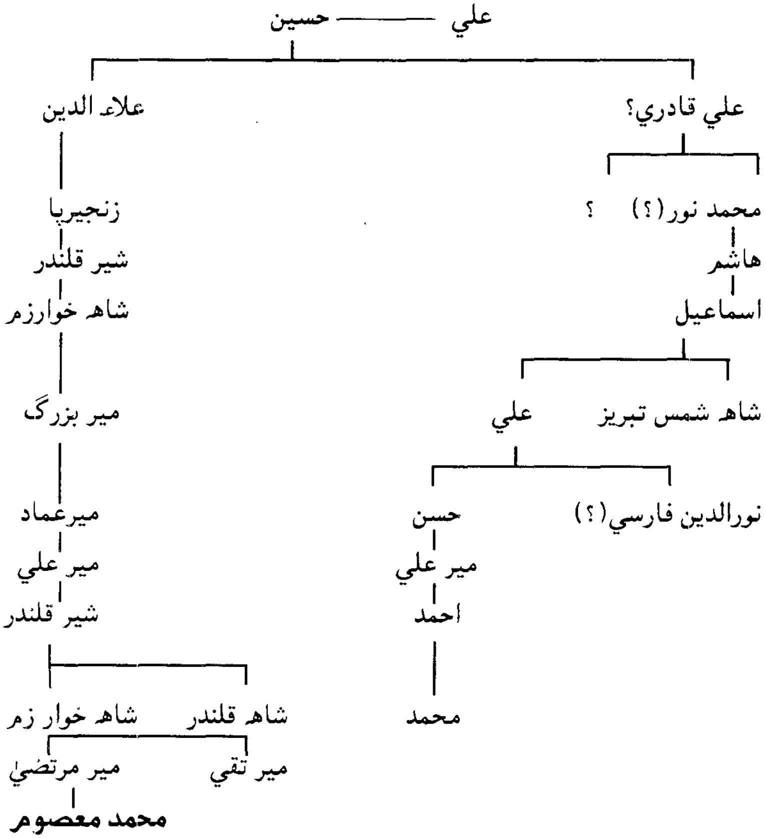

(1) هيءُ ڪتاب عبدالرحمان نالي ڪاتب 6 محرم 1264 هه جو نقل ڪيو آهي جنهن تان منهنجي پياءُ پير علي محمد راشديءَ 12- آڪٽوبر 1932ع جو اتاريو.

هڪ ٻيو ڪتاب "جامع الانساب" [1] جي نالي سان 1376 ھ ۾ ايران مان ڇپيو آهي. انهيءَ ۾ حضرت هارون بن امام موسيٰ ڪاظم بن امام جعفر جي اولاد جو هڪ اهڙو شجرو ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ مير معصوم جو سلسلو پڻ موجود آهي. انهيءَ شجري جو مدار گهڻو - "سراج الانساب" [2] تي آهي.

جامع الانساب جي مؤلف مير معصوم جو ذڪر ڪندي لکيو آهي:

-نسب شريف مير بزرگ از طرف پدر بيش ازين اطلاعي از افراد اين رشة نداريم. و در زنجيرهٔ نسب سيد محمد مشهور بہ آقاي شاہ- کہ بہ علي، بن محمد، بن احمد، بن هرون ميرسد-شخصي بنام سيد حسين زنجيرپا ذکر شده، و درين رشة هم نامي از سيد حسين زنجيرپا ديده مي شود.

(عبارت سراج الانساب) پس از آنکہ عمود نسب راتا مير عماد مي رساند چنين است:

-مير عماد، بن مير بزرگ، بن شاہ بزرگ،از طرف والده مير سيد شير قلندر بن سيد حسين زنجيرپا بن...الخ [3].

سيد هارون جا ٻہ فرزند هئا-محمد ۽ احمد. سيد محمد جي شاخ ۾، جنهن ۾ مير معصوم اچي ٿو، هڪ بزرگ مير شير قلندر بن سيد حسين زنجيرپا موجود آهي. اهڙيءَ طرح سيد احمد جي هڪ پٽ محمد جي فرزند عليءَ جي سلسلي ۾ پڻ سيد حسين زنجيرپا جو نالو موجود آهي، جنهن ڏانهن مٿينءَ فارسي عبارت ۾ اشارو ٿيل آهي. سلسلو هن ريت آهي:

هارون، احمد، محمد، علي، صالح، محمد، جعفر، حسين، علاءـ الدين، قطب الدين، شمس الدين، سيد حسين زنجيرپا، عين ألدين...تا سيد محمد يعني آقاي شاہ.

---

(1) مؤلف سيد محمد علي روضاتي.

(2) مؤلف احمد بن محمد بن عبدالرحمان النجفي. مؤلف هي ڪتاب پنهنجي شاگرد سيد سراج الدين جي چوڻ تي شاھ طهاسپ صفويءَ جي زماني (919-984 ھ) ۾ لکيو. جنهن جو نسخو ڪتبخانہ ملي تهران ۾ آهي. جامع الانساب ۾ هيٺين ڪتابن تان مدد ورتي وئي آهي:- 1- صحاح الاخبار في نسب السادات الفاطمية الاخيار از: محمد سراج الدين رفاعي مخزومي (793-885) طبع مصر 1306 ھ. 2- المسجدي في انساب الطالبين از: سيد ابو الحسن نجم الدين علي عمري معروف بہ ابن الصوفي (423 ھ) هي ڪتاب اڃان نہ ڇپيو آهي. 3- عمدة الطالب في النساب آل ابي طالب از: سيد جمال الدين احمد (828 ھ) مطبوعہ. 4- المشجر الكشاف التحقيق اصول السادة الاشراف يعني بحرالانساب از شمس الدين ابوعلي نجفي (900 ھ) مطبوعہ. 5- الاسدية-انساب سادات اعلويہ از: سراج الدين محمد قاسم مختاري. 6- مجموعهٔ ملتان از: جلال ملتاني. هي اڻ ڇپيل بياض آهي، جنهن ۾ نسب بہ درج آهن. 7- لباب الا لباب والقاب الاعقاب مؤلف ابوالحسن بيهقي مصنف تاريخ بيهقي.

(3) جامع الا نساب ص 64.

مٿين سيد احمد جي فرزند محمد جي صاحبزادي موسيٰ اصغر جي پوٽي سيد احمد بن حسن جنيدي جي پشت ۾، ايران جو مشهور صوفي شاعر ۽ بزرگ شاهہ قاسم انوار آهي. انهيءَ لحاظ سان هارون جي هڪ صاحبزادي محمد جي پشت ۾ سيد محمد معصوم آهي ۽ ٻئي صاحبزادي سيد احمد جي اولاد ۾ معين الدين علي مشهور بہ سيد قاسم انور ٿيو. [1]

مير معصوم جي شاخ هن ريت آهي:

امام جعفر، امام موسيٰ ڪاظم، حضرت هارون، جعفر، محمد، هارون، محمد، حسين، علي، احمد، محمد، رضا، حسن، حسين، حسين؟، محمد، علاءِ الدين، شمس الدين، سيد حسين زنجيرپا، مير شير قلندر...شاه بزرگ، مير عماد بزرگ، مير سيد علي، مير مرتضيٰ ولي، مير سيد، مير مرتضيٰ، سيد صفائي، مير معصوم، مير بزرگ. [2]

هن شجري مان بہ ڳالهيون صاف ٿي وڃن ٿيون:

1- جيئن تہ مير معصوم لکيو آهي تہ سيد حسين زنجيرپا ڪان امام موسيٰ ڪاظم تائين اٺويهہ [3] واسطا آهن. هن شجري ۾ سيد حسين ڪان موسيٰ ڪاظم تائين ارڙهن واسطا ٿين ٿا، جيڪڏهن امام جعفر کي شامل ڪجي تہ پورا اٺويهہ واسطا ٿيندا [4].

---

(1) ولادت 757 هـ ۽ وفات 837 هـ (عين بهشت - دل خراب) راقم سندس مزار جي زيارت، تربت احمد جام ڪان مشهد ڏانهن موٽندي، تربت جام ڪان 20 ميل اورتي خرگرد جام جي ڳوٺ لنگر ۾ ڪئي (بتاريخ 13-سپٽمبر 1966ع). مقبرو مير علي شير نوائي ٺهرايو آهي، ڳوٺ ننڍو ۽ مقبري ۾ صفائي ڪانہ آهي. مقبري جي ديوارن تي اندر ۽ ٻاهر چند ڪتبا آهن، جيڪي اميرن ۽ صفوي بادشاهن جا آهن. ديوان قاسم انوار آقاي سعيد نفيسي مرحوم 1137 ش ۾ ڇپيو آهي.

(2) جامع الا نساب ص 16-56-63-64.

(3) تاريخ سنڌ ص 135.

(4) تقي ڪاشي سندس ملاقاتي ۽ دوست هيو. پنهنجي تذڪري ۾مير جي نسبي سلسلي لاءِ لکي ٿو تہ: پيءُ جي طرفان حسيني نسب جو هو ۽ ٻئي طرف ڪان يعني ناناڻي طرف ڪان موسوي نسب هيس -از جانب پدر بزرگوار بسادات حسيني نسب، ترمذ مير سد. و از جانب ديگر، بہ سادات ڪبار موسوي حسب بلدۀ طيبہ سبزوار راجع ميگردد- تقيءَ سندس نسب متعلق هي بيت لکيو آهي:

هم نبوت در نسب، هم پادشاهي در حسب

کوسليمان، تا در انگشتش کند انگشتري

(پارس 1-1 ص 2) موسوي حسب کي غلطيءَ ڪان طبقات اڪبريءَ ۾ (3-500) صفوي لکيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح منتحب التواريخ (3-364) ۾ ساڳيءَ طرح صفوي آندو ويو آهي. مطربي بخارائيءَ "تذڪرۀ جهانگيريءَ" ۾ ضمنا اڪبريءَ جي پيروي ڪئي آهي، يعني: از سادات صفوي است. (ص 15).

2- میر معصوم چهل زیني یا آسیر جي قلعي واري ڪتبي ۾ لکیو آهي: محمد معصوم بکري، بن سید صفائي الترمذي، المنتسب اماً الیٰ سید شیر قلندر، بن سید حسین زنجیرپا، بن بابا حسن ابدال...الخ.

متین ڄاڻایل شجري ۾ سید حسین زنجیرپا-بابا حسن ابدال جو فرزند ڄاڻایل نہ آهي بلڪ بابا حسن ابدال جو مرڳو نالو ئي نہ آیو آهي، جنهن مان پائنجي ٿو تہ حسن ابدال حضرت هارون جي ٻنهي صاحبزادن جي اولاد مان نہ آهي پر ڪنهن ٻيءَ نُک مان آهي ۽ پنهنجي همیشیره سید حسین زنجیرپا جي والد سان پرڻائي میر معصوم وارن سان پیوست ٿي ویو ٿو پائنجي. میر معصوم غلطيءَ ڪان مادري سلسلي جي بجاءِ کیس پدري نک ۾ شامل ڪیو آهي.

انهيءَ شجري ۾ ٻي هڪ اڻاٺ موجود آهي ۽ اها هيءَ تہ ،سید حسین زنجیرپا جي والد جو نالو سید عین الدین جي بجاءِ شمس الدین لکیو ویو آهي. وري ٻئي پاسي حضرت هارون جي صاحبزادي احمد جي فرزند عليءَ جي شاخ- جنهن کي "جامع الانساب" مان نقل ڪیو اٿئون-انهيءَ ۾ پڻ هڪ سید حسین زنجیرپا جو نالو موجود آهي ۽ ان ۾ عین الدین کي سید حسین زنجیرپا جو پٽ ڪري لکیو ویو آهي. ٻنهي پٽن جي سلسلي ۾ نالي جو اختلاف هن طرح آهي:

احمد	محمد
علاءِ الدین	علاءِ الدین
قطب الدین	؟
شمس الدین	شمس الدین
سید حسین زنجیرپا	سید حسین زنجیرپا
عین الدین	میر شیر قلندر

انهيءَ منجهائيندڙ اختلافن ڪان سواءِ ٻیون بہ ڪي غلطیون ۽ اوڻایون موجود آهن. مثلاً: میر معصوم سید محمد شیر قلندر جي وفات جو سال 933ھ [1] لکیو آهي، جیڪو قطعي غلط آهي. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ دوز ۾ میر

[1] ڊاڪٽر دائود پوٽي تاریخ سنڌ جي هڪ خطي نسخي (مڪتوبہ 1138 ھ) جو فقرو ڏنو آهي جنهن ۾ سال ڪونہ آهي فقط-در روز عاشوره برحمت ایزدي پیوست (ص 140) لکیل آهي. اهو بلڪل درست آهي. ٻئي نسخي ۾ سال جو اندراج ڪاتبن جي ڪرامت ٿو ڏسجي. راقم وٽ هڪ نسخو 1243 ھ جو ۽ ٻیو نسخو 1323 ھ جو آهي انهن ٻنهي ۾ پڻ سال ڏنل نہ آهي.

بابـ ٽيون

سيد مير صفائي

مير صفائيءَ جي نالي جي خبر ڪانہ ٿي پوي، صفائي سندس تخلص[1] معلوم ٿئي ٿو، پاڻ شاعر جي حيثيت ۾ جيتوڻيڪ مشهور ڪونہ ٿيو، ليڪن شعر چوندو هيو، جيئن اڳتي هلي معلوم ٿيندو.

سندس بزرگ اصل ترمذ[2] جا هئا، جتان لڏي قنڌار جي قريب "اشڪلچہ" نالي ڳوٺ ۾ اچي ساڪن ٿيا، جتي کين سيد محمد شير قلندر بن سيد حسين زنجيرپا جي درگاهہ جي مجاوري ملي.[3] سيد شير قلندر والده جي طرفان مير صفائيءَ جي خاندان جو مورث اعليٰ هيو. يعني نانڱ طرفان ڪنهن پيڙهيءَ ۾ سيد صفائيءَ جو نانو ٿيو ٿي. اهوئي سبب ۽ اهائي نسبت هئي، جنهن انهيءَ گهراڻي کي اصلوڪي وطن (ترمذ) کان لڏائي اتهين آڻي جائيتو ڪيو. مير معصوم انهيءَ مسئلي تي روشني ڪانہ وڌي آهي، ليڪن مـاثر الامـرا جـي صاحب لکيو آهي تہ: انهيءَ ڳوٺ ۾ سندن بہ ٽي پيڙهيون گذريون[4] گويا اشڪلچہ ۾ مير صفائيءَ جو پڙ ڏاڏو اچي وينو هيو.

ولادت: ظاهر آهي تہ مير صفائي انهيءَ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو، ۽ تربيت ۽ تعليم بہ اتهين يا انهيءَ علائقي جي آسپاس ۾ حاصل ڪيائين. جيتوڻيڪ اشڪلچہ ۾ سندس گذاريل ڏينهن جي روئداد دستياب نہ آهي، ليڪن بظاهر اهو ئي قياس ٿي سگهي ٿو.

---

[1] صفائي تخلص جا ڪيترا شاعر ٿي گذريا آهن مثلاً: صفائي استر آبادي، صفائي اصفهاني، صفائي اندجاني، صفائي بروجردي، صفائي تبريزي، صفائي خراساني، صفائي سندي، صفائي قزويني، صفائي قمي، صفائي ڪرماني، صفائي ملاميري، صفائي نراقي، صفائي نصربوري، صفائي يزدي- (فرهنگ سخنوران ص 338-339) مٿينءَ فهرست مان معلوم ٿيندو تہ انهيءَ تخلص سان سنڌ ۾ پڻ بہ شاعر ٿي گذريا آهن.

[2] ترمذ: آمو درياهہ جي شمالي ڪناري تي سُرخان درياهہ جي منهن وٽ شهر آهي. اتان جا سادات مشهور هئا، حڪومت بہ ڪئي اٿن (ڏسو اردو دائرة المعارف اسلاميہ ج 6 ص 374 تا 378).

[3] ذخيرة الخوانين (1: 200) اصل ترمذي سيد هئا، سندن وطن قنڌار کان ٻٽن ڪوهن جي فاصلي تي آهي، کين بابا شير قلندر جي مرقد منور ۽ معطر جي توليت جو منصب حاصل ٿيو، انهيءَ خدمت ۾ ساڻن ٻيا سادات بہ شراڪتي هئا. اتا هون مير صفائي لڏي اچي بکر ۾ وينو (...اصل وطن ايشان از دوسہ ڪروهي قندهار است ومنصب توليت مرقد منور و معطر بابا شير قلندر-ڪہ در قندهار آسوده اند-با بعض سادات ديگر شرڪت دارند. مير صفائي ازانجا بہ بهڪر تشريف ارزاني فرمودند...).

[4] ماثر الامرا (3: 326) جو صاحب لکي ٿو: ٻن-ٽن (دوسہ پشت) پشتن کان سندن سڪونت قنڌار ۾ هئي وڌيڪ ذخيرة الخوانين وارو احوال درج آهي.)

ڏسڻ اهو نہ گهرجي تہ شجرو ڪيئن آهي؟ ڪڙيون ملن ٿيون يا نہ؟ ڪهڙو امام ڏاڏنگ ۾ آهي؟ سيادت جي سعادت حاصل آهي يا مرڳوئي ڳالهہ مشڪوڪ آهي؟ اصل ۾ ڏسڻ اهو گهرجي تہ، هڪ انسان يا هڪ گهراڻي پنهنجي هڙان ۽ وڙان دنيا کي يا انسان ذات کي ڇا ڏنو؟ خدا جي هن مڇايل مانداڻ ۾ سندن حصو ڪهڙو رهيو؟ خدا جي مخلوق کي فائدو پهتو يا نقصان رسيو- انهيءَ معيار تي مير معصوم جي خاندان کي ايندڙ صفحن ۾ پرکڻو، جاچڻو ۽ ڏسڻو آهي!

باب ٽيون

سيد مير صفائي

مير صفائيءَ جي نالي جي خبر ڪانہ ٿي پوي، صفائي سندس تخلص[1] معلوم ٿئي ٿو، پاڻ شاعر جي حيثيت ۾ جيتوڻيڪ مشهور ڪونہ ٿيو، ليڪن شعر چوندو هيو، جيئن اڳتي هلي معلوم ٿيندو.

سندس بزرگ اصل ترمذ[2] جا هئا، جتان لڏي قندار جي قريب "اشڪلچہ" نالي ڳوٺ ۾ اچي ساڪن ٿيا، جتي کين سيد محمد شير قلندر بن سيد حسين زنجيرپا جي درگاهہ جي مجاوري ملي.[3] سيد شير قلندر والده جي طرفان مير صفائيءَ جي خاندان جو مورث اعليٰ هيو. يعني نانڪ طرفان ڪنهن پيڙهيءَ ۾ سيد صفائيءَ جو نانو ٿيو ٿي. اهوئي سبب ۽ اهائي نسبت هئي، جنهن انهيءَ گهراڻي کي اصلوڪي وطن (ترمذ) ڪان لڏائي اتهين آڻي جائيتو ڪيو. مير معصوم انهيءَ مسئلي تي روشني ڪانہ وڌي آهي، ليڪن ماثر الامرا جي صاحب لکيو آهي تہ: انهيءَ ڳوٺ ۾ سندن ٻہ ٽي پيڙهيون گذريون[4] گويا اشڪلچہ ۾ مير صفائيءَ جو پڙ ڏاڏو اچي وينو هيو.

ولادت: ظاهر آهي تہ مير صفائي انهيءَ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. ۽ تربيت ۽ تعليم بہ اتهين يا انهيءَ علائقي جي آسپاس ۾ حاصل ڪيائين. جيتوڻيڪ اشڪلچہ ۾ سندس گذاريل ڏينهن جي روئداد دستياب نہ آهي، ليڪن بظاهر اهو ٿي قياس ٿي سگهي ٿو.

---

[1] صفائي تخلص جا ڪيترا شاعر ٿي گذريا آهن مثلاً: صفائي استر آبادي، صفائي اصفهاني، صفائي اندجاني، صفائي بروجردي، صفائي تبريزي، صفائي خراساني، صفائي سندي، صفائي قزويني، صفائي قمي، صفائي ڪرماني، صفائي ملاميري، صفائي نراقي، صفائي نصرپوري، صفائي يزدي- (فرهنگ سخنوران ص 338-339) مٿينءَ فهرست مان معلوم ٿيندو تہ انهيءَ تخلص سان سنڌ ۾ پڻ ٻہ شاعر ٿي گذريا آهن.

[2] ترمذ: آمو درياهہ جي شمالي ڪناري تي سُرخان درياهہ جي منهن وٽ شهر آهي. اتان جا سادات مشهور هئا، حڪومت بہ ڪئي اٿن (ڏسو اردو دائرة المعارف اسلاميہ ج 6 ص 374 تا 378).

[3] ذخيرة الخوانين (1: 200) اصل ترمذي سيد هئا. سندن وطن قندار ڪان ٻٽن ڪوهن جي فاصلي تي آهي، کين بابا شير قلندر جي مرقد منور ۽ معطر جي توليت جو منصب حاصل ٿيو. انهيءَ خدمت ۾ ساڻن ٻيا سادات بہ شراڪتي هئا. اتا هون مير صفائي لڏي اچي بکر ۾ وينو (...اصل وطن ايشان از دوسہ ڪروهي قندهار است ومنصب توليت مرقد منور و معطر بابا شير قلندر-ڪہ در قندهار آسوده اند-با بعض سادات ديگر شرڪت دارند. مير صفائي ازانجا بہ بهڪر تشريف ارزاني فرمودند...).

[4] ماثر الامرا (3: 326) جو صاحب لکي ٿو: ٻن-ٽن (دوسہ پشت) پشتن ڪان سندن سڪونت قندار ۾ هئي وڏيڪ ذخيرة الخوانين وارو احوال درج آهي.)

سنڌ ڏانهن لڏڻ جا سبب: مير صفائي پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ نهيل- نکيل گهر گهاٽ کي ڇو ڇڏيو؟ انهيءَ جو ڪو خاص شخصي سبب ڪونه ٿو ڀانئجي، سواءِ هن جي ته ڏهين صديءَ هجريءَ جي پهرينءَ چوٿائيءَ ۾ خراسان اندر جيڪا عام سياسي ڏاماڇوڪڙي ۽ بادشاهه گرديءَ هئي، تنهن مخلوق جي هڪ خاص طبقي کي مجبور ڪيو ته هو پنهنجي ماڳن کي ڇڏي سُک- سلامتيءَ وارن ملڪن ڏانهن لڏي پلاڻي وڃي پناهه گزين ٿين.

خراسان جون ملڪي حالتون غير يقيني ۽ سياسي طرح بيحد خطرناڪ ۽ مخدوش هيون. سلطان حسين ميرزا بايقرا جي وفات (911 هه) کان پوءِ، مختلف مائن منجهان پيدا ٿيل ۽ متضاد فطرت رکندڙ شهزادن[1] پاڻ ۾ وڙهڻ شروع ڪري ڏنو. مَسهائپ، هڪ ٻئي خلاف سازشون، اندر ۾ ڪوٽ، ڪنن جي ڪچائي، چغلخورن جي چوڻ تي اعتبار ڪرڻ، هڪبئي جي پٺڪي لاهڻ لاءِ ڪڏون ڪوٽڻ، مطلب ته بغض ۽ عناد، شقاوت ۽ فساد جي انهيءَ فضا چند مهينن اندر هرات جي تيموري سلطنت جو شيرازو تباهه ڪري، انهيءَ حد تائين انهيءَ جي ساک ختم ڪري ڇڏي جو ڇوڏاري هرات تي حملا شروع ٿي ويا، جن نيٺ انهيءَ نامور حڪومت جو خاتمو آڻي ڇڏيو.

بادشاهه گردي شروع ٿيڻ سان هڪ طرفان ايران جي صفوي سلطنت جي باني شاهه اسماعيل (907 هه) حملا شروع ڪري ڏنا، ٻئي پاسي کان ماوراءُ النهر جو اوزبڪ بادشاهه محمد خان شيباني (905 هه) مقابلي لاءِ نڪري آيو. اهي ٻئي قوتون ملڪ گيريءَ ۽ توسيع حڪومت جي لالچ ۾ برسر پيڪار هيون. انهيءَ ئي زماني ۾ هندوستان جي مغل سلطنت جو باني بابر بادشاهه پڻ فرغاني تان پنهنجي اباڻي حڪومت ساڪي شيبانيءَ هٿان وڃائي (910 هه) خراسان جي قنڌار، ڪابل، بُست ۽ زمين داور واري علائقي ۾ قسمت آزمائڻ لاءِ هٿ-پير هڻڻ لاءِ اچي پهتو. انهيءَ حصي تي شاهه حسين بايقرا طرفان ڪيتري زماني کان، ارغون گهراڻو (امير ذوالنون-شاهه بيگ) نيابت جي صورت ۾ حڪومت ڪري رهيو هو. جيڪو شاهه حسين بايقرا جي وفات کان پوءِ، شهزادن جي باهمي جنگ وجدل ۾ مشغول ٿي وڃڻ سبب انهيءَ حصي جو پاڻ کي تقريباً آزاد حڪمران سمجهي رهيو هيو ۽ نهايت سيبتائيءَ ۽

---

[1] ڏسو - خان نامه شجرو (L).

چالاڪيءَ سان شيبانيءَ، صفويءَ ۽ بابر جي وچ ۾ پاڻ کي بچائڻ ۽ سلامت رکڻ لاءِ هٿ-پير هلائڻ ۾ مصروف ۽ مشغول هيو.

انهيءَ سياسي افراتفريءَ ۽ بادشاهه گرديءَ ملڪ جي قسمت کي چند سالن اندر هيٺينءَ ريت زيروزبر ڪري ڇڏيو:

910هه / 1504ع بابر فرغاني جي حڪومت وڃائي[1] (907 هه) ڪابل پهتو ۽ امير ذوالنون جي پٽ محمد مقيم کي پهريون دفعو شڪست ڏنائين.

911هه / 1505ع شاهه حسين ميرزا بايقرا انتقال ڪيو، جنهن بعد شهزادن پاڻ ۾ وڙهڻ شروع ڪيو ۽ گهرو ويڙهه جي ابتدا ٿي وئي.

913هه / 1507ع محمد خان شيبانيءَ هراتي شهزادن کي شڪست ڏئي خراسان کي پنهنجي قبضي ۾ آندو. امير ذوالنون ارغون انهيءَ جنگ ۾ مارجي ويو، سندس پٽ شاهه بيگ ارغون قنڌار واري علائقي تي جانشين ٿيو. ليڪن ساڳي سال ۾ بابر قنڌار پنهنجي قبضي ۾ آڻي شاهه بيگ کي شال (ڪوئيٽا) ۽ سيويءَ طرف ڌڪي ڪڍيو.

917هه / 1511ع شاهه اسماعيل صفويءَ، شيبانيءَ کي جنگ ۾ شڪست ڏئي قتل ڪري خراسان تان سندس تسلط ختم ڪري ڇڏيو. شاهه بيگ ارغون سندس سلام تي هرات ويو جنهن کي هُن قلعهٔ اختيار الدين ۾ قيد ڪري ڇڏيو، جتان هو سنبل نالي پنهنجي نوڪر جي ذريعي ڀڄي نڪتو.

921هه / 1515ع بابر ۽ شاهه بيگ جي درميان آويزشون ٿينديون رهيون. قنڌار جو علائقو پنهنجي لاءِ غير محفوظ سمجهي، مستقل طرح شال ۽ سيويءَ طرف نئين حڪومت جي طرح وجهڻ شروع ڪئي. سنڌ جو ملڪ بہ سامهن هيس جنهن تي 17 ذوالقعده جو[2] آزمائشي حملو ڪري دادو ضلع ۾ باغبان ۽ ڳاهن تائين پهچي لٽ-ڦر ڪري في الحال موٽي هليو ويو.

923هه / 1517ع شاهه بيگ بابر جي مسلسل حملن کان بيوس ٿي قنڌار تان آخرڪار هٿ کنيو ۽ قلعي جون ڪنجيون بابر ڏانهن موڪلي پاڻ آڪهه سميت اچي سيويءَ ۽ شال (ڪوئيٽا) واري علائقي تي اڪتفا ڪري آئيندي جي حالتن جو انتظار ڪرڻ لڳو.

---

[1] 907 کان 910 تائين ماوراءُ النهر طرف قسمت آزمائي ڪندو رهيو.

[2] ارسڪن انهيءَ حملي جي تاريخ 18 ذوالقعد 924 (21 نومبر 1518ع) لکي آهي 1: 353.

جنهن وقت خراسان اندر بادشاهه گرديءَ جو اهو صورتحال هيو، عين انهيءَ دور ۾ سنڌ کي به اچي بدبختيءَ پاسو ڏنو. 914هه/1508ع ۾ سنڌ جو نامور ۽ خوش بخت بادشاهه سلطان ڄام نظام الدين 48 ورهيه حڪومت ڪرڻ بعد فوت ٿي ويو ۽ سنڌ جي شهزادن ۾ پڻ تيموري شهزادن جهڙي جنگ شروع ٿي وئي ۽ دشمنن لاءِ سنڌ جا دروازا کلي پيا[1] نتيجي طور شاهه بيگ جهڙي موقعه پرست **Interloper** ۽ ٺـګ، سنڌين کي ڏوکي ۾ رکي ملڪ ملتان (927هه/1520ع) قبضو ڪري ورتو. اهڙيءَ ريت خراسان جي انقلاب سنڌ جي قسمت ۾ به بدبختيءَ جو ڦيرو آڻي ڇڏيو. نه فقط ملڪي آزادي وئي ۽ پنهنجن جي مالڪي ختم ٿي، بلڪ ڌارين جي اچڻ لاءِ سنڌ جا رستا کلي پيا. خراسان جي انهيءَ خاص طبقي، جنهن جا مفاد ۽ مقصد اتهن ختم ٿي چڪا هئا، ۽ ڪنهن نئين ملڪ جي تاڙ ۾ واٽون ۽ وجهه تڪي ۽ تاڙي رهيا هئا، انهن جو رخ سنڌ ڏانهن ٿيو. هاڻي سنڌ ملتان خراسان جي هڪ مفرور گهراڻي جو قبضو هيو، خراسان جي سرحد سان هي نئون ملڪ لاڳيتو ۽ مقابلتاً زياده شاهوڪار، سائو ۽ ستابو، امن ۽ امان وارو هيو، تنهنڪري جيڪي پڳوڙا اتهن لڏ پٽي هتي پناهگير ٿي اچي پهتا، سي ڇڻ پنهنجي گهر جي ئي اڱڻ ۾ اچي نڪتا هئا.

انهيءَ طريقي ۾ جيڪي پنهنجي وطن کي ترڪ ڪري سنڌ ۾ آيا، انهن مان مير سيد صفائيءَ جو گهراڻو به هيو، جَنهن بکرکي پنهنجي مستقل قيام لاءِ منتخب ڪيو.

بکر جو انتخاب ۽ جاءِ وقوع: بکر سياسي خواهه سماجي طرح سنڌ جو مکيه شهر هيو. جاءِ وقوع جي لحاظ کان پڻ اهڙي هنڌ تي هيو، جت سيئي آسانيون مهيا هيون، مثلاً: ڪابل - قنڌار هڪ طرف کان واقع هيو، ٻئي طرف کان سنڌ جي گاديءَ جو شهر نگر ٺٽو ويجهو، هندوستان جهڙو وسيع ۽ عريض ملڪ ٽئين طرف کان پنهنجي سموريءَ سرحد جي دامن کي وڇايو پيو هيو، سيئي گهٽ-گهيڙ، رستا ۽ راهون بکر کان اوڏانهن ويا ٿي. غير يقيني حالتن هيٺ پناهگيرن لاءِ اهڙو شهر نهايت موزون ۽ مناسب هيو، جتي هر قسم جي آساني ۽ سهوليت به موجود ۽ بوقت ضرورت دوباري فرار لاءِ پڻ چارئي طرف کليل. ازان سواءِ اباڻي ملڪ کان ايندڙ-ويندڙ قافلن جو راهه ۽ رند به اتاهون

[1] پڙهو مکلي نامو سمن جو حصو از: راقم الحروف.

Digitized By M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

شروع ٿيو ٿي. گويا بکر ۾ عارضي يا پڪيءَ طرح ساڪن ٿيڻ سبب سيئي سهوليتون سک ۽ آسانيون ميسر ٿيا ٿي.

سلطان محمود بکري: شاھ بيگ ارغون، جنهن کي بابر بادشاھ شجاع بيگ سڏيو آهي[1] سنڌ قبضي ڪرڻ بعد ستت ئي فوت ٿي (22 شعبان 928 ھ) ويو، جنهن وقت سيد مير صفائي بکر ۾ پهتو، ان وقت سندس پٽ شاھ حسن ارغون سنڌ جو حڪمران هيو ۽ بکر جي علائقي تي پنهنجي ڪير پيتي (ڪوڪلتاش) ياءُ مير فاضل جو پٽ، سلطان محمود بکري سندس نيابت ۾ حڪومت ڪري رهيو هيو، جنهن جو مير صفائي جي گهراڻي سان قديمي تعلق هيو. مير فاضل سيدن جي جد اعليٰ سيد حسن ابدال (بابا ولي قنڌاري) جي درگاھ جو معتقد هيو، جنهن جو اظهار انهيءَ ڪتبي مان ٿئي ٿو، جيڪو هن مرمت ڪرائڻ وقت انهيءَ بزرگ جي مزار تي لڳايو آهي[2].

مير سيد صفائي جڏهن بکر پهتو، انهيءَ وقت انهيءَ خانداني رابطي ۽ راھ و رسم سبب، سلطان محمود سندس وڏو آذر ياءُ ۽ استقبال ڪيو ۽ وڏي شان-مان سان ڪيس بکر ۾ رهايو. ذخيرة الخوانين جي مصنف لکيو آهي:

"سلطان محمود حاڪم بکر، مير جي اچڻ کي غنيمت ڄاڻي وڏي عزت ۽ مرتبي سان ڪيس اتهن رهايو"[3] .

محمود بکريءَ فقط پراڻي رابطي ڪري سيد صفائي جي پذيرائي نہ ڪئي هئي، بلڪ سيد پاڻ بہ پنهنجي اوصافن سبب لکُ لهندو هيو، اهڙي احترام ۽ عزت لاءِ هر طرح لائق ۽ فائق هيو. خانداني پس منظر کان سواءِ سندس شخصي طبعيت، مزاج جي لطافت، علم و فضل، زهد و تقويٰ، جو د و سخا ۽ منجهس مهمان نوازي ۽ هٽ جي ڪشادگيءَ وغيره جا اهڙا انگ هئا جو خراساني خويش تہ خير هيائي سندس پنهنجا، ليڪن نئين وطن جا باشندا - جيڪي اجنبي قابضن جي تشدد کان بيزار ۽ انهن جي طور طريقي کان مايوس ۽ مشڪوڪ هيا-سي پڻ سيد صفائي جي جا گرويدا ٿي پيا ۽ ڪين منجهانئس محبت ۽

---

[1] بابر نامہ ڏسو. سندس اصل نالو شاھ شجاع بيگ ٿو ڀانئجي. شاهي بيگ بہ سڏيو وڃي ٿو. سنڌ ۾ شاھ بيگ جي نالي سان تاريخ ۾ لکيو ويو.

[2] اهو ڪتبو گذريل باب ۾ نقل ڪيو ويو آهي.

[3] سلطا ٠ محمود حاڪم بهکر، مقدم مير را گرامي داشتہ بہ اعزاز و احترام مقيم آنجا ساختند (1: 200). سلطان محمود جو شجرو هت شامل ڪجي ٿو.

پنهنجائپ جي خوشبو اچڻ لڳي. سندس اوطاق تي چيو وڃي ٿو تہ: سنڌين جو ميلو لڳو رهندو هيو. اوري-پري ۽ آسپاس وارن جا ڪٽڪ اچڻ-وڃڻ لڳا. مير معصوم پنهنجي والد جو هن طرح مذڪور ڪيو آهي:

"نقابت ۽ ڪثرت ذوق جي صفت سان موصوف هو. سخا ۽ احسان جي گهڻائيءَ ۾ مشهور. هميشہ عالمن فاضلن سان محبت رکندو هيو ۽ مسافر خواهہ پاڙيسري سندس احسان جي دسترخوان مان فائدو وٺندا رهندا هئا ۽ هميشہ - التعظيم لامر الله والشفقة عليٰ خلق الله- جي مقتضا موجب عمل ڪري، محتاجن ۽ زيردستن جي خدا ڪارڻ امداد ۽ مدد ۾ ڪوشان رهندو هو" [1].

جنهن جاءِ محمود بکريءَ جهڙي ظالم ۽ شقي القلب حاڪم جي ظلم کان پناهہ بہ ملي سگهي، دستر خوان بہ ڪليل هجي، سلام-ڪلام ۽ ملڻ-جلڻ ۾ بہ محبت ۽ شفقت هجي، تقويٰ ۽ پرهيزگاري ۽ دين-دنيا جو مجسم ۽ مظهر اکين سامهون هجي، اتهن مظلومن جا ميڙا خلق خدا جا انبوهہ ڪيئن نہ گڏ ٿيندا.

سيد صاحب سڄون ۽ سڪٽون، بوجڻ ڪلهي تي رکي الانهار ڪري سنڌ ۾ ڪونہ آيو هيو، جڏهن وطن تان سندس دل کڄي وئي، تڏهن پنهنجي ڪڙم قبيلي ۽ سڄي کهول نوڪرن چاڪرن گولن ۽ گولاڙن سميت، لڏي پلاڻي سکر ۾ اچي پهتو هيو. تنهنڪري سنڌ جي اٽي تي چٽي ڪونہ هيو، مورڳو سنڌين لاءِ سندس وجود آڌت ثابت ٿيو ۽ پاڻ سنڌن معاون مددگار تي رهيو.

ذخيرة الخوانين جو صاحب جيڪو پاڻ بکر جو رهاڪو هيو، سو سيد مرحوم جي رهڻي ڪهڻي، صاحبيءَ ۽ ثروتمنديءَ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ: وٽس ڪيئي ٻانهيون ۽ غلام موجود هئا. [2]

شيخ الاسلامي: شاهہ بيگ جو پٽ شاهہ حسن ارغون (962 هہ) ۾ بي اولادو فوت ٿيو. سنڌ کي ڪانئس پوءِ سندس ٻن اميرن پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو. لوَر سنڌ ٺٽي سميت عيسيٰ ترخان جي حصي ۾ آئي ۽ سيوهڻ کان مٿين سنڌ

---

[1] سنڌي ترجمو 280- "بہ صفت نقابت و وفور حالت موصوف بود وبکثرت جود وسخا مشهور. پيوستہ با علما و فضلا صحبت ميداشتہ، و مسافر و مجاور از موائد ايشان بهره مند مي بودند، و هموارہ بہ مقتضائ - التعظيم لامر الله والشفقة عليٰ خلق الله-عمل نموده، لله في الله در امداد محتاجان وزير دستان سعي موفور ميفرمودند" (ص 237).

[2] داه و غلام بسيار جمع آورده (1: 201).

سلطان محمود بکريءَ کنئين جنهن جو مرکز دستوري طرح بکر رهيو.

ارغونن، بکر جو شيخ الاسلام شاهہ قطب الدين بن شاهہ محمود بن شاهہ طيب هرويءَ کي مقرر کيو هيو، جو ساڻن گڏجي کابل ۽ قنڌار کان هت پهتو هيو. سندس علم ۽ فضل جي واکاڻ کندي مير معصوم لکي ٿو:

"خراسان جي اکابرن ۽ وڏي درجي وارن ساداتن مان هيو. ترکن (ازبکن) جي جنگن سبب ملک ڇڏي سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو. بکر ۾ اچي رهيو. جُمع ڏينهن واعظ جي ذريعي مخلوق خدا کي سنئين رستي تي هلڻ لاءِ هدايت کندو هيو. نهايت متقي، پرهيزگار ۽ شريعت جو پابند هيو. سال (977هہ) (اوائل 1570ع) جي پڇاڙيءَ ۾ عالم جاودانيءَ ڏانهن لاڏاڻو کيائين "**واعظ**" مان سندس وفات جو سال نکري ٿو. [1]

انهيءَ بزرگ جي لاڏاڻي بعد سلطان محمود بکريءَ اهو عهدو سيد صفائيءَ جي سپرد کيو، جنهن کي هن بزرگ نهايت ديانتداريءَ ۽ نيکناميءَ سان کن سالن تائين هلايو. [2]

وفات: تاريخ معصوميءَ جي ڇپيل نسخي مطابق ذيقعده 991 هـ[3] (نومبر 1581ع) ۾ سيد صاحب هن فاني دنيا مان کوچ کيو. مير معصوم خاندان جي انهيءَ حادثي تي جيکا تاريخ چئي آهي، اها مير صفائي جي مزار تي اکريل ۽ هن ريت آهي:

ماه قرشي سيد صفائي
کافراشت فلک لوائي نورش
ناگاه، ازين جهانگهہ سير
افتاد، بآن جهان عبورش
نامي زبراي سال تاريخ
گفتا: پرنور باد گورش[4]
991 هـ

---

(1) معصومي فارسي ص 197- سنڌي ص 239.

(2) چند سال بہ استقلال گذرانيد (237).

(3) معصومي ص 137.

(4) معصوميءَ ۾لفظي فرق سان آيل آهي ص 237. مثلاً: شاه قريشي... کافراخت...جهان فاني-تاريخ جو جستمش زنامي بلا خمن (آئين اکبريءَ ۾) مير صفائي جي وفات جو سال کونہ ڏنو آهي- (578) ميلٽ صاحب پنهنجي ترجمي ۾ مرگو مير صفائي جو ذکر ئي کونہ آندو آهي.

سلطان محمود تہ سخت گير، تند مزاج ۽ درشت خو هيوئي، ليڪن اهو، اُهو زمانو هيو جڏهن ننئي ۾ ميرزا عيسيٰ ترخان جو پٽ ميرزا باقي ترخان ظلم ۽ تشدد جي انتها ڪري رهيو هيو ۽ تقريباً ڪشت وخون جو مٿس جنون سوار هيو.

انهيءَ قطعي جي چوڌاري پٿر جي چئن ڪنارن تي هينيان شعر اُڪريل آهن:

اي آمده! بر سرِ مزارم
از آمدنت، اميد وارم
يک فاتحۀ بخوان با خلاص
تا حق کندت بمغفرت خاص
حسرت زده ام بخاک مانده
افتاده درين مغاک مانده.

سکر ۾ مير معصوم جي قبرستان ۾ ڇتيءَ هينان پهرين قبر ۾ سيد مير صفائي ابدي آرام ۾ محو آهي.

اخلاق ۽ فضيلتون: سيد مرحوم جي شخصي اخلاق، علم ۽ فضل، هٿ جي ڪشادگيءَ ۽ سخاوت متعلق پٽس مير معصوم جي زبانيءَ مٿي ذڪر اچي چڪو آهي. ساڳيائي تعريفي لفظ ٿوري ڦير گهير سان ٻين مصنفن پڻ ڪتب آندا آهن. جن بہ ذڪر ڪيو آهي، تن اڳيان مير معصوم جي ئي لکت پيش نظر رهي آهي، بدايوني جيڪو مير معصوم جو معاصر آهي، تنهن هينيءَ طرح سندس گهراڻي جي عظمت جو ذڪر ڪيو آهي، "شهر جي اڪابرن ۽ عظيم الشان ساداتن مان هيو". [1]

ماثر رحيميءَ جي صاحب تقريباً مير معصوم جا لفظ نقل ڪيا آهن[2] مقالات الشعرا جو مصنف ٻارهين صديءَ جو مؤرخ آهي، تنهن پنهنجي تذڪري (1174 هہ) ۾ ساڳوئي مطلب پنهنجي لفظن ۽ پنهنجي انداز ۾ ادا ڪيو آهي:

"موصوف علم ۽ فضل جو صاحب، پنهنجي دور جي فاضلن ۾ ٻرک ۽ وقت جي عالمن ۾ يگانو هيو. بهترين ڪرامتن ۽ چونڊ عادتن کي يادگار ڇڏيائين.

---

(1) بدايوني 3: 364 -"از اعيان سادات و اکابر بلدۀ بکر بود"-
(2) ماثر رحيمي 2: 336 -"بصفت نقابت و بکثرت جود و سخا معروف و مشهور بود-"

سندس پرهيزگاري ۽ شرافت، تعريف ۽ تشريح جي محتاج نہ آهي."[1]

ساڳيو مصنف - تحفة الڪرام (1181 هـ) ۾ بہ اهوئي مطلب دهرائي ٿو.[2]

شاعري: سيد صاحب لاءِ شاعري جيتوڻيڪ سندس فضيلت ۽ علمي مرتبي مطابق نہ هئي، ليڪن انهيءَ دور جي اهل علم و فضل جي طريقي ۽ رواج مطابق انهيءَ ذوق ۽ هنر کان بيگانو ڪونہ هيو. چنانچہ هينيون شعر ڏانهس منسوب آهي:

شجرِ عشق، بہ هر جا ڪہ دواند ريشہ

مژهٔ مور، ڪند ڪار هزاران تيشہ

مير معصوم پيءُ جي شاعر هجڻ ڏانهن اشارو ڪونہ ڪيو آهي. خبر نہ آهي تہ مير علي شير قانع مٿيون شعر ڪتان آڻي ڏانهس منسوب ڪيو؟[3]

عيال - اولاد: خيال آهي تہ سيد صفائي پنهنجي اصلي وطن ۾ غالباً شادي ڪونہ ڪئي هئي، جڏهن هتي آيو، ان وقت پنهنجي سر اڪيلو هيو. هتي اچڻ سان سيوهڻ جي ڪابڙو تي[4] ساداتن منجهان شادي ڪيائين. اها سڱابندي سلطان محمود بکريءَ جي ذريعيّ ٿي، جيئن ذخيرة الخوانين جي مصنف لکيو آهي:

"سلطان محمود... سيوهڻ جي ڪابڙوٽي (2) ساداتن منجهان سندس نسبت ڪرائي جنهن مان ال - اولاد ٿيس."[5]

---

[1] مقالات الشعرا علي سير قانع ص 364 -"مومي عليہ صاحب علم و فضل، سر آمد فضلائ عصر و يگانۂ علماي عهد بود. خوارق حميده وعادات گزيده بيادگار دارند. نقابت و نجابت وي محتاج توضيح و تشريح نيست".

[2] تحفة الڪرام ص 3: 126 قديم فارسي ڇاپو -"صاحب علم و عمل و سر آمد فضلائي عصر بود".

[3] پير علي محمد راشديءَ هڪ رباعي ڏانهن منسوب ڪئي آهي، جنهن جو حوالو نہ ڏنو ويو آهي. مفهوم کي مد نظر رکندي ڀانئجي ٿو تہ مير معصوم جي چيل آهي:

سر منزل ما، نيز هوائي دارد

ويرانۂ غم، نيز بجائي دارد

ديوانۂ دل مرا ملامت مکنيد

اين وادئي (ما) نيز صفائي دارن

(حيات معصوم 14)

صفائي جو لفظ اهو اشتباه پيدا ڪيو آهي، جيڪو تخلص جي مفهوم ۾ ڪتب آيل نہ آهي.

[4] جيئن لکياري ۽ مٽياري سادات شهرن جي نسبت سان مشهور آهن، اهڙيءَ طرح هي سادات، جيڪي اصل ۾ ترمذي آهن، ڪابڙوٽ (ضلع دادو) جي ڳوٺ سان منسوب ٿيا.

[5] ذخيرة الخوانين (1: 200) -"سلطان محمود... بہ سادات ڪهبروت ساڪنان سيوستان نسبت ايشان نمودند. تولد وتناسل بهم رسانيده-" ماثرالامرا (3: 326) اها ساڳي روايت ذخيره تان ورتي آهي.

۽ مير ڪلان، ڪابڙوٽي سيدن جو جد اعليٰ هيو، جيڪو پڻ ساڳئي دؤر ۽ ساڳين سببن ڪري خراسان مان لڏي سيوهڻ ۾ اچي وينو هيو. مير معصوم ڪيس پنهنجو جد (مادري) لکي ٿو:

”- سيادت پناه سيد مير ڪلان... هنن ورقن جي لکندڙ جو ڏاڏو...“.[1]

”سيادت پناه سيد مير ڪلان جيڪو هنن ورقن جي لکندڙ جو ڏاڏو آهي... “.[2]

تحفة الڪرام جو صاحب پڻ مير معصوم کي سيد جو ڏهٽاڻ ڄاڻائي ٿو.[3]

مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي تاريخ معصومي جي مقدمي ۾ لکيو آهي تہ: ”سيد موصوف انهيءَ مير ڪلان جي نياڻي سان شادي ڪئي هوندي“.[4] قرين قياس اهوئي آهي تہ هنن ٻنهي گهراڻن جي پاڻ ۾ واقفيت ان وقت ٿي آهي جڏهن مير ڪلان ڪربلا کان موٽندي اشڪلچہ جي ڳوٺ ۾...شير قلندر جي درگاهہ تي پهتو هيو.[5]

سيد مير ڪلان سنڌ جي تاريخ ۾ اهم شخصيت ۽ حيثيت رکي ٿو جنهن جو ذڪر هن کان پوءِ جدا باب ۾ ايندو، هت مير صفائي جي پٺيتيءَ اولاد جو ذڪر ڪجي ٿو، جنهن لاءِ خيال آهي تہ ڪيس انهيءَ هڪ ئي ديري مان ٿي.

1- مير ابو القاسم

مير معصوم پنهنجي والد جي مختصر مذڪور کان سواءِ، پنهنجي خاندان ۽ ٻائرن يا عزيزن متعلق ڪو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي، انهيءَ جو سبب غالباً اهوئي ٿي سگهي ٿو تہ سندس تاريخ خالص سياسي واقعات متعلق آهي، تنهنڪري هن پنهنجي گهراڻي جو ذڪر ڪرڻ موضوع کان خارج سمجهيو آهي. مختلف اشارا جيڪي موضوع جي لحاظ کان ضروري هئا سي البت هن ڪيا آهن، جن تي هن سوانح جو دارومدار رکيو ويو آهي.

مير ابو القاسم جو نالو سڀ کان پهريون تاريخ بدايوني ۾ ملي ٿو جنهن ۾ ڪيس ”اعاظم اڪابر بکر“[6] لکيو ويو آهي ۽ بيان ڪيو ويو آهي تہ: هو

---

(1) معصومي ص 194 ”سيادت پناه سيد مير ڪلان...جد مسود اوراق...“

(2) معصومي ص 222 ”سيادت پناه سيد مير ڪلان ڪہ جد مسود اوراق است...“

(3) تحفة الڪرام خطي 110 ب ”...مير معصوم بکهري ازاحفادش است...“

(4) مقدمہ ”...جد (مادري؟) مير معصوم. ميتوان نتيجہ گرفت ڪہ سيد صفائي دختر اين بزرگوار را در حلقۀ ازدواج ڪشيد...“

(5) معصومي ص 198.

(6) منتخب التواريخ 2: 245.

مير سيد محمد (مير عدل) جي پٽن سان گڏجي سيوي جي قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ ويو جنهن ۾ کيس ڪاميابي ٿي جنهن بعد مير ابوالفضل (مير عدل جي فرزند) سان گڏجي اڪبر بادشاهه جي دربار ۾ پهتو. جتي کيس "منصب احديه" عطا ٿيو. مير ابو القاسم انهيءَ فتح جي تاريخ هن ريت ڪڍي:

"فتح سيوي شد باولاد نبي" [1] 984 هه: ذخيرة الخوانين جو مصنف شيخ فريد ڀاڻ بکر جو رهاڪو ۽ خاندان متعلق شخصي ڄاڻ رکندڙ هو. ڪانئس معلوم ٿئي ٿو ته مير صفائيءَ کي ٽي پٽ هئا[2] جن ۾ وڏو فرزند مير ابوالقاسم، ٻيو مير محمد فاضل، ۽ ٽيون کان ننڍو مير معصوم هيو.

مير ابوالقاسم جو انتقال (991 هه) ۾ غالباً ڀرپور جوانيءَ ۾ ٿيو. جنهن بدقسمت سال ۾ سندس والد پڻ لاڏاڻو ڪيو ۽ مير معصوم پاڻ انهيءَ زماني ۾ خواجه نظام الدين احمد بخشيءَ جي ملازمت ۾ گجرات ويل هيو.

مير صفائي جي هن فرزند جي تربت خانداني قبرستان اندر مرڪزي چٽيءَ هيٺان مير معصوم جي پير ۾ اوير کان آهي، ٻنهي قبرن جي وچ ۾ هڪ ٻار جي قبر آهي. ياءُ جي قضيه تي مير معصوم هيٺيون تاريخي قطعو چيو جيڪو قبر جي پيرن کان لوڙهه تي اڪريل آهي:

چوشد مير ابوالقاسم نيک راي

سوئي دار عقبا ز دار فنا

چو نامي طلب کرد، تاريخ او

خرد گفت: رفتا به دارِ بقا

991 هه

انهيءَ بزرگ کي صاحب ذخيرة الخوانين جي قول مطابق هڪ پُٽ محمد شجاع نالي هيو جيڪو سندس ڀئي ياءُ محمد فاضل جو ناني ٿيو.

2- سيد محمد فاضل

هيءُ مير صفائي جو ٻيو پٽ هيو. عالم، فاضل ۽ هندي (-سنڌي؟) زبان جو ڄاڻو ۽ شاعر هيو. چيو وڃي ٿو ته شعر ۾ ڪمال جي فصاحت هيس ۽ سندس ڪافيون ماڻهن ۾ ڏاڍو مقبول هيون. [3]

---

[1] بدايوني 2: 245.

[2] ذخيره 1: 201 "...سه پسر به او حق تعلي کرامت کرد..."

[3] "از قسم کافي به کمال فصاحت مي گفت و قبوليت داشتة..." ذخيره ص 1: 201.

هندي (اردو) زبان ۾ ڪافي ڪانـ ٿيندي آهي، اها صنف سنڌي ۽ ملتانيءَ جي آهي، يقين آهي تہ سيد محمد فاضل سنڌيءَ ڪافيءَ جي صنف جو خصوصي شاعر هيو. ڪتابت جي تصرف سنڌيءَ کي هندي ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي ڪلام انهيءَ دوَر ۾ تمام مشهور، عام ۽ مقبول هيو. هنديءَ جو سنڌ اندر رواج ڪونہ هيو ۽ سنڌ ملڪ ۾ ان جي مقابلي ۾ سنڌيءَ جا ڪيئي ڪلاسيڪي شاعر انهيءَ دور ۾ موجود هئا، جهڙوڪ: مخدوم نوح، شاهہ ڪريم، سيد علي شيرازي وغيره ۽ انهن کان اڳ ۾ قاضي قاضن ۽ ان جا معاصر ڪافي گو شاعر، جن جون ڪافيون حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي جندالله سيوَستاني وارا برهانپور ۾ پنهنجي سنگتين کان ٻڌندا رهندا هئا. ڪافيءَ جي صنف مقبول ترين صنف هئي جنهن کي مير فاضل اختيار ڪري پاڻ بہ قبول عام حاصل ڪيو.[1]

محمد فاضل کي پٽيتو اولاد ڪونہ ٿيو. هڪ نياڻي هيس جيڪا سندس ڀائٽي سيد محمد شجاع جي گهر ۾ هئي.

سندس قبر تي ڪتبو ڪونہ آهي، ڇئي نٿو سگهي تہ مرڪزي ٿلهي تي ڪهڙيءَ قبر ۾ پاڻ ستل آهي.

مير سيد صفائي جي نندي مگر جڳ مشهور فرزند مير محمد معصوم جو مذڪور هن ڪتاب جو عنوان ۽ مقصود آهي، تنهنڪري ايندڙ صفحن لاءِ ان کي ڇڏيو وڃي.

---

(1) 1947ع جي ورهاڱي بعد ڪوشش ڪئي وڃي ٿي تہ اردوءَ جي پيدائش سنڌ ۾ ڏيکاري وڃي جيئن انهيءَ حق تي اردوءَ لاءِ سنڌ اندر جواز پيدا ڪجي. انهيءَ جو دعويدار سڀ کان پهريون مرحوم سيد سليمان ندوي هيو. جنهن اردوءَ جو مولد سنڌ کي مقرر ڪيو. انهيءَ کان پوءِ منهنجو هڪ مضمون ڇپيو، جنهن ۾ مون پڻ انهيءَ مفروضي جي تائيد ڪئي. سيد صاحب مرحوم ڪي سنڌيءَ جا ۽ ڪي سرائڪيءَ جا ٽڪرا دليل طور ڏنا هئا. جيڪي سنڌ ۽ گجرات جي تاريخ ۾ آيل هئا. (فيروزشاهي-مراة سڪندري-تاريخ احمدي) ليڪن مون اڳتي هلي جڏهن وڌيڪ تحقيق ۽ غور ڪيو تہ معلوم ٿيو تہ گجرات وارا فقرا سرائڪي زبان جا آهن ۽ نٽي جو فقرو سنڌيءَ جو هو جيڪو تاريخ فيروز شاهيءَ ۾ ڪتابت جي خرابيءَ سبب پنهنجي اصلي صورت بدلائي چڪو هيو. شاهہ عالم گجراتي اصل اُچ جو هيو، سندس زبان سرائڪي هئي. ازان سواءِ سنڌ جي سمن بادشاهن مان بيبي مغليءَ ۽ بيبي راڻيءَ سان شادي ٿيل هيس، تنهنڪري سندس گهر ۾ زبان سرائڪي ۽ سنڌي ڳالهائي ويندي هئي. گجرات جي فارسي تاريخ ۾ پڻ ٻوليءَ جي اصل صورت کي ادا نہ ڪرڻ سبب اها غلط فهمي پيدا ٿي آهي. هن جديد تحقيقي دوَر ۾ پنهنجي مقاصدن پوري ڪرڻ لاءِ چند مفروضن کي آڏ ٻڌائڻ ڪِل جهڙي ڳالهہ آهي. (ڏسو نقوش سليماني-1967- "سنده مين اردو" حسام الدين- وغيره وغيره.)

بابـ چوٿون

مير سيد ڪلان ڪابڙوٽي سيوهاڻي

مير معصوم جي ناني مير سيد ڪلان جو گذريل صحبت ۾ نالو اچي چڪو آهي. سنڌ ۾ انهيءَ دور ۾ سيد مذڪور جي شخصيت سماجي خواه سياسي لحاظ سان تمام اهم هئي. سندس متعلق جيڪا منتشر معلومات ميسر آهي، ان کي يڪجا ڪيو وڃي ٿو، جيئن پڙهندڙن اڳيان سندس زندگيءَ جو، ڪم از ڪم، هڪ خاڪو اچي وڃي.

مير معصوم جي لکت مطابق، سيد مير ڪلان سنڌ فتح (927هـ) ٿيڻ بعد قنڌار کان لڏي سيوهڻ جي پسگردائيءَ (حَوالي) ۾ اچي ساڪن ٿيو. سندس زياده وقت "قدوة الواصلين" حضرت قلندر لال شهباز جي "مزار فائض الانوار" تي بسر ٿيندو رهيو.

سندس وڏا ڪربلا معليٰ جي "عظيم القدر ساداتن" مان هئا، جتان ڪنهن زماني ۾ لڏي خراسان ۾ آيا. مير ڪلان خود پنهنجي آڪهه سميت قنڌار هليو آيو، جتي مير شير قلندر جي مزار سان سندس قلبي تعلق پيدا ٿيو. سيد بزرگ ديندار ۽ طريقت ۾ نسبت جو صاحب هيو. بزرگن جي مزارن سان سندس انس جو اهوئي ڪارڻ هيو. سنڌ ۾ پهچڻ بعد سندس قلب جو ساڳو صورتحال قائم رهيو ۽ هتي حضرت قلندر لال شهباز جي درگاهه سا لنؤن لائي ويهي رهيو.

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جو قياس صحيح معلوم ٿئي ٿو تہ، مير صفائي ۽ مير ڪلان جي پهرين واقفيت حضرت شير قلندر جي خانقاهه ۾ ٿي ۽ اتهن واريءَ واقفيت اڳتي هلي، سنڌ ۾ پهچڻ بعد، باهمي رشتيداريءَ جي صورت اختيار ڪئي.

مير ڪلان جي فضيلت، زهد ۽ تقويٰ جي لاءِ مير معصوم لکيو آهي تہ: بي نظير هو، مسڪينن فقيرن ۽ دل وارن لاءِ سندس دل ۾ بي انتها ڪاڏو هيو.[1] انهيءَ پرهيزگاري، فقير دوستي ۽ مسڪين نوازيءَ هنن نَون ماڳن ۾ ڪيس جلد ئي اهڙيءَ ريت مقبول ۽ مشهور ڪري ڇڏيو جو سندس اوطاق، اوڙي-

---

[1] "... در زهد و عبادت نظير خود نداشتند، و رعايت جانب فقرا و مساڪين مي نمودند..." (معصومي ص 198).

پاڙي جي ڏکويل ۽ آزاريل انسانن لاءِ مرڪز ۽ مرجع ٿي پئي. جنهن صورت ۾ ملڪي سياست تي پڻ انهن نوواردن جو قبضو ۽ انهن ڪي ئي قدرت حاصل هئي، جيڪي سيد مير ڪلان جي پنهنجي ئي ملڪ جا هئا. تنهنڪري سياسي مسئلن ۽ معاملن جي نبيريءَ ۽ نجيڙيءَ ۾ پڻ سندس مرضيءَ جو خاص خيال رکيو ويندو هيو. اهوئي سبب ٿيو جو آل رسول صہ هئڻ جي حيثيت هر صورتحال ۾ اهم ۽ نمايان رهي ۽ ڪنهن بہ مسئلي ۾ سندس شخصيت ۽ وجود کي نظر انداز ڪرڻ سيڪنهن لاءِ آسان ڪونہ هو.

مير معصوم ملڪي معاملن ۾ سيد مير ڪلان جي ادا ڪيل ڪردار جو هڪ مثال پيش ڪيو آهي، جنهن مان بخوبي اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ سيد موصوف جو وجود ڪيئن ۽ ڪيترو نہ اهم هو.

ميرزا شاهہ حسن ارغون 962 هہ (1555ع) ۾ وفات ڪئي. سندس پويون وقت ڏسي، لاولد مرڻ سبب بہ اميرن، ميرزا عيسيٰ ترخان ۽ سلطان محمود بکريءَ جي وچ ۾، سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ سخت اختلاف پيدا ٿيا ۽ گهڻي ڪشمڪش بعد نيٺ بنهي ڌرين ۾ خانگي معاهدو ٿيو. جنهن مطابق اپر سنڌ سلطان محمود جي قبضي ۾ آئي ۽ لوور سنڌ تي ميرزا عيسيٰ ترخان حاڪم ٿيڻو هيو. معاهدي مطابق ٻنهي جي گادي بکر ۾ ۽ پوئين جي گادي ٺٽي ۾ برقرار رکي وئي هئي.[1]

معاهدي لکجڻ ۽ مهرن لڳڻ بعد بہ ڪين هڪ ٻئي تي اعتبار ۽ اعتماد ڪونہ ٿي آيو ٻنهي کي دل ۾ چور هيو ۽ ٻيئي هڪ ٻئي کي شڪ-شبهي سان ڏسي رهيا هئا. ميرزا شاهہ حسن 12- ربيع الاول 962 هہ[2] سومر ڏينهن ٽپهريءَ جو علي پوٽن ۾ انتقال ڪيو. شاهہ حسن پوين ڏينهن ۾ پنهنجن جو اهو حال ڏسي مجبوريءَ منجهان گاديءَ جي شهر يعني ٺٽي جي سنيال چند سنڌين جي

(1) ...از لکي بالاتر تعلق بہ سلطان محمود خان دارد. و از کوه لکي اين جانب بہ ميرزا عيسيٰ ترخان دارد. برين جملہ مقرر و معترف گرديده، وثيقہ بجهت تاکيد بقيد کتابت در آورد. بہ مهرهائي خود و مهرهائي اکابر مزين گردانيد ند...(معصومي ص 191).

(2) معصومي- دوشنبه دوازدهم (ربيع الاول 962 هہ / 3 فيبروري 1555ع) ...نزديک نوبت عصر مرغ روح ميرزا شاه حسن نداي ارجعي... شنيد و بمرغزار جنان طيران نمود (معصومي 192) ڊاڪٽر محمود الحسن صديقيءَ جي ڪٿ آهي تہ وفات جي تاريخ سومر 9 جمادي الاول 962 هہ /1- اپريل 1555ع ٿيڻ گهرجي (ترجمہ معصومي 123 ۽ ضميمو 247- ۽ سدي علي رئيس جي سفر نامہ جو سنڌي ترجمو از: اقم الحروف مطبوعہ مجلہ مهراڻ سال 1971ع)

حوالي ڪئي هئي. ميرزا عيسيٰ احتياط ۽ خبرداريءَ لاءِ، جيئن ميرزا جي وفات تي سنڌين جو قبضو نه ٿئي، ننڍي ۾ ويهي رهيو. ميرزا جنهن وقت دم ڏنو، ان وقت محمود بکري وٽس موجود هيو، هو ميت کي ننڍي روانو ڪري پاڻ فوراً پنهنجي مرڪز کي محڪم ۽ مضبوط ڪرڻ لاءِ بکر راهي ٿيو.

سنڌ وڏي بحران ۾ اچي وئي. ڌارين جون نيتون نه فقط هڪ ٻئي سان وڙهڻ جون هيون، بلڪ سندن خيال سڄيءَ سنڌ کي زيرو زبر ۽ پائمال ڪرڻ جو هيو. سيوهڻ جي قلعدارن ميرزا شاهه مسعود، شاهه حسين نڪودري، مير ابوالخير، مير حميد ساربان، ۽ خواجه باقيءَ قلعو بند ڪري سيوهڻ واري علائقي تي پاڻ قبضي جي ڪوشش شروع ڪري ڏني.[1] ٻئي طرف ميرزا عيسيٰ پنهنجي مدد لاءِ گُوا جي پورچو گيزن کي دعوت ڏئي، پاڻ بکر وجي پهتو. اڃان باقاعدي جنگ شروع ڪانه ٿي ته پورچو گيز ٻيڙا ڪاهي اچي ننڍي پهتا. ميرزا عيسيٰ کي موجود نه ڏسي ننڍي کي ايترو ڦريائون، ساڙيائون ۽ سنڌين جو قتل عام ڪيائون جو شاهه بيگ ارغون وارو قتل عام ۽ ڦرلٽ انهيءَ اڳيان هيچ ٿي وئي[2]. سلطان محمود پنهنجو رخ سيوهڻ طرف رکيو ۽ اتهن پهچي هُن مثالي خون خرابو ۽ لٽ ڦر ڪئي. ٻئي طرف بکر جي علائقي ۾ عيسيٰ خون ٿي وهايو. ٺٽين طرف پورچوگيزن ننگر ٺٽو پهچي ساڙيو ۽ باريو. مطلب ته سنڌ چوڏاري رت جي ريلي ۽ باهه ۾ سڙي ۽ ٻري رهي هئي.

اهڙي خوفناڪ صورتحال ۾ مير ڪلان اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي ننڍين وطن کي هنن خونخوارن وحشي، خودغرض ۽ توسيع پسند جانورن جي شر، فتني ۽ فساد کان بچائڻ خاطر، صلح صفائي جي ڪوشش شروع ڪري ڏني. وڏي ڪوشش ۽ ڪشمڪش بعد مير ڪلان ٻنهي ڌرين کي ٺيل معاهدي تي ٺئين سر صلح ڪرائي فوجن کي پنتي موٽايو. اهڙيءَ ريت ميرڪلان هڪ بزرگ، انسان دوست، خيرخواهه ۽ وطن پرست جي حيثيت ۾ ٻنهي درندن جي هولناڪ رتوڇاڻ

(1) معصومي ص 194.

(2) پورچوگيز 1556ع ۾ Pedro Barreto Rolin جي سرڪردگيءَ ۾ ٻيڙا ڪاهي آيا (مخزن سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي 1938ع 3: 4 ص 74) تقريباً سيني جامع مسجدن ۾ جمع نماز پڙهندڙ جماعتن کي هنن تهه-تيغ ڪري ڇڏيو. شهر ۾ ڪيئي "گنج شهيدان" ٺهجي ويا. سمورو ننگر ٺٽو ئي ڄڻ گنج شهيدان ٿي پيو هو.

ڪان في الحال سنڌ ۽ سنڌ جي بيگناهه باشندن ۽ سر زمين کي بچائي ورتو. [1]

مير ڪلان جيسين حال حيات هيو تيسيتائين، سنڌ لاءِ عموماً ۽ سيوهڻ جي علائقي لاءِ خاص طرح، رحمت جو فرشتو ٿي رهيو. هر ڏکئي وقت ۽ سخت موقعي تي انفرادي خواهه اجتماعي صورت ۾ شفيق پرئي مڙس جو ڪردار ادا ڪندو رهيو. معاملن جو رفع-دفع ڪرڻ، مختلف ڌرين جي وچ ۾ نبيرو نچيڙو ڪرڻ، آزاريلن کي آسرو ۽ ڏکويلن کي دلاسو. سندس رات ڏينهن جو مشغلو رهيو. خلق خدا جي خدمت سان گڏ پنهنجي مولا سان پڻ لنؤن لاتيون رهيو. قلندر شهباز جي پاڙي ۽ پاسي ۾ ويني هميشه رياضت ۽ عبادت الاهي ۾ مصروف ڏٺو ٿي ويو.

وفات ۽ مزار: معلوم نه آهي ته مير ڪلان ڪڏهن وفات ڪئي. مير معصوم پنهنجي تاريخ 1009 هه جي آسپاس لکي پوري ڪئي آهي. مير ڪلان جي سلسلي ۾ سندس لکيل عبارت مان اندازو ٿئي ٿو ته ترخانن جي دؤر ۾ مير موصوف انتقال ڪيو هوندو. راقم الحروف جو قياس آهي ته مير ڪلان، عيسيٰ ترخان جي آخري سالن (962-973 هه) ۾ لاڏاڻو ڪيو ٿو ڏسجي. ڇاڪاڻ ته ميرزا عيسيٰ جي اولاد ۾ جيڪو جنگ وجدل ٿيو، يا ميرزا باقي پنهنجن خواهه پراون مٿان مامرا مچايا ۽ خون خرابا ڪيا. انهيءَ سلسلي ۾ مير ڪلان جو ڪٿي به نالو ڪونه آيو آهي.

سندس مزار سيوهڻ ۾ سبزواري ساداتن واري قبرستان ۾، مٿيءَ جي هڪ دڙي تي بيحد زبون حالت ۾ موجود آهي. هاڻوڪي صورتحال مان ظاهر ٿئي ٿو ته قبر جي چوڌاري ڪوٽ نڪتل هيو، زمين مٿاهين هئي ۽ قبر نهايت احترام واري سمجهي ويندي هئي. هن وقت به انهيءَ مزار سان ڪيترين روايتون بيان ڪيون وڃن ٿيون، مثلاً: راقم الحروف جڏهن مير ڪلان جي پوٽن سان قبر جي زبونيءَ جي شڪايت ڪئي، تڏهن چيو ويو ته: مرمت ڪرائڻ لاءِ بزرگ جي منع ٿيل آهي! جنهن به مرمت ۽ نئين نهرائڻ جي ڪوشش ڪئي، اهو پاڻ پنهنجي خاندان سميت ختم ٿي ويو آهي! تنهنڪري ڪنهن کي به همت ڪانه آهي ته حڪم عدولي ڪري مزار کي نئين سر اڏائي!

---

[1] بلڪ معصومي 208-222.

اهو قبرستان سيوهڻ جي ڪابڙوٽي (سبزواري) ساداتن جو آهي، جيڪي سندس اولاد ۽ پوير هئا. قبرستان شهر سان لڳ اولهه طرف آهي ۽ شهر جو ئي هڪ حصو سمجهڻ گهرجي.

اولاد: مير معصوم لکي ٿو تہ کيس گهڻو اولاد ٿيو، جيڪو وسيو ۽ وڌيو.

"...اولاد کثير از ايشان مانده..."

اڄ تائين سندس اولاد موجود آهي ۽ سيوهڻ جي برک حيثيت وارن ساداتن ۾ شمار ٿئي ٿي. پويون پڳدار سيد ورِيل شاهه (B.A) مرحوم هيو، جنهن سان راقم الحروف جي پڻ آشنائي هئي. درگاهه قلندر شهباز جي آمدنيءَ ۾ حصيدار هو ۽ زندگي تمام آسودگيءَ ۽ نهايت آسان رويءَ سان گذاري پوري ڪيائين. هن وقت سيد صادق علي شاهه نالي سندس فرزند شهر جي نبيري نچيڙيءَ جو حقدار ۽ زميندار آهي. منهنجي درخواست تي صادق علي شاهه صاحب پنهنجي خاندان جو شجرو ڏسڻ لاءِ ڏنو ۽ خاندان سان متعلق ڪي سندون پڻ ڏيکاريون. شجري منجهان معلوم ٿئي ٿو سيد مير ڪلان کي چار فرزند ٿيا:

1- سيد برکو
2- سيد محمد
3- سيد محمود - ۽
4- سيد طالب

سيد طالب کي پٽ ٿيو مير خسرو، جنهن جو فرزند مير مظفر ٿيو، ۽ ان جو فرزند مير خسرو، سندس پٽ مير مظفر، سندس پٽ مير فتحي ٿيو. انهيءَ مير فتحي جو اولاد اڳتي هلي وڌيو ۽ اُسريو. سيد وريل شاهه مرحوم ۽ سندس خاندان انهيءَ سيد جو اولاد آهي[1]. مير ڪلان جي باقي فرزندن جو اولاد ڪونہ ڏيکاريو ويو آهي. ازانسواءِ نياڻين جو اولاد شجري ۾ حجاب واري رسم سبب ڇاڻايو ڪونہ ويندو آهي. تنهنڪري اهو چئي نٿو سگهجي تہ نياڻيون ڪيتريون ٿيون ۽ انهن جو اولاد ڪهڙو ۽ ڪٿي ڪٿي ٿيو؟ بهرحال سبزواري ساداتن جي

---

(1) مير فتحيءَ کي پٽ سيد مير صادق علي ٿيو، ان کي پٽ مير فتحي ٿيو، ان کي پٽ سيد مير انور ٿيو، ان کي پٽ سيد مير جعفر علي ٿيو. انهيءَ شجري جي آخر ۾ سيد علي ابن الحسين بن العقيل حسيني ۽ عبدالرزاق بن حسين بن تاج الدين محمد بن علي الحسيني مشهور بہ گل سرخ ۽ محمد بن علي بن حسين الحسيني مشهور بہ مڪہ جا دستخط آهن.

مقبرن جي اڏاوت ۾ انهن تي ڪاشيءَ جي ڪم مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ ڪيترا صاحب انهن ساداتن مان صاحب طريقت ۽ سلوڪ ٿيا، جن تي خوبصورت قبا اڏيا ويا ۽ تشخيص لاءِ انهن تي جدا جدا مقبرا جوڙيا ويا.

سيد مير ڪلان جي نسب جو سلسلو شجري ۾ هن ريت ڄاڻايو ويو آهي:

سيد مير ڪلان، بن سيد ولي، سيد محمود، بن سيد جعفر، بن سيد مغفور، بن سيد محمد، بن علي، بن ابي طالب محمد، بن علي، بن هيبت الله، بن ثعلب، بن محمد، بن علي، بن احمد، بن حسن محمد، بن ابراهيم، بن محمد، بن موسيٰ ڪاظم، بن جعفر صادق، بن محمد باقر، بن امام زين العابدين، بن حضرت سيدنا حسين، بن علي رضہ، بن ابي طالب.[1]

مير ڪلان کي وقت جي سرڪار، وظيفا ۽ زمينون ڏنيون هيون، جيڪي مغلن جي دور تائين سندس اولاد ۾ رهنديون آيون[2]. هن وقت پڻ سندس اولاد زمينداري ڪري ٿيو. ساڳي وقت قلندر لال شهباز جي نگهداريءَ ۾ پڻ سندن حصو آهي ۽ غالباً اهو هن ڪري ٿيو جو سيد مير ڪلان پنهنجي حياتي انهيءَ درگاهہ سان تعلق ۽ توسل رکي گذاري.

---

(1) هن شجري جي قديم نسخي تي سال 693 هہ ڄاڻايل هيو. ان کان پوءِ جي شجري تي 994 هہ لکيل هيو.

(2) ٽن پروانن جا فوٽا ڏجن ٿا، جن جا سال آهن: 1016 هہ...

1050هہ - 1319هہ

باب پنجون

سيد صفائي جي دؤر ۾ سنڌ جي سياسي ۽ ملڪي حالت

ـ ڏهين صدي هجري، سنڌ لاءِ ڌارين جي تسلط زور زبردستيءَ ۽ تمام ڏچي جي صدي هئي، جنهن بعد اڍائي سؤ ورهين تائين سنڌ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي ڪانہ سگهي ۽ انهن اڍائي صدين جي مايوسيءَ ۽ پراون جي غير شريفاڻي سلوڪ، سنڌي عوام جي ذهن، فڪر، حوصلن ۽ همت کي ايترو ڇيهو رسايو، جنهن جا اثرات اڄ تائين مختلف صورتن ۾ سنڌين مزاج ۽ طبعيت تي اثر انداز رهندا اچن ٿا.

ارغونن جي استبدادي حڪومت، ترخانن جي زور زبردستي، ميرزا باقي ترخان ۽ محمود بکريءَ جي ظالماڻي گرفت، ازانسواءِ خراسان مان لاتعدا مفرور اميرن، صاحبِ اختيار ۽ اقتدار پناهگيرن جي آمد، سنڌ جهڙي ننڍڙي، امن پسند ۽ ماڻيٽي سياءَ واري ملڪ لاءِ، درحقيقت هڪ عذاب، قهر ۽ خدائي ڏمر هو، جيڪو هتان جي گهرو جهيڳڙن جي نتيجي ۾، قدرت طرفان سزا طور نازل ٿيو جنهن جو نتيجو اجتماعي خواهہ انفرادي طرح سموريءَ سنڌ کي ڀوڳڻو پيو. ملڪ جا سيئي قلعا، وسنديءَ وارا واهڻ ۽ وستيون، مال-ملڪيتون مطلب تہ سڀ ارڪو ترڪو ڌارين جي قبضي ۾ اچي ويو، جن جي نہ ٻولي سمجهہ ۾ ٿي آئي ۽ نہ سنڌن اٿڻ-ويهڻ، چال چلت ۽ رهڻي ڪهڻي مان هتان جي ماڻهن کي ڄاڻ ۽ سڃاڻ هئي. هندي مغلن جي قبضي جون حالتون ڏسندي اسان جي قومي شاعر شاهہ لطيف جيڪو هڪ صدي پوءِ هيئين چند بيتن ۾ فرمايو، سو حقيقت ۾ انهيءَ سڄي صورتحال جو مجمل تفسير چئي سگهجي ٿو، جيڪو ارغونن کان وٺي سندن جانشين هندي مغلن جي تسلط تائين سنڌ اندر وهيو ۽ واپريو هو.

پَيـــم پنـاڻن سين، ٻولـي جـي نـہَ ٻُـجهن
آءٌ سِنڌيءَ جو سَعيو ڪريان، هُـو پارسيون پُـڇن
مــون پـڻ مُــلاڻن، سَــرتيون سُـور پرائيـو:

– – – –

بروفازان بات جنهين جي، تانگوروان تيشي
ڏين پارسيون پاڻ ۾، ايزا بِليشي
ليڙا رات لطيف چئي، نيائون نيشي
پُنهون پرويشي، ڪَڄ پيادَن پنڌ ۾.

- - - -

برو، بگيرد، بام بليخا، مون نہ پروڙي مامَ
تؤدئي، تومان، خشتگان، چُلي چپر لامَ
اَچي پئي تنهين سامَ، دُراه! دُراه! ڪَن جي.

هينين بيتن ۾ شاه صاحب انهن پارسي واڻن جي ڪيل ويڌن جو بيان ڪيو آهي:

بروبگيرد جي، تا ڏين پارسيون پاڻ ۾
مون لوڏان ئي لَڪِيا، تہ هاجون ڪندا هي
ماريندا مون کي، پنهون نيندا پاڻ سين.

انهن "برو بگيرد وارن" ڀهراڙيءَ جون زمينون، جن تي سنڌ جي غريب عوام جي گذر بسر جو دارومدار هو، ناني ويڙهو ناهي، پاڻ ۾ وراهي ڪنيون، ڪن جي نالي تي جاگيرون تيون، ڪن خالصن جي صورت ۾ ورتيون، ڪن وظيفي ۽ چراغيءَ جو نالو ڏئي قبضي ڪيون. ملڪ جي اصل مالڪن کي نظرانداز ڪري سڀيئي اعليٰ عهدا بہ پاڻ ۾ وراهي ورتائون. گويا سنڌ جي قسمت ۽ ثروت جون واڳون مڪمل طرح انهن ٻاهرين جي هٿن ۾ اچي ويون ۽ سنڌين ويني فقط قدرت جو تماشو ڏٺو ۽ پنهنجي بدبختيءَ تي روئڻو تي رنو.

انهيءَ ناني ويڙهي جو تعداد تہ خدا ڄاڻي ڪيترو هوندو؟ ليڪن ڪجهہ واقعن جي سلسلي ۾، ڪنهن خاص صاحب اَختيار ماڻهن، عملدارن ۽ اميرن جا نالا تاريخ ۾ اچي ويا آهن، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ سندن اقبال جو آفتاب ڪيئن نہ نصف النهار تي هيو.

1. امير فاضل ڪوڪلتاش
2. سلطان محمود بکري
3. سلطان علي ارغون
4. علي حسن ارغون

5. مير عليڪ ارغون (خويش محمود بيگلار)
6. مير ڪيبڪ ارغون
7. مير فرخ ارغون
8. مير جُمل ارغون
9. مير شاهہ محمود ارغون
10. مير سفر ارغون
11. مير قاسم ڪيبڪ پوش
12. ميرزا بيگ علي
13. شاهہ حسن نڪودري
14. مير محمد قلي
15. مير دوست مير آخور
16. مير سيد قاسم
17. ملڪ محمد ڪوڪو
18. مير ابو مسلم
19. مير محمود ساربان
20. سلطان محمد مُهر دار
21. مير عبدالرزاق
22. مير ابوالفتح
23. ميرزا قاسم ايلچي
24. حمزه بيگ
25. دولت خان
26. پاينده محمد قريشي
27. مير سلطان قلي بيگ
28. علي محمد ڪوڪلتاش
29. دوست محمد
30. هندو علي ڪابلي
31. ميرزا شادمان
32. جوهر خان

33. امير قلي مُـهردار
34. خواجہ شمس الدين ماخولي
35. مير حميد بن محمود ساربان
36. دوريش محمد
37. حمزه بيگ
38. شير محمد
39. ميرزا قاسم
40. مير ڪوچڪ
41. يادگار محمد ڪوٽوار
42. خواجہ باقي
43. ميرزا قاسم
44. خواجہ محمد حسين
45. فقير محمد ترخان (داماد عيسيٰ ترخان)
46. احمد ترخان
47. يار محمد ترخان (خواهر زاده عيسيٰ ترخان)
48. ڪوڪو ترخان
49. زينڪ ترخان
50. محب ترخان
51. پاينده محمد ترخان
52. مير محمد مسڪين ترخان
53. جاني ترخان
54. بابا احمد (برادر محمود بکري)
55. بابا چوچڪ (اتڪ سلطان محمود)
56. مراد بيگلار
57. سلطان مقيم بيگلار
58. سلطان قلي بيگلار
59. مير ابوالقاسم بيگلار-وغيره

انهن ڪان سوءِ سوين ٻيا امير هئا، جن جون چٽساليءَ واريون قيمتي

قبرون سنڌ جي عام قبرستانن ۾ خاص ڪري مڪلي جي گورستان ۾ اجا تائين ڏسڻ ۾ اينديون، جن ۾ "يوم الحساب" تائين ڪيئي معلوم ۽ نامعلوم شخص زير زمين آهن. هر هڪ سان پنهنجو پنهنجو اُزدُ انهيءَ کان علاوه هيو.

اِهي ماڻهو جڏهن هن نئينءَ دنيا ۾ جتي سندن اصل ۽ نسل کان ڪوبہ واقف ڪونہ هيو- پهتا، تڏهن منجهانئن هر هڪ مير امير، ميرزا، خان، بيگ، سلطان، مَلڪ ۽ خواجا کان گهٽ ڏيک-ويک وارو ڪونہ هيو. تاريخ ۾ انهن اضافي القابن سان سندن نالو ضبط ڪيو ويو آهي، حالانڪہ سواءِ ڪن جي، ٻئي ڪنهن جو نالو نشان سندن اصلي ملڪ يعني خراسان جي معاصر تاريخن اندر ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي، اتي ڇا هئا؟ ڪير هئا؟ حيثيت ڇا هئي؟ ثروت ڪهڙي هئن؟ اها خبر خدا کي! بهرحال هت پهچڻ شرط سڀ مال سندن ٿيو، ملڪ سندن ۽ ملڪيت سندن، اٿي - ويٺي، هلي-چلي ۽ ڪارو اڇو سڀ انهن جي قدرت ۽ قبضي ۾ هليو ويو. جتان آيا اتان هڪٻئي جا شراڪتي هئا. جڏهن هت پهتا، ان وقت بہ هڪٻئي جا پشتي بان، مددگار ۽ معاون ٿي رهيا. مقصد هڪ، مطلب هڪ، هڪ زبان ۽ هڪ ئي تهذيب. فڪري ۽ ذهني رجحان بہ اهوئي هڪ هيو. جيڪو فاتح جو مفتوح لاءِ غالب جو مغلوب ڏانهن يا مالِ غنيمت جي سلسلي ۾ تقسيم ڪندڙن جو هوندو آهي.

شاهہ بيگ ارغون پهريون حاڪم ۽ ٻيو حاڪم سندس پٽ شاهہ حسن ارغون ٿيو. ٻنهي جي حڪومت جو دور 928ھ/1522ع کان 962 ھ/1555ع تائين يعني چوٿيهہ ورهيہ رهيو. انهيءَ مختصر عرصي اندر ٺٽي کان ملتان تائين مفتوحين جو جيڪو حال ٿيو، خلق خدا جي مال، ملڪيت، آبرو ۽ عزت سان جو سلوڪ ڪيو ويو، انهيءَ جا چند مثال نادانستہ ۽ اتفاقي طور تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ رهجي ويا آهن، انهن مان بخوبي اندازو ڪري سگهجي ٿو. مثلاً:

- (شاهہ بيگ جي لشڪرين) ٺٽي شهر کي تاراج ۽ تباهہ ڪري، ذلت جي ڌوڙ باشندن جي منهن ۾ وڌي.[1]
- تلٽيءَ ۾ رهي، اتهن جي رهاڪن جي زندگيءَ کي فنا جي هوا ۾ اڏائي ڇڏيائين.[2]
- ماڇي قوم (قبيلي) جي ماڻهن، آڻ ٽڻي مَڇي ۽ اطاعت کان نابري واري

[1] شهر تته را تاراج نموده، خاک مذلت برفرق ساکنانش افشاند ند-(1).

[2] در تلتي مقام نموده خرمن حيات سا کنانش آن موضع رابباد فنا بر داد-(2).

بينا هئا. سيني جو قتلِ عام ڪيو ويو ۽ سندن مال ملڪيت کي غارت ڪري گهر گهاٽ، آبرو ۽ مان لاهي، سندن قلعي کي ڊاهي زمين برابر ڪري ڇڏيائون[1].

❖ فيصلو ڪيائون تہ هن قوم (جتوئي بلوچ) جي باھ کي تلوار جي آب ساڻ اُجهايو وڃي... جڏهن مقرر ٽيل وقت پهتو، ان وقت سڀئي هڪ ٻيءَ تلوارون مياڻ منهنجان ڪڍي مٿن ڪڙڪي پيا ۽ انهيءَ گروھ جي پڇاڙي آڻي ڇڏيائون. چنانچہ هڪ ئي وقت گهڙي ڪن ۾ بلوچن جي ٻائيتاليھ ڳوٺن جو صفايو ٿي[2] ويو. [3]

❖ تيزيءَ سان هلان ڪري انهيءَ گروھ کي تہ وبالا ڪري ڇڏيائون مطلب تہ صبح کان وٺي سانجهي تائين قتلِ عام جي بازار ۾ رونق رهي ۽ تقريباً ويھ هزار ماڻهو صاف ٿي ويا [4].

❖ ۽ الور (اروڙ) کي جو اڳ سنڌ جو تختگاھ هو- ويران ڪري اتان جي پڪين سرن کي ڊوئي بکر آندو ويو... تُرڪن ۽ سمن جي عمارتن کي - جيڪي بکر جي آسپاس هيون-ڊاهي پڪيون سرون بکر واري قلعي ۾ ڪتب آنديون ويون. [5]

❖ جڏهن سيوراءِ جي قلعي وٽ پهتو، تڏهن تباهي ۽ بربادي‌ءَ جي شروعات ٿي وئي. ٻيءَ ڌر جو جيڪو ماڻهو اکين چڙهيو ۽ هٿ آيو ان کي ترار هيٺان ڪڍيو ويو. [6]

---

(1) مردم ماچيان کہ طغيان ور زيده، سر اطاعت وانقياد کشيده بودند، همه را بہ قتل رسانيدند، و اموالش أنهارا غارت نموده، خان و مان وقلعۀ آنهارا بخاک برابر ساختند- (3).

(1) معصومي ص 114 (2) معصومي ص 117 (3) معصومي ص 120.

(2) ظالم جي تلوار کنهن بہ قوم يا قبيلي جي ڪيتري بہ نسل ڪشي ڪري، ليڪن ناممڪن آهي تہ ٻج ڪوٽي ڪري سگهي. اهو سندس قدرت کان ٻاهر آهي. جتي 42 ڳوٺن جي ننڍي وڏي کي ماريو ويو اتان اڄ صدين گذرڻ بعد بہ جتوئي قوم جي اڪثريت موجود آهي ۽ سندن سرداريءَ جو مرڪز بہ اڄ تائين اتان هليو اچي ٿو (شڪارپور).

(3) قرار دادند کہ آتش اين قوم (جتوئي بلوچ) را بہ آب شمشير فرو بايد نشانيد...چون وقت موعود رسيد، همه بہ يکبار دست بہ شمشير کرده، کار آن گروه بي انجام را بہ انجام رسانيدند. چنانچہ در آن واحد، چهل ودو موضع بلوچان مقموع و مقتول گرديد-(1).

(4) بہ سرعت تاخة زلزله دران گروه انداختند، القصہ از صباح تا آخر پيشين، معرکہ قتال آراستہ بود و قريب بيست هزار آدمي در ميدان افتا دند- (2).

(1) معصومي ص 125 (2) معصومي ص 144.

(5) و قلعہ الور را کہ سابقاً پايۂ تخت بوده، ويران ساخة خشت پخة آن را بہ بهکر آوردند...عمارات مردم ترک وسمه- کہ در حوالي بهکر بودند-اکثري را ويران ساخة بہ عمارت قلعہ بکار بردند- (1)

(6) وچون بہ قلعۀ سيوراي رسيد بلوازم نهيب و تاراج اقدام نمودند، دستبرد نموده از مخالفان هرکسي راکہ ميديد ند، بہ قتل مير سانيدند-(2).

سيوراءِ قلعي وٽ منزل فرمائي حڪم ڪيائين ته: قلعي کي ويران ڪيو وڃي! اهڙي (مضبوط) قلعي کي هڪ هفتي اندر برباد ڪري زمين برابر ڪيو ويو. [1]

❖ راءِ زادي بهلول ۽ بين ڪيترن کي گرفتار ڪيو ويو. ميرزا (شاهه حسن) سندن قتل جو اشارو ڪري پاڻ شهر ڏانهن رخ رکيو. اوچتو قلعي جي دروازي کي ٽوڙي مارڌاڙ لاءِ هٿ وڌايائون...سردارن جي سسين کي نيزن تي چاڙهي لانگاهن کي ڏيکاريو ويو. هنن لاچار ٿي هار کائي بُرجن ۽ قلعي جي ديوارن تان ٽپا ڏئي پاڻ کي مارڻ ۽ پڇڻ شروع ڪيو. حڪم مطابق اُنَ جي ماڻهن مان جيڪو هنن جي هٿ تي چڙهيو، تنهن کي قتل ڪيو ويو ۽ شهر کي (دل کولي) غارت ڪيو ويو. [2]

❖ (دلاوَر جي قلعي ۾) ...جيتي جنگ شروع ٿي وئي...قلعي وارا بيشمار قتل ڪيا ويا باقي ڦٽجي پيا، جيڪي بچي ويا، تن کي قيد ڪيو ويو. [3]

❖ ... ميرزا (شاهه حسن) جو لشڪر ساڻ ڪري، لنگر خان، بني ڪلوان (بني ڪلوڙان) تي چڙهائي ڪري ويو، جتان اَنُ ۽ مال خواهه پيا ٽپڙ لٽي ڦري لشڪر گاهه تي موٽي آيو. فتحمند لشڪر، محاصرو ۽ محاربو شروع ڪري ڏنو. [4]

❖ ڌاريجن جي سردارن کي ساڻ وٺي آيو، جن مان سلطان محمود خان...ستاويهن ڄڻن کي مارائي ڇڏيو. [5]

---

(1) متصل قلعه سيورائي نزول فرمود و حکم کرد که: قلعه را ويران سازند. آنچنان قلعه را در عرض **يک هفته به خاک يکسان ساختند**-(3).

(1) معصومي ص 124 (2) معصومي ص 150 (3) معصومي ص 151.

(2) بهلول راي زاده و جمعي کثير دستگير شدند. ميرزا (شاه حسن) اشارت به قتل آن جماعت کرد و همچنان از ميدان قتال روي بظاهر شهر آورده. دروازه قلعه را شکسته دست به استعمال ضرب وپيکار بردند... ناگاه سرهائي سرداران برنيزه ها کرده به آن مردم (لنگاه) نمودند. به يک مرتبه منهزم شده خود را از برج و باره انداخته راه نجات جستند. اما حسب الحکم هر کس از مرد م آنچه بدست اين جماعت مي افتاد به قتل مي رسانيدند. و مردم شهر را غارت ميکردند- (1).

(3) (قلعه دلاور)...چون محاربه به اشتداد کشيد...بيساري از اهل قلعه مقتول و مجروح گشتند و معدودي که مانده بودند. همه را دستگير کردند... (2).

(4) ...لنگر خان باعسا کر ميرزا (شاهه حسن) بهٽي کهلوان (؟ بني ڪلوڙان) را تاخة غل و مواشي **وساير اشيا را به اردوئي ميرزا آورد و عساکر نصرت معاصر**. محاصر و محاربه کردند-(3).

(1) معصومي ص 153 (2) معصومي ص 156 (3) معصومي ص 157.

(5) از سرداران ذاريجه باخود آورد. سلطان محمود خان... بيست وهفت کس را ازمردم **دهاريجه** به سياست رسانيدند-(1).

❖ ذاريجن جو مسئلو شاهہ بيگ جي خدمت ۾ سلطان محمود خان پهچايو...سلطان محمود خان گهڙيءَ اندر شهر ۾ پهتو ۽ راتو رات سيني مڙسن جي گردن هٽائي لاشن کي انهيءَ بُرج تان هيٺ درياهہ ۾ اڇلرايو ويو جيڪو "خوني برج" [1] جي نالي سان مشهور آهي.

❖ ميرزا (شاهہ حسن)...فرمايو...جيڪو بہ حڪم جي انحرافي ڪري، ان جي سر کي نيزي جي نوڪ تي چاڙهيو! ۽ اُچ جي قلعي ۽ انهن جي عمارتن کي مهندم ڪرڻ جو حڪم فرمايائين. عمارتن جي ڪاٺن کي ٻيڙن ۾ وجهي بکر آندو ويو. [2]

❖ مير عبدالفتاح (سلطان محمود جي ڀاءُ)...ڪيترن بلوچن ۽ ٻين ماڻهن (سنڌين) کي قتل ڪري ڇڏيو. [3]

❖ ٽيهہ ڄڻا سندس (سلطان محمود) شمشير جي ضرب سان قتل ٿيا. [4]

بي واهن جي ڪشت و خون واري انهيءَ شاهاڻي شغل ۾، لشڪرجنهن لاءِ مير معصوم "بهادر" جو لفظ ڪتب آندو آهي-بن سون سنڌي مظلومن کي شهيد ڪري ڇڏيو. عبارت جو انداز هي آهي: "دويست کس از اعدا را بخاک هلاکت انداختند و ساير بلوچان حال بدين منوال ديده بدر رفتند."

❖ هُنن... ڪاهان ۽ باغبان جي ڳوٺن کي اچي ڦُريو...انهيءَ لُٽ ۾ ائٺن ۾ وهندڙ هزار اُٺ ڪاهيو هليا ويا. [1]

❖ ملتان ۾ ڏڪار ۽ آن جي اٽاٽ سبب ڏِڳي جي مُسندي ڏهن ٽنڪن ۾، ان جو مڻ ملتاني حساب سان هڪ سؤ ٽنڪي تائين پهتو. گهڻا ماڻهو تہ ڏِڳن

---

(1) سلطان محمود خان معاملۀ دهاريجہ بہ عرض شاه بيگ رسانيد...سلطان محمود خان در ساعت بہ شهر رسيد و شباشب آن مردم را گردن زده، از برجي کہ مشهور بہ "خوني برج" (2) است، بہ زير انداختہ(3).

(2) ميرزا (شاهہ حسن)...فرمود:...هر کيس کہ خلاف حکم نمايد، سر اورا بر نيزه کنند و بہ تخريب و انهدام و قلعه و عمارات اوچہ حکم فرمود. چنانکہ چوب عمارات بہ کشتي انداخة بہ بهکر آورد ند-(4).

(1) معصومي ص 123 (2) بکرَ جي قلعي جو هڪ برج "خوني برج" سڏيو ويندو هيو، جاڪاڻ تہ اتان ماڻهن کي هيٺ اڇلائي ماريو ويندو هو. (3) معصومي ص 123 (4) ص 253.

(3) مير عبدالفتاح برادر سلطان محمود... جمعي کثير از بلوچ و مردم ديگر را بہ قتل رسانيدند...(1)

(4) سي کس بضرب شمشير او (سلطان محمود) مقتول گشتند- (2).

(1) أن جماعہ...قريہ کاهان وباغبان را آمده تاختند...درين تاخت هزار شتر از چرخهائي باغات، کہ شب کار ميکردند، بردند-(3). (3) معصومي ص 110.

جون کَلون ۽ چمڙا، جيڪي کائڻ جا ئي نہ آهن، کائي رهيا هئا. حالت هيءَ تي جو ڪُتو ۽ ٻلو بہ ائين ئي کاڌائون تي جيئن هرڻ يا ڇيلو کائجي. نيٺ (مجبور) ماڻهن ٻيو چارو نہ ڏسي ڪُسڻ ۽ مرڻ قبول ڪري قلعي تان پاڻ کي هيٺ کاهيءَ ۾ اڇلائڻ شروع ڪيو.[1]

گهيري جي مدت جڏهن هڪ سال تائين سانده هلي ۽ قلعي واريءَ مخلوق جي ساهہ تي اچي بيني ۽ ڪاتي ڪنڌ مٿان ڏنائون، (يعني معذور، مجبور ۽ لاچار تي پيا) ان وقت 11-تاريخ ربيع الثاني 933 هـ جو بهادر ارغونن، ساهہ ڪيندڙ تيرن جي بوڇاڙن سان، جسمن کي جان کان آجو ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. صبح جو هڪ ٽولو پالن ۽ گُرزن سان (قلعي جو "لاهوري دروازو" ڀڃي اندر لنگهي پيو. پوءِ تہ حدون ٽپي بيدرديءَ ۽ نهايت بيرحميءَ سان قتل، غارت، لُٽ ڦُر ۽ مارڌاڙ شروع ڪري ڏني. ستن سالن کان وٺي ستر سالن تائين جيڪو هٿ چڙهين تنهن کي ٻاندي ڪيائون. ملتانين مٿان ڇڻ ڪاري قيامر اچي ڪتي، جيڪي ڀڄي سگهيا، تن وڃي خانقاهہ (بهاؤ الدين ذڪريا ۽ رڪن عالم) ۾ پناهہ ورتي. ڏهہ- ٻارنهن ڏينهن شهر ۾ اهو حال رهيو. محب علي ترخان ان کان پوءِ وري خانقاهن ڏانهن رخ رکيو، اتي جنهن کي لڌائون تنهن کي ماريائون ۽ خانقاهن کي بہ ٻاهيون ڏئي بزرگن جي مزارن کي رتوڇاڻ سان ڳاڙهو ڪري ڇڏيائون.

لاتگاهہ ۽ ملتاني گهڻو ڪري انهيءَ غارتگريءَ ۾ قتل تي ويا ۽ قيمتي هيرا جواهر ۽ ٻيو مال خزانو جڏهن سيئي مغلن جي هٿ چڙهيو[illegible]نجي بينو تنهن کان پوءِ وڃي، ميرزا شاهہ حسن جي ڪاوڙ لٿي ۽ لشڪر پنهنجون تراريون مياڻن ۾ وڌيون...[2]

---

(1) در شهر ملتان قحط و غلا عظيم روئي نمود. چنانچہ کلہ گاۀ بہ ده تنکہ و قيمت يک من غلہ بہ سنگ ملتان، بہ صد تنکہ رسيد. و اکثر مردم بہ پوست و چرم گاوي کہ شايستہ خوردن نبودي، ميگذرانيدند. و اگر احياناً سگ و گر بہ بدست مي افتاد، گوشت آن را در رنگ حلوان و بره ميخوردند... آخر الامر مردم کشتہ شدن بخود قرار داده از با روي قلعہ، خود را بہ خندق مي انداختند -(1).

(1) معصومي 108.

(2) چون ايام محاصره بيک سال طول کشيد، واهل حصار را کار بجان، و کارد بہ استخوان رسيد. درياز دهم شهر ربيع الثاني 933 هـ بهادران ارغون بزخم تير جانگداز، قالب اکثري را تهي ساختند. عاقبت جمعي بہ زور تير و گرز وقت سحر دروازۀ لوهاري (لاهوري) را شکستہ بہ شهر آمدند، و دست از آستين بيدادي بر آورده شروع بہ قتل و نهيب و تاراج کردند و سکنۀ شهر از *(هلندڙ)*

❖ سال 945 هه جي اوائل ۾ (شاهه حسن) راڏڀور کان نئين راهي ٿيو، واٽ هلندي جاڙيجن ۽ سوڍن کي جيئن جو تيئن لُٽيندو ۽ قتل ڪندو ويو. [1]

❖ ملا درويش محمد انبار دار کي سلطان محمود جي گهر اڳيان ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو. مقدمن مان هر هڪ هالي ۽ عمر شاه جي، کل لهرائي وئي ۽ لاشن کي بکر جي دروازي ۾ ٽنگرايو ويو. [2]

❖ مجاهد خان جي ماءُ صالحه بيگم جنسي باهه ٻاري ڇڏي. بيمار ماڻهو جيڪي (علاج لاءِ) قلعي کان ٻاهر ٿي نڪتا، تن جا پيٽ چيرائي ڏنائين ٿي جيئن پئسا ڪنيو نه وڃن. قلعي وارن جڏهن اهو حال ڏٺو تڏهن هنن قلعي ۾ رهي مرڻ بهتر ڄاتو ۽ صبر ڪري ويهي رهيا. [3]

اهو خلاصو آهي، انهن غير ملڪي قبضيدارن جي دؤر ۽ طرز حڪومت جو. جنهن ۾ سنڌ جا باشندا پنهنجا ڏينهن ۽ پنهنجون راتيون رت ۾ گذاري رهيا هئا. انهيءَ ڏچي ،ڏوجهري ۽ وحشي پڻي جي حالت ۾ ڪنهن کي يقين ڪونه هو ته ايندڙ گهڙيءَ ۾ ڪير رهندو ڪير مرندو.

مير سيد صفائي- خدا متس رحمت ڪري — انهيءَ دؤر هلندي هتي وارد ٿيو، ۽ آيو لٽيرن جي انهيءَ ٿي قسمت آزمائيندڙ رولو ٽولي سان، پر ماڻهوءَ ماڻهوءَ ۾ فرق آهي، پنج ئي آڱريون برابر ڪونه آهن. خراسان ۾ پيدا ٿيل بدامنيءَ سبب سندس لاءِ ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه هو ته انهن ڀاڄو ڪڙن سان گڏ يا انهن

هفت سالہ تا هفتاد بہ بند رفتند، و آن چنان حادثہ بہ ملتان روي داد کہ یاد از قیامت میداد... بعد از ده دوازه زوز کہ شهر را غارت کردند. محب علي ترخان باجمعي بہ خانقاه رفتہ، مردمي زا غارت کرده و آتش دران بقعہ انداخت و خون بسیاري دران مزار ریخت و مردمي لنگاه و سپاه ملتان اکثري در قتل عام کشتہ شدند، و دران تاراج جواهر نفیس و نقود نا محدود بدست مغول و سپاه افتاد، بعد ازان نایرهٔ غضب میرزا شاه حسن تسکین گرفتہ- (1).

(1) در اوایل سنہ خمس و اربعین و تسع مایة (945 هـ) از راه رادن پور، عازم تهتہ شد، و (شاه حسن) **در حین مراجعت مردم جاریجہ** و سوده را قتل و نهب عجیب نمود (2).

(1) معصومي ص 159 (2) معصومي ص 164.

(2) ملا درویش محمد انبار دار را در برابر خانهٔ سلطان محمود (بکري) بدار کشیدند و مقدمان هر یک هالہ و عمر شاه را درمیان دروازه بکر، پوست کندند (3).

(3) مادر مجاهد خان صالحہ بیگم دست تعدي دراز نموده، بیماران راکہ، از قلعہ بیرون مي رفتند، شکم آنهارا پاره کرده تجسس زرمي کرد، چون اهل قلعہ مشاهده آن حال نمودند. مردن خود را درون **قلعہ بهتر مي دانستنه** (2).

(1) معصومي ص 178 (2) معصومي ص 235.

جي پنيان اچي. ترڪ وطن بعد هيءُ ئي ملڪ ويجهو هو، واقف ۽ هم زبان بہ هتي اچي پهتا هئا. تنهنڪري سنڌ ۾ سندس ساڪن ٿيڻ قدرتي امر هو.

انهيءَ قسم جي شرفائن جا پيا بہ ڪيترائي قافلا هتي اچي پهتا هئا جهڙوڪ: ننٽي جا شڪر الاهي، شيرازي، مازندراني، عرب شاهي، سبزواري، پوراني، بيگلار ۽ اهڙيءَ طرح بکر جا سيد، رضوي، عريضي، ميرڪي، قطب شاهي وغيره. جن ۾ اڪثريت عالمن، بزرگن، زاهدن ۽ اهل علم ۽ اصحاب قلم جي هئي، جن سنڌ کي وطن سمجهي، هن سر زمين سان لنئون لائي گهڻو ڪجهہ ڏنو. ظاهر آهي تہ جڏهن سيئي هم وطن ۽ هم جنس پاڻ ۾ گڏيا ۽ اتفاق سان ملڪ ۽ ملڪ جي حڪومت تي بہ اتهن وارن جو قبضو هو، جن مان ڪيترا سيد مير صفائيءَ جا شخصي طرح واقف، معتقد يا صاحب سلامت وارا هوندا. تنهنڪري قدرتاً پنهنجي وطن جهڙيون، بلڪ گهڻن حالتن ۾ تہ وطن کان بہ وڌ سهولتون ۽ آسانيون کيس ميسر ٿي ويون.

مير سيد صفائي نہ فقط پنهنجي ذاتي خوبين ۽ شخصي صلاحيتن يعني زهد، تقويٰ، دينداري ۽ پرهيزگاري سبب ممتاز هو، بلڪ پنهنجي ثروت مندي ۽ ظاهري شان شوڪت سبب پڻ هڪجهڙن ۾ کين خصوصي مرتبو ۽ برتري حاصل هئي، مال اسباب جي فراواني، گولَن ۽ بانـِـهن جي قطار، ڏيڻ وٺڻ ۽ دسترخوان جي ڪشادگي، هر ڪنهن سان نوڙت ۽ ميناج سان اٿڻ ويهڻ، اهي سڀيئي اهڙيون وصفون هيون، جن سندس دنيوي جاه و جلال کي آسمان تي پهچائي ڇڏيو. جڏهن هن سکر ۾ پير پاتو ان وقت اتان جي حاڪم سلطان محمود بکريءَ جو کيس تقرب حاصل ٿي ويو. جيڪو پنهنجي زشت فطرت ۽ درشت سيرت سبب آيل سڀني غير ملڪي قبضيدارن ۾ ظالم ترين انسان ۽ بدترين قسم جو حڪمران هو ۽ سنڌ اندر وڏ ۾ وڏ بدنام هو. مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ سندس متعلق جيڪي ڪجهہ لکيو آهي انهيءَ ۾، هو انهيءَ ڳالهہ کي لنوائي نہ سگهيو ۽ کيس لکڻو پيو تہ:

”مزاج ۾ سختي ۽ ازحد تـِڪائي هيس، جڏهن ڪاوڙ ايندي هيس تہ انهيءَ تي ڪنهن بہ صورت ضابطو ڪري ڪونہ سگهندو هو. خونريزي ڪندي ڪوبہ ترس نہ ايندو هيس، ٿوري گهٽي گمان ۽ شڪ پوڻ تي ماڻهوءَ جو خانو خراب ۽

گھر ٻار برباد ۽ اجاڙ ڪري ڇڏيندو هو.[1]

مير معصوم پنھنجي والد جي انھيءَ مربيءَ ۽ پنھنجي ڀھرين ولي نعمت جي تعريف بہ ڪئي آهي، ليڪن هو پنھنجي ڪرتوتن سبب انھيءَ حد تائين رسوا ۽ بدنام هو جو متينءَ مختصر عبارت لکڻ کان سواءِ ڪيس ڪو چارو ڪونہ هو.

اهڙي حاڪم جي سرپرستي حاصل ٿيڻ کان پوءِ بخوبي سمجھي سگھجي ٿو تہ سيد صفائي جو دنيوي اثر، ڏيک ويک ۽ شان مان ڪھڙي حد تي پھتل هوندو ۽ ظاهري دٻدٻي جي ڪھڙي ڪيفيت هوندي؟ خاص ڪري اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن تہ مذهبي اداري جو اعليٰ ترين عهدو بہ سندس حوالي ڪيو ويو. يعني ولايت بکر جي سموريءَ حد جو "شيخ الاسلام" پاڻ مقرر ٿيو.

سيد صاحب، خواهہ پايۂ تختگاهہ ٺٽي جي شيخ الاسلام سيد شڪر الله شيرازيءَ جو زهد، پرهيز گاري، خدا پرستي ۽ خدا شناسي بلاشڪ هڪ طرف، ليڪن اهو معلوم نہ آهي تہ ديني علم ۾ ٻنهي جو درجو ڪيتريقدر هو ۽ "شيخ الاسلام" هجڻ لاءِ جيڪي علمي ڄاڻ جا لوازم هئا انھن ۾ سندن مرتبو ڪھڙو هو. ٻنهي بزرگن جي ظاهري شان ۽ شوڪت جود و سخا، زهد ۽ تقويٰ جي تعريف تہ دل کولي ڪئي وئي آهي، ليڪن سندن مذهبي تعليم جي ڄاڻ ۽ ان ۾ سندن حاصل ڪيل پائي جي بيان ۾ هڪ لفظ بہ ڪونہ لکيو ويو آهي؟ جنھن مان معلوم ڪري سگھجي تہ آيا هو انھيءَ مذهبي مرتبي ۽ عهدي جا ڪيتري قدر اهل ۽ لائق هئا؟ ٺٽي جي شيخ الاسلاميءَ تي سيد شڪر الله شيرازيءَ جو فائز ٿيڻ ۽ سندس وفات بعد شيخ محمد هرويءَ کي اُچ مان گھرائي مقرر ڪرڻ، اهڙيءَ طرح بکر ۾ شاهہ قطب الدين[2] جو شيخ الاسلام ٿيڻ ۽ انھيءَ بعد مير صفائيءَ جي تقرر جو مذهبي خواهہ دنيوي نڪتہ نگاهہ سان جواز معلوم ڪرڻ ۾ـــجيڪڏهن انھيءَ وقت جي محڪوم ماڻھن کي ڪٽي نظر انداز بہ ڪجي تاهم ـ سنڌ جي ايندڙ آزاد نسلن يا گھٽ ۾ گھٽ تاريخ جي عدالت کي تہ آساني ٿئي ها ۽ قائل ٿيڻ جو موقعو ملي سگھي ها، تاڪ سنڌ اندر ان وقت، جيڪي عظيم ترين عالمِ دين موجود هئا، انھن جي مقابلي ۾ مذڪوره بزرگن جو تقرر هر صورت ۾ هر لحاظ سان اڻ ٺر ۽ جائز هيو. مثلاً: هيٺين سنڌي

---

[1] حدت مزاج او، در نهايت استعلا بود، چون در غضب آمدي، ضبط خود بہ هيچ وجهہ نتوانستي. و در خون ريزي ملاحظ نہ داشت، و بہ اندک توهم و بد گماني خان ومان مرد مي بر مي انداخت-(ص 236).

[2] معصومي ۾ آهي تہ: بعد فترت ترکمانيد بہ بلاد سند تشريف آورده، در بلدۂ سکر سکونت نمود ند...مشاراليہ متقي و متشرع بوده (ص 144-197).

عالمن مٿان هر صورت ۾ ڪيس فوقيت ۽ برتري حاصل هئي ڇا؟

مخدوم بلال: زهد تقويٰ ۾ بينظير هجڻ کان علاوه تفسير ۽ حديث ۾ سندس جهڙو في زمانہ ٻيو ڪونہ هيو. مير معصوم خود لکي ٿو تہ: قلم کي طاقت نہ آهي جو سندن سيئي فضيلتون بيان ڪري سگهي. ديني علم خواهہ طريقت ۽ تصوف ۾ سندس ڪوبہ ثاني شريڪ نہ هيو.

قاضي ڏتو: ديني علم ۾ تمام وڏي مرتبي جو مالڪ هيو. مذهب ۽ حوالي جي ڪتابن جا صفحن جا صفحا ياد هيس. علم ۽ فضل ۾ امام جارالله[1] جي برابر هيو. خود شاهہ حسن ارغون ۽ مير معصوم بہ ڪانئس فيض ورتو ۽ علم پرايو هيو.

مخدوم رڪن الدين: ڪيترن ڪتابن جو مصنف ۽ مير معصوم جي قول مطابق "يگانئہ عصر" هيو.

مخدوم ميران: معقول ۽ منقول ۾ جامع الحيثيات ۽ شاهہ حسن ارغون جو استاد هيو. "وارث الانبياءَ" سندس وفات جي تاريخ آهي.

مولانا ضياءِ الدين: ديني علمن ۾ جامع ۽ ڪامل سنڌ اندر سندس شخصيت وڏي احترام ۽ ادب سان ڏٺي ٿي وئي.

مخدوم فضل الله: عالم، فاضل ۽ علم جي ڪيترن شعبن ۾ پاڻ ڪامل ۽ اڪمل هيو.

مولانا يوسف: متدين، پرهيزگار ۽ شرعي علمن ۾ سندس ڪو عديل ڪونہ هيو.

مولانا عبدالله مفتي ملتانيءَ: لاءِ خود مير معصوم جو قول آهي تہ "سچ پچ تہ علوم عقليہ جو معتبر عالم هيو ۽ حدت طبع ۽ دقت ذهن ۾ بلند ترين مرتبي جو حامل هيو.

مخدوم قاضي عثمان دربيلائي: معقول ۽ منقول جي سيني قسمن ۾ لاجواب بزرگ ٿي گذريو آهي.

اهي بزرگ ۽ انهن کان سواءِ ٻيا ڪيئي عالم فاضل سنڌ ۾ موجود هئا، جيڪي ديني منصبن تي فائز ٿيڻ جا هر طرح لائق ۽ هر لحاظ کان فائق هئا.

---

[1] امام اعظم علامۂ ابوالقاسم محمود بن عمر بن محمد بن احمد. دين جو عالم، اديب، مفسر ۽ نحوي. ز مخشر (خوارزم) جو وينل (467-538 هہ) مدتون خاني ڪعبي جي مجاوري ڪندي گذاريائين، جنهنڪري مٿس لقب "جارالله" يعني خدا جي گهر جو پاڙيسري ٻڌجي ويو (دهخدا ص 3).

ليڪن ملڪ جي واڳن تي قابض ٿيڻ بعد، ارغونن مذهبي منصبن کي پنهنجن جي ئي قبضي ۾ رکڻ مناسب سمجهو. جيئن سندن حاڪماڻي فيصلن ۽ منصوبن کي مذهب جي پشتي باني آسانيءَ سان ميسر ٿي سگهي-قبضيدارن جون پنهنجون مصلحتون ٿين ٿيون ۽ اهي عالم آشڪار آهن. يزيد کان وٺي چنگيز ۽ هلاڪوءَ کان تيمور تائين مڙني جي پاليسي اها رهي آهي.

سنڌ جي مذهبي پيشوائن ۽ دين جي عالمن بهرحال انهيءَ پاليسيءَ کي شدت سان محسوس ڪيو ۽ پاڻنجي تو تہ اهوئي سبب ٿيو، جو انهن مان ڪن قطعي گوشہ نشيني اختيار ڪئي ۽ جيڪي زياده حَساس هئا، تن روز روز جي اُرَہ زورائين، غلط ڪارين ۽ بي انصافين ڏسڻ کان مرڳوئي هتان لڏي ذهني اذيت ۽ فڪري عذاب کان نجات حاصل ڪئي. قاضي عبدالله ۽ شيخ عبدالله گجرات ويا، اتاهون مدينه طيبه هليا ويا. شيخ عيسيٰ سنڌيءَ وارا متن مائٽن دوستن يارن ۽ اهل عيال سميت برهان پور طرف اهڙيءَ ريت لڏيا جو وطن ڏانهن دوبارو واجهائي ڪونہ ڏٺائون. پرديس ۾ فقط سنڌي ڪافيون بڌي اندر ئي اندر ۾ پيا ڪڙهندا هئا. اهڙيءَ ريت هتان جا اصحاب علم ۽ اصحاب فڪر و نظر بهر صورت مهاجر پاٿرن يا اڄوڪي اصطلاح مطابق پناهگيرن جي تُرڪ تازن لاءِ پنهنجي اباڻي ملڪ کي ٿي طلاقون ڏيون هليا ويا.

سيد صفائي عليہ رحمت جي دوُر جي پوري سياسي ۽ ملڪي حالتن جو جيڪڏهن صورتحال ذهن ۾ رکبو تہ سندس مقام ۽ حيثيت متعين ڪرڻ ۾ ڏکيائي ڪانہ ٿيندي. سيد صفائي جنهن وقت "شيخ الاسلاميءَ" جو منصب سنڀاليو (977 هہ) ان وقت سنڌ جي هيٺين حصي تي عيسيٰ ترخان جي پٽ ميرزا باقيءَ (973-993 هہ) جهڙي پاپيءَ ۽ جنونيءَ جي حڪومت هئي. جنهن جي ڪرتوتن جي پيڙا ۾ هيٺين سنڌ جا مجبور باشندا پنهنجا شب و روز گذاري رهيا هئا—گويا سنڌ جي ٻنهي حصن تي اهڙا ظالم حڪومت ڪري رهيا هئا، جيڪي جبر، تشدد، غضب ۽ قهر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا. شاهہ بيگ ۽ شاهہ حسن ارغون جي ظلمن جو اهي ٻئي حاڪم ڄڻ تتمو ۽ تڪملو هئا.

سلطان محمود بکري، سيد صفائي جي جيئري (982 هہ) فوت ٿيو ۽ جڏهن سيد صفائيءَ هي جهان ڇڏيو (991 هہ)، ان وقت هندستاني مغل بادشاهہ اڪبر جي صوبيدارن کي بکر جي حڪومت جون واڳون ورتي نَوَ سال ٿي چڪا هئا.

باب ڇھون

سيد صفائي جا آثار

سيد صفائي، ظاهر آهي جڏهن سکر (بکر) ۾ وارد ٿيو، ان وقت عارضي طرح ڪنهن سنڌيءَ جي جاءِ ۾ مقيم ٿيو هوندو، جيڪا حڪومت طرفان ڪيس ملي هوندي. ڪجھ عرصي بعد هُن اطمينان سان پنهنجي حويليءَ، اوطاق ۽ ضرورت جون ٻيون جايون ٺهرايون هونديون. حويليءَ ۽ اوطاق جي ايراضي تمام ڪشادي ۽ آبرو منداڻي هوندي. نوڪر غلام، پورهيتون ۽ ٻيون خدمتگار عورتون يا اٺالو سڀ جا سڀ انهيءَ ئي جاين خواھ ايراضيءَ اندر رهندو هوندو يا حويليءَ جي آسپاس انهن لاءِ جدا جايون ٺهيون هونديون. ٻاهر جي اوطاق يا مردانو حصو وسيع ۽ ڪشادو هيو، جنهن ۾ آيو ويو ٽڪندو هيو. سنڌس پنهنجي ڪچهري ۽ مجلس منعقد ٿيندي هئي ۽ اهو مردانو حصو ايترو تہ ڪشادو هيو، جو انهيءَ جي هڪ حصي ۾ مدرسو هيو، جنهن ۾ ڪنهن وقت مولانا عبدالخالق گيلانيءَ ڪيترو وقت درس-تدريس جو شغل جاري رکيو.[1]

تاريخ ۾ سنڌس حويليءَ ۾ هڪ جامع مسجد جو ذڪر مليو ٿو. مير معصوم باوجود هن جي تہ هو شخصي طرح يادگاري جاين ٺهرائڻ جو شوقين هو، پر پنهنجي پيءُ جي آثارن جو ڪوبہ ذڪر ڪونہ ڪيو اٿائين، فقط لکي ٿو: "خير جي آثارن مان، هڪ جامع مسجد آهي، جيڪا هُن منبع انسان پنهنجي حويليءَ جي پر ۾ جوڙائي." [2]

انهيءَ عبارت مان ظاهر آهي تہ مسجد جامع کان سواءِ هُن بزرگ ڪو ٻيو خير جو يادگار ڪونہ جوڙايو. پوين تذڪرن ۾ پڻ سنڌس حويليءَ ۽ انهيءَ جامع مسجد جو ذڪر آيو آهي، جنهن جو ماخذ تاريخ معصومي آهي. مثلاً: ماثر رحيميءَ جي مصنف ساڳي عبارت لکي آهي:

"مسجد جامع بهکر از بنا هائ خير ايشانست." [3]

جيتوڻيڪ "از بنا هاي خير" جي فقري مان ظاهر ٿئي ٿو هُن ڪي ٻيون بہ

---

[1] معصومي ص 217.

[2] معصومي 238- از آثار خير آن منبع احسان است مسجد جامع ک در جوار منزل ايشان است.

[3] ماثر رحيمي 2: 336.

خير جون جايون يادگار ڇڏيون. ليڪن اهو فقرو مير معصوم جي "از آثار خير آن..." جي ٻي صورت آهي.

ذخيرة الخوانين جي مصنف البت مسجد جي گنبذ جو عبارت ۾ اضافو ڪيو آهي. مصنف پاڻ بکر جو هيو. ڪتاب جيتوڻيڪ تقريباً هڪ صدي (1060 ھ) بعد لکيو اٿائين. ليڪن بعيد نہ آهي تہ جوانيءَ ۾ هن پاڻ مسجد ڏٺي هجي. عبارت آهي:

"دروازه حويلي خود در قصبۀ سکر، مسجدي جامع باگنبذ عالي بنانمود".[1]

انهيءَ عبارت مان نہ ڇڙو گنبذ عالي جو پتو پوي ٿو، بلڪ جاءِ وقوع بہ ظاهر ٿئي ٿي. گويا مسجد حويليءَ جي دروازي وٽ هئي ۽ اڳين دؤر جو دستور بہ اهوئي هيو. مسجد هميشه حويليءَ جي وٽ ۾ گھڻو ڪر دروازي جي اڳيان هوندي هئي. مسجد نہ ڇڙو عبادت گاھہ ٿي ڪتب آئي ٿي، بلڪ پاڻ ۾ گڏجاڻي جو مرڪز پڻ هوندي هئي. بزرگن ۽ الله وارن جي ڏينهن جو اٿڻ-ويهڻ ۽ گذر-بسر گهڻو ڪري الله جي گهر ۾ ئي ٿيندو هو.

انهيءَ مسجد لاءِ قول آهي تہ سيد صفائي (960 ھ) ۾ نهرائي، جنهن وقت شاھ حسن ارغون اجا حال حيات هو ۽ محمود بکري سندس طرفان سکر ۾ نائب هيو. مسجد کي ڪيئي صديون گذري ويون، خاندان وڏي ۽ پراڻي سکر ۾ جدا جدا جايون ناهي ويني، حويلي ڊهي وئي، اهي انگ اکر بہ مٽجي ويا، اهو جغرافيو بہ بدلجي ويو ۽ مسجد بہ بالاخر ويران ٿي ڊهي وئي.

انگريزن جي دؤر ۾ ٽي سال ڪن تہ بلڪل ڊٺل رهي جنهن بعد خاندان جي هڪ فرد سيد سڪندر علي شاھ معصوميءَ ٽيهن سالن جي ويراني بعد پراڻن بنيادن تي وري نئين سر اڏاوت ڪري 14- شعبان 1309 ھ جي ڏينهن مسجد کي مڪمل ڪيو ۽ شايد ساڳي ڏينهن نمازين کي مدعو ڪيو. خاندان جي هڪ ٻئي فرد سيد صابر علي شاھ مسجد تي هينيون تاريخي ڪتبو هنيو، جنهن مان تاريخ بنا ۽ ٻيو احوال معلوم ٿئي ٿو:

صدرِ دين، سيد صفائي الحسيني ترمذي
رهنما دينِ محمد، هادي لات و عزيٰ
بلبلِ باغِ کرامت بود، آن صاحب سخا
برسرِ غربا کشاده کو دو دستش اَز عطا

---

[1] ذخيره 1: 120- 121

تاجِ سرِ معصوم شاه تاجِ سرش بُد مرتضيٰ
بر شرعيت بود قائم، واصل درگهہ خدا
درخجسته سال ذُه صدشَصت، با امرِ خدا
کرد اين مسجد بنا، با چارگنبذ عرش سا [1]
آنچہ داده بود ضانع، نقش را صنعت دران
روضۂ رضوان گويم يا سماي زرفشان
در حکومت قوم عيسيٰ، اين چنين مسجد قديم
منهدم کردند، او را ناظمان، اهلِ جحيم
بعد ازان، اين مسجدي، سہ سال ويران بُد تباه
بعد سہ سال اين بنا شد، مسجدِ رضوان گاه
در بِنايش زيب دادش سيد سکندر علي
با رضاي ذوالمنن، بن سيد عباسِ علي
آن خجسته يک هزار وسہ صدو نهہ سال بود
چار ده شعبان ز مہ، تاريخ فرخ فال بود [2]
گفت تاريخ بنا، اين مسجدِ صابرعلي
هست از اولاد سيد مير معصومِ علي

مسجد غالباً پراڻي ٿي چڪي هئي، ليڪن انگريزن جي ناظم، خبر نہ آهي ڪهڙي سبب سان ان کي منهدم ڪيو ۽ ٽي سال ڪن صفا ويران رهي.

مسجد سيد قوت علي شاهہ صاحب معصوميءَ جي بنگلي جي اوير ۾ اڄ بہ موجود آهي، نهايت سادي ۽ گنبذن کان سواءِ ۽ بلڪل معمولي ڏيک اٿس. راقم الحروف 10-جنوريءَ 1962ع جو ان کي ٻاهران ڏٺو. دروازو بند هيو، تنهنڪري اندران ڏسڻ ڪونہ ٿيو. ٻانئجي ٿو تہ موجوده عمارت اها نہ آهي، جيڪا سيد سڪندر علي شاهہ نهرائي. بنياد ممڪن آهي قديمي هجي، ليڪن عمارت سيد سڪندر علي شاهہ واري نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ خود شعر ۾ جيڪا تعريف ٿيل آهي، تنهن جو نالو نشان نظر ڪونہ ٿو اچي.

سيد صفائيءَ جي خاص حويلي ٻانئجي ٿو، سيد قوت علي شاهہ صاحب جي بنگلي واري جاءِ ٿي هئي. بهرحال اهي قديمي انگ اکر منجهي ويا آهن. هنڌ ۽ ماڳ اهي پر جايون ۽ جَت اهي ڪونہ آهن!

---

[1] بيت 4- 8- 9 "حيات معصوم" ۾ آيل آهن (ص 13- 14).
[2] 14 مارچ 1892ع.

باب ستون

مير معصوم جي ولادت

جيئن گذريل صفحن ۾ بيان ڪيو ويو آهي، مير معصوم پنهنجي والد جو ننڍو فرزند هو. هڪ قطعي جي روايت مطابق پاڻ 7- رمضان المبارڪ سومر ڏينهن 944 هه (7- فيبروري 1528ع) جو هن دنيا ۾ آيو:

در مه رمضان به شب، ديديم در هفت آسمان
جمع هاي از ملايک، هم صفِ کروبيان
بود در صفهاي آن، اين غلغله، اي دوستان!
البشر! سيد صفائي را، ز درگاهِ، منان
ميشود پيدا به خانه ات ولد صاحبِ ذوالکرام
نام او "نامي" بود، چون شمس روشن درجهان
دايما باشد ثنا خوانِ خدا و الرسول
دايما باشد خدا راضي، برو صاحبِ قران
شد طلوع آن شمس، درخانه صفائي از خدا
از بروج نيک، در ساعت سعيد، آن شدعيان
بود آن تاريخ هفتم ليل دوشنبه از صيام
سال نه صد چهل بود، از وي زوائد چار دان

انهيءَ قطعي جا آخري به شعر خانداني شجري جي حوالن سان پهريون پير علي محمد شاهه راشديءَ "حيات معصومي" ۾ ڇپيا ۽ ان کان پوءِ مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي مقدمي ۾ آندا.[1]

اهو قطعو ظاهر آهي ته مير معصوم جي زندگانيءَ کان گهڻو پوءِ ڪنهن چيو آهي. هڪ ته منجهس نامي تخلص بن معنائن ۾ ڪتب آندو ويو آهي ٻيو شعر ايترو ضعيف ۽ فني لحاظ کان بي تڪو آهي جو يارنهين يا ٻارهين صديءَ جي ابتدا ۾ خاندان جي ڪنهن فرد اها طبع آزمائي ڪئي ٿي ڏسجي.

مير معصوم رجب 1012 هه (ڊسمبر 1603ع) ۾ ايران پهتو. ڪاشان[2] ۾

---

[1] حيات ص 15 مقدمه ط باقي بيت پير علي محمد شاهه راشديءَ جي نوٽ بڪ تان ورتا ويا.
[2] راقم الحروف به دفعا مير معصوم جي ڪتبن ڳولڻ لاءِ ڪاشان ويو ليڪن ڪاميابي ڪانه ٿي.

سندس ملاقات، اتهن جي مشهور شاعر ۽ تذڪره نويس، تقي الدين ڪاشيءَ سان ٿي، جنهن پنهنجي تذڪره "خلاصة الاشعار" ۾ انهيءَ ملاقات جو ذڪر ڪندي لکيو آهي تہ "ان وقت مير صاحب جي عمر 60 سال هئي"[1] انهيءَ حساب سان مير معصوم جي تولد جو سال 952 هہ بيهي ٿو.

اسان وٽ مير معصوم جي ڄم متعلق اهي ٻہ روايتون موجود آهن، جن ٻنهي جي وچ ۾ اٺن سالن جي وٿي ٿئي ٿي. بهر حال مير ڏهين صديءَ هجري جي وچ ڌاري پيدا ٿيو. جڏهن سنڌ خواهہ هند جا ٻئي ملڪ پنهنجي جاءِ تي ڏاڍي ڏوجهري ۽ ڏولائي ۾ هئا. سنڌ تي شاهہ حسن ارغون[2] جي استبداد جو شباب ۽ سندس اقبال مندي جو عروج هيو. ۽ ملڪ سڄو وڏيءَ پيڙا ۽ عذاب ۾ مبتلا هيو. هندستان ۾ بابر بادشاهہ جي بنايل مغل سلطنت تي سندس پٽ همايون متمڪن تہ هيو ليڪن چئني طرفن کان جنگيون، جهڳڙا ۽ بغاوتون هيون. جنهنڪري بابر جي تخت جا چارئي پاوا لوڏن ۾ هيا. شير شاهہ سوري مغلن جي انهيءَ نو آباديءَ تي، جيڪا اڃا هلي مغل شهنشاهيت بڻجڻ واري هئي، پنهنجو حق ٿي سمجهيو ۽ متس قبضي ڪرڻ جي رٿا ۾ سرگرم هيو.

شاهہ حسن هندستان ۾ پيدا ٿيل انهيءَ صورتحال جو ڏاڍي ڳوڙهي ويچار سان مطالعو ڪري رهيو هيو.[3] چاڪاڻ تہ پاڙي واري ملڪ جي سياسي لاهہ

---

(1) "...اين هنگام ...سن شريفش بعقد سيتن رسيد..." نسخهٔ مانچسٽر ورق 482 الف ۽ مجلہ پارسؔ ص 3.

(2) تاريخن ۾ شاهہ حسين ارغون لکيو ويو آهي، ليڪن سندس نالو شاهہ حسن هيو جيئن تہ مير علي رضا آگاهہ جي شعر مان (مقالات ص 15)، جامع فرخ جي ڪتبي مان، "مثنوي مظهر الآثار" مان روضة اسلاطز جي قصيدن ۽ صنايع الحسن جي ديباچي ۽ قصيدن مان معلوم ٿئي ٿو.

(3) هُن صحيح حالتن کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ لاءِ پنهنجي هڪ امير، مير عليڪ کي (946 هہ) ۾ هندستان موڪليو جيڪو ظاهر ۾ گجرات ۽ بنگال جي فتح تي تهنيت جو پيغام کڻي ويو ۽ حالتون ڏسي موٽي اچي جيڪا رپورٽ پيش ڪيائين اها مير معصوم جي اکرن ۾ هن ريت آهي: "چون مير عليڪ بملازمان بندگان درگاه پادشاه عالي مکان مشرف شد. از بي پروائي وعظم شان پادشاه چنان تفرس نمود کہ عنقريب بعضي از سپاه بيگانہ نقش تمرد برلوح خواهند نگاشت، مير عليڪ بي رخصت پادشاه از اردوئي اعلي برآمده، بسرعت خود را بہ ميرزا شاه حسن رسانيد...او گفت: من پادشاه را در نهايت استعلا ديدم و ارکان دولت و اعيان مملکت را در نهايت غفلت. **از حساب ترکانہ** خود يافتم کہ عنقريب باغي بر ايشان استيلا يافتہ خلل در قواعد سلطنت ايشان، راه خواهد يافت، و من آمدم کہ شما را خبردار گردانم (ص 65- 166) مير عليڪ جڏهن بادشاهہ جي خدمت جو شرف حاصل ڪيو تڏهن بادشاهہ جي لاپرواهيءَ ۽ مغروريءَ مان سمجهيائين تہ جلدئي ڪو ڌاريو لشڪر وٺي ايندو ۽ بغاوت جو ارادو ڪندو! سو مير عليڪ پادشاهہ جي اجازت کان سواءِ شاهي ڪيمپ مان نڪري، نهايت تکڙو مرزا شاهہ حسن وٽ اچي رسيو...(مير عليڪ) چيو تہ: مون بادشاهہ کي نهايت غرور ۾ ۽ حڪومت جي وزيرن کي غافل ڏٺم، تنهنڪري پنهنجي ترڪاڻي حساب مان معلوم ڪيم تہ متن جلدي ڪو باغي غلبو ڪري، سندن بادشاهيءَ جي بنيادن کي ڌوڏي رکندو. سو مان توهان کي خبردار ڪرڻ آيو آهيان...الخ
(ٹوري ڦير گهير سان سنڌي ترجمي تان ورتل ص 206-207).

چاڙهه جو اثر سنڌ مٿان لازماً پوڻو هيو. جنهن کي منهن ڏيڻ لاءِ هو ڪنهن بہ قيمت تي تيار ڪونہ هيو.

مير معصوم جي ولادت (944 هہ) کان پوءِ ابتدائي سالن بعد بلاخر 10- محرم 947 هہ (17 - مئي 1540ع) جو شير شاهہ سوريءَ قنوج جي ميدان جنگ ۾ همايون کي اهڙي شڪست ڏني جو هُو مقابلي جو منجهس تاب ئي نہ رهيو. بچيل سپاهہ سميت متعلقين کي ساڻ ڪري سڌو لاهور، ملتان ۽ اُچ کي لتاڙيندو سنڌ جي پهرين وڏي شهر روهڙي ۽ ببرلوءِ جي "چار باغ" ۾ (28 رمضان 947 هہ) اچي پهتو.

شاهہ حسن پنهنجي والد جي زماني ۾ پيءُ کان ناراض ٿي بابر بادشاهہ وٽ ڪي ڏينهن گذاريا هئا. شاهہ بيگ پنهنجي نهيل نڪيل حڪومت تي، بابر جون اکيون ڏسي، هٽ ڪٽي سنڌ ۾ اچي پهتو هيو. مغلن جا ارادا ۽ مزاجي ڪيفيت ارغون کي معلوم هئا. خود هتي سنڌ اندر بہ اجا سندس پير پختا ڪونہ ٿيا هئا. آزاديءَ جي تحريڪ ۽ ملڪ کي ڌارين جي چنبي، تسلط ۽ قبضي مان ڇڏائڻ واري جستجو، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود هئي. مقامي ماڻهن جو عدم تعاون پنهنجي جاءِ تي خوفناڪ صورت اختيار ڪري چڪو هيو. شاهہ حسن انهن نازڪ ۽ انديشناڪ حالتن سبب اڳ ئي غير مطمئن هيو ۽ تسلط قائم رکڻ لاءِ خون خرابي، ڌهڪاءُ ۽ ڌاڌائيءَ سان پاڻ کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هيو. انهيءَ اندر خاني صورتحال جي موجودگيءَ ۾ همايون جو اچي سنڌ ۾ وارد ٿيڻ، در حقيقت سندس لاءِ وڏي خطري ۽ تشويش جو باعث هيو. ليڪن قسمت ۽ قدرت شاهہ حسن جي پشت پناهي تي هئي. تنهنڪري خود همايون اندروني اختلافن جو شڪار ٿي ويو جنهن سبب سنڌ اندر سندس پير ڄمي نہ سگهيا ۽ شاهہ حسن جي حڪومت جا، خوش قسمتيءَ سبب، ڏينهن وڌي ويا.

همايون حقيقت ۾ آيو هن لاءِ هيو تہ سنڌ ۾ رهي پنهنجون حالتون درست ڪري ۽ شاهہ حسن جهڙي حاڪم وٽان—جيڪو سندس والد جو نمڪ خوار رهي چڪو هيو—اخلاقي ۽ فوجي امداد وٺي شير شاهہ تي نهي نڪي نئين سر حملو ڪري. ليڪن حالتن درست ٿيڻ بدران پاڻ کيس وڏيڪ تڪليفون پيش آيون. ناگفتہ بہ مصيبتون نازل ٿيون. سندس پنهنجو لشڪر تباهہ حال ۽ دلبر داشتہ هيو. امير ۽ مُکُ سپاهي کيس ڇڏي چڪا هئا، خزانو—جنهن تي لشڪر جو

دارومدار ٿئي ٿو. سوــخالي هيو. تنگدستيءَ ۽ افلاس جي هيءَ حالت هئي جو تردي بيگ جهڙي خثيث طبعيت ۽ معمولي ملازم وٺان کيس وِڪ وِڪ تي اوڌر وٺي روزانو خرچ هلائڻو ٿي پيو.

سنڌ ۾ سندس پهچڻ کان پهريون ئي جنگي قانون مطابق شاهه حسن، بينل فصل تباهه ڪرائي ڇڏيا هئا، جيئن سندس گهوڙن جو گاهه داڻو ۽ لشڪر کي اَنُ مهيا ٿي نـ سگهي. مقامي طاقتون جيتوڻيڪ ارغونن کي ختم ڪرڻ لاءِ همايون سان آن. داڻي ۽ گاهه پنّي جي مدد ڪري رهيو هيون، جن ۾ راقم الحروف جا وڏا يعني سيوهڻ جا لکياري سادات[1] پڻ پيش پيش هئا. ليڪن خانگي امداد هڪ تباهه حال لشڪر ۽ شڪستہ خاطر بي ترتيب انبوهه کي ڪيترو هٿي ڏئي ٿي سگهي. ۽ شاهه حسن ۽ سندس پوئلڳن خود سنڌ جي ماڻهن ۾ کهڙو ست ۽ ساهه باقي ڇڏيو هيو. جو هو گهڻي وقت تائين ۽ حسب ضرورت ايڏو سارو بار کڻي سگهن.

لکياري سيدن ۽ سيوهڻ جي حُريت پسندن، سنڌ جي ڪيترن بين قبيلن، چاهيو ٿي تـ همايون کي مضبوط ڪري ارغونن جي تسلط کي ختم ڪجي. همايون جنهن جي ڪاميابيءَ واري حالت ۾ بهر حال مرڪز آگرو هيو. سو سنڌ لاءِ گهٽ هاجيڪار هيو بنسبت انهيءَ ڌاري دشمن جي، جنهن جو مرڪز سنڌ ۾ هيو ۽ سندس سمورو لڏو رات ڏينهن سنڌ ۽ سنڌين جي سيني تي سوار ٿيو وينو هيو. ۽ اها حقيقت بہ آهي تـ انهيءَ دشمن کان، جيڪو هزار ميل پري رهي حڪومت ڪري، اهو ويري وڌيڪ خطرناڪ آهي جنهن سان همه وقت واسطو هجي ۽ هن لاءِ سندس ڪيل هاڃن سبب دلي ڌڪار پيدا ٿي چڪي هجي ۽ هر متنفس ان جي هٿان نفسي! نفسي!! ۾ هجي.[2]

مير معصوم لکيو آهي تـ: الله تعالىٰ جي ڳجهن حڪمتن ۽ مصلحتن جي خواهش موجب - جڏهن تہ هر نامراديءَ جي اوٽ ۾ مراد جا ڪيترائي اسباب تيار ٿيندا آهن — جڏهن (بادشاهه جي) ارادي موجب سنڌ ملڪ ۾ سندس مراد پوري نـ ٿي سگهي، تجربي جي ڪسوٽيءَ تي (پنهنجي) ماڻهن جي نالائقي ظاهر ٿي پئي ۽

---

[1] مظهر شاهه جهاني.

[2] ظفر الواله جي مصنف لکيو آهي تـ ارغونن ڏوکو ڏئي سنڌ ورتي...ٻئي هنڌ لکي ٿو تـ سنڌي جڏهن ڌارئي دشمن کي پنهنجي ملڪ مان ڪڍڻ گهرندا آهن تـ ٻيءَ ڪنهن قوت کي آڏو آڻي پنهنجو مقصد حاصل ڪندا آهن.

لشڪر جي ڪوڙائي، پائرن جي بزدلي ۽ پيائي سامهن آئي ۽ زماني جي ناموافقت جو بادشاهه ڪي تلخ مشاهدو ٿيو. تڏهن دل برداشتو ٿي هن دنيا ڪان ٿي مورڳو لاڳاپا ٽوڙي حجاز مقدس وڃي گوشہ نشين ٿيڻ جو ارادو ڪيو". [1]

انهيءَ صورتحال، شاهه حسن جي قسمت کي چمڪائي ڇڏيو ۽ هن پاڻ بہ مختلف ذريعن سان بادشاهه کي انهيءَ ارادي تي جلد ۾ جلد عمل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون. چناچہ 7 ربيع الاول 950 هہ جو جُوڻِ جي منزل تان درياهہ اُڪري بادشاهہ قنڌار طرف روانو ٿي ويو. [2]

الغرض، اهي حالتون ۽ واقعات، مير معصوم جي هن دنيا ۾ وارد ٿيڻ واري وقت ۾ سنڌ اندر رونما ٿيا. جيڪڏهن خانداني روايت واريءَ تاريخ (944هہ) کي نظر ۾ ونجي تہ مير معصوم ٽن سالن جو هيو جڏهن (947 هہ) همايون سنڌ ۾ داخل ٿيو. چئن ورهين جي چمار هيس جنهن وقت همايون سنڌ جي پاٽ شهر ۾ حميده بانو بيگم سان شادي (جمادي الاول 948هہ) ڪئي، ۽ هڪ سال بعد امَرڪوٽ جي قلعي ۾، جڏهن تہ بادشاهہ جو اهل و عيال راجپوت راڻي جي پناهہ ۾ هيو، اڪبر اعظم ڄائو [3]. جنهن مغلن جي معمولي حڪومت کي پنهنجي دوُر ۾ "مغل شهنشاهيت" جي درجي تي پهچائي ۽ تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ "اڪبر اعظم" جو سڪو ثبت ڪرائي ڇڏيو.

---

(1) ترجمو ص 216- 217 "چون بہ مقتضائي غوامض حڪمت الاهي و دقائق مصلحت ازلي-ڪہ در ضمن هر نامرادي چندين اسباب مراد سرانجام مي يابد- حسب الاراده پادشاه. در ديار سند نقش مراد نہ نشست و عيار جوهر نامردميءُ مردم ظاهر شد. و بي اخلاصيءُ لشڪر و بد مراديءُ برادران، و بي خردي و نامساعديءُ روزگار در مشاهدهٔ پادشاه افتاد. خواست ڪہ در لباس تجريد قدم شوق دربادیءُ راهروان طريق حق زند و حلقهٔ ڪعبهٔ مراد گرفتہ در ارض مقدس حجاز ساڪن گردد—" (ص 175).

(2) بادشاهہ جي رواني ٿيڻ ۽ شاهہ حسن جي ڏنل اُٺَن جو دلچسپ احوال گلبدن بيگم جي "همايون نامہ" ۾ پڙهڻ کپي. نهايت دلچسپ مزيدار ۽ مضحڪه انگيز آهي، جنهن مان شاهہ حسن جي ذهانت فطانت، عياريءَ ۽ چالاڪيءَ جو پورو پورو اندازو ٿي سگهندو. شاهہ حسن لاءِ اهو زمانو واقعي ڏکيو ۽ مصيبت جو هيو، جنهن کي هن پوريءَ چالاڪيءَ ۽ عقلي ڪيڏ سان منهن ڏنو. جيڪڏهن همايون ڪامياب ٿي ٿيو تڏهن بہ سنڌ سندس هٿان وئي ٿي ۽ جيڪڏهن مقابلي ۾ شير شاهہ ڪَٽي ها انهيءَ حالت ۾ بہ انتقام وٺڻ لاءِ شير شاهہ سندس جڻ ٻچو رلائي ٻوٽو پٽي ڇڏي ها. همايون جي پٺيان شير شاهہ لاهور تائين پهچي چڪو هيو، سنڌ تائين پهچڻ سندس لاءِ کهڙو مشڪل هيو؟ شاهہ حسن نهايت شاطراڻيون چالون هلي همايون کي ناڪام ڪري سنڌ مان ڪڍي ڇڏيو.

(3) ڄم جي تاريخ تي اختلاف آهي، اڪبر نامہ (ص 1: 47) ۾ شب يڪشنبه 5 رجب 949 هہ (11- آڪٽوبر 1542ع) همايون نامہ ۾ 4- رجب 949 هہ روز يڪشنبه وقت سحر (ص 59)، اسمٽ ۾ 14 شعبان 949 هہ (جمعرات 23- نومبر 1542ع)، برگس ۾ 5- رجب 949 هہ (15- آڪٽوبر 1543ع) آهي.

باب اٺون

مير معصوم

نالو، لقب، تعليم ۽ تربيت

مير مرحوم جو نالو محمد معصوم رکيو ويو. سيادت سبب، شايد هندستاني دستور موجب نالي سان "مير" لفظ جو الحاق ٿيو. خانداني روايت آهي تہ سندس لقب "نظام الدين" هيو. ليڪن پير علي محمد شاهہ جيڪا عبارت ڏني آهي سا دستور مطابق ناقص آهي، جنهن تہ لکيل آهي "نظام الدين نواب امير محمد معصوم" [1] حالانڪ نواب، امير، ٻئي سرڪاري خطاب آهن. جيڪڏهن ڪيس ملن ها تہ ڪٿي نہ ڪٿي ذڪر ضرور اچي ها. ازان سواءِ عبارت جي ترتيب هن ريت هئڻ ڪپندي هئي: "نواب امير نظام الدين محمد معصوم" نواب، امير، نظام الدين ڪنهن بہ تاريخ ۾ مرقوم نہ آهي. تذڪره نويسن ڪيس مير محمد معصوم لکيو آهي[2]. تقي الدين ڪاشيءَ مير کي امين الملڪ امير محمد معصوم، نواب وغيره لکيو آهي، ليڪن سفير جي حيثيت ۾ ايران اچڻ تي هڪ تذڪره نويس شخصي اخلاق ۽ تعلق سبب اها عبارت ڪتب آندي آهي. "امين الملڪ" [3] جو خطاب يا عهدو اڪبري دؤر ۾ ڪيس مليل ڏسجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ سفارت وقت اڪبر طرفان جيڪو شاهي رقيمو مير صاحب شاهہ عباس ڏانهن ڪٽي ويو، انهيءَ ۾ اهو لقب استعمال ڪيل آهي، عبارت آهي: -امين الملڪ مير مجمد معصوم بکري ڪہ از اجلۂ سادات ابن بلاد است- گويا نہ امير نہ نواب نہ نظام الدين جا القاب يا خطاب ڪتب آيل آهن. "امين الملڪ" غالباً سندس عهدو هيو، جيڪو پانڄي ٿو تہ 12- 1013 هہ ۾ ڪيس مليو ۽ عبارت م شامل ڪيو ويو آهي. مير معصوم پاڻ بہ

---

[1] اهو لقب خانداني شجري ۾ مرقوم آهي ۽ سيد منور علي شاهہ معصومي مرحوم وٽ اڪبري عهد جا بہ فرمان موجود هئا، جن ۾ پڻ اهو لقب لکيل هيو (1) فرمان 46 جلوس (22 جمادي الثاني 1001هہ) جو ۽ (2) 49 جلوس اڪبريءَ جو. آخري فرمان پير علي محمد شاهہ پاڻ ڏٺو هيو، جنهن تي بقول سندس "نظام الدين نواب امير محمد معصوم" مرقوم هو (حيات معصوم 15).

[2] ذخيره ص 200- ماٿرالامرا 3: 325- اڪبر نامو 2- 3: 836 وغيره.

[3] امين عهدو آهي، امين الملڪ خطاب آهي.

(2- 3) اڳتي اهي خط ۽ ڪتبا ايندا.

پنهنجي هيترن سارن ڪتبن ۾ اهي لفظ استعمال نہ ڪيا آهن. جيڪڏهن شاهي خطاب مليل هجن ها تہ لازماً اهي ڪيس نالي سان گڏ لکڻا هيا. شاهہ عباس جيڪو جوابي خط موڪليو آهي ان ۾ ڪيس "معتمد الخاقاني مير محمد معصوم خان" (2) لکيو ويو آهي. سندس فرزند مير بزرگ سڀ کان پهريون پنهنجي ڪتبن ۾ پيءُ لاءِ (3) نواب ۽ امير جو لفظ استعمال ڪيو آهي. جنهن بعد عقيدت سبب سندس اولاد ڪيس انهيءَ طريقي سان لکندي ۽ سڏيندي آئي آهي.

نظام الدين جو لقب سراسر اشتباهہ آهي. "طبقات اڪبريءَ" جي مصنف جو نالو خواجہ نظام الدين احمد هيو. جيڪو گجرات ۾ مير معصوم جو ولي نعمت ٿي رهيو هيو ۽ مرندي (1002 هہ) تائين ساڻس مير جو تعلق خاطر رهيو. پانئجي تو خاندان جي پويرن ڪا اهڙي عبارت پڙهي آهي جنهن ۾ "نظام الدين" بہ آيو آهي ۽ اڏوري فارسي ڄاڻڻ سبب بہ جدا شخصيتن کي هڪ سمجهي نظام الدين سندس لقب سمجهيو ويو آهي؟ جيڪڏهن ڪا حقيقت هجي ها تہ مير بزرگ انهيءَ خطاب کي پنهنجي عبارت ۾ ڪينءَ ڇڏي ها؟

مير معصوم پرگو ۽ صاحب ديوان شاعر هيو. "نامي" سندس تخلص هيو.

تعليم ۽ تربيت:

سندس تعليم ۽ تربيت ڪينءَ ۽ ڪهڙيءَ ريت ٿي ۽ ڪنهن ڪئي. انهيءَ لاءِ اسان وٽ ڪابہ معلومات ڪانہ آهي ۽ واقعي تعجب تو ٿئي تہ مير صاحب جهڙي تاريخي ذهن ۽ ذوق رکڻ واري بزرگ، جنهن سفر دوران بہ پنهنجي نقش قدم لاءِ ڪتبا هڻائڻ ضروري سمجهيا. تنهن پنهنجي خاندان ۽ پنهنجي متعلق احوال لکڻ ۾ ڇو غفلت ڪئي؟ خانداني وجاهت ۽ ذاتي اهميت کان هو غافل ڪونہ هيو. هن کي پنهنجي گهراڻي جي عظمت ۽ عزت ۽ پنهنجي شخصي اهميت ۽ اقتدار جو پورو پورو احساس هيو. اهڙيءَ صورت ۾ تعجب تو ٿئي تہ هن ڇو ڪونہ انهيءَ موضوع تي ڪجهہ لکيو. ٿي سگهي تو تہ هن جدا ڪتاب لکڻ "اڄ نہ سڀاڻ" تي ڇڏيو هجي ۽ زماني جي مصروفيتن ڪيس وصال واريءَ گهڙيءَ تائين انهيءَ آرزوءَ کي پورو ٿيڻ نہ ڏنو؟ يا ڪو نوشتو جيڪڏهن ڇڏيو اٿس تہ اهو ضايع ٿي ويو! بهرصورت انهيءَ قسم جي ڪتاب يا رسالي جو ڪٿي بہ اشارو يا حوالو اسان کي ملي ڪونہ سگهيو آهي.

مير صاحب مرحوم جي سوانح لکندڙ کي سخت دشواري درپيش اچي ٿي

سوين ورق اڳلائي ٽُڪر ٽوٽا هِتان هُتان ڳولهي هٿ ڪري باهمي پيوند ڪان پوءِ ههڪ خاڪو تيار ڪرڻو پوي ٿو ۽ انهيءَ سرمايءَ بعد بہ لکندڙ کي تسڪين ڪانہ ٿي ٿئي ۽ موضوع مڪمل محسوس نٿو ٿئي. تعليم متعلق ڪابہ سنئين سڌي معلومات ڪانہ آهي، فقط بدايونيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير معصوم تعليم حاصل ڪرڻ ۾ تمام گهڻي جاکوڙ ڪئي آهي[1] اتفاقي حوالن مان سندس چند استادن جا نالا ملن ٿا جيئن تہ:

ملا محمد ساکن ڪنگري

ذخيرة الخوانين جي مصنف لکيو آهي تہ: پنهنجي والد جي وفات (991 هہ) ڪان پوءِ صرف نحو، نظم ۽ نثر جي تعليم ملا محمد ڪنگريءَ واري ڪان حاصل ڪيائين[2]. ماثر الامرا جو ماخذ ذخيرة الخوانين آهي، تنهن بہ ساڳي عبارت لفظي قيرقار سان ڏني آهي، جيئن تہ-تحصيل علوم، اشتغال بہ ڪمالات حسيہ آشنا گشت- صاحب ماثر الامرا جا پنهنجا اضافا ۽ عبارت آرائي آهي.[3]

ڪنگري راقم الحروف جو اباڻو ڳوٺ آهي. اهو پير ڳوٺ جو قديمي نالو آهي. در اصل شهر جا بہ حصا آهن، پراڻي حصي کي ڪنگري چيو وڃي ٿو، جڏهن حضرت روضي ڌڻي رحمة الله عليه جو لاش مبارڪ درياهہ جي پائيندڙ سبب "پراڻي ڳوٺ" مان ڪڍي آڻي اتهن دفن ڪيو ويو، تڏهن ڪان نئين حصي جو نالو "پير ڳوٺ" ٿيو ۽ ڪنگري هلندي هلندي آخر ڏهن تان ميسارجي وئي. پانئجي ٿو تہ اتهن وڏي درسگاهہ هئي، جت ملا محمد صدر مدرس هيو ۽ ڪيترا قابل ذڪر بزرگ وٽانئس تحصيل علم ڪري عملي زندگيءَ ۾ گهڙيا. مثلاً: آخوند محمد اسحاق بکري پڻ مير معصوم سان همدرس هو.[4] جنهن پوءِ

---

(1) بدايوني- در طالب العلمي خيلي ڪوشيده (3: 366).

(2) بعد از فوت پدر بہ تحصيل علم نحو و صرف و نظم در خدمت ملا محمد ساکن ڪنگري- از توابع بکر-مشغول بود... (1: 201).

(3) پس از فوت پدر در خدمت ملا محمد ساکن ڪنگري بہ تحصيل علوم اشتعال نمود و بہ ڪمالات حسيہ آشنا گشت (3: 326).

(4) يڪجا بہ ڪسب علوم مشغولي داشتند (ذخيره 1: 201) مقالات ۾ ملا محمد اسحاق جو شعر آيل آهي:

مي تپد دل در برم، در شوق تو
ميگذارد خانہ را، از ذوق تو

مير قانع لکي ٿو تہ: سلطان محمود وٽ ملازم هيو. علم ۾ هرڪا فضيلت حاصل هيس. پڇاڙيءَ ۾ ميرزا غازي ترخان جو استاد ٿيو. (مقالات ص 42) تاريخ طاهريءَ جو مصنف *(هلندڙ)*

وجي گجرات ۾ نالو ڪڍيو ۽ هڪ غلط روايت مطابق مير معصوم انهيءَ سنگتيءَ جي آسري تي گجرات پهچي بخشي نظام الدين سان منسلڪ ٿيو. آخوند صاحب پنهنجي دؤر جو پاڻ بہ عظيم استاد هو. ظاهر آهي تہ جنهن بزرگ جي درس مان انهيءَ قسم جا تاريخي ماڻهو پيدا ٿيا، انهيءَ جو پنهنجو وجود تہ بهر صفت سچو سون هوندو.

قاضي ڏتو سيوهاڻي

مير معصوم ضمناً پنهنجي ٻن استادن جو ذڪر ڪيو آهي، جن مان هڪ سنڌ جو جڳ مشهور استاد قاضي ڏتو سيوهاڻي هيو. پاڻ لکي ٿو: "هنن ورقن جي لکندڙ پڻ سندس درس جي حلقي مان علمن جو اقتباس ڪيو آهي." [1] ممڪن آهي مير معصوم پنهنجي ناناڻن ۾ رهي، سيوهڻ جي هن بزرگ وٽان علم پرايو هجي. قاضي ڏتو پاڻ وڏي پائي جو عالم، مدرس ۽ خدا رسيدو بزرگ هيو. قاضي صدرالدين پنجن واسطن سان سندس ڏاڏو هي و. پنهنجي والد قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهوءَ وٽ "مطول" تائين درس ورتائين. تفسير، حديث مخدوم بلال جي حضور ۾ ۽ ٻيا علم مخدوم عبدالعزيز ابهري ۽ مخدوم فخر پوٽي جي درس مان پرايائين. مخدوم ارڙهن تفسير پڙهيا هئا ڪي ناظرو ۽ ڪي قرآت جي ذريعي، جي سڀيئي کيس برزبان هئا. ترڪي خط پڙهڻ ڄاڻندو هيو، گويا زبان کيس ايندي هئي. ارغون ۽ ترخان خواه سلطان محمود بکريءَ جو گهراڻو ترڪي گو[2] هيو. فارسي ٻاهر، گهر ۾ ترڪي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. مخدوم غالباً انهيءَ ڪري ترڪيءَ ۾ شد بد پيدا ڪئي ٿي ڏسجي، علم جعفر ۽ انهيءَ قسم جي ٻين طلسماتي علمن تي پڻ چڱيءَ پر هٿ پچندي هيس. حافظي جي اها حالت هئي جو جيڪي پڙهيو هئائين، سو سڀ برزبان هيس. پاڻ صاحب ڪشف و ڪرامات پڻ هيو.

محمد طاهر نسياني ميرزا غازي سان گڏ آخوند صاحب وٽ پڙهندو هيو. پنهنجي استاد لاءِ لکي ٿو تہ- آخوند صاحب دل، صوفي المذهب ۽ خضر طبيعت هيو. شيخ سعديءَ ۽ مولانا روم جي شعر ۾ پاڻ سند هيو—"چون آخوند، صاحب دل صوفي المذهب را در کلام عندليب بوستان بي خار شيراز حضرت شيخ المشائخ سعدي شيرازي و مولاناءِ متبحر مولوي معنوي قدس سره وقوف تمام بوده و بنا بران ارث کلام شريف ايشان مي خواندند. باندک عبور شعر از حضور آن منبع فضائل و مصدر نوادر، توجهہ موجهہ معلم معروف بهر صفت-کہ در تحرير و تقرير گنجائش ندارد. (طاهري 13- 14- ميرزا غازي ترخان اور اسکا بزم ادب-حسام الدين ص 129)

(1) معصومي ص 200.

(2) ڏسو سدي علي رئيس جي سفر نامي تي منهنجو مضمون مهراڻ رسالو.

سندس والد قاضي شرف الدين صاحبِ حال هيو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ وفات بعد مخدوم ڏٿي سندس ئي اشاري تي حضرت مخدوم بلال جي درس ۾ حاضري ڀري. مير معصوم جو چوڻ آهي تہ: شاهہ حسن ارغون پڻ قاضي ڏٿي وٽ پڙهيو ۽ ڪيترا سبق سندس هٿ اکرين هُن پاڻ قاضي صاحب جي ڪتبخاني ۾ ڏٺا هئا. شاهہ حسن گهڻو ڪري وٽس حاضري ڀريندو هيو ۽ وٽانئس درس حاصل ڪندو رهيو. شاهہ حسن کيس امام جارالله جو[1] مد مقابل سمجهندو هيو.

شيخ حميد دربيلائي

دربيلو انهيءَ دؤر ۾ سنڌ جو عظيم تعليمي ۽ روحاني مرڪز هيو. ڪو وقت هيو جو ڪيئي عالم، مدرس ۽ اهل دل بزرگ منجهس رهندا هئا. سنڌ ۾ قومي لحاظ سان دربيلي کي خاص شرف هن ڪري بہ مليو، جو جڏهن ڌاريا سنڌ ۾ داخل ٿيا ۽ هنن ظلم ڪرڻ ۽ خلق خداءِ سان ناحق ڪرڻ شروع ڪيو تہ اتهون جا عالم ترڪ وطن ڪري، پهريون گجرات ۽ پوءِ مڪي ۽ مديني هليا ويا [2]. جيئن ساڳي زماني ۾ پاٽ ۽ سيوهڻ جي ڪيترن روحاني ۽ علمي خاندانن احتجاجي هجرت ڪئي هئي.

شيخ حميد دربيلائي پڻ انهن عالمن مان هڪ هيو. جنهن دربيلي مان ترڪ وطن ڪيو. گجرات کي ترجيح ڏيڻ جو سبب اهو ٿيو جو سنڌ جي سمن سلطانن جي گجراتي سلطانن سان مٽي مائٽي هئي، جنهنڪري سنڌ ۽ گجرات جا گهاٽا تعلقات ۽ انفرادي دوستيون ۽ آشنائيون هيون. سنڌ وارن کي گجرات وڃڻ سولو لڳو ٿي. جتان حجاز مقدس ڏانهن بہ آسانيءَ سان ماٺهو وڃي ٿي سگهيو.

مير معصوم پنهنجي انهيءَ استاد لاءِ پاڻ لکي ٿو تہ: انهيءَ علائقي (گجرات) جي فتح (991 هہ) ٿيڻ بعد سندن خدمت ۾ مشرف ٿي "مشڪواة" کي از اول تا آخر پڙهي ۽ حديث جي ٻين ڪتابن جو درس حاصل ڪري سَندَ حاصل ڪيم.[3] حضرت شيخ حميد جون فضيلتون بيان ڪندي لکي ٿو: مڙني

---

[1] ڏسو صفحو 80 حاشيو.

[2] معصومي ص 202.

[3] معصومي ص 303 - بعد از فتح آن نواحي ملازمت ايشان مشرف شده مشكواة را من اولي الي آخره مع كتب ديگر حديث پيش ايشان گذ را نيده و اجازه حاصل نموده.

فضيلتن سان ڀرپور ۽ ڪمال سان سينگاريل آهي. عقلي ۽ نقلي علمن ۾ کيس ڏاڍي مهارت ۽ ڄاڻ آهي. تفسير ۽ حديث ۾، خاص طرح حديث ۾ ته کيس قدرت ڪامل آهي. [1]

شيخ حميد 1002 هه ۾ خان اعظم عزيز ڪوڪه[2] سان گڏجي گجرات ڇڏي پنهنجي بزرگن وانگر حج تي روانو ٿي ويو. جتان وري نه گجرات ۽ نه سنڌ موٽيو. جيستائين جيئرو رهيو، اوستائين جعبةالله جي پاڇي ۾ حديث شريف جو درس ڏيندو رهيو. مير معصوم لکيو آهي: مڪي جي موجوده عالمن جا مخدوم صاحب جن ئي حديث ۾[3] پيشوا ۽ سربراهه آهن. [4]

ملا محمد ڪنگري جي سلسلي جي روايت "ذخيرة الخوانين" ۽ ان جي پيرويءَ ۾ "ماثرالامرا" جي آهي. "صرف ۽ نحو" جي لفظن انهيءَ روايت کي هن ڪري ڪمزور ۽ مشڪوڪ ڪري رکيو آهي ته والد جي وفات (991 هه) تائين، مير صرف نحو تائين به نه پهتو هو. جڏهن ته سنڌس عمر 47 ورهيه هئي. ازانسواءِ جڏهن سندس والد وفات ڪئي ان وقت مير (991 هه) گجرات ۾ هو، جنهن جو اشارو مٿي اچي چڪو آهي ۽ تفصيل ايندڙ صفحن ۾ ايندو. ذخيرة الخوانين مير جي وفات کان 47 ورهيه پوءِ لکيو ويو. مصنف پاڻ بکر جو هو. مير جو همدرس آخوند اسحاق سندس قريبي عزيز هيو. ان وقت بکر ۾ اجا اهي ماڻهو به موجود هوندا جن مير معصوم کي آخري عمر ۾ ڏٺو هوندو ۽ سندس اولاد سان ته خاص واهپو ٿيو هوندن. شيخ فريد جون روايتون سراسر غلط ٿي ڪونه ٿيون سگهن، عبارت ۾ تصرف ٿيل نظر اچي ٿو، اهو مجي سگهجي ٿو ته مير، صرف ۽ نحو يعني ابتدائي تعليم ملا محمد ڪنگريءَ واري وٽ ورتي هجي.

---

(1) معصومي ص 203- به حليهٔ فضائل و ڪمال آراسته و پيراسته است و در علوم عقلي و نقلي مهارتي تمام دارد و در تفسير و حديث، خصوصاً در حديث يد طولي دارد.

(2) خان اعظم ميرزا عزيز ڪوڪو اڪبر جو رضاعي ڀاءُ هيو. 1033 هه ۾ فوت ٿيو. بادشاهه جي ڪاوڙ سبب في الحال 1002 هه ۾ حج تي هليو ويو. ملا بدايونيءَ تاريخ چئي:

بجاي داستان، شد خان اعظم
ولي در زعم شاهنشاه ڪج رفت
چو پرسيدم بدل، تاريخ اين سال
بگفتا: ميرزا ڪوڪه به حج رفت

(3) مير تاريخ 1009 هه ۾ پوري ڪئي آهي، تنهنڪري "امروز" جي لفظ جو 1002 هه کان 1009 هه تائين ڪنهن به هڪ سال تي اطلاق ٿي سگهي ٿو.

(4) "امروز مقتدائي اهل حديث در علمائي مڪه ايشانند" معصومي ص 203.

سلطان محمود بکري 982 هه ۾ انتقال ڪيو، ان کان ڪيئي سال اڳ ۾ تعليم ختم ڪري سلطان جي ملازمت ۾ آيو. ظاهر آهي تہ 20-22 ورهين جو انهيءَ وقت ضرور هوندو. انهيءَ لحاظ سان (96 هه ۾ هو ملازمت ۾ داخل ٿيو[1]. موزون اهو لڳي ٿو تہ ملا محمد ڪنگريءَ کي سندس پهريون استاد سمجهڻ گهرجي.

مخدوم عثمان درٻيلائي

برادرم بزرگوار پير علي محمد شاهه راشدي معصومي جي خانداني روايت جي بنياد تي مخدوم عثمان درٻيلائيءَ کي بہ مير معصوم جي استادن ۾ شمار ڪيو آهي[2]. ليڪن مير جي پنهنجي عبارت ۾ انهيءَ طرف اشارو ٿيل ڪونہ آهي. پاڻ مخدوم صاحب جي حال ۾ لکي ٿو: سيني قسمن جي منقول، معقول ۽ متداول علمن ۾ جهڙس ڪونہ هيو. پاڻ متبحر عالم هيو. هميشه درس ۾ وقت گذاريندو هيو. ۽ اهوئي سندس شغل هيو. اخلاق حميده ۽ صفات پسنديده جو حامل هيو. هي نهايت تقويٰ، پرهيزگاري ۽ شرعيت تي ڪاربند رهيو. انهيءَ ڪمال واري ڄاڻ ۽ باوجود پير سنائي جي بہ تواضع ۽ ڪسرنفسيءَ ۾ بي مثل عالي مقامات ۽ ظاهري ڪرامات جو صاحب هيو.

دنيا کان منهن موڙي ڇڏڻ جو وتيرو، جيڪو هنن کي الله ڏنو، سو سندس زماني ۾ ڪنهن بہ بزرگ کي ڪونہ نصيب ٿيو. سچ پچ تہ "ترڪ مافي ايدي الناس" تي عمل ڪندي، نذرانو يا عطيو، ٿورو يا گهڻو، مطلقاً ڪنهن کان ڪونہ ٿي ورتائون. هميشه وٽن شاگردن خواهه عالمن جو اچ وڃ عام جام رهندو هيو. انهن جي ڪارائڻ پيارڻ ۾ ڪڏهن ڪوتاهي يا ڪثر ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي[3].

---

[1] ڊاڪٽر دائود پوٽي جو پڻ اهو خيال آهي تہ: ناممڪن آهي جو مير انهيءَ عمر تائين جاهل رهيو ۽ 962 هه کان پوءِ هن قاضي ڏتي وٽ تعليم ورتي.

[2] حيات معصومي ص 15.

[3] در جميع اقسام علوم منقول و معقول و متداول تبحر تمام داشتہ و هموارۀ بہ تدريس علوم افادۀ آن اشتغال مينموده و با خلاق حميده و صفات پسنديده متصف بود. ونهايت ورع وتقويٰ و پرهيزگاري داشتہ ، باوجود ڪمال دانشمندي و ڪبرسن بہ صفت تواضع و ڪسرنفسي اتصاف داشتہ وصاحب مقامات عليہ و ڪرامات جليہ بوده و آن چنان قطع تعلقات امور دنيوي ڪہ ايشان را دست داده بود، در ابناء زمانہ معاينہ نمي شد. و في الواقع، ترڪ مافي ايدي الناس، گرفتہ مطلقاً ڪلي و جزوي بہ رسم نذر و عطا از ڪس قبول نمي ڪردند، و هميشہ جماع از طلبہ وفضلا سروقت ايشان مي رسيده اند و بہ ضيافت آن مردم ڪماينبغي مي پر داختہ اند" (معصومي ص 240).

مخدوم مرحوم 1002 ھہ ۾ انتقال ڪيو جنھن وقت ارغونن جي وارث ترخانن جي حڪومت ختم ٿي چڪي ھئي ۽ سنڌ ھندستاني مغلن جي سلطنت جو جزو ٿي چڪي ھئي. میر معصوم انھيءَ سال بکر ۾ مقيم ھيو. ايتري ساريءَ عبارت ۽ تعريفي جملن ۾ ڪٿي بہ پنھنجي شاگرديءَ جو اشارو ڪونہ ڪيو اٿائين.

پاتئجي ٿو ھمشھري ھجڻ سبب مخدوم حميد دربيلائي ۽ قاضي عثمان جي وچ ۾ نالي پل ٿي ويئي آھي. بجاءِ مخدوم حميد جي، خاندان ۾ قاضي عثمان مير معصوم جو استاد مشھور ٿي ويو آھي.

انھيءَ ۾ شڪ ڪونہ آھي تہ مير معصوم جا پنھنجا ذاتي تعلقات مخدوم عثمان سان ضرور ھئا ۽ سندس بزرگيءَ ۽ ولايت جو مير قائل ۽ معتقد ھيو. صاحب ذخيري جي روايت موجب خان خانان ميرزا عبدالرحيم خان ۽ جاني بيگ ترخان جي وچ ۾ ھلنڊڙ جنگ جي سلسلي ۾ـجنھن ۾ مير پڻ خان خانان جي وچ ۾ ھلنڊڙ جنگ جي سلسلي ۾ـجنھن ۾ مير پڻ خان خانان سان شامل ھيوـجڏھن دربيلي ۾ پھتا انھيءَ موقعي تي مير معصوم خان خانان کي پاڻ سان وٺي مخدوم عثمان جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ خان خانان حضرت مخدوم جي خدمت ۾ مٿو رکي گھڙي ساعت دل جي حضور سان پيو رھيو ۽ فتح جي لاءِ دعا گھريائين [1] انھيءَ روايت جي صاحب ذخيرة اخوانين "آورده اند" سان ابتدا

---

(1) معصومي ص 117.

(2) آورده اند در وقتي خان خانان بہ تسخير تتہ مامور گرديد و در قصبۂ دربيلہ (از توابع بکر) رسيده، مير محمد معصوم خان بکري نامي ايشان را درخدمت مخدوم قاضي عثمان رحمة الله عليہ-کہ مجتهد وقت و اعلم العلماء واکمل الاولياءُ بود-برد. خان خانان سر خود را برپائي مخدوم نهاده ساعتي چند از روي خضوع و خشوع افتاده بود. مخدوم بر عجز و ضعف ازو راضي شدند. همان شب خان خانان را در واقع نمودند کہ: حضرت سرور عالم صلي الله عليہ وآلہوسلم بر مسند تکيہ کرده نشستہ اند. و وهزاران هزار آدمي گرد بگرد ايشان حلقہ زده استاده. بزرگان سند تا درآن وقت حيات بودند و ازعرش تا فرش نظر داشتند. مثل ميان نوح و ميان وهيہ (و شيخ برکيہ) ميرزا جاني بيگ را گرفتہ در خدمت حضرت سرور عالم صلي الله و عليہ وآله وسلم آوردند. کہ: يا رسول الله! از وجود باجود ميرزا جاني بيگ اهل سند قائم اند. خان خانان برسر اوآمده است حمايت و رعايت اين مرد فرمايند کہ خان خانان مغلوب شده بر گردد! مخدوم عثمان دست خان خانان را گر فتہ در خدمت سرور عالم صلي الله و عليہ و آله وسلم آورده عرضي ميکنند کہ: يارسول الله! اين مرد بہ اعتقاد صادق در مسجد بنده آمده التجا آورده. شرم ريش سفيد بنده را نگاه داشتہ. توجهہ فرمايند کہ. خان خانان غالب آيد! آن سرور زمانہ ممتد نگار بہ هر دو جانب کرده فرمودند کہ: ملک تتہ بہ مرزا جاني بيگ بحال خود مقرر باشد. اما بہ خان خانان جنگ نکند. مغلوب خواهد شد. بہ وسيلہ خان خانان بہ ملازمت *(ھلنڊڙ)*

ڪئي آهي، ڪٿان اها روايت آئي؟ ڪنهن آندي؟ اصل منبع معلوم ڪونہ ٿي سگهيو آهي، بهر حال انهيءَ مان ايترو ظاهر آهي تہ مخدوم صاحب جي بزرگي مسلم هئي ۽ مير معصوم سندن انهيءَ مرتبي ۽ منزل کان آگاهہ هيو. اهو واقعو 999 هہ جو آهي. مخدوم صاحب چند سالن بعد وصال ڪيو.

مير معصوم جي ابتدائي خواهہ انتهائي تعليم متعلق پاڻ کي ايترا ڏس پتا ميسر ٿي سگهيا آهن. مولانا عبدالخالق گيلاني (شاگرد مولانا عبدالله يزدي) 972 هہ ۾ قنڌار کان قلعي بکر ۾ آيو. هڪ مدت تائين (مدتي) مير معصوم جي اوطاق ۾ رهي درس ڏيندو رهيو. مير معصوم انهيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، ليڪن اهڙو ڪوبہ اشارو ڪونہ ڏنو اٿائين جنهن مان خبر پوي تہ پاڻ بہ ڪي سبق وٽس پڙهيائين. در حقيقت مير ڪي ٿي سال اڳ تعليم ۾ تحصيل ڪري چڪو هيو، باقي زندگيءَ ۾ موقعي ملڻ تي حديث جو درس ۽ سندون وقت جي مختلف ۽ جيد محدثن کان سو وٺندو رهيو.

اڪبر بادشاه برود! چنانچہ مقاليد شهر را بہ دست خان خانان دادند.
مخدوم نوح و ميان وهيہ و شيخ برکہ (کاتيار همان نصف شب فرياد کرده مرزا جاني بيگ را طلب فرمودند، و مذکور اين واقع درميان آوردند کہ: حالا از دست مايان هيچ کاري برنمي آيد کہ حکم سرور عالم چنين شد. ميرزا جاني بيگ ازين رويشان رنجيده گفت کہ: از لشکر شبينہ رويشان کاره ساختہ شد، ببينيد کہ از لشکر روز چہ کارها سر انجام برآيد. 1: ص 179- ص 180) قصو دلچسپ آهي، بزرگ تہ وليءُ خدا جا آهن، بهرحال سندن لاءِ بئي ڌريون هڪجهڙيون هيون، جاني سنڌين سان چڱو هليو ٿي، سگابندي ڪري سنڌين جي رهلي ۾ اچي ويو هيو. پر ساڳئي وقت خان خانان بہ اڪبر جو نمائندو هيو، جيڪو "آمرڪوٽ" سنڌ ۾ هن دنيا اندر آيو هيو. سنڌ لاءِ ۽ سنڌين لاءِ ڪيس خاص ڪشش هئي، فيضي، ابوالفضل ۽ سندن والد بزرگوار شيخ مبارڪ سندس درباري هئا.

صاحب "تبيان" تماڪ ڇڪڻ جي مسئلي جي سلسلي ۾ مخدوم عثمان جي پوٽي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم صاحب کي علامہ عبداللطيف نالي هڪ فرزند ٿيو جنهن جو فرزند علامہ محمد جان السندي الحنفي ٿيو. صاحب "تبيان" اهو بيان سال (1198 هہ) ۾ ڪيو آهي. (مطبع يوسفي لکنو) ممڪن آهي اهو سلسلو مخدوم عثمان دربيلائي جي اولاد جو هجي.

باب نائون

زندگيءَ جي ڪشمڪش جي شروعات

جيئن تہ ٻڌائي آيا آهيون، مير معصوم چند اشارن کان سواءِ پنهنجي زندگيءَ لاءِ، ڪوبہ مواد يا اطلاع پنيان ڪونہ ڇڏيو آهي، سلطان محمود بکريءَ وٽ ملازمت ۾ داخل ٿيڻ تہ سمجهہ ۾ اچي سگهي ٿو. ليڪن، شڪار ڪرڻ جو يا تہ ايترو اميراڻو ناٽ يا عسرت جي اها صورت جو پيدل گجرات پهچڻ ۽ آخوند اسحاق جي ذريعي بخشي نظام الدين وٽ نوڪري ڪرڻ؟ اتاهون اڪبري اميرن جي زمره ۾ اچڻ؟ اهي سڀ اهڙا واقعا آهن. جن جي تفصيل معلوم ٿيڻ کان سواءِ مير جي حياتيءَ جا سيئي پهلو صاف ٿي نٿا سگهن، مير معصوم کي سمجهڻ لاءِ جيسين زندگيءَ جي هر هڪ عمل ۽ خدو خال جو تفصيل نہ ملندو، تيسين ساڻس سير حاصل يا اطمينان بخش ملاقات ٿيڻ ممڪن نہ آهي ۽ سندس شخصيت ۽ شخصيت جي همہ گير نوعيت، مجسم ٿي ذهن ۾ اچڻ ڏاڍو مشڪل آهي، تنهنڪري پڙهندڙ کي قدم قدم تي افسوس ۽ ارمان سان متصادم ٿيڻو پوي ٿو. بهرحال جيڪي حال آهي سو پيش پريان نال آهي:

محمود بکريءَ وٽ ملازمت: عملي زندگيءَ جو پهريون واقعو، سلطان محمود وٽ مير صاحب جي ملازمت جو آهي، جنهن جو اطلاع "تحفة الڪرام" جي ذريعي ملي تہ ٿو ليڪن ان جي ماخذ جو پتو ڪونہ ٿو پوي، لکي ٿو: مير معصوم ابتدا ۾ سلطان محمود وٽ ۽ پوءِ اڪبر بادشاهہ جي حضور ۾ مرتبي تي پهتو[1].

قرين قياس پڻ اهو لڳي ٿو تہ تعليم مان فراغت حاصل ڪرڻ بعد سڀ کان پهريون ضرور خانداني تعلق ۽ دستوري تقاضا مطابق، هن سلطان محمود وٽ ملازمت ڪئي هوندي. خود سندس پنهنجي نوشتن مان کي تاريخي واقعا اهڙا ملن ٿا (2) جيڪي هُن سلطان محمود کان سڌو سنئون ٻڌي لکيا آهن. ظاهر آهي تہ اهي واقعا انهيءَ ملازمت ۽ هر وقت جي ساٿ ۾ رهڻ سبب حاصل ڪري سگهيو هوندو.

---

[1] ...مير نخست پيش سلطان محمود، آنگاه بحضور اڪبر بادشاه بہ مرتبہ والا رسيده... (تحفة الڪرام قديم ڇاپو 3: 127).

اڪبري دربار: بکر مان نڪري، دربار اڪبريءَ تائين رسائي ڪرڻ تائين هن ڪهڙو هفت خوان طي ڪيو؟ ڪيئن پهتو؟ ۽ ڪڏهن پهتو؟ ان لاءِ ڪوسنئون سئولو اطلاع ڪونہ آهي. خيالي ڪتائون ڪري سگهجن ٿيون. جنهن لاءِ هينيان موقعا ذهن ۾ اچن ٿا—مير معصوم (998 هہ) ۾ گجرات کان اڪبر وٽ لاهور پهتو. انهيءَ وقت والده وٽان، وٽس ڪي سوکڙيون پهتيون، جيڪي هُن شاهي حضور ۾ پيش ڪيون. اڪبر بادشاهہ دلنواز ۽ ظاهري ملڪ سان گڏ دِلن جي مملڪت جو پڻ بادشاهہ هيو. هن خوشيءَ سان سوکڙيون قبول ڪندي ڪائنس پڇيو تہ: والده کان جدا ٿئي ڪيترا سال ٿيا اٿو؟ مير عرض ڪيو: قبلا سائين! ويهہ ورهيہ ڪن ٿي ويا آهن [1]! انهيءَ روايت جي حساب مطابق مير (979 هہ) جي لڳ ڀڳ وطن جا وڻ ڇڏيا هوندا. ۽ اهو زمانو هيو، جڏهن محب علي خان بن مير خليفہ[2] ۽ سلطان محمود بکري جي وچ ۾ روهڙيءَ ۽ ميرپورماٿيلي جي حد اندر معرڪا ٿي رهيا هئا، جن جو سلسلو (978) کان شروع ٿي سلطان محمود جي وفات (981 هہ) تائين برابر هلندو رهيو. [3]

سلطان محمود پوڙهو ٿي چڪو هو [4]، پٽيتي اولاد ڪانہ هئس، هڪ نياڻي (بکري بيگم) هيس جيڪا انهيءَ زماني ۾ اڪبر جي حرم ۾ موڪلي چڪو هو[5]، پاڻ نلهو پنهنجي عمر جا ڏينهن فڪر ۽ پريشانيءَ ۾ پورا ڪري رهيو هو تہ ڪانئس پوءِ سندس رقيب ترخان سندس حصي تي قبضو نہ ڪن، تنهنڪري اڪبر کي اطلاع موڪلي محب علي خان وارو مٿي جو سور هن پاڻ ٿي پنهنجي سر ۾ وڌو هيو، جنهن حياتيءَ جي پوئين پهر ۾ بہ ڪيس آرام سان پساهہ پورا ڪرڻ ڪونہ ڏنا. هن بہ ڪيترن جا پساهہ پيڙائون ڏئي پورا ڪرايا

(1) ...چند سال است کہ از والده جدا شده ايد؟ مير چيو: قريب بہ بيست سال باشد (معصومي 251-بلاخمن 463).

(2) مير نظام الدين علي خليفہ امير بابر بادشاهہ. محب علي جي زال ناهيد بيگم هئي جيڪا نياڻي هئي، حاجي بيگم جي، اها ڏيءَ، حاجي بيگم کي پهرين مڙس قاسم ڪوڪي مان هئي. حاجي بيگم پاڻ ميرزا محمد مقيم بن امير ذوالنون جي ڌيءَ هئي، ان جي وفات بعد شاهہ حسن ارغون سان شادي ٿيس. انهيءَ جي وفات بعد ميرزا عيسيٰ ساڻس شادي ڪئي. فخري هرويءَ انهيءَ حاجي بيگم لاءِ پنهنجو تذڪرو لکيو هيو. سنڌ جي سياست ۾ حاجي بيگم يا ناهيد بيگم جو حصو ڪهڙو رهيو تنهن لاءِ ڏسو (مآ اثر 3: 239 ببعد).

(3) معصومي 229 آئين بلاخمن.

(4) ولادت 898 هہ ۽ ان وقت 980 هہ ۾ سندس عمر 83 سال هئي.

(5) معصومي 229.

هئا. اهو قدرت جو انتقام آهي جيڪو هر ظالم کان ورتو وڃي ٿو. سنڌيءَ جي چوٽي-جهڙي ڪرٽي ٿهڙي پرٽي-انهيءَ سلسلي تي صادق اچي ٿي. ممڪن آهي ته مير معصوم پنهنجي ملڪ جون اهي حالتون ڏسي، انهن ٻن سالن (979-980 هه) ۾ اڪبر بادشاهه جي دربار ۾ پهچي ويو هجي؟ اهو به امڪان ٿي سگهي ٿو ته ضعيفيءَ ۾ سلطان محمود کي ڇڏڻ مناسب نه سمجهي انهيءَ جي وفات (982 هه)[1] کان فوراً پوءِ سکر ۾ پهتل اڪبري اميرن جي وساطت سان دار السلطنت روانو ٿيو هجي؟

ذخيرة الخوانين جي غلطي: شيخ فريد ڀکريءَ مير جي هندستان وڃڻ جو داستان عجيب نموني سان بيان ڪيو آهي، روايت ڪٿان آئي؟ ڪنهن ٻڌايو؟ ڪنهن سُڻايو؟ اها خبر خاوند کي.

”...جڏهن افلاس ۽ تنگدستيءَ کيس انتهائي مجبور ڪيو، ان وقت ٻن-ٽن همه شهرين سان گڏجي پيادو گجرات طرف روانو ٿيو. شهاب الدين احمد خان نيشاپوري[2] (متوفي 999 هه) صوبيدار ۽ خواجه نظام الدين احمد هروي صاحب ”طبقات اڪبري“ اتهن جو ديوان هيو. ميان شيخ اسحاق فاروقي- راقم جو طغائي-خواجه نظام الدين هرويءَ جو مطلق العنان وڪيل هيو ۽ مير جو انهيءَ طرف وڃڻ به انهيءَ سبب ڪري ٿيو جو شيخ اسحاق سان سندس دوستي هئي ۽ هم درس به رهي چڪا هئا.

شيخ سندن اچڻ کي غنيمت سمجهي کيس صوبيدار ۽ صاحب ديوان جي خدمت ۾ پيش ڪري سندس لاءِ منصب جي تجويز ڪئي. خواجه نظام الدين

(1) سلطان جو انتقال 8- صفر ڇنڇر ڏينهن ٻنپهرن منجهند جو ٿيو. (معصومي 235- 236) اڪبر بادشاهه کي اهو اطلاع 2- ربيع الثاني 982 هه جو پهتو جڏهن پاڻ بينگال طرف وينديِ جونپور جي ويجهو يحيٰ پور جي ڳوٺ ۾ منزل انداز هيو. طبقات اڪبريءَ ۾ آهي ته: و درين زمان منهي اقبال به عرض رسانيد ڪه: سلطان محمود خان بهڪري داعي اجل را اجابت نمود و قلعه بکر ڪه معظم قلاع است بتصرف اولياءِ قاهره درآمد (2: 287). انهيءَ اطلاع کي فتح بنگال لاءِ بادشاهه نيڪ فال سمجهيو. ساڳي وقت اهو به عريضو پهتو ته محب علي خان ۽ مجاهد خان تي اعتبار نه آهي تنهنڪري ٻيو ڪو امير اچي سلطان محمود جا وڪيل جنهن جي حوالي قلعي جون ڪنجون ڪن-و درين ايام عرضداشت وڪلاءِ سلطان محمود رسيد ڪه سلطان محمود و ديعت حيات سپرد و مارا بر محب علي خان و مجاهد خان اعتبار نيست اگر از درگاه ڪسي را فرستند قلعه را حوالي او نمائيم! حضرت خليفه اللهي مير گيسوي بڪاول بيگي را ڪه ”گيسو خان“. خطاب داشت بجهت حراست قلعهٔ بکر فرستادند (طبقات 3: 301). مير معصوم جو قول آهي ته گيسو خان 12- جمادي الاول 982هه جو بکر ۾ داخل ٿيو (معصومي 242).

(2) شهاب الدين جو حال ماثر الامرا ۾ ڏسڻ گهرجي (2: 566).

احمد کي ”تاريخ طبقات اکبري“ جي لکڻ جو ان وقت شوق هيو ۽ مير کي جنهن صورت ۾ تاريخ جي علم ۾ ڪامل دستگاهه هئي، تنهنڪري خواجه کيس پنهنجو نديم ۽ مصاحب مقرر ڪيو[1].

مير صاحب جي افلاس ۽ تنگدستيءَ جي صورتحال کي روشن ڪرڻ لاءِ شيخ فريد هيءَ حڪايت بہ لکي آهي:

”جڏهن مير گجرات پهتو، تڏهن هڪ صراف هزار اشرفي ڳٽي ڪوٺيءَ ۾ ٿي بند ڪئي. مير ڏسي ٿڌو ساهه ڀري آسمان ڏي هٿ کڻي چيو تہ: اي منهنجا مولا! ايتري دولت هن ٻانهي کي بہ عطا ڪر تہ موٽي ڀکر وڃي پنهنجن ٻارن ٻچن سان فرحت ڪري پنهنجو وقت گذاري! تنهن تي سنڌس همراهه شاهه قليءَ چيو تہ: اي پست همت! اهو ڪهڙو عرض آهي، جيڪو باري تعاليٰ کي ڪرين ٿو؟ اهو نٿو چوين تہ: يا الاهي! مون کي ايڏو رتبو ۽ جاهه و جلال نصيب ڪر جو آءٌ ايتري زر درماهو پنهنجي هڪ-هڪ سپاهيءَ کي ڏيان!! مير پنهنجو سر زمين تي رکي (سجدو ڪري) رب اڳيان اهوئي سوال ڪيو. ستارو موافق هيو ۽ سوال اهڙو اگهي ويو جو مير واقعي پنهنجي زندگيءَ ۾ 30- 40 لکن رپين جي موڙيءَ جو مالڪ ٿي ويو[2].

---

(1) ...ميان شيخ اسحاق فاروقي-طغائي مسود اوراق شيخ فريد بکري-وکيل مطلق العنان خواجہ نظام الدين هروي بود، و عزيمت مير بصوب گجرات محض از تقريب محبت شيخ اسحاق بود، کہ در بکر يکجا بکسب علوم مشغولي داشتند. شيخ قدوم ميمنت لزوم مير را از جملہ مغتنمات دانسة ملازمت صاحب صوبہ و ديوان کنانيده منصب تجويزي دهانيد.

خواجہ نظام الدين احمد را ذوق تصنيف ”تاريخ طبقات اکبري“ بود، و مير درعلم تاريخ بهره کامل داشت. جمعيت ايشان برارکرد مصاحب و نديم گر ديدند. آخر بہ مرور ايام بہ منصب هزاري ذات سوار رسيده و در خدمت عرش آشياني قرب و حالت بهم رسانيد (ذخيره 1: 201-202) ماثرالامرا جو مؤلف اها ساڳي روايت ذخيره تان وٺي آخر ۾ ڇاٽائي ٿو تہ: مير معصوم پهريون نظام الدين وٽ ۽ پوءِ شهاب الدين وٽ نوڪر ٿيو—پس ازان بملازمت شهاب الدين احمد خان صاحب صوبہ آنجا فائز گشت. تجويز منصب امتياز گرفت و بمرور ايام نامي بہ شجاعت و مردانگي بر آورده در خدمت عرش آشياني دولت روشناس اندوخت (3: 337).

(2) آورده اند کہ: چون مير محمد معصوم بکري بہ گجرات تشريف بردند بہ دوکانچہ صراف منزل کردند. آن صراف بزره هزار اشرفي را شمر ده در کوتهري نهاده. مير آه سرد از دلِ پر درد برآورده و دست بر آسمان برداشت کہ: بار خدايا! اين قدر زر بہ بنده عطا فرماي (کہ) بہ بکهر رفتہ در گوشۂ انزوا با فرزندان اوقات گذر نمايد! شاه قلي يار ايشان-کہ درين سفر رفيق بود-از روي ابرام بہ مير گفت: اي پست همت! اين قدر آرزو است؟ بدرگاه قاضي الحاجات مسئلت نما کہ: رتبۂ جاه وجلال من چنان زياده گردان کہ اين قدر زر درماهه يک سپاهي من باشد! مير جبين نياز بدر گاه بي نياز برزمين نهاد مسئلت اين مطلب نمود. اختر در گذر بود، مستجاب شد. مير در زمان دولت خود، صاحب سي وچهل لک روپيہ گرديد (1: 2- 2).

انهيءَ داستان جي شروعات "آورده اند" سان ڪئي وئي آهي. ائين پيو ڀانئجي تہ شيخ فريد ڪنهن ڪتاب تان ورتو آهي، جنهن جي نالي کان اسين واقف نہ آهيون. بهرحال شيخ فريد جي انهيءَ داستان ۾ هيٺيان سقم آهن:

(1) شهاب الدين احمد خان جو گجرات ۾ تقرر وزير خان جي جاءِ تي 984 ھ[1] ۾ ٿيو[2]، ۽ مير معصوم تقريباً ست ورهيہ پوءِ گجرات ۾ مقرر ٿيو. جڏهن شهاب الدين جو تبادلو ٿي چڪو هيو ۽ سندس جاءِ تي اعتماد خان کي 991 ھ [3] ۾ موڪليو ويو. خواجہ نظام الدين جو تقرر پڻ انهيءَ موقعي تي ٿيو، اهو وقت هيو جو ٻين اميرن ۽ عملدارن سان گڏ مير معصوم بہ مقرر ٿي گجرات ۾ آيو.

(2) مير معصوم 984 ھ ۾ جڏهن تہ سندس موجودگي گجرات ۾ ڏيکاري وڃي ٿي-خواجہ غياث الدين علي آصف خان ثاني[4] جي سپهہ سالاريءَ هيٺ ايدر جي لڙائيءَ ۾ شريڪ هيو، جنهن ۾ 4- ذي الحج 984 ھ (جون 1576ع) جو شاهي لشڪر کي آخري طرح ڪامل فتح حاصل ٿي[5].

جيئن ايندڙ صفحن ۾ ظاهر ٿيندو. مير معصوم درحقيقت سلطان محمود جي وفات (982 ھ) کان پوءِ، جڏهن اپرسنڌ اڪبري سلطنت جو جزو بڻجڻي هئي يا بڻجي چڪي هئي، هوا جو رخ ڏسي بکر کي خيرباد چئي قسمت آزمائڻ لاءِ هندوستان ويو ٿو ڏسجي. ماثر رحيميءَ جي هڪ عبارت مان اهڙو اشارو بہ ملي ٿو. گجرات ۾ اعتماد خان ۽ شهاب الدين خان سان مظفر گجراتي جي آويزش (990 ھ-991 ھ) جو ذڪر ڪندي هڪ جنگ جي روئداد ڏئي عبدالباقي نهاوندي لکي ٿو:

"مير معصوم بکري جيڪو بکر جي وڏي شاندار ساداتن مان هو... بادشاهي اميرن ۾ "فتح بکر" جي موقعي تي شامل ٿيو هو. انهيءَ وقت (991ھ) گجرات ۾ ڪمڪي هيو"[6].

---

[1] مراة سڪندري ص 457- مراة احمدي 985 ھ لکيو آهي (1: 137).
[2] اڪبر نامہ 3: 217.
[3] اڪبر 9 ربيع الاول بروز چهار شنبہ 991 ھ جو اعتماد جي تقرر جو حڪم جاري ڪيو (طبقات 3: 368- اڪبر نامہ 3: 403 مراة احمدي 1: 142) 12 شعبان 991 ھ جو اعتماد خان احمد آباد ۾ داخل ٿيو.
[4] آصف خان لاءِ ڏسو نورجهان جو پدري ۽ مادري شجرو ڇپيل مظهر شاهجهاني مرتب راقم الحروف.
[5] طبقات 2: 330 اسمٿ ڇاپو ٻيو ص 108.
[6] مير معصوم بکري کہ از سادات رفيع الشان بکر بود...در سلک امراي پادشاهي، در هنگام فتح بکر منتظر شده بود. دران وقت ڪمڪي گجرات بود (ماثر رحيمي 2: 226).

فتح بکر مان عبدالباقيءَ جي مراد اهو ٿورو عرصو آهي، جيڪو محب علي جي معرڪي آرائين (979 هه) کان شروع ٿيو ۽ سلطان محمود بکريءَ جي وفات بعد بکر جي پهرين مغل صوبيدار مير کيسو خان بکاول بيگيءَ جي آمد (982 هه) تي ختم ٿيو.

مير معصوم جي هڪ قول مان جنهن جو راوي ملا بدايوني آهي. ظاهر ٿئي ٿو ته، مير بکر کان گجرات نه پر سڌو سنئون آگري دربار ۾ پهتو هيو. ملا صاحب جو بيان آهي ته:

"مير معصوم جيئن ته تقويٰ، پرهيزگار، درود، نماز ۽ تلاوت جو بيحد پابند هو. ڪنهن چيو ته: تيسين ڪوبه فائدو پهچي نٿو سگهي، جيسين مرشد جي رهنمائي حاصل نه ڪجي! جواب ۾ مير معصوم چيو ته: منهنجا ٽي مرشد آهن، وڌيڪ جي في الحال ضرورت نه آهي! انهن ٽن مرشدن جي نوعيت بيان ڪندي مير صاحب شروعات هن جملي سان ڪئي آهي:

پنهنجي وطن کان دارالخلافه طرف روانو ٿيس. ان وقت جوانيءَ جي هواءِ ۽ هوس ۾ مٿو انهيءَ حد تائين خراب هيو جو هزاري ۽ دو هزاريءَ اڳيان ڪنڌ ڪونه ٿي جهڪيو. جنهن وقت دربار ۾ پهتس ۽ چوبدارن جا ڇهبوڪ کاڌم ۽ ذلت سهڻي پئي ۽ گهڻي انتظار ۽ ڪاڏن ڪڍڻ بعد منصب بيستي نصيب ٿيو..."[1]

مٿين عبارت مان ظاهر آهي ته مير بکر کان سڌو دارالخلافه (آگره) پهتو، ٻئي جملي مان صاف معلوم ٿئي ٿو ته جواني ۽ جواني جي مستي هيس افلاس زده ڪونه هيو ۽ نه بي سرو سامان هيو جيئن ذخيرة الخوانين واري تصوير ڇٽي آهي. بهرحال ايترو ڪجهه اثاثو هيس جو هزاري ۽ دو هزاري اميرن جي پرواه مطلق نٿي ڪيائين. افلاس ۽ بي زريءَ تي اها خوءِ بوءِ ڪانه ٿيندي آهي، هڙ ڪوسيءَ کان سواءِ مير کي، پنهنجي ڄاڻ، علم ۽ عملي قوت تي پڻ وڏو تڪيو هيو، جنهنڪري ڪنهن تي اک ڪانه ٿي ٻڌس. "گهڻي انتظار" بعد مان اهو پڻ ظاهر آهي ته جنهن صورت ۾ هزاري دو هزاري اميرن کي ڪونه ٿي ليکيائين، تنهنڪري کيس ترسڻو پيو، جيسين بادشاهه ڪنهن نه ڪنهن وسيلي

---

[1] بدايوني 3: 6 استـسر ما به هزاري و دو هزاري هم فرو نمي آمد، چون به دربار رسيده چوب يساولان وچوبداران صاحب اهتمام، خورديم و رذالت کشيديم و بعد از طول انتظار مارا به منصب بيستي سر فراز ساختند..."

سان سندس خوبين کان آگاهہ ٿي کيس کو منصب عطا فرمائي.

مير معصوم حقيقت ۾ (984 ھ کان) ڪافي عرصو اڳ اڪبري ملازمت ۾ داخل ٿي چڪو هيو. ملازمت حاصل ڪرڻ ۽ منصب وٺڻ جا سيئي مرحلا طئي ڪري انهيءَ سال تاريخ جي صفحن تي ايري آيو آهي ۽ مختلف معرڪن سر ڪرڻ ۾ انهيءَ دور جي سيني مکيہ اميرن ۽ سپهہ سالارن جي معيت کيس حاصل ٿي هئي. آصف خان ثاني، خان اعظم ڪوڪو، شهاب الدين احمد خان، اعتمادالدولہ ۽ خان خانان ميرزا عبدالرحيم جهڙن عظيم المرتبت جرنيلن جي ڪَمان هيٺ ڪيترن معرڪن کي سر ڪرڻ جي سرخروئي کيس حاصل ٿي چڪي هئي.

لڙائي، ملڪي معاملن کي سلجهائڻ ۽ مسئلن کي منهن ڏيڻ ۽ عام ڪارڪردگيءَ سبب، مير معصوم پاڻ کي ايترو اهم ۽ متانهون ثابت ڪيو، جو جن بہ مورخن سندس ذڪر ڪيو آهي يا نالو ورتو آهي تن سيني جي عبارتن ۽ لفظن منجهان مير لاءِ نهايت عزت آبرو ۽ احترام وارو جذبو ظاهر ٿئي ٿو.

اڪبر جو سمورو دور-جيئن ايندڙ صفحن مان معلوم ٿيندو-خيرخوبيءَ سان گذاري مير جهانگير جي پهرين سال ۾ جڏهن انتقال ڪيو، اوستائين سندس وقت نهايت سهٺي نموني سان گذريو. ڪڏهن عتاب شتاب ۾ ڪونہ آيو. حالانڪ ڪيئي معاصر شاهي نظر تان ڪڏهن ڪريا ڪڏهن بحال ٿيا. آخري وقت تائين مير پنهنجي منصب تي قائم رهندي انجام بخير ٿي پهتو، جيڪا شخصي ۽ مغلئي حڪومت ۾ هڪ وڏي سوڀ هئي.

انهي ۾ ڪو شڪ ڪونہ آهي تہ اڪبر نہ فقط مردم شناس هيو، بلڪ ماڻهن مهيا ڪرڻ ۾ بہ سندس پاڳ پلا هئا. جيڪي مشير امير کيس ميسر ٿيا سي پوين مان ڪنهن بہ مغل بادشاهہ کي نصيب ڪونہ ٿيا. اڪبر واقعي پاڳوند ۽ راڄ چڱو مڙس هيو[1].

---

[1] 31- 12- 1975ع ڪراچي-علي رضا منزل- الحمرا سوسائٽي.

باب ڏهون

اڪبري دربار ۾ شروعاتي زندگي

اڪبري دربار يا سرڪاري ملازمت ۾ مير معصوم جي داخل ٿيڻ جو— جيئن گذريل صفحن ۾ ڏيکاريو ويو آهي—ڪوبہ حمتي اطلاع يا اهڃاڻ ڪونہ ٿو ملي. قياس ۽ قريني جي آذار تي خيال آهي تہ مير مرحوم سال 979 هہ ڌاري بکر جا وڻ ڇڏيا هوندا. 984 هہ ۾ پهريون ڀيرو سندس نالو اڪبري دؤر جي تاريخ ۾ ورتو ويو آهي. جيتوڻيڪ اهي وچ وارا چند ورهيہ (79- 984 هہ) سندس ڪيفيت ۽ احوال ڇا هو، اها خبر خدا کي، البت ايترو چئي سگهجي ٿو، تہ 984 هہ کان ضرور ڪو عرصو اڳ باقاعدي شاهي ملازمت ۾ شامل ٿيو هوندو. نہ تہ تاريخ جي صفحن ۾ نويل يا سيڪڙاڻ رنگروٽ کي ڪٿي اهو شرف حاصل ٿي سگهيو ٿي تہ ڪهڙ - مشق جرنيلن سان گڏوگڏ سندس نالو ورتو وڃي. پهرئين سال ملازم ٿيڻ شرط بہ، مغلن جي دستور مطابق، ايتريءَ اهميت جو مستحق نہ سمجهيو وڃي ها. تنهن مان ظاهر آهي تہ يقيناً جنگ جو ڏڻ ۽ رزم آرائيءَ جي ڳر خواهہ بادشاهي ملازمت جي سيني امتحانن مان ڪيس انهيءَ کان پهرين ڏيٺو پيو هوندو.

ايدر جي جنگ 984 هہ/1576ع: خواجہ نظام الدين بخشي سال 23 الـهي (984هہ/1576ع) جي آخري مهيني جي روئداد بيان ڪندي لکي ٿو تہ: بادشاهہ ذي الحج ۾ ديبال پور (مالوهہ) پر ڳٽي ۾ منزل انداز هو، جتي اطلاع پهتو تہ راجا نارائڻ داس ڪيڪا جو والي — جيڪو ڪجهہ وقت اڳ راءِ مانسنگ هٿان شڪست کائي ڪوهستاني علائقي ڏانهن روپوش ٿي ويو هو[1] - تنهن تي بادشاهہ چڙهائيءَ جو حڪم ڪيو آهي ۽ ڪمان قطب الدين خان جي سپرد آهي. پنيانس قليچ خان جي امدادي فوج بہ اماڻي ويئي، ۽ علي مراد خان اوزبڪ پڻ ايدر مان انهيءَ فوج ڪشيءَ ۾ وڃي شامل ٿيو.

---

[1] 20 محرم 985 هہ جو بادشاهہ اجمير جي منزل تان راءِ مانسنگ کي انهيءَ راڻي جي سرڪوبيءَ لاءِ اماڻيو (طبقات 2: 321). ڪوهستان هندواڙي جي شهر ڪوڪندي وٽ جنگ ٿي، جنهن ۾ راڻو شڪست کائي، زخمي ٿي، ڀڄي ويو (طبقات 2: 22- 323). مانسنگ ڪوڪندي تي قبضو ڪري ويهي رهيو، ۽ ڪجهہ عرصي بعد لشڪر کي ڏکار پوڻ سبب واپس گهرايو ويو (طبقا 2: 326). انهيءَ بعد اجمير کان اها لشڪر ڪشي ڪئي ويئي، جنهن ۾ بادشاهہ پاڻ بہ ڪجهہ وقت بعد شريڪ ٿيو.

نارائڻ داس مقابلي لاءِ اوسي پاسي جي زميندارن ۽ راجپوت پاڙيسرين کان مدد وٺي ايدر[1] جي ڌاٽي کان ڏهن ڪوهن جي فاصلي تي راتاهي (شب خون) جي وجهه ۾ اچي ويٺو هو. موقعي ۽ محل جي نزاڪت کي ڏسندي، بادشاهه متعدد جرنيلن کي رواني ڪرڻ جو انتظام ڪيو. "طبقات" ۾ آصف خان، ميرزا محمد مقيم، تيمور بدخشي، مظفر خان (برادر خان عالم)، خواجه ناصر وغيره جي موڪلڻ جو ذڪر آيو آهي. اهڙن ناميارن جَري ۽ قديم سپهه سالارن جي صف ۾ مير معصوم جو نالو شامل ڪيو ويو آهي. جنهن مان بخوبي مير صاحب جي اهميت ۽ جنگي اهليت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو[2].

چوٿين ذي الحج 984 هه جي صبح جو ميدان ٿيو، جنهن جي سَٽ نارائڻ داس جهلي نه سگهيو، ۽ شڪست کائي وري جان بچائي ڀڄي ويو. بادشاهه کي جڏهن اهو اطلاع پهتو، تڏهن هرهڪ امير ڏانهن جدا جدا خوشنوديءَ ۽ تحسين جا فرمان موڪليا ويا[3].

بهار ۽ بنگال 988 هه/1580ع: گذريل چند سال يعني 984 کان 988 هه تائين مير معصوم جي سلسلي ۾ ڪوبه اطلاع ڪونه ٿو ملي. ڪٿي رهيو؟ ڪهڙيءَ مهم جي پنيان رهيو؟ ڪهڙو ڪم سندس سپرد رهيو؟ قريباً پنج سال تاريخ جا صفحا سندس ذڪر کان خالي آهن. پاڻ وري ڪيس سال 988 هه-1580ع ۾ خان اعظم ميرزا عزيز ڪوڪَلتاش جي ڪمان ۾ بهار ۽ بنگال طرف معرڪن ۾ مشغول ۽ منهمڪ ڏسون ٿا.

بنگال ۾ مظفر خان کي صوبيدار بنائي مرڪز مان موڪليو ويو هو. جنهن اتي پهچي پنهنجو رويو ايترو سخت رکيو، جو رعيت جي تاليف قلب ڪانه ٿي، بلڪ انتشار، بي آرامي ۽ عوامي بغاوت وڌي ويئي. مظفر خان انهيءَ ڪشمڪش ۾ مارجي ويو، جنهن کان متاثر ٿي، مرڪز طرفان راجا توڏرمل، محمد صادق خان ۽ ترسون خان موڪليا ويا. اجا اهي پهتائي ڪونه، ته بغاوت وڌي وڃي بهار جي سرحدن ۾ داخل ٿي. گويا هاڻي ٻنهي ملڪن جو

---

(1) ايدر پرڳڻو احمد آباد کان 45 ڪوهن تي اوير طرف آهي، جنهن جون سرحدون اوڏيپور ۽ ڊونگر پور سان لڳن ٿيون. ايدر ۾ قديم قلعو موجود هو (مراة احمدي 3: 195 ٻڙودو 1930ع —ترجمه انگريزي از نواب علي، ص 164 ٻڙودو 1928ع).

(2) بدايوني (2: 245) ۾ ميرزا ابو الغيث بخاريءَ جو به نالو آيو آهي.

(3) طبقات 2: 331. بدايونيءَ ۾ انهيءَ جنگ جي تاريخ 4- ذي الحج 984 هه ڏنل آهي (2: 244).

عوام گڏجي، آگري کان ويهي حڪم هلائيندڙن جي خلاف، هڪبئي سان ٻانهه ٻيلي ٿي بر سر، پيڪار ٿيو هو.

حالتون جڏهن انهيءَ ڪڙيءَ تي آيون، ان وقت خان اعظم ميرزا عزيز ڪوڪلتاش کي بهار طرف اماڻيو ويو [1]. پنيان ڪمڪ ۾ محب علي خان پڻ روانو ٿيو. "اڪبر نامہ" انهيءَ سلسلي ۾ مير معصوم جو نالو بہ آندو آهي—"سيد مظفر، مير معصوم ۽ ٻيا تجربيڪار خدمتگذار همراهيءَ ۾ موڪليا ويا—" [2].

مختصر هي تہ انهيءَ قسم جي "تجربيڪار خدمتگذارن" جي انبوهہ در انبوهہ پهچڻ بعد ڪٿي ماٺهن ۾ دم هو، جو منهن ڏيئي سگهن! تنهنڪري في الحال تہ شورش ختم ٿي ويئي ۽ انتظامي طرح ناپر آئي.

بنگال 991 هہ / 1584ع: ليڪن پوءِ بہ مخالف جو ٻج ڪونہ نڪتو هو، ۽ گاهي ماهي هنگاما ٿيندا ٿي رهيا، جن جو مهندار معصوم ڪابلي هو.

خان اعظم. بنگال کان 9- محرم 990 هہ جو واپس دربار ۾ پهچي، شاهي حضور ۾ اتي جي سموري روئداد اچي پيش ڪئي. چند ڏينهن اُتي رهي، خان اعظم پٽنہ (حاجي پور) جڏهن واپس ٿيو، ان وقت بادشاهہ پيش ٿيل حالتن جي مد نظر تي ڪابل کان واپس آيل لشڪر منجهان چيدا چيدا سپاهي ساڻس گڏي ڏنا، جيئن اتي پهچي معصوم ڪابليءَ کي هميشہ هميشہ لاءِ نابود ڪرڻ جي ڪوشش ڪن [3].

خان اعظم اجا واٽ تي هو، جو معصوم ڪابليءَ جي از سرنو شورش جو اطلاع پهتو. "طبقات" جو مصنف 991 هہ- 1583ع جي واقعات ۾ لکي ٿو:

"(28 سال الـهي) گذريل صفحن ۾ مذڪور آيو تہ خان اعظم ۽ ٻيا جاگيردار حاجي پور مان درگاهہ ۾ آيا. جنهن صورت ۾ صوبو خالي هو، تنهنڪري حرام نمڪن فرصت غنيمت ڄاڻي، ڪنڊ ڪڙڇ کان فتنو ۽ فساد پيدا ڪري ڇڏيو" [4].

---

[1] اڪبر نامو 3: 324- "چون خان اعظم بجنود اقبال طراز پيوست عشرت رايات بلند شد".

[2] اڪبر نامو 3 ،32- "سيد مظفر و مير معصوم و ديگر خدمت گزينان ڪارشناس را همراهہ گردانيد ند".

[3] طبقات 2: 364.

[4] طبقات 2: 365— "در اوراق گذشتہ ذڪر يافت ڪہ خان اعظم وسائر جاگيرداران از حاجي پور بدرگاه آمدند. چون آن صوبہ خالي ماند بود حرام نمڪان فرصت يافتہ از هر گوشہ سر فتنہ و فساد بر آوردند".

خبسه نالي معصوم ڪابليءَ جي ملازم، ترخان ديواني ۽ سرخ بدخشيءَ سان گڏجي، بهار جي صوبي ۾ قتل ۽ غارت گرديءَ جو طوفان ڪڙو ڪري ڇڏيو. اتفاق سان محمد صادق خان بخشي اُتي موجود هو، جنهن محب علي خان سان گڏجي معاملي کي منهن ڏنو. مقابلي ۾ خبسو مارجي ويو، جنهنڪري باغي گروه دل شڪستو ٿي، ڪجهہ مغلوب ۽ باقي منتشر ٿي ويو.

انهيءَ بغاوت کي ختم ڪرڻ بعد محمد صادق خان بهار کان واپس دربار ۾ آيو ۽ اُتي جا اچي سمورا احوال بادشاهہ جي گوش گذار ڪيائين. اڪبر مطمئن نہ ٿيو. هُن محمد صادق خان کي فوراً پنتي موٽايو. جيئن خان اعظم سان گڏجي انهيءَ فتني کي آئنده لاءِ نيست نابود ڪرڻ جا اپاءَ وٺن. شاهہ قلي، شيخ ابراهيم حبشي ۽ ٻيا امير پڻ انهيءَ چڙهائيءَ ۾ مَدَد واسطي موڪليا ويا.

اهو بيان "طبقات" جي مصنف جو آهي، جنهن فوجي سردارن ۾ مير معصوم جو نالو ڪونہ ورتو آهي- "ديگر امراي ڪبار" جو فقرو مطلب جي ادائگيءَ لاءِ ڪافي سمجهي، سلسلي کي ختم ڪري ويو آهي. ليڪن خدا ڀلو ڪري ابوالفضل جو، جنهن "اڪبر نامہ" ۾ انهيءَ سال ۽ انهن ويندڙ اميرن ۾ مير معصوم جو نالو آڻي، سوانحي ڪَڙين کي ملائڻ لاءِ سولائي ڪري ڇڏي آهي. خاص اميرن جي فهرست هن ريت ڏني ويئي آهي:

"-بنا بران سيزدهم اُردي بهشت، ميرزا خان و زين خان ڪوڪہ، و اسماعيلْ قلي خان، و مخصوص خان، و مطلب خان، و راي سرجن، و شيخ جمال بختيار، و شيرويہ خان، و صفر بيگ، و مير ابو المظفر، و مير معصوم بکري، و بسياري ديگر از ملتزمان بارگاه حضور دستور شرقي ديار يافتند و هريڪ رابخلعت فاخره اسب خاص سر بلندي بخشيدند —"[1].

مصنف موصوف لکي ٿو، تہ اڃا اها ڪمڪ رواني مس ٿي هئي، تہ مخالف گروه جي شڪست ۽ هزيمت جي خوشخبري دربار ۾ پهچي ويئي. "طبقات" جي مصنف تفصيل ڏيندي لکيو آهي تہ بنگال کان خبر رسي تہ خان اعظم جون فوجون ٽانده ۾ پهتيون، ان وقت خالدي خان، جبار بردي، ۽ ميرزا قاقشال انهيءَ ڏوهيءَ (معصوم ڪابليءَ) کان الڳ ٿي، خان اعظم وٽ اچي،

[1] اڪبر نامہ 3: 399.

پاڻ کي پيش ڪيو. جنهنڪري معصوم ڪابليءَ جي ڪمر ٽُٽي پيئي ۽ ميدان ڇڏي عيسيٰ زميندار وٽ وڃي سام پيو. اهڙيءَ طرح ولايت بنگال جو جيڪو حصو باغين جي قبضي ۾ هو، سو موٽي، شاهي تصرف ۾ اچي ويو.[1]

مير معصوم جي حياتيءَ جي انهن ننڍين ۽ ابتدائي مهمن کان سواءِ آئنده واري دور ۾ چند اهم ترين واقعا ۽ مهمون درپيش هيون. جن کي درحقيقت سندس سر ڪاري زندگيءَ جو ماحصل ۽ سندس حياتيءَ جو سنگ ميل چئي سگهجي ٿو. انهيءَ آئيندي دور ۾ ئي هُن هِن دنيا ۾ پنهنجي عمل جا نقش ۽ نشان قائم ڪيا، جن کيس نه ڇڙو تاريخ ۾ اهم مقام ۽ دوام بخشيو. بلڪ سندس شخصيت کي حقيقي عظمت ۽ اهميت انهيءَ دور ۾ حاصل ٿي.

مير جي ايندڙ زماني کي اسان ٽن عنوانن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

(1) گجرات جي مهم. خواجہ نظام الدين احمد صاحب "طبقات" سان تعلق ۽ تاريخ نويسيءَ جي رجحان جو پيدا ٿيڻ، ۽ "تاريخ سنڌ" لکڻ جو ذهني خاڪو.

(2) سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ ۾ خان خانان سان شموليت، ۽ سنڌ ۾ پنهنجا آثار قائم ڪرڻ.

(3) ايران جي سفارت ۽ اُتي جي عملي حلقن ۾ رسوخ ۽ ساک پيدا ڪرڻ.

ايندڙ صفحن ۾ انهن ٽن عنوانن جو تفصيل سامهون ايندو[2].

ظاهر آهي ته انهن ٽن مکيہ عنوانن کان علاوه مير جي زندگيءَ ۾ بيا به ڪي ئي اهڙا واقعا ٿيا هوندا جن کي يا ته تاريخ ضبط نه ڪري سگهي يا انهن جي سڌ پوڻ جو ذريعو پاڻ کي ميسر نه ٿيو. جهڙوڪ ته: سيويءَ تي چڙهائي قنڌار ۾ ڪيترو وقت قيام ۽ اتهن سندس ڪيل خدمتون ۽ ڪارناما وغيره وغيره. اهي اهڙا مسئلا آهن جن جي تفصيل کان اسان محروم آهيون. فقط اهجاڻن تي ايندڙ صفحن ۾ انحصار ڪيو ويو آهي.

---

[1] طبقات 2: 368- "از بنگاله خبر رسيد که خان اعظم و افواج قاهره در تانده در آمدند. و خالدي خان و جبار بردي، و مرزا بيگ قاقشال از عاصي (معصوم) ڪابلي جدا شده. پيش خان اعظم آمدند. و او (معصوم) فرار نموده پناه به عيسيٰ زميندار برد. و آنکه از ولايت بنگاله به تصرف باغيان در آمده بود. باز بتصرف اولياي دولت روز افزون در آمد."

[2] (26- 3- 1978).

باب يارهون

گجرات جي مهم ۽ قيام

گجراتي سلطنت جي زوال جي آخري ڏينهن ۾، سلطنت جو امير الامرا ۽ وزير الممالڪ اعتماد خان هڪ نهايت ئي زيرڪ، چالاڪ ۽ موقعي پرست شخص هو، جنهن جي خود غرضيءَ تي مبني چالبازين، بجاءِ استحڪام جي، پيڙهين جي آزاد مملڪت کي مغلن جو غلام بنائي ڇڏيو.

سلطان محمود شاهه سوم (944هه / 1537ع-961هه / 1553ع) لاولد قتل ٿيو. اعتماد خان شخصي مصلحت خاطر رضي الملڪ نالي هڪ ٻار کي سلطان احمد شاهه (باني احمد آباد) جي اولاد مان ظاهر ڪري ڪيس سلطان احمد شاهه جي لقب سان تخت نشين ڪيو. انهيءَ هٿ نوڪئي نينگر کي، حرم سراءِ ۾ ويهاري، پاڻ سياهه - سفيد جو مالڪ بڻجي، حڪم هلائڻ لڳو. پنجن سالن تائين انهيءَ تماشي کي صبر سان سهڻ بعد، احمد شاهه حرم سراءِ ڇڏي ٻاهر نڪتو، ۽ ٻين اميرن کي پاڻ سان هموار ڪري، انتظام هٿ ۾ ڪيائين. نتيجي ۾ ملڪ خانہ جنگيءَ ۾ مبتلا ٿيو. اعتماد خان چند ڏينهن اندر سلطان کي ننڊ ۾ قتل ڪرائي (969هه /1561ع)[1]. ٻئي هڪ ڇوڪري کي سلطان محمود جو فرزند ظاهر ڪري، تخت تي ويهاريو ۽ سلطان مظفر اُن جو لقب ظاهر ڪيائين. اعتماد خان دوباره نہ ڇڙو پنهنجي وزارت مضبوط ڪئي، بلڪ پنهنجي لاءِ "مسند عالي" جو خطاب تجويز ڪري، وري تسلط قائم ڪرڻ جي هڪ ڪوشش ڪيائين.

اِهو زمانو هو، جڏهن لوور سنڌ تي ميرزا عيسيٰ ترخان جي حڪومت هئي ۽ اپر سنڌ تي سلطان محمود بکري پنهنجي جبري حڪومت هلائي رهيو هو، جنهن ۾ سنڌ جي باشندن جو دَمُ گهٽجي رهيو هو. ٺٽي واري حصي ۾ جيتوڻيڪ بظاهر خير هو، ليڪن عيسيٰ جي پٽن ۾ اندرُون اندر هڪٻئي خلاف وڏو روڳ هلي رهيو هو. گجرات سان سنڌ جي سمن سلطانن جو جيڪو تعلق هو، تنهن جو خاتمو شاهه بيگ ۽ پوءِ شاهه حسن جي عناد آميز روش سبب

---

[1] اهو سال فرشتہ لکيو آهي 2: 451.

ڪڏهن جو خاتمو ٿي چڪو هو. سنڌ ۽ گجرات جي وچ ۾ ڪوبہ سياسي ۽ سماجي تعلق باقي نہ رهيو هو. گجرات انهيءَ دور ۾ فقط سنڌ جي مظلوم ۽ ستايل ماڻهن لاءِ پناهہ ۽ اجهي جو ڪم ڏيئي رهي هئي. هتان جي ظلم کان پڇي سنڌين اتي وڃي پناهہ ورتي ٿي، جيڪا ڳالهہ مقبوضہ سنڌ جي حاڪمن کي اصل ڪانہ ٿي وڻي، ليڪن ان جو علاج وٽن ڪو نہ هو.

اڪبر کي گجرات جي دعوت: "مسند عالي" اعتماد خان جيڪو نئون انتظام ٺاهيو، سو گهڻي تائين جٽاءُ ڪري نہ سگهيو. نہ رڳو سلطان مظفر سندس مخالف ٿي پيو بلڪ ٻيا امير پڻ گروهہ بنديءَ ۾ لڳي ويا. اعتماد خان کي حالتن تي جڏهن اعتبار نہ رهيو، ان وقت هو وطن فروشيءَ تي آمادو ٿي ويو ۽ اڪبر کي ڪاهہ ڪرڻ جي پنهنجي ڪارندن هٿ دعوت موڪلي ڏنائين[1].

اڪبر کي اها دعوت 980 هہ /1572ع ۾ ناگور جي منزل تي پهتي. انهيءَ گهريلو فتني مان اڪبر فوراً فائدو وٺڻ چاهيو ۽ اتانهون ئي گجرات ڏانهن ڪوچ جو نقارو وڄائي روانو ٿيو. اڪبر کي وهم گمان ۾ بہ ڪونہ هو تہ گجرات جي سلطنت انهيءَ حد تائين تباهہ حال ۽ زوال پذير ٿي چڪي هوندي، جو ڪوڙي سچي هڪ ڏينهن جي مقابلي جي توانائيءَ کان بہ محروم هوندي. احمد آباد وٽ جڏهن اڪبر پهتو، ان وقت شير خان فولادي شهر جو قبضو ڇڏي پڇي ويو، مظفر خان لاءِ وڙهڻ بيڪار هو ۽ پاڻ ئي اچي پيش پيو. اهڙيءَ آسانيءَ سان انهيءَ قديم سلطنت خواه ملڪ جو هٿ اچڻ خدائي ڏات کان گهٽ ڪونہ هو. نمڪحرام "مسند عالي" اعتماد خان تي- جنهن ملڪ ۽ ملت جي آزادي پنهنجي نفس خاطر ختم ڪرائي — اڪبر جي عنايتن جي ورڪا جو بنهہ شمار ڪونہ هو. سندس قوت اڳي کان اڳري ٿي ويئي.

نوان حاڪم نئون دؤر (981هہ- 991هہ / 1572ع- 1583ع)

اعتماد خان وري بہ قوت ۾ رهيو، ليڪن گورنر مغل حڪومت طرفان ايندا رهيا. بالادستي بهرحال نون ماڻهن جي هئي. ڪجهہ عرصو تہ گجراتين حالتن جو مطالعو ڪيو. آخرڪار گجراتي سردار شير خان فولادي ۽ معزول سلطان مظفر خان

---

[1] هي حالات "اڪبر نامہ"، "ماثر رحيمي" ۽ "طبقات" (2: 244- 259) تان ورتا ويا آهن. "مرات سڪندري" ۽ "مرات احمديءَ" کي بہ ڏسجي. "طبقات" ۾ آهي تہ "چون اعتماد خان ديد کہ کاري از پيش نمي رود، عرضداشت بحضرت خليفہ الٰـهي فرستاده ترغيب تسخير گجرات نمود (2: 259)."

مقابلي لاءِ ميدان ۾ نڪري آيا. حقيقي وارثن ۽ قبضيدارن جي وچ ۾ معرڪا شروع ٿيا، جن جو سلسلو پورا ڏهه سال (981- 991 ھ) هلندو رهيو.

آخري دور ۾ شهاب الدين احمد خان مغلن جو صوبيدار هو. جڏهن اڪبر، مجبور ٿي، اعتماد خان کي بطور صوبيدار جي مقرر ڪري مختار ڪل ڪيو، جيئن لوهه، لوهه کي ڪاٽي سگهي—گجراتي مقابلي ڪندڙن لاءِ گجراتي غدار ئي موزون ٿي سگهيو ٿي، جنهن کي سيني ڪمزورين ۽ ڪوتاهين کان واقفيت هئي[1].

اعتماد خان جي مقرري: انهيءَ اسڪيم تي عمل ڪندي بادشاهه انهيءَ نئين انتظام تحت اعتماد خان سان پنهنجا هيٺيان مُک ۽ معتمد امير بہ گڏي ڇڏيا—غدار بهرحال غدار آهي، ڪم تہ ڪانئس وٺي سگهجي ٿو، ليڪن لاهي پاهي سچو ڀروسو ان تي رکي ڇڏڻ ملڪداريءَ جي سياست ۽ مصلحت جي خلاف هو. بادشاهه انهيءَ اصول کان غافل ڪونہ هو.

(1) مير ابو تراب — امين الملڪ

(2) خواجہ ابوالقاسم — ديوان

(3) خواجہ نظام الدين احمد — بخشي

اهي ٽيئي امير خاص عهدن تي مقرر ڪيا ويا. انهن کان سواءِ، ملڪ کي هيٺين جاگيردارن ۾ تقسيم ڪري، انهن کي بہ اماڻيو ويو:

محمد حسين شيخ

مير ابو المظفر

مير حبيب الله ابو اسحاق

مير صالح

هاشم داعي

بنياد بيگ

سيد جلال بخاري

بيگ محمد توقبائي

مير شرف الدين

---

(1) "طبقات" جو مصنف 991 ھ (29 سال الـهي) جي واقعن ۾ لکي ٿو: درين ولا بخاطر اشرف رسيد کہ چون اعتماد خان سالها حکومت گجرات کرده بود، طريق آباداني از ديگران بهتر ميدانسة باشد و چون گجرات باو عنايت شود، سبب اميد واري حکام بلادي کہ در تصرف نيست، ميشود. بنابران حکومت گجرات را باعتماد خان مرحمت فرمودند (2: 368).

"طبقات" جي صاحب اهي نالا ڏنا آهن. "اڪبر نامہ" ۾ وڌيڪ هنن اميرن جو اضافو آهي:

سيد جلال بکري

سيد ابو اسحاق — ۽

مير معصوم بکري.

"اڪبرنامہ" جي مصنف انهن کي "مجاهدان اخلاص گر" جي لفظن سان مخاطب ڪندي، لکيو آهي تہ منجهانئن هر هڪ کي خلعت ۽ انعام اڪرام سان سرفراز ڪري اماڻيو ويو [1]. انهيءَ اهتمام مان اهو اندازو ٿئي ٿو تہ گجرات جي عوام جي مخالفت ۽ مغل حڪومت کان نفرت جي ڪيفيت ڇا هئي؟ ڏهہ سال ڪشمڪش هلي، ليڪن نا پر اچي نہ سگهي، نہ اڪبر جهڙو جبرو بادشاهہ انتظام درست ڪرائي سگهيو، نہ گجراتين جي تاليف قلب ڪئي ويئي.

ڪشمڪش ۽ آزاديءَ لاءِ جدو جهد: ايڏي وڏي اهتمام ۽ انتظام بعد بہ گجراتي قضا تي قانع ٿي ويهي ڪونہ رهيا. برابر وڙهندا رهيا. "اڪبرنامہ" ۾ انهن سيني معرڪن جو بيان ۽ تفصيل موجود آهي، جيڪي انهيءَ سرزمين ۾ ٿيندا رهيا. معلوم ٿئي ٿو تہ گجراتي سر تان آسرو ڪٽي نهايت ئي بي جگريءَ سان وڙهي رهيا هئا.

اسان جي ممدوح مير معصوم بکريءَ کي انهن سيني معرڪن ۾ مغل لشڪر ۾ نمايان سپاهيءَ ۽ جرنيل جي حيثيت حاصل هئي. ڪڏهن "جرانغار" ۾ تلوار هڻي رهيو هو، ڪڏهن "برانغار" ۾ شمشيرزني تي ڪيائين [2].

خواجہ نظام الدين بخشي جنهن صورت ۾ پاڻ شخصي طرح مهل ۽ موقعي تي موجود هو، تنهن اکين ڏٺو حال تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو آهي.

سروهي: گجرات ويندي، شاهي حڪم هو تہ پهريون سروهيءَ کي سرنال ديو کان ڇڏائي، سندس ڀاءُ جگمل جي حوالي ڪيو وڃي. جيتوڻيڪ گجرات جي حدن ۾ داخل ٿيندي، اعتماد خان پاڻ انهيءَ طرف ويو ۽ خواجہ نظام الدين احمد

---

[1] اڪبر نامہ (3: 403)—"و هر ڪدام بہ گرامي خلعت و گزيده بارگي سربلندي يافت، و گوناگون اندر زها آويزهٔ گوش هوش آمد".

[2] اڪبرنامہ 3: 403، 411، 419، 424، 430، 437، 524، 530، 531.

۽ مير معصوم بکريءَ کي احمد آباد جي چارج (ڪوٽواريءَ) ۾ ڇڏيائين. ليڪن ستت ئي ٻيئي رپيا ۽ ٻيو سامان کڻي وڃي اعتماد خان وٽ پهتا. خواجہ پاڻ لکي ٿو: ...فقيرو مير محمد معصوم بکري... بہ او ملحق شديم"[1].

عبارت جي انهيءَ انداز مان يا جتي جتي خواجہ نظام الدين مير معصوم جو نالو آندو آهي، انهيءَ مان صاف پيو لڳي تہ ٻنهي جو هڪٻئي سان انس ۽ ٻنهي جي هڪٻئي سان دوستي هئي[2] "اڪبرنامہ" ۾ پڻ مير جو نالو گهڻو ڪري خواجہ نظام الدين جي ساٿ سان ورتو ويو آهي.

سروهي بهرحال سرنال ديو کان ڇڏائي، سندس پاءُ کي، جيڪو "از دولت خواهان بود"، ڏني وئي.

عبدالرحيم خان خانان جو تقرر (991 هہ/1583ع): بادشاهہ جو اندازو غلط نڪتو. لوهہ، لوهہ کي ڪٽي ڪونہ سگهيو. اعتماد خان جو گجراتي ٻَرُ (طاقت) ڪچيو وينا هئا. اعتماد خان ناڪام ٿي پيو. شير خان فولاديءَ ۽ سلطان مظفر خان جا حملا چوڌاري طرف کان شروع ٿي ويا، ۽ کي تہ اهڙا موقعا بہ آيا جو اڪبر جي تسلط مان ملڪ آزاد ٿيندي ٿيندي رهجي ويو.

دربار ۾ جڏهن اهڙيون رپورٽون پهتيون، ان وقت مجبور ٿي بادشاهہ ميرزا خان عبدالرحيم کي نئين انتظام ۽ تازه دم سپاهہ سان گجرات موڪلي ڏنو، جيڪو انهيءَ سال (991 هہ/1583ع) ذي الحج جي آخري تاريخن ۾ گجرات پهتو.

جنگ ۽ آخري شڪست (992 هہ/1584ع): جنگ ۽ مقابلي لاءِ احمد آباد کان ٽن ڪوهن جي فاصلي تہ سرڪيچ جو ميدان منتخب ٿيو. عبدالرحيم انهن اچي لشڪر لاٿو، ۽ مظفر خان پڻ پنهنجي قسمت آزمائڻ لاءِ جيڪي ڪجهہ وٽس سپاهہ هو، تنهن کي ميڙي چونڊي، بہ ڪوهہ اڪبري لشڪر کان پرتي ٿي، منزل انداز ٿيو[3].

---

(1) طبقات 2: 370.

(2) طبقات 2: 271، 372، 376، 382، 385، 387، 388، 389 ڪڏهن پاڻ سان ڪڏهن ٻين اميرن سان بہ شامل ڏيکاريو ويو آهي.

(3) "مرات سڪندريءَ" (464) ۾ انهيءَ جنگ جو تفصيل هن ريت آهي: سلطان (مظفر) متوجهہ احمد آباد شده تاريخ ششم شهر محرم الحرام سنه اثني و تسعين و تسعمائه در شهر احمد آباد آمد. و روز دوشنبه تاريخ نهم شهر مذکور از شهر بر آمده در ناحيه موضع *(هلنڙ)*

جمعي ڏينهن 13 محرم 992 هه (16- جنوري 1584ع) جو، ٻيئي لشڪر سينا سپر ڪري، هڪٻئي جي آمهون سامهون ٿيا. جنگ جي لشڪري دستن جي ترتيب بيان ڪندي طبقات جو صاحب لکي ٿو:

”سپهه سالار عبدالرحيم خان... هن تاريخ جي مؤلف (يعني خواجہ نظام الدين) کي مير ابوالمظفر ۽ مير معصوم بکري، ۽ مير حبيب الله ۽ بيگ محمد توقبائيءَ کي متعين ڪيو تہ اسان گڏجي سرڪيچ شهر کي پنهنجي سڄي هٿ طرف ڪري غنيم تي پنيان اچي پئون...“

گويا مير معصوم ۽ خواجہ نظام الدين ميدان ۾ هڪٻئي سان گڏ رهيا. مقابلو ڪندي تلوارون ۽ تبرون مياڻن مان نڪتيون، تيرن چئني طرفن کان وسڻ شروع ڪيو. زمين واري، ڌوڙ ڌڪاءَ وڃي آسمان ڪنيو. انسانن جون سِسيون ڌڙن کان ائين ڌار ٿيڻ لڳيون جيئن پڪل هنداڻا ولين کان ڇڄي ڍير ٿيندا وڃن. ڪنهن کي ڪنهن جي خبر ڪانہ هئي. ڪير مئو؟ ڪير بچيو؟ ڪير ڪٿي ڪريو؟ ڪنهن کي سڌ سماءَ ڪونہ رهيو، ۽ نہ ڪنهن کي سوچ ۽ هوش هو، جو اهو حساب ڪري. سڀڪنهن کي فقط اها اڻ تڻ هئي تہ غنيم کي ڪيئن زير ڪجي ۽ دشمن کي ڪهڙيءَ ريت نيست نابود ڪجي.

مقابلي جي دوران ”طبقات“ جو مصنف رٿيل پروگرام مطابق پنهنجن ساٿين سميت پنيان اچي، مظفر تي ڪڙڪي، اوچتو زوردار حملو ڪيو. ساڳئي وقت راءِ درگا پڻ عبدالرحيم جي حڪم مطابق خواجہ جو پاسو جهلي اچي مخالف تي وار ڪيو[1]. انهيءَ اوچتي ۽ غير متوقع حملي مظفر جا پير ڪڍي رکيا، ۽ جان بچائي، ميدان مان ڀڄي نڪتو. لشڪر جو وڏو حصو قتل ٿيو ۽ باقي گرفتار ٿيو[2].

محمد نگر—کہ بريک کروهي شهر احمد آباد واقع استہرفته مخيم گشت. روز سہ شنبہ آنجا مقام نمود. روز چهار شنبہ نواب ميرزا خان آمد. سر کيچ را دست چپ داده نزديک بہ آب سانبر اجلال نمود. و سلطان نيز از محمد نگر کوچ کرده از آب گذشتہ قريب بہ روضہ منوره شاه بهيکن ابن حضرت شاه عالم فرود آمد. روز پنجشنبہ طرفين مقام نمودند.—آخر ۾ لکي ٿو: ...روز جمع تاريخ سيزدهم شهر محرم سنه مذکور (992 هہ) هر دو لشکر صف کشيده جنگ کردند. حق تعاليٰ باب فتح برناصيہ دولت نواب ميرزا خان کشاد. سلطان هزيمت يافتہ بہ کنبايت رفت (464).

(1) ...هنوز مظفر گجراتي با ميرزا خان مقابلہ داشت کہ مؤلف تاريخ باياران خود اتفاق کرده از عقب رسيده، غنيم را برداشت. و راءِ درگا نيز از جرا نغار بفر مودهٔ ميرزا از عقب مايان رسيده... (طبقات).

(2) ”مرات احمدي“ (153) ۾ آهي تہ تقريباً بہ هزار سپاهي مظفر جا ميدان ۾ مئا، ۽ 5 سؤ کن گرفتار ٿيا، جيڪي پڻ قتل ڪيا ويا.

جيتوڻيڪ بظاهر مظفر جي اها آخري شڪست هئي، جنهن گجراتين کي آئينده لاءِ مغلن جو محڪوم بنائي، سندن جدا گاڏي حيثيت ۽ ملڪي آزادي سلب (ختم) ڪري ڇڏي، ليڪن مظفر پنهنجي سر دل نہ هاري، ۽ پوءِ بہ جيسين سريءَ ۾ ساهہ هئس وڙهندو رهيو. موقعو لڳس ٿي، تہ مغلن تي راتاها هڻي ڪين نقصان پهچايائين ٿي [1]. ليڪن بهرحال وريو ڪجهہ ڪونہ. ملڪي غدارن شخصي لالچن ۾ اچي مغلن جا پير مضبوط ڪيا. گجرات کي گهر مان باهہ لڳي. اعتماد خان جي وطن فروشيءَ ۽ غداريءَ ملڪ ۽ ماڻهن کي اهو ڏينهن ڏيکاريو. گجرات جي تهذيب، ڪلچر، تمدن، هنر ۽ عمارت سازيءَ جي فن خواهہ اُٺڻي ويهڻيءَ تي مغلن جو رنگ چڙهندو ويو، ۽ هلي هلي آخر سمورا انگ ۽ رنگ ميسارجي، مغلن جي ڪاتي ۾ لڪجي ويا.

اهوئي ساڳيو صورتحال مني صدي اڳ سنڌ سان ٿيو هو. سَمن سلطانن جا نا اهل پونير هڪٻئي ۾ وڙهي پيا، ماڇياڻيءَ جي تور مان پيدا ٿيل بداصل فيروز پنهنجي اباڻي ملڪ تي قنڌار جي مغلن کي چاڙهي آيو. قاضي جهڙن موقع پرست مُلن ڏارين جي جاسوسي ۽ پشت پناهي ڪئي. وطن دوست قدم قدم تي وڙهيا، ليڪن گهر مان لڳل باهہ کي ڇا ڪري سگهندا هئا. مقامي ففٿ ڪالمسٽ ۽ مخبرن مغل حملہ آورن جي هٿ ڏس ٿي ڪئي، ڪين مقابلي جي هر نقشي کان هو واقف ڪندا ٿي رهيا، پوءِ غاصبن کي مفت جي مال کي هٿ ڪرڻ ۾ ڪهڙي رنڊڪ هئي! سنڌ جو بہ اهوئي حال ٿيو، جيڪو گجرات جي غدارن پنهنجي وطن جو ڪيو.

سنڌ گجرات جي سرحد تي هئي. سمن سلطانن ۽ گجراتي سلطانن جون مٽيون مائٽيون هيون [2]. جيڪڏهن سنڌ آزاد هجي ها ۽ منيءَ صديءَ کان ڌارين جي پيڙا ۾ نہ هجي ها، تہ هوند گجرات کي اڪيلو ٿي مرڻ ڪانہ ڏئي ها. جنهن وقت گجرات مصيبت ۾ مبتلا ٿي، انهيءَ وقت سنڌ ميرزا باقيءَ (73-993 هہ) جهڙي خونخوار درندي جي ظلم ۽ قهر جو نشانو بڻجي، پنهنجي موت ۽ زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ پنهنجا ڏينهن هراس ۽ پنهنجون راتيون خوف ۾ بسر ڪري رهي هئي. ڪو جيئري ڇُرن ۾ پوريل هو، ڪنهن جي جيئري کل

---

[1] ڏسو "طبقات" 2: 377 کان پوءِ جا صفحا.

[2] ڏسو "مڪلي نامہ" ۾ ڏنل شجرا ۽ "تحفة الڪرام" جو فارسي ايڊيشن ص 110.

لاٿي ٿي ويئي، ڪنهن کي واٽ ويندي بـي گناهہ شهيد ڪيو ٿي ويو. نہ انگ سلامت، نہ ننگ محفوظ. شرمن جي سٿڻين ۾ ٻليون وجهرائي تماشو ڏٺو ٿي ويو. رات جي سمهيل کي صبح جو جيئري اُٿڻ جي اميد ڪانہ هئي ۽ صبح جو جيئري جا ڳنڍڙ کي شام تائين زندهہ رهڻ جو ڀروسو ڪونہ هو— اهڙي دردناڪ ۽ ڀيانڪ صورتحال ۾ گجراتين سان همدرديءَ جو سوال ڪٿان پيدا ٿيو ٿي.

فتح گجرات جي خوشخبري: اڪبر کي پنهنجي سلطنت ۾ هڪ نئين ملڪ جي شموليت جي، سا بہ "بزور شمشير"، خوشخبري الهہ آباد ۾ پهتي، جنهن وقت هو فتحپور ڏانهن سفر ڪري رهيو هو[1]. فتح جي تاريخ شيخ محمد غزنويءَ هن ريت چئي:

فتح گجرات بعد چندين ظلمات
گرديد بتو نصيب چون آب حيات
تاريخ چو جستم ز دلِ خرده فروش
دل گفت: بجوز— فتح گجرات [2]

خان خانان جو خطاب: جنهن وقت گجرات جي فتح ٿي، ان وقت ميرزا خان عبدالرحيم جي عمر 28 ورهيہ[3] هئي. سندس نوجواني متقاضي نہ هئي تہ ڪيس انهيءَ وهيءَ ۾ مغل سلطنت جو وڏي ۾ وڏو خطاب[4] ملي، ليڪن گجرات جي فتح ملڪي ۽ سياسي لحاظ کان پنهنجي جاءِ تي ايڏو اهم ڪارنامو هو ۽ آئيندي جي فتوحات، ملڪ گيريءَ ۽ توسيع پسنديءَ واري پاليسيءَ لاءِ پيش خيمو هو، جو بادشاهہ جي خوشيءَ جي ڪا حد نہ رهي، تنهنڪري هن عبدالرحيم لاءِ ڀٽس وارو خطاب "خانخان" پسند ڪيو، ۽ باقي سردارن لاءِ انعام، خلعتون، ۽ شاهي خوشنوديءَ جا پروانا جاري ٿيا[5]. ظاهر آهي تہ مير معصوم بکري پڻ انعامن جي انهيءَ ورڪا کان محروم نہ رهيو هوندو. جنهن صورت ۾ اميرن جا نالا ڪٿي انعام جي فهرست ڪانہ ڏني وئي آهي، تنهنڪري مير معصوم جو نالو جدا ڪونہ آيو آهي.

---

[1] طبقات 2: 376.
[2] رحيمي 2: 238.
[3] تولد 14- صفر 964، 17- ڊسمبر 1556 بروز خميس.
[4] مغل بادشاهت ۾ ٽي وڏي ۾ وڏا خطاب هئا. خان خانان، خان اعظم ۽ امير الامرا.
[5] طبقات 2: 376.

گجرات جو قيام (991هہ/1583ع- 998هہ/1588ع): سلطان مظفر گجراتيءَ کي آفرين آهي. جيسين ساهہ سريءَ ۾ هئس، تيسين ملڪ جي آزاديءَ لاءِ ڪوشش ڪندو ۽ وڙهندو رهيو. جڏهن قطعي نا اميد ٿيو، تڏهن محڪوميءَ جي بي غيرتيءَ واريءَ زندگيءَ گذارڻ کان هن پنهنجي پڄاڻي افضل سمجهي. جنهن وقت سنڌ مغلن جي هندي سلطنت جو جزو بڻائي ويئي، تڏهن هن آخري طرح مايوس ٿي، خود ڪشي ڪري، پنهنجو انت آندو (1002هہ/ 1593ع).

مير معصوم 991هہ/ 1583ع ۾ گجرات ويو هو. فتح کان پوءِ عبدالرحيم خانخانان واپس ويو. ليڪن پاڻ خواجہ نظام الدين احمد سان گڏ اينڊڙ اٺ سال اتان جي ڪاروبار ۾ شريڪ ٿي، رهي پيو. ممڪن آهي تہ خواجہ نظام الدين سنڌس اتي رهائڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي هجي.

طبقات اڪبري: خواجہ نظام الدين احمد نہ فقط سپاهي، سياستدان ۽ اڪبر جي معتمد ۽ مکيہ اميرن مان هڪ هو. ليڪن انهيءَ کان وڌ تہ هو پنهنجي سر وڏو علم دوست، ادب پرور ۽ اهلِ قلم هو. مغل دور جي پهرين عمومي تاريخ—"طبقات اڪبري"—هن جي ذهن ۽ فڪر جو نتيجو آهي ۽ تاريخ جي لحاظ سان اڪبري دؤر تي نہ ڇڙو اهم دستاويز آهي، بلڪ مغلن کان اڳ پڻ پوري هندستان جي تاريخ تي حاوي آهي.

خواجہ نظام الدين گجرات جي دوران قيام ۾ لکندو رهيو. ۽ انهيءَ سلسلي ۾ مير معصوم بکري خاص طرح سندس معاون ۽ مددگار هو. ٻنهي بزرگن جي دوستي ۽ مودت جو هڪ ڪارڻ اهو باهمي تاريخي ذوق ۽ اها ذهني هم آهنگي پڻ هئي. انهيءَ يڪرنگيءَ طبقات اڪبري [1] جهڙو اهم ڪتاب علمي دنيا کي ڏنو. خواجہ نظام الدين مير جي مصاحبت جو مذڪور ڪندي لکيو آهي تہ:

سلها بفقير همدم و مصاحب بود [2].

انهيءَ مصاحبت ۽ همدميءَ طرفين کي فائدو پهچايو. بلڪ حقيقت هيءَ آهي تہ اهو قرآن السعدين علمي دنيا لاءِ پڻ اڪسير ثابت ٿيو.

---

(1) "نظامي" (1001 هہ) جي لفظ مان تاريخ تڪميل نڪري ٿي.
(2) طبقات 2: 500.

جنهن وقت "طبقات" لکجي رهيو هو، ان وقت پانئجي ٿو تہ مير کي "تاريخ معصومي" لکڻ جو خيال پيدا ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي سلسلي ۾ خود صاحب "طبقات اڪبريءَ" کي ماخذ جي اٽاڻ محسوس ٿي هوندي ۽ مير کي بہ انهيءَ کميءَ جو احساس ٿيو هوندو. گويا گجرات ۾ رهڻ سان، مير کي نہ ڇڙو ملڪي سياست، جنگي مشقن ۽ مغل اميرن جي طور طريقن جو تجربو ٿيو ۽ سندس معلومات وڌي، بلڪ هڪ ڪتاب لکڻ جو خاڪو پڻ سندس ذهن ۾ آيو.

شاعرن سان صحبتون: نظام الدين احمد علم دوست ۽ اديب پرور امير هو. سندس دامن دولت سان جتي رهيو ڪيترا لکيل پڙهيل ماڻهو، اديب ۽ شاعر وابستہ رهيا. ظاهر آهي تہ جن اديبن يا شاعرن جو واسطو ساڻس هو، انهن جو ربط و ضبط مير معصوم سان پڻ لامحالہ ٿيو هوندو. مخصوصاً گجرات واري انن ورهين جي گڏ رهڻ وقت ڪيئي شاعر نظام الدين وٽ آيا، رهيا ۽ ويا. انهن سيني سان مير جا مراسم ٿيڻ هڪ قدرتي امر هو جهڙوڪ:

1. مير اماني
2. بقائي ملا (مشغولي تخلص)
3. حيائي
4. صرفي ساوجي
5. مير شريف و قوعي
6. ملا حالتي
7. ملا اميني يا امين (خوافي)
8. ملا لطفي منجم
9. ملا عبدي رازي
10. ملا حيفي ساوجي [1]
11. عهدي شيرازي

انهيءَ علمي ۽ ادبي ماحول ميرؔ جي آئنده زندگيءَ تي وڏو اثر ڪيو— صلاحيت ۽ استعداد موجود هو، فقط مهميز جي ضرورت هئي.

گجرات ۾ مير صاحب جڏهن تير ۽ تلوار کان تنگ ٿيو ٿي، تہ شعر و

---

[1] ڏسجي "طبقات" ج 3، "بدايوني" ج 3، "تذڪره جهانگيري مطربي". نظام الدين هروي مقالہ حسام الدين مجلہ جام جم ڪراچي اڪٽوبر 1967ع. فرهنگ سخنوران خيام پور.

سخن چوڻ ۾ دل ريجهائيندو هو. ملا عبدالقادر بدايوني، صاحب "منتخب التواريخ"، جهڙي سخت گير، مذهبي مزاج رکندڙ، ۽ پنهنجي دؤر جي سڄي ماحول کان بيزار انسان سان بہ سندس مراسم درست ۽ دوستاڻا هئا. جيکا ڳالهہ مير جي سلامت طبعي ۽ اعتدال پسنديءَ جو وڏي ۾ وڏو دليل آهي. مير جنهن وقت احمد آباد ۾ مقيم هو، ان وقت اتان قصيدو منقبت ۾ ناهي، ملا بدايونيءَ ڏانهن موڪليائين، جيڪو انهيءَ وقت اٽڪ ۾ رهيو پيو هو. منقبت جو مطلع هي آهي:

داغي کہ بود بر دلم از عشق در ازل
از دولتِ فراق تو با درد شد بدل. [1]

---

[1] سڄو منقبت شاعريءَ واري باب ۾ ايندو (بدايوني 3: 366) (27- 3- 1978ع، ڪراچي).

باب ٻارهون

گجرات کان لاهور روانگي

اعتماد خان جي جاءِ تي 996 هه /1586ع ۾ اعظم خان گجرات جو صوبيدار ٿي آيو. ڏيڍ سال کن بعد 998 هه / 1588ع ۾ خواجہ نظام الدين پڻ اُتان تبديل ٿيو. اڪبر لاهور ۾ منزل انداز هو. تنهنڪري کيس اُتي پهچڻ جو حڪم مليو.

پنجٽيهون سال جلوس 14- جمادي الاول 998 هه اربع تي شروع ٿيو. خواجہ نظام الدين نوروز جي ٽئين ڏينهن (16- جمادي الاول 998 هه) تي لاهور پهتو. طبقات ۾ لکي ٿو تہ ڇهہ سؤ ڪوهہ پنڌ هو. جنهن کي هُن ٻارهن ڏينهن ۾ طئي ڪيو.[1]

مير معصوم جي آمد 998 هه / 1588ع: مير معصوم پڻ ساڳئي وقت ساڳئي قافلي سان لاهور پهچي، شاهي حضور ۾ سلامي ٿيو. جيتوڻيڪ ساڳئي قافلي جي وضاحت ٿيل نہ آهي، پر عبارت جي انداز (هم درين ايام) مان ائين پيو معلوم ٿئي[2].

والده وٽان سوکڙيون: پاڻ نظام الدين سان ملحق هو. ظاهر آهي تہ جڏهن نئون انتظام ٿيو ۽ نوان ماڻهو آيا تہ اُنهن عملو پڻ پنهنجي پسند ۽ چونڊ تي آندو هوندو.

مير جي واپس اچڻ جو اطلاع سندس والده کي بکر ۾ پهچي ويو هو. جنهن ٻيبيءَ پنهنجي وچڙيل فرزند لاءِ بکر کان ڪجهہ سوکڙيون ۽ سوغاتون اڳواٽ ڏياري موڪليون هيون. مير صاحب جيئن لاهور پهچندو ويو تيئن ظاهر آهي تہ ٻهريون گهر جي ۽ وطن جو احوال معلوم ڪيو هوندائين ۽ ماءُ جون موڪليل سوکڙيون بہ اکين تي رکيون هوندائين. انهن منجهان ڪي هُنَ انهيءَ لائق سمجهيون تہ جيڪڏهن شاهہ جي حضور ۾ پيش ڪندو تہ بيجا نہ ٿيندو بلڪ سندس سرخروئي ۽ شاهي خوشنوديءَ جو سبب ٿينديون. جڏهن وقت آيو.

---

[1] روز سوم نوروز موٌلف تاريخ با جمعي شترسوار بطريق ايلغار ششصد کروه راه را در دوازده روزطي کرده شرف زمين بوسي دريافتہ مورد مراحم خسروانہ شد (2: 410).

[2] هم درين ايام فقير موٌلف تاريخ (معصومي) از گجرات آمده بلازمت بند گان حضرت مشرف شد (معصومي 251).

تہ هن پيش ڪندي، حقيقت عرض رکي. بادشاه بڪمال بنده نوازي، نهايت شفقت ۽ عنايت سان سوغاتون قبول فرمائيندي، کانئس پڇيو تہ: والده کان جدا ٿئي ڪيترا ورهيہ ٿيا اٿئي؟

مير عرض ڪيو:

جهان پناه! ويهہ ورهيہ جدا ٿئي گذري ويا آهن [1]. اڪبر نهايت نرم مزاج ۽ غير معمولي عظمت ۽ دل جو انسان هو. شخصي زندگيءَ ۾ جهڙس شريف النفس ۽ مهربان ڪوبہ مغل بادشاه ڪونہ ٿيو. هن نہ فقط سو ڪڙيون قبول ڪري، سندس آبرو وڌائي ۽ دل رکي، بلڪ ڪيس ڳوٺ وڃي والده کي ڏسي اچڻ جي بہ فوراً اجازت مرحمت ڪيائين. مير تقريباً ويهن ورهين کان پوءِ وطن ڏانهن واڳ ورائي رهيو هو.

---

[1] از اتفاقات حسنہ والدۂ فدوي تحفہ فرستاده بودند. بنظر اشرف انور گذرانيده. حضرت از ڪمال توجهہ و اشفاق التفات فرمودند ڪہ: چند سال است ڪہ از والده جدا شده ايد. فقير عرض ڪردم ڪہ قريب بہ بيست سال باشد! (معصومي ص 251). (31- 3- 1978ع).

باب تيرهون

سنڌ تي گهوڙا

خان خانان اڳ ئي شاهي دربار ۾ لاهور اندر حاضر هو. مير معصوم جي پهچڻ بعد بادشاهه کي سنڌ ياد آئي. بکر سلطان محمود جي مرڻ بعد مغل هسوارن جي هينيان پهرين اچي چڪو هو. باقي بچيل هئي لوَر سنڌ جيڪا ميزا باقيءَ جي خود ڪشيءَ (993 هه) کان پوءِ سندس پوٽي ميرزا جاني بيگ جي قبضي ۾ هئي.

جاگير 998 هه / 1588ع: اڪبر لوور سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ خان خانان ميرزا عبدالرحيم کي منتخب ڪيو. ۽ کيس هر طرح تيارين ڪرڻ جو حڪم مليو. بکر جو علائقو سندس جاگير ۾ ڏنو ويو.

هيڏانهن مير معصوم جڏهن تياري ڪئي، ان وقت سندس جاگير جو مسئلو بہ پيدا ٿيو. محمد صادق خان جي راءِ هئي تہ: جنهن صورت ۾ مير جو وطن بکر آهي، تنهنڪري مناسب ائين ٿيندو جيڪڏهن کيس بہ انهيءَ علائقي ۾ جاگير عنايت ڪئي وڃي! راءِ بهتر هئي، ليڪن علائقو سمورو خان خانان جي نالي مخصوص ٿي چڪو هو. تنهنڪري بادشاهه کي هڪ دفعو ڏيئي وري حڪم بدلائڻ چڱو نٿي لڳو. بهرحال انهيءَ مشڪل کي خان خانان پاڻ ئي حل ڪندي، بکر جي بجاءِ ڪا ٻي جاگير پنهنجي لاءِ ونڻ تي راضپو ڏيکاريو. اهڙيءَ طرح معاملو آسان ٿي ويو. مير کي بکر سرڪار مان ٽي پر ڳڻا جاگير ڪري ڏنا ويا- دربيلو، ڪاڪڙي ۽ چاندوڪو (چاندوڪو = موجوده لاڙ ڪاڻو ضلعو). ۽ انهن جي بجاءِ خان خانان کي بکر جي جاگير ۾ ٻيا ٽڪرا شامل ٿي مليا. اهو فرمان شوال 998 هه جو صادر ٿيو.

خانخانان جي روانگي 14 صفر 999 هه / 1590ع: لوور سنڌ جو پاسو اڪبر کي عرصي کان ذهن ۾ هو، ليڪن بنگال، بهار، گجرات ۽ ڪشمير وغيره جون مهمون جنهن صورت ۾ اهم ۽ اڳ ئي درپيش هيون، تنهنڪري مصلحتاً مناسب موقعي لاءِ ترسيل هو، جيڪو هاڻ کيس ميسر هو. خان خانان ايترين سوين کان پوءِ نالو بہ پيدا ڪري چڪو هو ۽ اتفاق سان فارغ بہ هو. ڪانئس وڌ ڪير انهيءَ ڪم کي سر ڪري سگهيو ٿي؟

انهيءَ کان اڳ بادشاهه محمد صادق خان[1] کي سنڌ تي فوج ڏيئي، فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هو، ليڪن رسوا ڪندڙ شڪست سندس مقدر هئي. سندس توب خانو تباهه ٿيو، سوين لشڪري مئا، باقي جان بچائي ڀڄي نڪتا ۽ آخر ۾ پاڻ بہ ميدان کي پٺي ڏيئي ڀڳو. ماثر رحيميءَ جي مصنف تفصيل سان انهيءَ شڪست جو نقشو چٽيو آهي[2]. بادشاهه کي انهيءَ شڪست ۽ خواريءَ جو انتقام دل ۾ رکي رکي ڪنڊي وانگر چڀيندو رهيو هو. ازان سواءِ ڪيتري عرصي کان پاڻ لاهور ۾ منزل انداز هو، جتي اوهي پري جا سيئي امير اچي سلامي ٿيا هئا، فقط جاني بيگ هو جنهن "خوش آمديد" ۽ وفاداريءَ جي يقين ڏهانيءَ جي عريضي موڪلڻ تي اڪتفا ڪري، بادشاه جي غصي ۾ مرڳو اضافو ڪري ڇڏيو هو. تنهنڪري پهرينءَ فرصت ۾ هاڻ بادشاه سنڌ جو مسئلو طئي ڪرڻ ضروري سمجهيو ۽ انهيءَ طرف متوجهه ٿيو هو.

ميرزا جانيءَ جي بهادري ۽ ملڪ جي دفاعي قوت ۽ تربيت کان مغلن جي مرڪزي سرڪار ايترو متاثر هئي ۽ هندي اميرن جي دلين تي ايڏو ڏهڪاءُ ويٺل هو، جو تازين فتوحات ۾ جنهن بہ جرنيل نالو ڪڍيو هو يا بهادري ڏيکاري هئي، انهن سڀني کي سنڌ تي نامزد ڪيو ويو. جيئن ماثر رحيميءَ جي لکت

[1] نورجهان جو پيٽويو ۽ خواجہ محمد طاهر وصليءَ جو پٽ، وفات 1043 هه. ڏسو نسب نامو پدري نورجهان، مظهر شاهجهاني.

[2] "پادشاه را هواي تسخير ولايت سند در خاطر بود بہ انتقام آنک محمد صادق خان را با فوجي عظيم بہ تسخير اُن ولايت (سنڌ) فرستاده بودند، و ميرزا جاني ترخاني والي آنجا راه صواب گم کرده بمحاربہ و مقابلہ در آمده. ازان جاک زبوني محمد صادق خان بود و از رهگذر اين کہ خلاف و نفاق باطنيت او مخمر بود و اين قسم ذات هرگز موفق و منصور نمي گردد، تاب مقاومت با ميرزا جاني نياورده شکست يافت. وملک گيري را بگريز و شکست قرارداد واکثري از ملازمان و منصب داران بادشاهي را درين سفر بکشتن داد. وخزانہ وتوبخانہ-کہ با اوبود-تمامي را بد شمن سپرده نيم جاني بہ تگ پا از ميانہءِ سنديان بصد ننگ و عار بدر آورد. و هيچ يک از امرا را شايستہ اين مهم و شايان اين امر خطير نمي دانستند کہ چناچہ بايد و شايد، تلافي و تدارک اين بي ادبي از ميرزا جاني بکند، چرا کہ ميرزا جاني از دلاوران روزگار بود. و در سرحد نشان ممالک محروسہ مثل وي پيدا نمي شد و بکثرت خدم و حشم نيز مشهورو معروف بود، و بہ تدبير و کارداني نيز بي نظير و همال بود. بارها معارک برهم زده و دستبرد ها نموده بود، و اهل سند و طبقۂ ارغون نيز بغايت دلاور و شجاع و نامدارند. و از شکست دادن محمد صادق خان نيز—کہ بہ سابق رفت— باد نخوت و غرور بکاخ دماغ خود راه داده بودند.

خليفہ الـهي صاحب صوبگي و حکومت گجرات را بہ خان اعظم عنايت نموده اين سپه سالار (خان خانان) را بگر فتن ولايت دلپسند سند و بدست در آوردن ميرزا جاني فرمان دادند" (رحيمي 2: 245 -246).

مان ظاهر ٿي رهيو آهي[1].

الغرض "ولايت دلپسند سند" کي هندستاني حڪومت جو ضميمو بنائڻ لاءِ بقول صاحب طبقات خان خانان جي ڪٽڪ کي ربيع الثاني 999 هه جو روانو ڪيو ويو:

"...درماه ربيع الثاني سنه تسع و تسعين تسعمائة.....
خانخانان را با جمعي ديگر از امراي نامدار مثل........
رخصت کردند" [2].

رواني تيڻ جي تاريخ ۾ لکنڊڙن ۾ اختلاف آهي. مير معصوم هڪ جاءِ تي لکي ٿو:

"در تاريخ 21- شوال سنه مذکور (998 هه) ميان خريف بہ بکر آمده بمهمات و معاملات پرداخت" [3].

ماثر رحيميءَ جو مصنف خان خانان جو سرڪاري سوانح نگار آهي، اهو خانخانان جي خاصہ خيل پهچڻ جو اهو مهينو ۽ سال لکي ٿو:

"بہ تسخير تتہ و تاديب ميرزا جاني مقرر نمودند و بہ تاريخ شوال سنه مذکور (998 هه) ميان خريف خاصہ خيل سپه سالاري بضبط بکر آمده بکر را بضبط خود در آورده..." [4].

بئي هنڌ لکي ٿو:

"اين سپه سالار ميان خريف خاصه خيل خود را بضبط بکر فرستاد" [5].

متين لکيتن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ شوال 998 هه جو خان خانان پنهنجا گاڏدي اڳوات اماڻيا هئا. جيڪي 22- تاريخ خريف جي پيدائش سهيڙڻ ۾

---

[1] "چون محمد صادق خان بدربار رفتہ زيادتي و غلبہ ميرزا نسبت بہ محمد صادق خان بر ضمير انور پر تو افگن شد. ناموس سلطنت و اسالت چنان اقتضا نمود کہ تنبيه و تاديب ميرزا جاني و بلوچان سنڌ نمايد. بنابر اين مطلب سپه سالار را از ولايت گجرات کہ بتازگي فتح نموده بود—طلبداشة بکرو ملتان و آن نواحي بجاگير ايشان مقرر شد کہ سند رفتہ و ميرزا جاني را بدست در آورد و سند را فتح نمايد (رحيمي 2: 345).

[2] بدايوني 2: 374 طبقات 2: 412 جيڪڏهن ربيع الثاني 999 ۾ نڪتو تہ صفر 999 ۾ ڪيئن پهتو. تنهنڪري صاحب طبقات مهينو غلط ڏنو آهي. جهڙيءَ ريت اڳتي ايندو.

[3] معصومي، ص 25.

[4] رحيمي 2: 342.

[5] رحيمي 2: 345.

سميتن لاءِ اچي پهتا ۽ پاڻ ڪجهہ وقت جي سانباهي بعد 999 هہ جو لاهور مان نڪتو. جنهن جي روانگيءَ جي تاريخ فيضيءَ — قصد تتہ - مان ڪڍي. 999 هہ

بکر ۾ آمد 14- صفر 999 هہ: متي طبقات ۽ بدايوني جي حوالي سان خان خانان جي لاهور مان **روانگيءَ جو مهينو ربيع الثاني 999 هہ ڄاڻائي آيا** آهيون. جنهن ۾ مورخن ڪان سهو تيل ڏسجي ٿي. شوال 998 هہ ۾ خانخانان جا ماڻهو بکر آيا ۽ پاڻ ماثر رحيميءَ جي قول مطابق 14- صفر 999 هہ [1] يعني ٽي مهينا وچ ۾ وجهي بکر پهتو.

مير معصوم پاڻ بہ ساڳئي وقت بکر پهتو جيئن پاڻ لکي ٿو: "...الغرض کہ بتاريخ 14- صفر 999 هہ بہ بکر رسيد..." ساڳئي هنڌ لکي ٿو تہ: "و نواب خان خانان نيز بہ بکر تشريف آوردند. چون هوا گرم بود و طغيان آب، چند روز در بکر توقف فرمودند" [2]. خريف جي موسم هئي آبڪلاڻيءَ جو زمانو ۽ بکر جي گرمي، بوڏون ان ڪان علاوه. تنهنڪري خانخانان في الحال چند ڏينهن تائين بکر ۾ ترسي پيو ۽ بين اميرن کي سنڌ ۾ ضروري محاذن کي جهلڻ لاءِ موڪلي ڇڏيائين.

لاهور مان روانگيءَ جو اهتمام: اڪبر بادشاهہ جنهن نموني ۽ طريقي سان خان خانان کي لاهور مان رخصت ڪيو، انهيءَ جي روئداد مان انهيءَ مهم جي اهميت جو بخوبي اندازو ڪري سگهجي ٿو. سفر راويءَ جي ذريعي ٻيڙن ۾ ٿيو. بادشاهہ پاڻ درياهہ جي پتڻ تي خان خانان کي خدا حافظي ڪرڻ آيو. ماثر رحيميءَ جو مصنف لکي ٿو:

"بتاريخ نهصد و نود ونــہ بـہ اعـزاز و شوڪت هرچـہ تمام تـر از دار السلطنت لاهور از خليفہ الــهي مرخصي شده بيرون خراميد" [3].

انهيءَ "بيرون خراميد" وقت خان خانان جي اعزاز ۽ اڪرام جو انهيءَ حد تائين غير معمولي اهتمام ڪيو ويو، جو بادشاهہ پاڻ پنهنجي سر پنهنجن سيني اميرن سميت رواني ڪرڻ لاءِ آيو.

---

(1) ..."و خان خانان بتاريخ چهار دهم صفر نهصد و نود ونہ بہ بکر آمده ابواب معدلت برروي رعاياي آنجا ڪشادند" (رحيمي 2: 342)".

(2) معصومي 251.

(3) رحيمي 2: 357.

"حضرت ظل الاهي وجميع ارکان دولت و اعيان سلطنت بہ بدرقۂ اين سپہ سالار بيرون آمدند. و چند کشتي و غراب ترتيب يافت کہ بہ آب راوي از لاهور بہ سند مير ود روانہ شدند". [1]

جڏهن ظل الــهي پاڻ راويءَ تائين اچي تہ کهڙو امير پنتي پوندو، سمورو درباري اتالو (جميع ار کان دولت و اعيان سلطنت) اچي حاضر ٿيو. گويا اهڙي اهتمام ۽ احتشام سان سنڌ کي زير ڪرڻ لاءِ پنجاب جي سرزمين مان سانباها ٿيا ۽ سنڌ جو فاتح پنهنجي نئينءَ مهم تي سهي سنبري هليو. سندس ساٿ ۾ ڪيترا دانشور ۽ شاعر پڻ هئا. فيضيءَ جي تاريخ متي درج ڪئي ويئي آهي. يولقي بيگ انيسيءَ فتح تي طويل قصيدو چيو آهي، جنهن ۾ انهيءَ سفر جي روئداد پڻ لکي اٿائين. روانگيءَ جي تاريخ جو بيت آهي:

بفتح تتہ و تاريخ اين قصيده، قضا،
نوشت: تسعمائه بعد تسع و تسعين [2].

مير معصوم جي روانگي 14- صفر 999 هه: رحيميءَ جي مصنف لکيو آهي تہ بين اميرن سان گڏ مير معصوم کي بہ روانو ڪيو ويو [3]. جنهن صورت ۾ ڪيس والده کي ڏسڻ لاءِ هونءَ بہ موڪل ملي هئي، پر هي هڪ اتفاق ٿيو هو جو بادشاهہ کي ميرزا جانيءَ جي لاغرضائيءَ تي غصو هو ۽ انهيءَ ئي موقعي تي خانخانان جي لشڪر ڪشي بہ عمل ۾ آئي.

مير معصوم جنهن انداز سان بکر ۾ پنهنجي پهچڻ جو مذڪور لکيو آهي، انهيءَ مان اهو ظاهر نہ ٿو ٿئي تہ هو خانخانان سان گڏجي هليو هو. اگرچ حقيقت اها آهي تہ ساڻس گڏ بکر روانو ٿيو. ليڪن مير صاحب سپهہ سالار جي مقابلي ۾ پنهنجي اچڻ جو مذڪور اهتمام سان ڪيو اٿس. خانخانان جي آمد هڪ ضمني يا اضافي واقعي طور غير اهم لفظن ۾ لکي ويو آهي. واقعات جي ترتيب ۽ اصل عبارت هن ريت آهي تہ: جاگير جي مقرر ٿيڻ بعد حضرت (بادشاهہ) جن مرحمت جي انتها ۽ بنده نوازايءَ جو ڪمال ڪندي بيڙيءَ تائين

---

(1) رحيمي 2: 357.

(2) سمورو قصيدو رحيميءَ 3: 521 ۾ ۽ تحفة الڪرام 3: 1: 362 ۾ ڏسجي.

(3) "جمعي از امرائي نامي مثل...مير معصوم خان بکري و ديگر امرا بکومک و مدد مقرر گشتند و در ملازمت اين خديو کامگار روانہ شدند (2: 357)."

تشريف فرما ٿيا، ۽ پوستين خاص سان سرفراز فرمائيندي، چاڪر کي رخصت ڪيائون ۽ پنهنجي زبان مبارڪ سان ارشاد ڪيائون تہ: ويهو! سفر نهايت خوشگوار ٿيندو!

بنشين و سفر کن کہ بغايت خوبست! [1]

انهيءَ کان پوءِ مير صاحب پنهنجي پهچ جي اهائي تاريخ لکي آهي، جيڪا خان خانان جي پهچڻ جي آهي، يعني 14- صفر 999 هہ. خان خانان لاءِ لکي ٿو: و نواب خان خانان نيز بہ بکر تشريف آوردند. لاهور کان هلڻ وقت شاهي موڪلاڻيءَ وغيره جي سلسلي ۾ هڪ لفظ ڪونہ لکيو اٿائين. حالانڪ ماثر رحيميءَ مان معلوم ائين پيو ٿئي تہ بادشاهہ روانو ڪرڻ آيوئي خان خانان کي هو. مير صاحب بہ جنهن صورت ۾ ساڳئي وقت ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي رهيو هو، تنهنڪري سندس خدمتگذاريءَ کي ڏسندي ۽ ويهن ورهين کان پوءِ ڳوٺ ڏانهن اَسهڻ سبب سندس دلبري ڪرڻ بہ مناسب خيال ڪيائين. ظاهر آهي تہ ٻيا بہ ڪيترائي امير انهيءَ قافلي ۾ هئا، ليڪن رحيميءَ واري، خانخانان جي سوانح نگار جي حيثيت ۾، پنهنجي ممدوح جو ذڪر ڪيو ۽ مير معصوم پنهنجي لکيل تاريخ ۾ پنهنجي پذيرائيءَ کي اهميت ڏني. انهيءَ مان سمجهي سگهجي ٿو تہ اخ سن بہ ڪيترن اميرن سان بہ بادشاهہ سلام ڪلام ڪيو هوندو.

بهر صورت انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونہ آهي تہ اڪبر جهڙي عظيم بادشاهہ جي مير معصوم تي هلڻ وقت اها عنايت معمولي ڳالهہ نہ هئي بلڪ قطعي غير عادي ۽ غير معمولي ۽ واقعي وڏي افتخار جو سبب هئي.

انهيءَ طرح موڪلاڻيون ڪري، ٻيڙا ڪاهي، غوراب ساڻ ڪري، رواي‍ءَ جي وهڪري ۾ "ولايت دلپسند سند" کي تسخير ڪرڻ لاءِ خانخانان جي همرڪاب ٿي، مير معصوم بہ روانو ٿيو.

يولقي بيگ پنهنجي طويل قصيدي جي ابتدائي بيتن ۾ انهيءَ سفر جي ڪيفيت بيان ڪندي لکيو آهي:

تاسمند رايش از لاهور عزم سند کرد

همچو موسيٰ بر کفش از لطف شد چوب شبان

---

[1] بعد از تشخيص جاگير حضرت از کمال مرحمت و بنده پروري برسر کشتي تشريف ارزاني داشتند و بہ پوستين خاصه سر افراز ساخة، بنده را رخصت فرمودند...واز زبان الهام بيان فرمودند کہ: بنشين! و سفر کن کہ بغايت خوب است!...(251).

چون سحاب، اندر لب، درياي راوي خيمه زد
آن نهنگِ هفت دريا ديوبند، هفت خوان
همچو دريا شد روان بهر، وداعش، هر کہ بود
از خديو هفت کشور تا امير و پاسبان
با مقيمان، ديار، از بس هوائي خدمتش
گفتي، اين ساحل بهمراهيش خواهد شد روان
شد مرتب کشتيءَ بهر نشتن کز شرف
نيز آن کشتي نزيبد جز درفش کاويان

ڏهہ ٻارهن ڏينهن انهيءَ سفر کي لڳا. قافلو رستي ۾ ڪٿي ڪونہ رڪيو. جيتوڻيڪ ملتان ۽ آسپاس جو علائقو خانخانان جي جاگير ۾ هو، ليڪن هو ڪيڏانهن بہ متوجهہ نہ ٿيو، ۽ ڏوڪيندو سڌو بکر اچي پهتو.[1]

مير معصوم بکري پنهنجي قول مطابق ويهن ورهين جي طويل عرصي بعد وطن وريو هو، جنهن جو مطلب اهو ٿيو تہ بکر مان هو 979 هہ ڌاري هندوستان ڏانهن اسهيو هيو، جيئن گذريل صفحن ۾ (ص. 118) ۾ ڄاڻايو ويو آهي، جيئن تہ سندس والد (991هہ) ۾ فوت ٿي ويو. سندس ڀاءُ ابوالقاسم پڻ ساڳئي سال ۾ (991 هہ) هي جهان ڇڏي چڪو هو. سلطان محمود جيڪڏهن سندس پنهنجي قول تي حساب ڪجي ٿو تہ سندس غير حاضريءَ ۾ (982 هہ) ۾ فوت ٿيو هو، ۽ ميرزا باقي ترخان پنهنجي خونخواريءَ ۽ درندگيءَ جي وحشت زدگيءَ ۾ دماغي توازن وڃائي خود ڪشي ڪري چڪو هو، ۽ اُن جو پوٽو ميرزا جاني لوور سنڌ جو والي هو، جنهن سان جنگ ۽ سنڌ کي هندستان سان پيوست ڪرڻ واري اسڪيم مير جي وطن ۾ اچڻ جي مقصدن مان مکيہ مقصد هو. ميرزا جانيءَ کي قريباً تخت نشين ٿئي سترنهن ورهيہ ٿي چڪا هئا.

اهو ذهن نشين هجڻ گهرجي تہ ميرزا باقي اگرچ پنهنجن مغلن وٽ "سنڌي ٻچو" سڏيو ويندو هو، ڇاڪاڻ تہ "سنڌي پيٽ" مان هو، ليڪن سنڌ جي ماڻهن پنهنجي انهيءَ "پيٽ" منجهان خدا خدا ڪري جند ڇڏائي، سک جو ساهہ پٽيو

[1] "...چون از دار السلطنت لاهور بر آمدند، با آنکہ ملتان و آن حدود ديگر بجاگير ايشان مقرر بود، بهيچ چيز و هيچکس مقيد نشده رفتن را ساعي بودند (رحيمي 2: 359)."

هو. ميرزا جاني جيتوڻيڪ اخلاقي ڪمزورين ۾ شرمناڪ حد تائين مبتلا هو [1]. تاهم طبعاً نرم ۽ مهربان مزاج حڪمران هو. ازانسواءِ سنڌي قبيلن سان مِٺن مائٽن ۾ ڳنڍجي، سنڌ کي اباڻي وطن وانگر ٻڌائي چڪو هو، ۽ سنڌ جي باشندن کي ڏاريون نہ بلڪ پنهنجو هڏ رت سمجهي، ساڻن پنهنجائيءَ وارو سلوڪ ڪندو ٿي رهيو. جڏهن اسير (خانديش) ۾ فوت ٿيو، تہ وصيت مطابق سندس لاشو مڪليءَ تي آڻي دفن ڪيو ويو. ارغونن وانگر نہ ڪيائين تہ سنڌ وارن جي رت چوسيندي ۽ خون وهائيندي جڏهن موت آين، تہ ايتري بہ هن زمين سان دلچسپي ڪانہ ڏيکاريائون، جو هتي ڪٽي پاڻ پورائين.

(2- 4- 1978ع.)

[1] ڏسو تحفة الڪرام فارسي (حسام الدين) ص 310. تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان هيءَ عبارت آيل آهي: ميرزا از اطوار شايسة و افعال پسنديدۀ خود باز گشت وچنين چيزهائي ناهموار و نالايق، شيوه و شعار خويش ساخت ڪہ علانيہ بااغلام پيشہ بي انديشہ گرديده، پسران خوبصورت را بهر بد سيرت نگاه نمودن گرفت. چنانچہ بعض از خانہ هائي سترگ و سلسلهائي بزرگ بل سيد زاده مهين نسب-ڪہ نام ايشان اظهار و اشڪار داشتن از ادب دور است، اما مردم آن ملڪ ميدانند-آنرا دست برنجن و لباس از بهر انوست خاطر داده، درون بجائي عورات نگاه داشت. ازين فعل زشت-ڪہ لايق حڪام وقت نيست-هرڪہ استماع داشت بي اختيار استغفار و استعفا گفتہ، انگشت آوخ بد ندان دريغ ڪرده..."

"ميرزا چڱا اطوار ۽ شايسة افعال ڇڏي انهيءَ حد تائين غلط ۽ شرمناڪ ڪم ڪرڻ شروع ڪيا جو ڪلم ڪلاچوڪري بازيءَ تي لهي پيو. سهڻن ڇوڪرن کي غلط ڪاريءَ لاءِ پاڻ وٽ رکندو هو، ۽ ڪيترن وڏن خانداني بلڪ سيد زادن جي گهرن مان—جن جي نالن ظاهر ڪرڻ کان شرم ٿو اچي، سيڪنهن کي انهن افعالن جي سڌ آهي-انهن ڇورن کي ڪنگڻ ٻانهن ۾ ۽ لٽا زنانا پارائي، پنهنجي ريجهہ لاءِ زنان خانن ۾ رهائيندو هو. ماڻهن اهي افعال بد ڏسي توبهون ٿي پڙهيون ۽ استغفار ٿي پڙهيو."

معلوم هجڻ گهرجي تہ تاريخ طاهريءَ جي مصنف جيڪي لکيو آهي، سو سندس والد جي زباني ۽ پنهنجي اکين ڏٺل احوال تي مدار رکي ٿو. حقيقت ۾ ماو رالنهر کان آيل قبيلن سنڌ اندر انهيءَ ڪمينگيءَ جو رواج وڌو. انهيءَ طرف اهي عادتون عيب ۾ شمار نہ هيون. چنانچہ تاريخ ۽ تذڪرا انهيءَ قسم جي واقعن سان ڀريل آهن. جاني بيگ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ پهاڪا پڻ ٺهيل آهن، مثلاً: "بولي ڏئي بم... جاني بيگ کي" ارغونن ۽ ترخانن يا انهن سان آيل ماڻهن جون جتي جتي ڪالونيون ٺهيون، اتهن جا شهر اخلاقي طرح خراب ۽ تباهہ ٿي ويا.

باب چوڏهون

نذٽڪا گهوڙا غيباٽا هسوار

سنڌ ۾ جڏهن خان خانان جو ڪٽڪ پهتو، ۽ مير معصوم بہ بکر جي زمين تي قدم رکيو، ان وقت خانخانان تہ پنهنجي مهم کي سر ڪرڻ جي سوچ ۾ لڳي ويو، ليڪن مير معصوم ظاهر آهي تہ سڀ کان پهرين پنهنجي والده جي قدم بوسي ڪئي، والد ۽ ياءُ جي قبرن تي فاتحہ پڙهيائين. برادريءَ جي رسم ۽ رواجن کي منهن ڏنو هوندائين. بهرحال اهو سڀڪجهہ تڙ تڪڙ ۾ پورو ڪري، هو خان خانان جي لشڪر ڪشيءَ ۾ شامل ٿيو–ڇاڪاڻ تہ شاهي فرمان سيني کان پهرين اڪين تي پوءِ بيا ڪم. مير معصوم بين چند اميرن سان گڏ سيوهڻ ڏي راهي ٿيو [1].

جڏهن جنگ شروع ٿي تڏهن سنڌ جي ڪندڪڙچ ۾ مقابلا ۽ معرڪا پڪڙجي ويا. مرزا عبدالرحيم خانخانان پنهنجي وقت جو مجيل سپهہ سالار هو، بلڪ اڪبر جي "ترڪش" جو آخري "خدنگ" چئجي تہ بيجا نہ ٿيندو. جنگي فن ۽ لشڪر ڪشيءَ جي گُرَ ۽ ملڪ گيريءَ جي داءَ پيچ مان سيني ڳالهين سر هو. اجان تازو ڪيترا مُلڪَ فتح ڪري چڪو هو ۽ ڪيئي معرڪا سر ڪري، اڪبر جي سلطنت جي پکيڙ وڌائي چڪو هو. تنهنڪري هند خواهہ سنڌ ۾ سندس دليريءَ ۽ فني قابليت جو وڏو ڏاڪو ۽ ڏاڍو ڌهڪاءُ هو.

سنڌ جي سلسلي ۾ تہ اڪبر خاص احتياط ۽ اهتمام ڪيو هو، ۽ ساڻس گڏ بيا بہ ڪيترا چوند امير، فوجي ماهر، ۽ بهادر ويڙهاڪ–جيڪي ڪيئي معرڪا ماريو تي وتيا–گڏي ڇڏيا هئا. ۽ انهن منجهان هر هڪ کي پنهنجا پنهنجا دستا، علاوه سرڪاري لشڪر جي، پڻ همرڪاب هئا.

تاريخ ۾ ڪن اميرن جا نالا اچي ويا آهن، جن جي پڙهڻ سان مهم جي نزاڪت ۽ اڪبر جي ذهن ۾ سنڌ جي مسئلي جي اهميت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو:

(1) شاهي بيگ خان ڪابلي

(2) سيد بهاءالدين بخاري

---

[1] معصومي 251.

(3) فريدون برلاس
(4) شير خان
(5) جانش بهادر
(6) بختياربيگ
(7) قرا بيگ ترڪمان
(8) محمد خان نيازي
(9) خواجہ محمد مقيم خان بخشي
(10) رستم سلطان
(11) گورڏن راول
(12) پيم دلپت
(13) بهادر قوردار
(14) علي مردان خان بهادر
(15) بلب ڏر رانوڙ
(16) حسن علي عرب
(17) خواجہ حُسام الدين
(18) سيد درويش
(19) قاسم خان ڪوڪ
(20) خاڪي گلہ بان
(21) نور محمد
(22) خواجہ خضري
(23) عبدالغني
(24) الغ بيگ
(25) سال النگي
(26) خاڪي بيگ
(27) سيد ميرعلي
(28) ميرزا بيگ سالارقلي
(29) ميرزا محمد
(30) سيد بنده علي

(31) ابراهيم بيگ
(32) مرشد قلي چولڪ
(33) شمشير بيگ
(34) محمد زمان باقي چهار دانگي
(35) عبداللطيف
(36) بهادر ملڪ
(37) عزت علي ڪابلي
(38) الهه بردي تولڪچي
(39) الياس توپچي
(40) محمد قلي تنگري بردي
(41) فرخ بيگ
(42) قلي محمد
(43) مريد خان سرمدي
(44) ڌارو ولد راجا توڏرمل
(45) بسنت راءِ ولد راءِ سنگ
(46) ميان دولت خان لوڌي
(47) بهادر خان
(48) ملامحمود
(49) جان بيگ
(50) مقصود بيگ.[1]

انهن کان علاوه ٻيا به ڪيئي جنگي جوڌا پنهنجي پنهنجي ساٿ ۽ سپاهه سميت سنڌ تي انهيءَ چڙهيل گهل ۾ شريڪ هئا. جن لاءِ طبقات جو مصنف لکي ٿو ته ناليوار سيني جو لکڻ ڏيگهه جو سبب ٿيندو—"و مردم ديگر ڪه تفصيل ايشان باطناب ميڪشد—" اڪبرنامه جي صاحب-بسيار مردان ڪار آگاه—" لکيو آهي. جيڪي موڪليا ويا هئا سي سڀ مغل مورخن جي قول مطابق "امرائي نامي" ۽ "مردان ڪار آگاه" هئا. منجهانئن هرهڪ ڄڻ پنهنجي

(1) اڪبر نامه 3: 885. طبقات 2: 412. رحيمي 2: 358. ذخيره 1: 36. معصومي 251- 254. انهن اميرن جو احوال مغليه دور جي تذڪرن مان معلوم ڪري سگهجي ٿو.

پنهنجي حيثيت ۾ فيل مست ۽ رستم زمان تي معلوم ٿيو. سپاهه جدا هو، ۽ ٻئي حرب ۽ ضرب جي سامان ۽ اسباب جي انتها ڪانه هئي. مثال طور:

(1) هڪ سؤ هاٿي (صد زنجير فيل—) [1].

(2) توب خانو (بقول رحيمي: فيلان جنگي توپچيان خاور انداز معہ توب خانہ).

(3) ٻه هزار گهوڙا [2].

لڙائي شروع ٿي، ته فوراً ٻي ڪمڪ به پهچي ويئي، جنهن جو تفصيل هن ريت ڏنو ويو آهي:

(1) هڪ لک پنجاهه هزار رپيا نقد هڪ دفعو [3].

(2) هڪ لک رپيا ٻئي دفعي [4].

(3) هڪ لک مڻ اناج.

(4) چند وڏيون توبون ڪي ٿي گولا ٻي انداز ۽ عظيم لشڪر.

(5) راءِ سنگ چار هزاري منصب وارو امير پنهنجي ڪٽڪ سميت جيسلمير جي رستي کان اچي رسيو.[5] انهيءَ تفصيل ڪي تفصيل سان ڏيکارڻ جو مقصد هي آهي ته هندستان جي عظيم مغل امپاير ڪي، اڪبر جهڙي جبري بادشاهه جي زماني ۾ جڏهن ته اقبال جو آفتاب چوٽيءَ تي هو. سنڌ کي زير ڪرڻ لاءِ چا نه ڪرڻو پيو. آزاديءَ سان رهڻ ۽ غلاميءَ هيٺ گهارڻ جا ذهني ۽ جسماني کهڙا نتيجا قومن ۽ ملڪن لاءِ نڪرن ٿا. انهن جو اندازو به انهيءَ مان سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو. آزاد فضا ۾ رهندڙن کي زير ڪرڻ واقعي ڪو آسان ڪم نه آهي.

جنگ شروع ٿي، جتي وارو لڳو يا نقشو نهيو، ٻنهي ڌرين پير ڪوڙي ٻي جگريءَ سان هڪٻئي کي مڙسان مڙسيءَ منهن ڏنو. طبقات جو مصنف لکي ٿو ته: سنڌين هر طرف کان اناج ۽ ڪاڏي جي سامان پهچڻ جا گهٽ ۽ گهير بند ڪري ڇڏيا. جنهنڪري جلدئي خان خانان جي لشڪر کي ڏڪار سان سابقو

[1] بدايوني 2: 344.
[2] طبقات 2: 417. معصوميءَ ۾ گهوڙن جو تعداد 12 سؤ آهي (256)..
[3] بدايوني 2: 379.
[4] رحيمي 2: 362.
[5] طبقات 2: 14- 415.

پيو، انهيءَ حد تائين جو "ناني بجاني ارزان" تي ويو. يعني جان ڏني جي ماني ملي تہ گويا سهانگي سمجهي تي وئي[1].

مير معصوم هر جاءِ تي ميدان ۾ موجود ۽ پنهنجي ولي نعمت لاءِ نهايت بهادريءَ سان وڙهي رهيو هو. ليڪن وطن دوست سپاهہ جو مقابلو آخر ڪو آسان ڪم ڪونہ هو. سنڌين جيتوڻيڪ سمجهو تي تہ سنڌ مٿان ڪنهن سنڌيءَ جي حڪومت ڪانہ آهي، جاني بہ ست ڏاريون مغل هو ليڪن انهيءَ مغل جي هٿان سنڌ ڇڏائي ملڪ کي ڇڻ "ڏهن دينارن مان ڪيي سؤ دينارن ۾ ڦاسائڻو هو"[2].

ايترو ساز و سامان ۽ مغلن جي "دلاوران ڪارشناس و ڪار آگاہ" جي ڪثرت نفري، ميرزا جانيءَ جي سنڌي فوج کي هراسان ڪري نہ سگهي. هڪ وقت تہ سنڌ جي جوانن هندي مغلن جا اوسان ايترو خطا ڪري ڇڏيا، جو خانخانان جهڙي ناميارو سپهہ سالار بي ڪا واهہ نہ ڏسي، سنڌ جي پيرن فقيرن جي دامن وجي جهلي.

سنڌ تي جڏهن بہ ڪن ڌارين چڙهائي ڪئي آهي، تڏهن اُن کي پنهنجن کان ئي نقصان پئي پهتو آهي، گهر کي گهر جي چـُلهہ واري باهہ ئي ساڙڻ ۾ اڳرائي ڪئي آهي. فيروز تغلق ٺٽي جي قلعي تي قابض ٿي نہ سگهيو، تہ چراغ دهلويءَ ۽ جلال بخاري اُچيءَ کي چاڙهہ ڏيئي، سندن تقدس جي واسطي سان، ڄامن کي صلح جا واعدا ڏيئي، قلعي کان ٻاهر آڻي، ڏوکي ۾ قيد ڪري، دهليءَ وٺي ويو. انهن ٻنهي بزرگن کي ڪجهہ نذر نياز مليو، هو انهيءَ ۾ خوش رهيا ۽ انهيءَ کي ديني خدمت سمجهي پنهنجي ضمير کي مطمئن ڪيائون[3]. ساڳيءَ طرح شاهہ بيگ ارغون سنڌ جي ئي مُلن موراڻن ۽ پيرن فقيرن کي لالچ ڏيئي، ملڪ سان غداريءَ تي آماده ڪري، ملڪي تحريڪ جي رهبرن جي پڄاڻي آڻي، پنهنجي قبضي کي سنڌ تي مضبوط ڪيو. اهو ساڳيو ئي طريقو خان خانان بہ اختيار ڪيو. ديني جاسوسن ۽ روحاني گاڏن کي هٿ ڪرڻ جي

---

[1] طبقات 2: 416 — رحيمي 2: 363 -سندهيان از اطراف راه آمد و شد غلہ را بر لشکر خانخانان بستند و غلہ بحدي ناياب گشت کہ ناني بجاني ارزان بود.

گشتہ زان تنگي جهاني تنگدل — گرسنہ نالان و سيران سنگدل
هر کرا، ديدار نان، بودي هوس — قرص خور، در آسمان ديدي وبس

[2] شيخ سعديءَ جو قول، ڏسو گلستان ۾.

[3] ڏسو مڪلي نامہ، ص 131 کان ص 136.

ڪوشش ڪيائين. انهيءَ سلسلي ۾ مير معصوم بکريءَ سندس هٿ ڏس ڪئي ۽ ڪيس دربيلي جي مخدوم قاضي عثمان وٽ –جنهن کي "مجتهد وقت، اعلم العلماءَ ۽ اڪمل الاوليا" جي دلفريب لقبن سان ياد ڪيو ويو آهي– وٺي ويو. مخدوم صاحب جيڪي ڪجهه ڪيو، ان جو مذڪور پوين صفحن (112- 113) ۾ اچي چڪو آهي.

واقعو صحيح هجي يا مشڪوڪ، ليڪن انهيءَ ۾ شڪ ڪونه آهي ته دين جي آڙ وننڌڙ شڪارين هميشه پنهنجي ئي زمين سان بيوفائي ڪندي، نه ڪڏهن ترس کاڌو آهي نه ڪين ڪا غيرت آئي آهي، هو هميشه "فتوحات" جا قائل پئي رهيا آهن، جنهن جي بهرحال هر غاصب وٽ ڪمي ڪانه هوندي آهي.

انهيءَ قسم جي واقعن کي بيان ڪرڻ مان مقصد هي ڏيکارڻ آهي ته خانخانان لاءِ سنڌ فتح ڪرڻ آسان ڪم ڪونه هو. معرڪا ڏاڍا سخت درپيش هئا. هڪ جنگ جو–جنهن ۾ راجا توڏر مل جو پٽ قتل ٿيو– ذخيري جي مصنف هنن لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي:

"جنگ تمام سخت لڳي. راجا توڏر مل جو پٽ ڌارو تمام مردانگيءَ سان وڙهيو، ليڪن مارجي ويو. ميان محمد خان نيازيءَ پنهنجي سر ۽ مٿن مائٽن سميت مرڻ جيئڻ جي ڪانه ڪئي ۽ وڙهڻ سان انتها ڪري ڇڏيائين. سپني جان تان هٿ ڌوئي ميدان ڪيو ۽ پاڻ ماراياٿون. دولت خان لوڌي، جيڪو سپهه سالار، بي مثل شجاع ۽ پنهنجي وقت جو رستم هو، ايترو وڙهيو، ايترو وڙهيو، جو انهيءَ کان مٿي تصور ۾ اچي ڪونه ٿو سگهي. . .دلپت چئن سَون راجپوت سوارن سميت پاسو جهليو بيٺو رهيو. اهڙيءَ طرح مير معصوم بکريءَ ۽ شاهه بيگ خان وارن پڻ مڙسان مڙسيءَ ويڙه ڪئي[1].

انهيءَ لڙائيءَ ۾ جيڪا سڌي سنئين جاني بيگ سان هئي، تنهن جو وار به ونگو ڪونه ٿيو، هو آرام سان ميدان مان سلامت نڪتو. ٻيءَ جاءِ تي هليو ويو.

---

[1] جنگ صعب افتاد و دهارو ولد راجه توڎرمل ترددهاي مردانه بظهور رسانيده به قتل رسيد و ميان محمد خان نيازي بذات خود ترد دات نمايان کرده، جمعي از خويش و تبار خود را بکشن داده و دولت خان لودي (که سپهبد و شجاع بي نظير و رستم وقت خود بود) چندان سعي و تلاش و تردد کرده که مزيد بران تصور نباشد. . . .دلپت باچهار صد سوار راجپوت به کناره جنگ گاه استاده ماند. و مير معصوم بکري و شاه بيگ خان ترددات مردانه کرد." (ذخيره، 1: 37)

اهڙيءَ طرح سنڌ جي مختلف حصن ۾ معرڪا هلندي، سال لنگهي ويو. آخرڪار پنهنجن جي نفاق، ملڪي غدارن جي سازش، وطن فروش ۽ وطني جاسوسن جي ريشه دوانين ميرزا جانيءَ کي ٽڪائي رکيو. هڪ ته مسلسل جنگ سبب ملڪي معيشت تباهه ٿي ويئي ۽ ڏڪار اچي منهن ڪڍيو [1]، ۽ ان کان وڏيڪ ميرزا کي شخصي نقصان هي پهتو، جو سندس والد ميرزا پايندو بيگ فوت ٿي ويو ۽ پٽس ميرزا فتح بيگ پڻ هيءُ جهان ڇڏيو. بيئي قضيا هڪبئي پنيان لاڳيتا ٿيا، جن ميرزا جي ڪمر ٽوڙي رکي.

ميرزا انهيءَ دلشڪستگيءَ جي ڪيفيت ۾ مبتلا هو، جو خان خانان حالتن جو اندازو جاسوسن جي معرفت ڪري، ڏانهن صلح جو پيغام موڪليو. خانخانان پاڻ به طويل جنگ کان تنگ اچي چڪو هو. بهرحال ٻنهي ڌرين جي آماد گيءَ سان انڙ پور ۾ معاهدو ٿيو، شرط شروط طئي ٿيا، 26 محرم 1000هه / 17 آگسٽ 1591ع [2] جو خان خانان محاصرو کنيو.

انهيءَ صلح کي "فتح" سان منسوب ڪري، ٺٽي ۾ چراغان ڪرايو ويو، جشن منعقد ٿيا ۽ حاضر باش شاعرن قصيدا پڙهي انعام اڪرام حاصل ڪيا [3].

قرارداد مطابق ميرزا جاني 24- جمادي الثاني 1001هه /1592ع جو شاهي دربار ۾ وڃي حاضر ٿيو [4]— سندس روانگيءَ جي تاريخ آهي:

ڪرده ڪلڪم نام تاريخش رقم: بستان فتح،
باغ اقبال تو بادا داغ گلزار جنان [5]

---

(1) ڏڪار ۽ صورتحال جي نزاڪت لاءِ ڏسو تحفة الڪرام فارسي، ص 280 کان ص 281.

(2) رحيمي، 2: 376.

(3) ڏسو تحفة الڪرام فارسي، ص 259- 275.

(4) رحيمي، 2: 376.

(5) رحيمي، 3 534- 551. هي 171 بيتن جو قصيدو آهي، جنهن کي تحفة الڪرام (حسام الدين) ۾ پڻ (263-268) شايع ڪيو ويو آهي. قصيدو دلچسپ ۽ واقعاتي آهي. مثلاً: صلح، باهمي ملاقات، ٺٽي ۾ خانخانان جي آمد ۽ چراغان وغيره جو داستان تاريخي آهي. اهو قصيدو يولقلي بيگ انيسي شاملوءَ جو آهي. سندس ٻيو به هڪ قصيدو 78 بيتن جو آهي (تحفة الڪرام 259- 262) هن مطلع سان:

به بين به حشمت شاهي وجشن فروردين
ڪنون ببالد مهر و ڪنون نبادل ڪين

آخري شعر تاريخ تي آهي:

بفتح تته و تاريخ اين قصيده، قضا
نوشت: ستمائه بعد تسعه و تسعين

999هه (هلنڊڙ)

مير معصوم بکريءَ انهيءَ سلسلي ۾ "بستان فتح" جي گلگشت ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو. بهر صورت ميرزا غالب چواڻيءَ:

ز گلفروش ننالم، کز اهل بـازار است،
تپـاک گرمــيءِ رفتــار باغبــانم ســوخت.

انيسي ترڪيب بند بہ چيو آهي (تحفة الڪرام 268- 270) هي مطلع آهي:
نسيم گل بچمن، تانبرد مستان را
هوائي باغ قفس بود، مرغ بستان را
اهڙيءَ طرح شڪيبيءَ ساقي نامو چئي 12 هزار رپيہ ۾ سروپا ورتي. مطلع آهي:
بيا! تا ز ميخانہ بستان کنيم
بويرانه، کشت گلستان کنيم

(تحفة الڪرام 271- 275)
(ڪراچي 5-4-1978ع)

باب پندرهون

بکر جو قيام - سيويءَ جي فتح

سنڌ جي جنگ مان فارغ ٿي، خان خانان ۽ ميرزا جاني بيگ کي دربار ڏانهن اُماڻي، مير معصوم پاڻ بکر هليو آيو. نئي جو انتظام خانخانان، دولت خان لوڌيءَ جي حوالي ڪري ويو هو. مير صاحب جي حقيقي موڪل انهيءَ کان پوءِ شروع ٿي، جنهن ۾ هن سکر ۾ رهي پنهنجا شخصي ڪم سرانجام ڏنا ۽ جاگير جي انتظام خاطر خواه نموني سان ڪيو.

مير معصوم پر فضا جاين تي رفاهي عمارتن ۽ نظاري وارن هنڌن تي جاين ناهڻ جو بيحد شوقين هو. اهو سڀني مغل اميرن جو طريقو ۽ وتيرو هو. مسجدون، سرائيون، کوهه، باغ، نهرون، عيدگاهه ۽ ٻيا اهڙا ڪم ڪرڻ ۽ يادگار ڇڏڻ، جن مان سندن نالو ٿئي ۽ آبرو وڌي-مغل اميرن ۽ جاگيردارن جو اهو وڏي ۾ وڏو مشغلو، فيشن ۽ تفريح هئي، انهيءَ سلسلي ۾ هو هڪٻئي کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ٻيا ڪندا هئا. مير معصوم کي انهيءَ کان علاوه هيءُ به شوق هو ته جتان جتان سندس ڪنڌ ٿئي. اتي ڪن يادگار جاين تي تاريخي ڪتبا هڻندو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ ٻيو ڪوبه مغل سردار سندس هم پلهءِ ۽ همسر ڪونه هو.

بکر ۾ قيام ۽ يادگار (1001هه- 1003 هه / 1591ع 1593ع): بکر ۾ مير بمشڪل اڍائي-پوڻا ٽي سال رهيو. معلوم ٿئي ٿو ته پر انترو سحر ڪ، پرڪار ۽ شاهه خرچ امير هو، جو هن ايتري ٿوري عرصي اندر ڪترن يادگار جاين جي بناءَ رکي ۽ بنياد وڌو- جهڙوڪ:

(1) **ڇتي**: والد جي قبر تي چوڪنڊي ۽ ڇتي نهرايائين جنهن جي تاريخ "عمارت سر کوه" (1002 هه) مان نڪري ٿي.

(2) **عيدگاهه**: روهڙيءَ ۾ نهايت پر فضا ٽڪريءَ ۽ نظاري تي عيدگاهه نهيو. غالباً اهو بکر ۽ روهڙيءَ ٻنهي شهرن جي لاءِ مشترڪه هو. اهو پڻ ساڳئي متئين سال 1002 هه ۾ تيار ٿيو. اڄ به موجود آهي ۽ درياهه پر تان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

(3) **منارو**: پنهنجي خانداني گورستان ۾ انهيءَ ساڳئي سان 1002هه

۾ مناري جو بنياد وڌائين. سندس سامهون دهليءَ واري قطب منار جو مثال موجود هو.

(4) **گورستان:** ساڳئي احاطي ۾ خاندان جي گورستان جو نهايت خوبصورت نقشو رکيائين. سندس غير حاضريءَ ۾ سندس والد، ڀاڻس ۽ ٻيا ڪي خانداني افراد دفن ٿيا هئا. گورستان ۾ پنهنجي والد، ڀاءُ ۽ پنهنجي قبر لاءِ مٿي ذڪر ڪيل ڇتي رٿيائين. انهيءَ لاءِ گجرات ۽ سَمن سلطانن جي گورستاني ڇتين ۽ چوڪندين جو نقشو ۽ نمونو سندس سامهون هو.

(5) **قبرون:** والد ۽ ڀاءُ جي قبرن جا پٿر نهايت خوبصورت اُڪر تي تيار ڪرايائين.

انهيءَ کان سواءِ به سندس ذهن ۾ فڪر ممڪن آهي، ڪن يادگارن جو بنياد وڌو هجي يا پروگرام ناهيو هجي، جيڪي صدين جي لپيٽ ۾ اچي متجي ويون يا مرڳو ئي عملي شڪل اجا اختيار نه ڪئي هئائون.

سيوي (1003هه / 1595ع): مير صاحب بکر جو اهو مختصر قيام نهايت مصروف گذاريو. اجا ڪيس پورا ٽي سال به ڪونه ٿيا، ته 1003هه / 1595ع ۾ ڪيس ٻهريون سيويءَ ۽ اُتان قنڌار وڃڻ جو حڪم مليو. سيويءَ ڏانهن ساڻس گڏجي هينيان امير پنهجن فوجي دستن سميت هليا:

(1) مير ابوالقاسم نمڪين سندس هم وطن ۽ بکر جو جاگيردار ۽ حاڪم.

(2) بختيار بيگ سيوهڻ جو اقطاع دار [1].

(3) سيد بهاءَ الدين بخاري اُچَ جو تيول دار.

اڪبر نامه جي مصنف اهو واقعو 39 سال الهي (1003 هه) جي روئداد ۾ بيان ڪيو آهي. فوج ڪشيءَ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو: سيويءَ جو قلعو ٻهريون بکر سرڪار جي تحت هوندو هو ۽ ڪجهه وقت کان انهيءَ تي پني قبيلي جا افغان خودسري ڪري قابض ٿي ويا هئا. انهن جي گوشماليءَ لاءِ اهو

---

[1] بختار بيگ لاءِ ڏسو مظهر شاهجهاني ص 101 وغيره.

فوجي قدم کنيو ويو. 23 تاريخ ماه دي جو اهي فوجون روانيون ٿيون. گنجابه جا زميندار ۽ اوسي پاسي جا ڀريا مڙس جهڙوڪ: دريان خان ۽ دائود خان وغيره مقابلي جو تاب نہ جهلي، اچي پيش پيا. تنهنکري سواءِ ڪنهن اٽڪاءَ جي فوج 3 تاريخ اسفند ماه جو قلعي جي سامهون پهچي ويئي.

قلعو نهايت مضبوط ۽ هر طرح مستحڪم هو. پنج هزار ماڻهو پهرينءَ سٽ ۾ قلعي منجهان مقابلي لاءِ نڪري آيا. سرڪاري فوج تربيت يافتہ ۽ منظم هئي، قلعي وارو انبوهہ غير مرتب ۽ جنگي ضابطي کان عاري هو، تنهنکري پهرينءَ جهڙپ ۾ ئي بيتاب ٿي قلعي اندر پسپا ٿي ويا ۽ صلح لاءِ چڱا مڙس وچ ۾ آڻي امان گهريائون، ۽ چابيون شاهي فوج جي حوالي ڪري پاڻ اچي پيش پيا.

انهيءَ قلعي هٿ اچڻ سبب سيويءَ ۽ ڪيچ مڪران کان وٺي قنڌار تائين جي وچ جو سمورو علائقو اڪبري فرمان هيٺ اچي ويو [(1)].

مير ابوالقاسم نمڪين: مظهر شاهجهانيءَ جي لکت مان ائين پيو ظاهر ٿئي تہ انهيءَ مهم جو مهندار مير نمڪين، جيڪو انهيءَ دؤر ۾ بکر جو جاگيردار هو، ٿيو، ۽ بيا امير سندس امداد ۾ هليا هئا. ميرڪ يوسف لکي ٿو تہ: سيويءَ جي فتح بعد بابي بادشاهہ ڏانهن عريضو اماڻيو تہ جيڪڏهن حڪم هجي تہ ڪيچ مڪران پڻ هٿ ڪجي! ليڪن بادشاهہ انڪار ڪيو تہ جنهن صورت ۾ اهو ملڪ شاهہ عباس واليءِ ايران جي سرحد تي آهي، تنهنڪري انهيءَ تي قبضو ڪرڻ سياسي مصلحت ۽ ٻنهي حڪومتن جي باهمي تعلقات لاءِ مناسب نہ ٿيندو. سيويءَ جي باشندن تي اجارو ۽ ڍل بہ مير نمڪين بست ڪئي، جيڪا بقول ميرڪ يوسف سندس ڪتاب لکڻ تائين (1044 هہ)

---

(1) اڪبر نامہ (3: 666)...سيوي...استوار قلعہ ايست نزد قندهار، درباستان زمان مرزبان بکر داشت و از دير باز افعانان پني برو چيره دست. سيد بهاءَ الدين بخاري تيول دار اوچہ و بختار بيگ اقطاع دار سيوستان و مير ابوالقاسم نمکين جاگيردار بکر و مير معصوم و ديگر سپاه صوبہ ملتان را فرمان شد کہ بہ آنجا شده اندرز گوئي را دستمايہ کشياش بر سازند، اگر نہ نيوشنند بسزا برمالند.
بست و سيوم دي بدين بسيج بر آمدند. زميندارن گنجابہ و ديگر سران آن سو (چون دريا خان و داؤد) سر بفرمان در آويزش در آمدند، و بکمتر آويزه شکست يافتہ حصاري شدند. پس ازگرد گرفتن و آماده ساختن دست افزار گشايش زينهاري شده کليد سپردند، و از ابن فيروزي تاقندهار و کيچ و مکران بقلمرو در آمد..." وڌيڪ ڏسو تذکرۂ امير خاني، ص 22، ۽ مظهر شاهجهاني.

ساڳئيءَ شرح مطابق هلي اچي ٿي [1].

مظهر شاهجهانيءَ جي لکت مان ظاهر پيو ٿئي تہ بکر جو اهو علائقو، جيڪو 999 هہ ۾ خانخانان جي جاگير ۾ ڏنو ويو هو، سو سنڌ فتح ٿيڻ بعد غالباً، جيئن خانخان 1001 هہ واپس ويو تيئن ڦيرائي، مير ابوالقاسم نمکين جي جاگير ۾ آندو ويو. اهوئي سبب آهي، جو طبقات اڪبريءَ ۾، جيڪو 1001هہ ۾ ختم ٿيو آهي، مير نمکين کي بکر جو حاڪم بيان ڪيو ويو آهي،[2] ۽ مظهر شاهجهانيءَ مان ان جي پڻ تصديق ۽ وضاحت ٿئي ٿي. ڍل ۽ اجاري جي وصولي پڻ مير نمکين جا ماڻهو بکر مان وجي ڪري ايندا هئا.

مير معصوم پانئجي ٿو سيويءَ جي مهم پوري ٿيڻ بعد اتان ئي قنڌار جي فوجي خدمت تي هليو ويو، ۽ باقي سردار جدا جدا پاسن ڏانهن راهي ٿي ويا. [3]

---

(1) ڏسو تذڪرهٔ امير خاني (23-24) مظهر شاهجهانيءَ ۾ آهي:

"و فتح قلع سيوي را از دست افاغنہ پني در زمان حضرت عرش آشياني بعنايت الهي و باقبال بي زوال پادشاهي، پير غلام کرده بود. زماني کہ ملک بکهر از تغيير خان خانان عبدالرحيم در جاگير او نموده بودند. و دران ايام پير غلام استعداد ملک بکهر را دانستہ از حضرت عرش آشياني استدعا کرده بود کہ: اگر حکم شود ملک کيچ و مکران را در قبضہ تسخير اولياء قاهره در آرم! حضرت پادشاه ابا نمودند و فرمودند کہ: چون کيچ و مکران بر سرحد ولايت شاه عباس است و درميان ما و ايشان اخلاص ميگذرد بيو جهہ دست بان ملک ها کردن خوب نيست!

و تا حال همان اجاره کہ پير غلام بر مردم افاغنہ سيوي از نقد و جنس بر بستہ، منظور شده مي آيد. سر فصل مردم تعيينات ملک بکهر، باحشام رعيت رفتہ مقطعي را ازان مردم ميگيرند." (ص 28-29)

(2) در زمرهٔ امرا است و حکومت بکر دارد—طبقات 2: 455. بکر سرڪار انن پرڳڻن تي مشتمل هئي جهڙيءَ طرح مظهر شاهجهاني مان معلوم ٿئي ٿو (ص 5 ۽ ص 108).

(3) ڏسو مظهر شاهجهاني (102).

باب سورهون

قنڌار ۾ فوجي خدمت ۽ قيام

سرحدي صوبي هجڻ سبب يا هوئڻ بہ توسيع پسنديءَ جي عادت ۽ پاليسيءَ ڪري، قنڌار ڪيتري وقت کان هندي مغلن لاءِ متي جو سور هو. هڪ زماني ۾ جڏهن همايون جي هٿن ۾ هو ۽ همايون کي هندستان تي دوباره قبضي لاءِ ايراني امداد جي محتاجي هئي، انهيءَ وقت ۾ سندس قول قرار هو تہ جائيتي ٿيڻ ۽ حالتن يڪسان ٿيڻ بعد هو قنڌار ايران جي حوالي ڪندو. همايون اوچتو انتقال ڪيو ۽ ايران جون حالتون بہ جلد بدلبيون رهيون. شاهہ طهماسپ جنهن همايون جي مدد ڪئي هي، سو (984 ھ) فوت ٿي ويو. شاهہ اسمعيل ثاني آيو. انهيءَ کان پوءِ، انهيءَ جو پاءَ خدا بندو بادشاهي تي وينو. جنهن کان پوءِ شاهہ عباس اول (995 ھ /1587ع) تخت نشين ٿيو.

قنڌار تي قبضو: قنڌار واعدي مطابق جڏهن ايران کي نہ مليو، ان وقت شاهہ طهماسپ پنهنجي وقت ۾ ئي مغلن جي گورنر شاهہ محمد ڪلاتيءَ کان (965ھ / 1558ع) کسي، ان تي پنهنجي پائٽي شاهہ حسين ميرزا ولد بهرام ميرزا کي مقرر ڪري ڇڏيو هو. جيڪا ڳالهہ اڪبر کي وڻي تہ ڪانہ، ليڪن انهيءَ وقت ڪري ڪجهہ ڪونہ ٿي سگهيو. پاڻ تازو تخت تي وينو هو. ملڪي استحڪام لاءِ ڪيس وقت گهربو هو. دهليءَ تان لشڪر ڪشي ڪرڻ آسان ڪونہ هو. ايران سان جنگ جوٽڻ لاءِ هندوستان جون حالتون سازگار نہ هيون. اڪبر بظاهر سور خوش اسلوبيءَ سان پي تہ ويو، ليڪن اندر ۾ ڪيس لوچ رهي، ۽ اهوئي سبب هو، جو ٻنهي حڪومتن جي تعلقات ۾ وڏي عرصي تائين تذائي رهي. ايستائين، جو (969ھ /1562ع) ۾ جڏهن شاهہ طهماسپ همايون جي قضيہ تي عذر خواهيءَ لاءِ شاهي خط سان پنهنجو سفير سيد بيگ بن معصوم بيگ صفوي [1] موڪليو تہ اڪبر ان جي جڳائيندڙ پذيرائي ڪانہ ڪئي ۽ نہ مناسب جواب موڪليو. ڪجهہ عرصي بعد سلطان محمود بکريءَ

---

[1] معصوم بيگ اردبيل ۾ همايون جو ميزبان رهي چڪو هو. انهيءَ ڳالهہ کي نظر ۾ رکندي، طهماسب سندس پٽ کي سفير ڪري موڪليو. تعزيت سان گڏ تخت نشينيءَ جي مبارڪ باديءَ جو خط بہ آندائين.

جي لاءِ خطاب جي سفارش ڪئي ايران کان اڪبر وٽ سفير آيو (971 هه / 64-1563ع) ليڪن اڪبر، اگرچه قانوناً درست، ليڪن روابط جي صورتحال مطابق خشڪ جواب ڏئي ڇڏيو [1]. حالانڪ ساڳيو انڪار ملائم طريقن سان به ٿي سگهيو ٿي. نه ڇڙو اهو بلڪ سفير کي ٻيئي ڀيرو واپس ڪيو ويو (972 هه / 1564ع) [2].

سفيرن جي اها سرسري آمدرفت شاهه طهماسپ کان وٺي شاهه عباس ثانيءَ جي ابتدائي دور تائين قائم رهي. اڪبر جو مَن صاف نه هو. تنهنڪري تعلقات ۾ ڪا به گرمجوشي پيدا ٿي ڪانه سگهي. جنهن کي ايراني حڪومت محسوس ته ڪيو ٿي، ليڪن مصلحتاً ان جي اظهار جي يا ان تي احتجاج جي ضرورت ڪانه هئي.

اوزبڪ: انهيءَ دور ۾ توران ۽ ايران جي سرحدي علائقن ۾ عبدالله خان اوزبڪ جي نئين طاقت رونما ٿي، جنهن وسط ايشيا جي ملڪي ۽ سياسي صورتحال ۾ وڏو ڦيرو آڻي ڇڏيو. عبدالله خان بخارا (964 هه / 1553ع)، سمرقند (986 هه / 1578ع)، بلخ (980هه /1572ع) ۽ بدخشان (992 هه / 1584ع) کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي، آخر ۾ (996 هه / 1588ع)خراسان تي به قبضو ڪري، پاڻ کي توران جو "خان" سڏائي، پنهنجي جدا مستقل سلطنت قائم ڪري، هڪ طرف ايران لاءِ خلفشار پيدا ڪري وڌو، ٻئي طرف اڪبر لاءِ سياسي شطرنج جو ميدان مهيا ڪيو. هاڻي عبدالله خان وٽان به هندستان جي دربار ۾ سفير اچڻ وڃڻ لڳا. توران جي انهيءَ سُني خان وٽان ايران جي شيعي حڪومت خلاف جهاد جو ٽڻ جي ترغيب به آئي. اها دعوت ۽ ترغيب بار بار ايندي رهي، ليڪن اڪبر هميشه سياسي نوعيت جي جوابن موڪلڻ تي اڪتفا ڪئي [3]. هڪ دفعي مصلحتاً اڪبر ميرزا فولاد خان جهڙو ڪٽر متعصب سُني سفير—جنهن شيعي هجڻ سبب ملا احمد ٺٽويءَ کي ڇُرو هڻي ماري وڌو هو—عبدالله خان ڏانهن ڏياري موڪليو. جيئن عبدالله خان صفا نا اميد به نه ٿي

(1) پڙهو منهنجو مقالو انهيءَ موضوع تي.
(2) اڪبر نامه: 2: 237، ۽ ڊاڪٽر رياض الاسلام.
(3) اڪبر نامه 2: 368- 3: 12-211 انگريزي ترجمو بيورج جو نوٽ 3: 297، ۽ ڊاڪٽر رياض الاسلام ص 52.

وڃي ۽ هن سني سفير جو وٽس وڃڻ خان جي خوشنوديءَ جو سبب ٿئي.

ڪابل: مرزا حڪيم 993 هه / 1585ع جو ڪابل ۾ فوت ٿيو. جنهنڪري اڪبر کي ڪابل ۾ پنهنجي مضبوط ۽ سڌي سنئين مرڪز قائم ڪرڻ جو موقعو مليو. قنڌار وڃڻ بعد مرڪزي ايشيا ۾ انهيءَ صورت سان پهريون دفعو اڪبر پنهنجا پير کوڙيا ۽ هُن هڪ طرف توران ٻئي طرف ايران جي سرحدن وٽ وڃي پنهنجي قوت جو اڏو قائم ڪيو. در حقيقت ڪيس نہ ايران جو ڪو حصو ڪپندو هو ۽ نہ توران جي ڪنهن ٽڪري کي ونڻ گهريائين ٿي. ڪيس قنڌار واپس وني، هڪ تہ پنهنجي آڻ قائم ڪرڻي هئي ۽ ٻيو پنهنجين سرحدن کي صاف ڪرڻو هو، جيئن نہ توراني قوت ساڻس ڪوئنس ڪري سگهي ۽ نہ ايراني سلطنت کي اڳتي وڌڻ جي سَڌ ٿئي.

شاهہ عباس اول 999هہ / 1591ع ۾ يادگار سلطان روملو اڪبر ڏانهن سفير ڪري موڪليو [1]. اهو زمانو هو جڏهن تہ اڪبر پنهنجي ملڪ کي وسيع ۽ مستحڪم ڪري چڪو هو، گجرات فتح ٿي ويئي هئي، ڪشمير سندس زيرِ نگين هو، ۽ سنڌ جي فتح لاءِ لشڪر اُماڻي پاڻ لاهور ۾ حالتن جو انتظار ڪري رهيو هو. انهيءَ سفارت جو مقصد هو تہ اڪبر کان مدد وٺي اوزبڪن جو قبضو خراسان تان ڇڏائجي. [2]

قنڌار جا معاملات: قنڌار جيڪو ايران ۽ هندستان جي درميان شڪر رنجيءَ يا تلخيءَ جو ڪارڻ هو، سو اڪبر نامہ مان (3: 117) معلوم ٿئي ٿو تہ 982هہ / 1574ع تائين ايران جي قبضي ۾ هو. اُتان جي صفوي حاڪم سلطان حسين ميرزا جي شخصي خط و ڪتابت مان اڪبر کي اميد هئي تہ سلطان حسين هڪ ڏينهن پاڻ ئي مجبور ٿي، قنڌار کي اڪبر جي حوالي ڪري ڇڏيندو. اڪبر جي اها ڪٽ پوري ڪانہ ٿي، جو سلطان حسين ۽ شاهہ طهماسپ ٻيئي هڪ ئي سال 984هہ / 1576ع ۾ فوت ٿي ويا ۽ قنڌار شاهہ حسين جي ٻن پٽن جي ورثي ۾ اچي ويو. اڪبر جي بهر صورت اها پاليسي رهي تہ قنڌار فوج ڪشيءَ کان سواءِ ميرزائن کان ملي وڃي تہ بهتر، جنهن لاءِ هُن پنهنجي ڪابل واري گورنر کي هدايتون ڏيئي ڇڏيون هيون.

---

[1] اڪبرنامہ 3: 656- 705 ۽ رياض الاسلام، ص 56.

[2] اڪبر نامہ 3: 588-705، ۽ رياض الاسلام، ص 56.

اڪبر ٻہ دفعا فوج ڪشيءَ جي ڪوشش ٻہ ڪئي، جيئن تہ 997ھ /1584ع ۾ خان خانان جي ذريعي قنڌار ڏانهن لشڪر موڪليائين، ليڪن اهو لشڪر قنڌار پهچڻ کان پهريون واپس اچي ويو [1] ۽ خان خانان کي سنڌ طرف وڃڻو پيو. وري 1000ھ /1591ع ۾ ميرزا دانيال کي قنڌار اماڻيو ويو، ليڪن اهو بہ بي نيل و مرام واپس وري آيو.

قنڌاري ميرزا ۽ پائر: اهو وقت هو، جڏهن قنڌار جا ٻيئي پائر: ميرزا رستم ۽ ميرزا مظفر پاڻ ۾ وڙهي پيا ۽ اندرئون اندر هڪٻئي جون ڪڏون ڪوٽڻ شروع ڪيائون. عبدالله خان اوزبڪ خراسان تي مضبوط ٿي چڪو هو. شاهہ عباس قنڌاري ميرزائن جي عملاً ڪابہ مدد ڪري ڪونہ ٿي سگهيو. هو ايران جي اندروني مسئلن ۾ ايترو رڌل هو، جو ٻئي ڪنهن لاءِ سندس قوت ناڪافي ۽ وجود بيڪار هو. قنڌاري ميرزائن کي اڪبر ۽ عبدالله خان اوزبڪ جي اشتراڪ عمل مان هر لحظي خطرو هو، تنهنڪري هو پنهنجي حالتن سبب، لاچار ۽ ويچارا ٿي پيا هئا. پنهنجي ذاتي عداوت ۽ اختلاف ويتر کين ڪمزور ۽ ضعيف ڪري ڇڏيو هو [2].

هندستاني دربار ۾ پهچڻ: ٻنهي پائرن مان پهرين رستم ميرزا هندستاني دربار ڏانهن منهن ڪيو، ڇاڪاڻ تہ سندس حصو (زمين داور) سڌو سنئون عبدالله خان جي زد ۽ حملن جي نشاني ۾ هو. تهنڪري غزنيءَ جي مغل ڪماندار شريف خان کي ذريعو بنائي، هو محرم 1002ھ /سيپٽمبر 1593ع جو سنڌ کان ٿيندو اڪبر وٽ وڃي پهتو [3]. اڪبر سندس ڏاڍي پذيرائي ڪئي ۽ فوري پنج هزار منصب ۽ هڪ صوبي جي حڪومت کيس ڏيئي، باقي پنتي رهيل قنڌاري ميرزا لاءِ لالچ جو مثال قائم ڪيائين. ايڏي استقبال، داد و دهش، سرپرستيءَ ۽ سرفرازيءَ جا واقعا ٻڌي ۽ قنڌار جي حڪومت جو ڏوجهرو ڏسي، ٻئي ڀاءُ مظفر ميرزا پڻ پهرين پنهنجي والده ۽ پٽ کي هندستان موڪلي (ـــجمادي الثاني، رجب 8002ھ /اپريل 1594ع، اڪبر ڏانهن قنڌار لاءِ حاڪم

---

[1] رياض الاسلام، ص 58.

[2] رياض الاسلام ص 59، اڪبر نامه 3: 650 - 646.

[3] ڏسو تحفة الڪرام 3: 307-255، اڪبر نامه 3: 644. ميرزا غازي ترخان جي فوت (1021ھ) تيڻ بعد هي ٿي جو پهريون مغل گورنر ٿيو. بيحد ظالم، بيرحم ۽ بدعقل هو، جنهنڪري فوراً بدلي ٿيو.

موڪلي ڏيڻ جو پيغام اماڻيو. چانچہ مغل دربار طرفان قنڌار جو پهريون گورنر شاهه بيگ ٿيو. جيڪو رجب - شعبان 1003هه/مارچ 1595ع ۾ پنهنجي سپاهه سميت قنڌار جي قلعي ۾ اچي داخل ٿيو [1] . پاڻ ميرزا مظفر جمادي الثاني 1003هه/فيبروري 1595ع جو مغل دربار ۾ پهتو. جتي کيس بہ پنج هزاري منصب. سنڀل جي حڪومت سميت. مليو [2].

مير معصوم 1003هه/1595ع: اهو دور ۽ اها صورتحال هئي، جنهن ۾ مير معصوم اوچتو مڪمل پوري ڪري سيوهڻ ويو ۽ اُتان قنڌار هليو ويو. شاهه بيگ جي گورنريءَ [3] ۾ فوجي سربراهي (ڪُمَڪي) سندس سپرد ٿي هئي. قنڌار جو درد سر جيڪو هندستان جي مغل حڪومت لاءِ هڪ مسئلو ٿي چڪو هو. سو اهڙيءَ طرح پنهنجو پاڻ ختم ٿيو. ۽ مير معصوم جي قنڌار وڃڻ ۽ رهڻ جو ڪارڻ بہ اها صورتحال ٿي.

مير جوقيام قنڌار ۾ 1007 هه / 1598ع تائين رهيو. جنهن جو پتو سندس لکيل "چهل زينہ" واري ڪتبي ۽ تاريخ معصوميءَ مان پوي ٿو. تاريخ معصوميءَ مان سُڌ پوي ٿي تہ قنڌار ۾ ڪڏهن ڪڏهن وبائي مرض پيدا ٿي پوندا هئا، جن ۾ ڪافي جاني نقصان ٿيندو هو. پنهنجي زماني جو بيان ڪندي مير صاحب لکي ٿو تہ: اهڙي بيماري پيئي، جو ماڻهن جي پيٽ، وات، نڪ ۽ ڪَنن مان رت وهڻ شروع ٿيو. ۽ انهيءَ ۾ تقريباً سندسَ بہ سؤ ماڻهو موت جو شڪار ٿي ويا. اهو 1007 هه جو واقعو آهي.

"بعضي سالها وبا و بيماري بسيار ميشود و اکثر مردم بعلت خون شکم و خون بيني و گوش و خون از دهن رفتن از عالم ميروند.

چون در زمان خلافت پناهي کاتب بہ کومک آنجا رفتہ بود و از مردم تعينات انجا بود. در سنہ و الف قريب دويست سوار و پياده از لشکر اين جانب بہ همين علت از عالم رفتند" [4].

---

[1] اکبر نامہ 3: 69-668. بدايوني 2: 402.
[2] اکبرنامہ 3: 671.
[3] ذخيرة الخوانين 1: 235-236. نتي جي فتح ۾ بہ شامل هو. "خان دوران" خطاب هيس. ماثر الامرا 2: 641.
[4] معصومي 32-133.

منصب 1004هه: مير صاحب گذريل سمورو عرصو ڪڏهن نظام الدين بخشيءَ سان ۽ ڪڏهن ڪنهن ٻئي امير سان ضميمي طور شامل رهيو. غالباً اهوئي سبب ٿيو هو، جو ڪيس ڪوبہ خاص منصب يا سندس عهدي جو تعين ڪونہ ٿيو هو. پهرين جاگير ڪيس 999هه ۾ بکر ۾ ملي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. مآثر الامرا مان معلوم ٿئي ٿو تہ 1004هه ۾—شايد قنڌار وڃڻ جي دوران—اڍائي سون جي منصب تائين پهتو هو.

"تا سال چهلم بمنصب دو صدي و پنجاهي اوج پيمائي عزت بود".[1]

طبقات اڪبري 1001 هه ۾، ۽ منتخب التواريخ 1003هه ۾ ختم ٿيا آهن، ٻنهي ۾ منصب وارن جي جيڪا فهرست آيل آهي مير صاحب جو انهيءَ ۾ نالو نہ آهي، بلڪ سندس شمار شاعرن جي زمري ۾ ڪيو ويو آهي. گويا اڍائي سوَ واري منصب لاءِ ائين سمجهڻ گهرجي تہ 1004هه ۾ سيويءَ جي لشڪر ڪشيءَ وقت يا قنڌار ۾ تعينات ٿيڻ تي ڪيس مليو. جيڪو ڪيتري زماني بعد اڳتي هلي "هزاري" تائين پهتو، جيئن ذخيري ۾ آهي:

"آخر بہ مرور ايام بمنصب هزاري ذات سوار رسيد و در خدمت عرش آشياني قرب و حالت بهم رسانيد"[2].

"مرور ايام" مان ظاهر آهن تہ ڪن سالن پڇاڙي انهيءَ منصب تائين پهتو هو. گمان غالب آهي تہ اهو آخري منصب ڪيس تڏهن مليو هوندو جڏهن هو ايراني دربار ۾ بطور ايلچيءَ جي شاهي خط کڻي ويو.

قنڌار جو قيام 1004-1007هه/1595ع - 1598ع: جهڙيءَ ريت مٿي بيان ڪيو ويو. مير صاحب 1003هه/1595ع جي آخر ۾ قنڌار ويو، 1007هه/1597ع تائين ڪم وبيش ساڍا چار سال قنڌار ۾ رهيو. اهو عرصو سندس "چهل زينہ"[3] واري ڪتبي مان بہ ظاهر ٿئي ٿو، ۽ جنهن ۾ لکي ٿو تہ: انهيءَ ڪتبي اُڪارڻ لاءِ هن بکر کان ڪاريگر گهرايا، جن کي انهيءَ ڪم ۾ چار سال لڳا. ازان سواءِ هن قنڌار جي تاريخي جاين تي مختلف سالن ۾

---

[1] مآثر 3: 327.
[2] ذخيره 2: 200.
[3] معصومي 132 بابر وارو ڪتبو جيڪو ڪامران، عسڪريءَ ۽ هندال جي نظرداريءَ ۾ نَوَن سالن تائين ايڪاسي سنگتراشن ٺاهيو (حبيبي تاريخ افغانستان 195).

جيڪي ڪتبا هنيا آهن، انهن مان بہ قنڌار ۾ سندس رهڻ جي سالن جو پتو پوي ٿو. جهڙوڪ: هيٺيان ڪتبا دريافت ٿيا آهن ۽ اڄ بہ موجود آهن:

(1) چهل زيني وارو ڪتبو.

(2) قنڌار جي ٻاهران اسڪلچ ۾ "سپيروان" نالي ٽڪريءَ تي مير صاحب هڪ ڪتبو اُڪرايو آهي، جنهن تي 19- شوال 1005ھ جي تاريخ موجود آهي. [1]

انهيءَ جاءِ تي (ڏهہ ڪوهہ مغرب طرف قنڌار کان) سيد محمد شير قلندر جي مزار آهي، جنهن سان ملحق مير معصوم مسجد ۽ هڪ هجرو ٺهرايو، جو اڄ تائين موجود آهي. ڪتبہ تي هي شعر آهن:

درين آرامگاه بي ره و رو — اگر مردي! منه دل يکسر مو

ازين منزل، کہ ياران در رحيل اند — ترا آن جملہ در رفتن وکيل اند

ترا گر آسمان منزل نشين است — هم آخر جاي تو، زير زمين است

بيا نامي بکار، خود بگرئيم

زماني بر مزار، خود بگرئيم [2]

(3) مير صاحب جي هڪ خانداني بزرگ بابا ولي (بابا حسن ابدال) بن سيد؟ بن سيد عين الدين ولد شمس الدين جي مزار ارغنداب جي ڪناري تي لنگر ڳوٺ ۾ آهي، جنهن جي مرمت مير صاحب جي حڪم تي 1000ھ ۾ شروع ٿي ۽ 1001 ھ جو عيدالاضحيٰ تي ختم ڪئي ويئي، جنهن تي انهن سالن جو ڪتبو موجود آهي [3]. اهو ڪم مير صاحب جي حڪم تي انهيءَ وقت ٿو ڏسجي، جڏهن پاڻ بکر ۾ هو.

(4) هڪ دستاويز مان معلوم ٿئي ٿو تہ 9- محرم 1006ھ جو مير صاحب قنڌار ۾ خواجہ محمد هاشم کان انگورن جو هڪ باغ خريد ڪيو [4].

سکر ۽ بکر جا آثار: مير معصوم سکر ۽ بکر ۾ جن عمارتن جو بنياد وجهي ويو، سي غالباً سندس غير حاضريءَ واري عرصي ۾ بہ ٺهنديون رهيون. پاڻ قنڌار رهيو، پنيان ڪم چالو رهيو. مثلاً:

---

(1) حبيبي تاريخ افغانستان دور تيموريان ص 197.

(2) حبيبي، تاريخ افغانستان ص 302.

(3) حبيبي، تاريخ افغانستان دور تيموريان، ص 196.

(4) هيءُ دستاويز برادر بزرگوار پير علي محمد شاهہ راشديءَ خانداني ذخيري ۾ ڏٺو، ۽ "حيات معصوم" ۾ اُن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(1) **آرامگاھ - فيض محل**: مناري سان گڏ 1004ھ.

(2) **آرامگاھ**: ساڌ ٻيلي جي سامھون درياھ جي پر تي 1006 ھ.

(3) **منزلگاھ**: ساڳئي احاطي ۾ 1007 ھ.

(4) **سيتاسر**: درياھ جي وچ ۾ 1007 ھ جو ٺهيو [1].

قنڌار کان واپسي 1008ھ: قنڌار ۾ شاھ بيگ جي دؤر ۾ پوڻا چار سال يا مٿي رهي، مير انهيءَ فوجي خدمت تان واپس دارالسلطنت ڏانھن وريو. ظاهر آهي تہ قنڌار کان بکر آيو. اتان جيسلمير جي رستي شاهي دربار ڏانھن ويو. سندس اچڻ وڃڻ جو ڊگهو سير هميشہ کان اهوئي هو.

---

[1] انھن جاين جو تفصيل جدا باب ۾ ايندو.

باب سترهون

آسير (خانديش) جي مهم

قنڌار کان موٽي—جيئن گذريل باب ۾ لکيو ويو آهي—بکر اچي دربار ڏانهن وڃڻ کان اڳ مير صاحب پنهنجا ضروري ڪم ڪاريون ڪيا هوندا ۽ آئندي جو بندوبست ۽ بلو ڪري 1008ھ ۾ روانو ٿيو.

جيسلمير جي هڪ مسجد تي سنڌس پٽ مير بزرگ جو هڪ ڪتبو آهي، جنهن مان موٽ جي سال جي سڌ پوي ٿي. ڪتبي جي عبارت آهي:

"در شهور سنهٔ هزار و هشت هجريہ ڪہ بندگان خلافت پناهي ظل الاهي جلال الدين محمد اڪبر بادشاه غازي خلدالله ملڪہ ابداً. نواب سيادت پناه، فصاحت و بلاغت دستگاه امير محمد معصوم النامي تخلصاً والبڪري مسڪناً ولد مير سيد صفائي الترمذي اباً وبن سيد شير قلندر بن بابا حسن ابدال جداً [1] از خدمت قندهار طلب فرموده بودند. در حين نزول بدين مقام بناي اين بقعهٔ خير نهادند–حرره العبد مير بزرگ ولد امير محمد معصوم."

مي مراد عليءَ جنهن ڪتبي جو اشارو پنهنجي مضمون (1) ۾ ڪيو آهي، سو پڻ انهيءَ مسجد تي لڳل آهي، جنهن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ مير معصوم جيسلمير ۾ ڏھ ڏينهن پنهنجي دوست مهاراجا راوَل وٽ مهمان ٿي رهيو هو. [2]

آسير ڏانهن روانگي 1008ھ/1599ع: مير 1008ھ ۾ شاهي دربار ۾ حڪم موجب حاضر ٿي ويو. بادشاھ انهيءَ وقت آسير جي فتح لاءِ لشڪر ڪشيءَ جي تيارين ۾ مصروف هو ۽ برهانپور طرف اسهڻ جا زور شور سان

---

[1] رسالهٔ تنوير، ڪراچي، 1937ع.

[2] غالباً مضمون نويس کان غلطي ٿي آهي، اهو ڪتبو جيسلمير ۾، بقول دوست عزيزم مالڪ رام، عمارت جو نالو "فقيرن جو تڪيو" آهي، انهيءَ جو ڏاڪڻيءَ ديوار تي آهي، ۽ هيٺينءَ عبارت مان اتي سنڌس رهڻ جو پتو پوي ٿو:

(1) چون درميان نواب ابوي امير محمد معصوم

(2) و حڪومت دستگاه راول بينو (؟ بنيو) نسبت

(3) و يگانگي بود بنا بران باستدعا راول جيو درين منزل

(4) ده روز اتفاق مقام افتاد سنہ هزار وده العبد مير بزرگ اهو واپسيءَ جو ڪتبو آهي. ڪتبن جي باب ۾ انهيءَ سال جا بيا ڪتبا بہ ڏسجن.

سانباها ٿي رهيا هئا. مير صاحب کي پڻ بين اميرن وانگر شاهي رڪاب ۾ اوڏانهن هلڻ جو حڪم مليو. سنڌ تي تسلط ڪرڻ بعد سيوهڻ ۽ قنڌار جي مهمن کي ڪاميابيءَ سان منهن ڏيئي اڃڻ کان پوءِ، مير صاحب جي زندگيءَ جو هي پڻ اهم موقعو پيدا ٿي رهيو هو. فاروقي سلطنت جِي-جنهن جي حاڪمن جي گجراتي حڪمرانن جي مائٽيءَ ذريعي سنڌ جي سمن سلطانن سان پڻ رشتيداري هئي- آزادي سلب ٿي رهي هئي.

ميرزا جاني بيگ جيڪو يرغمال جي صورت ۾ دربار ۾ زندگي گذاري رهيو هو، ۽ شاهي خوشنودي حاصل ڪرڻ خاطر "دين الاهيءَ" ۾ داخل ٿي، بادشاهه جو "خاص چيلو" بڻيو هو، سو پڻ انهيءَ سفر ۾ ساڻ هلي رهيو هو.

برهانپور-آسير 1008-1009هه/1599-1600ع: فاروقي سلطانن جو تختگاهه آسير هو، جنهن جي قلعي جي ساخت ۽ مضبوطي مثالي ۽ شهرهٔ آفاق هئي. قلعي جي صورتحال ڏسندي، "ذخيرة الخواني ن" جي روايت موجب، ميرزا جانيءَ چئي ڏنو تہ وٽس جيڪڏهن اهڙو قلعو هجي ها تہ اڪبر جا ڏهوٽا لشڪر بہ سندس ملڪ کي ڇُهي نہ سگهن ها! چيو وڃي ٿو تہ ميرزا جانيءَ جو اهو چوڻ سندس موت جو ڪارڻ بڻيو.[1]

اهو هڪ فطري امر آهي تہ حڪومت جي قوت ۽ شاهيءَ جو اختيار خود بخود توسيع پسنديءَ جي خواهش ۽ هوس کي اڀاري ٿو. انهيءَ لاءِ ڪنهن بہ سچي يا حقيقي جواز ياسبب جي ضرورت ڪانہ ٿي ٿئي. اهو هڪ ئي سبب ڪافي آهي تہ هڪ ڌر طاقتور ۽ ٻي ڌر مقابلتاً ضعيف هجي. آسير جي قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ لشڪر ڪشيءَ جو سبب بہ ڌرين جي درميان طاقت جي اهڙي

[1] ...اگر اين قسم قلعه من ميداشتم اگر حضرت خليفہ الـٰهي خود بدولت مي آمدند، فتح ميسر نمي شد. اين ماجرا بعرض مقدس رسيد، از نظر حضرت افتاد. دوران چند روز در گذشت" ذخيره 1: 18- آسير جو قلعو ناقابل تسخير سمجهيو ويندو هو. هندستان جي سيني قلعن ۾ مضبوط هو. (2300) فوٽ سطح سمنڊ کان مٿانهون ۽ (900) فوٽ سطح زمين کان بلند هو. برهانپور کان 12 ميلن جي فاصلي تي آهي. قلعي جي حفاظت لاءِ چوڌاري ٻيا ننڍا قلعا موجود آهن. جهڙوڪ: "ڪامگڙه"، "مالي گڙه" ۽ "جونا مالي". انهن قلعن جي حفاظت لاءِ وري چوڌاري قدرتي پهاڙيون آهن جهڙوڪ: "ڪروهي" ۽ "ساپان". گويا اصل قلعي تائين پهچڻ لاءِ حملہ آور کي اهي سڀ قدرتي هفت خوان طئي ڪرڻا پيا ٿي. قلعي جي چوڌاري گهاٽو ٻيلو هو ۽ خود قلعي جي بنيادي ديوار جي حفاظت لاءِ ٽي حفاظتي ديوارون موجود هيون. پاڻيءَ لاءِ وهندڙ ڪوهہ ۽ گاهہ داڻو بي انداز موجود، ۽ اناج ايترو گڏ هو، جو سترهن هزار سپاهين جي گذاري لاءِ ڪيئي سال ڪافي ٿي سگهيو ٿي. ٽي هزار توبون، بارود، گولا ۽ ٻيو اسلح علاوه هو. (اڪبرنامه 3: 778، بيورج —Dr. Rizvi 475).

غير متوازن صورتحال هئي. مغل سلطنت پنهنجي اقبال منديءَ ۽ عروج جي انتهائي نقطہ تي هئي ۽ انهيءَ جي مقابلي ۾ بر صغير جون ننڍيون ننڍيون مسلم سلطنتون قدامت ۽ پنهنجي اندروني ڪمزورين سبب ضعيف هيون، ۽ ضعيفي ٺي سڀ کان وڏي لعنت آهي، جنهن جي نتيجي ۾ خانداني نزاع اڀرن ٿا ۽ اميرن جي باهمي ڪشمڪش ۽ اندروني سازشون حڪومت جي سموريءَ ساخت ۾ شگاف پيدا ڪري ڇڏين ٿيون.

خانديش تي حملي جو سبب: دکن جي مسلمان حڪومتن جو تقريباً اهو حال هو ۽ اهائي ڪيفيت خانديش جي فاروقي گهراڻي جي هئي، جنهن ۾ اهو عجيب دستور هو تہ تخت تي ويهندڙ حاڪم پنهنجي سڀني عزيزن، پاٺرن ۽ پٽن کي پنهنجي جيئري تائين بنديخاني ۾ وجهي ڇڏيندو هو، جيئن ڪوبہ ٻاهر رهي، سازش ڪري نہ سگهي. نتيجي ۾ پونئير نااهل، حڪومتي تجربي کان اڻ واقف ۽ ذهني خواهہ جسماني طرح سڀني قوتن کان محروم ٿي ويندا هئا. راجي علي خان فاروقيءَ جو جاءِ نشين نالي خاطر "بهادر خان" هو. ٽيهہ ورهيہ پيءُ جي حياتيءَ ۾ زنداني رهڻ کان پوءِ جڏهن تخت تي ويٺو، ان وقت شعور، عقل، سوچ ۽ عملي قوت کان بلڪل عاري، هڪ نااهل روح ڄڻ انساني جسم ۾ هو.

اڪبر جي اک دکن جي مسلم حڪومتن تي هئي. خانديش رستي ۾ پيو ٿي. گجرات مان اڪبر ڏانهن پيشقدميءَ جي ترغيب پهتي هئي. سنڌ جو جاني بيگ لاهور ۾ شخصي طرح سلام تي ڪونہ آيو هو. خانديش لاءِ اهو سبب ڪافي ٿيو تہ اتهن جو والي بي طاقت هو، رياست رستي ۾ پيئي ٿي ۽ وڏيڪ هي تہ شهزادي دانيال جي مهنداريءَ هيٺ جيڪا مهم دکن وڃي رهي هئي، خانديش جي سست سلطان ان جي سلاميءَ جا آداب بجا نہ آڻي جيڪو "گناهہ" ڪيو، اهو آسير تي فوري حملي جو سبب بڻجي پيو. ابوالفضل پڻ انهيءَ دکن جي مهم تي هو.

انهيءَ زماني ۾ ڪي واقعا اهڙا ناگهاني ٿيا، جو اڪبر کي پاڻ انهيءَ مهم ۾ اچڻو پيو. پهريون، مراد جو ننڍو پٽ (نومبر 1598ع) فوت ٿيو. مراد پاڻ صدمي ۽ ڪثرت شراب نوشيءَ سبب مهم هلندي (2 مئي 1599ع) مري ويو. اڪبر - سليم کي موڪلڻ گهريو ٿي، ليڪن انهيءَ جي مزاج ۾ پيءُ جي

خلاف بغاوت هئي. هن انڪار ڪيو، جنهن تي مجبور ٿي، اڪبر - شهزادي دانيال کي اماڻيو. خيال هو تہ شهزادي دانيال جي برهانپور پهچڻ تي بهادر خان فاروقي، آداب شاهيءَ جا لوازما بجا آڻيندي، سلام ڪلام لاءِ اچي پاڻ حضور ۾ حاضر ٿيندو. ليڪن فاروقي حڪمران حالتن جو اندازو ڪري نہ سگهيو. هن شهزادي جي آمد کي اهميت ڪانہ ڏني- تنهنڪري لازمي ٿي پيو تہ جيسين دکن جي مهم سر ٿئي، ان کان پهريون بهادر خان کي انهيءَ گستاخيءَ جي سزا ملڻ ضروري هئي.

اڪبر جي آمد: غير معمولي حالتن اڪبر کي سخت انتظار جي ڪيفيت ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. جنهنڪري هن، موقعي تي پنهنجو هجڻ ضروري سمجهيو. چنانچہ هو پنهنجي سر 30 مارچ 1600ع جو برهانپور ۾ پهچي ويو. اڪبر چوند امير پاڻ سان آندا، مثلاً: آصف خان، شيخ فريد ۽ خان اعظم وغيره.

اهڙيءَ طرح مير معصوم بہ سندس رڪاب ۾ رهي و. ابوالفضل اڳ ميدان ۾ موجود هو. اڪبر پهچڻ سان انهن اميرن کي آسير تي حملي جو حڪم ڏنو (11- اپريل 1600ع)، ۽ پاڻ بہ انن ڏينهن بعد آسير جي قلعي وٽ اچي منزل انداز ٿيو. ابوالفضل جو منصب انهيءَ موقعي تي چار هزاري ڪيو ويو، ڇاڪاڻ تہ سندس ڪوششون ۽ جان نثاري مثالي هيون [1].

آسير ۾ اهو ئي نسخو ڪتب آندو ويو، جيڪو هر "فتح" جي موقعي تي استعمال ٿيندو ٿي رهيو-يعني مقامي اميرن کي لالچون، رشوتون ۽ آئنده لاءِ دم دلاسا ڏيئي، پنهنجي مالڪ سان نمڪ حراميءَ ڪرڻ تي آمادو ڪرڻ. هتي بهادر خان جي وزير افضل خان کي ٻين اميرن سان گڏ باغي ڪيو ويو هو.

اڪبر جي لشڪر پهرئين حملي ۾ "ساپان قلعو" (12 جون 1600ع) هٿ ڪيو [2]، جنهن کان پوءِ (13 آگسٽ 1600ع) لالنگ جو قلعو هٿ آيو، جنهن ۾ اناج جو ذخيرو محفوظ هو [3]. هن قلعي جي قبضي خانديش جي حڪومت جا اوسان خطا ڪري ڇڏيا.

اڪبر کي قلعي هٿ ڪرڻ جي تڪڙ هن ڪري بہ هئي جو تختگاهہ جي

---

(1) اڪبر نامه 3: 771.
(2) اڪبرنامه 3: 772.
(3) اڪبرنامه 3: 773، Dr. Rizvi 476 .

صورتحال، گهڻي تائين ڪيس پري رهڻ جي اجازت نٿي ڏني. شهزادو سيلم بغاوت ۾ هو. تنهنڪري دير واريءَ حالت ۾ ڪيئي خطرا هئا. ازانسواءِ مغل ۽ راجپوت گهڻي عرصي تائين محاصري ڪرڻ جا عادي نه هئا. تنهنڪري دير واريءَ حالت ۾ ڪيئي خطرا هئا. ازانسواءِ مغل ۽ راجپوت گهڻي عرصي تائين محاصري ڪرڻ جا عادي نه هئا. تنهنڪري اڪبر گهريو ٿي ته آسير جو مسئلو فوري طئي ٿي وڃي. اڪبر پنهنجي امير ۽ ابوالفضل جي ياڻيجي صفدر خان کي هڪ هزاري منصب تي فائز ڪري، ڪيس فاروقي اميرن کي رشوتون ڏيئي ورغلائڻ تي مامور ڪيو. جهن سنت اهڙي صورتحال پيدا ڪئي، جو بهادر خان مجبور ٿي، پنهنجي ٻنهي پٽن سميت (10 ڊسمبر 1600ھ) اچي پيش پيو. هن شرط تي ته سندس عزت، جان ۽ آزادي برقرار رهندي. ليڪن سندس حيرت جي حد نه رهي، جڏهن هُن "شاهي قول" جي ابتڙ عمل ڏٺو. بادشاهه پهچڻ شرط ڪيس شيخ فريد بخاريءَ جي ڪيمپ ۾ نظر بند ڪري ڇڏيو.

بهادر خان جي ٻن غير تمند اميرن، ملڪ يا قوت ۽ انهيءَ جي پٽ ملڪ مقرب خان، غلاميءَ ۾ زنده رهڻ کان موت کي ترجيح ڏيئي، خودڪشي ڪري ڇڏي. 17 جنوري 1601ع تي ابوالفضل قلعي ۾ پنهنجو پٽ عبدالرحمان موڪليو، جنهن جي حوالي قلعي جون چاٻيون ڪيون ويون.

اهڙيءَ طرح آسير جي قلعي جي فتح ۽ فاروقي خاندان جي اختتام جو باب تڪميل تي پهتو. شاهي حڪم ٿيو ته اها فتح ابوالفضل جي نالي شمار ڪئي وڃي [1] — جيڪا درحقيقت جنگي فتح کان وڌيڪ حيلي جوئي، رشوت ستاني، ۽ اميرن کي لالچون ڏيئي، باغي ڪرڻ تي مبني هئي. بهرحال مير معصوم انهيءَ "جنگ" ۾ موجود هو. جيڪا خدمت سندس سپرد ٿي هوندي، سا هُن يقيناً نهايت خوش اسلوبيءَ ۽ سليقي سان سرانجام ڏني هوندي.

برهانپور جي سفر جا يادگار: اڪبر 16 سيپٽمبر 1599ع تي آگرو ڇڏيو هو. 30 - مارچ 1600ع تي برهانپور ۾ پهتو [2]. آگري کان برهانپور تائين اٺ سؤ ميلن جو فاصلو هو. جنهن کي بادشاهه سٺ منزلن ۾ طئي ڪيو. مير معصوم پنهنجي عادت مطابق واٽ تي ڪتبا هڻندو ويو آهي، جنهنڪري

---

(1) اڪبرنامه 3: 780-781، Dr. Rizvi 480 .

(2) Dr: Rizvi 471-474.

رستي ۾ تاريخن جو پتو پوي ٿو. ڪتبن مان ڪن جي فهرست هن ريت آهي:

(1) فتح پور بلند دروازو	1008 هه	
(2) اُجين	داخلي دروازو	"
(3) ڌار	لاٽ مسجد	"
(4) سعدل پور	رود خانه	"
(5) شادي آباد	نيل ڪنٺ	1008 هه
(6) ناگور خانقاه	"	

هينيان ڪتبا برهانپور ۽ آسير ۾ مير معصوم فتح بعد اُڪرايا:

(7) قلعه آسير	داخلي دروازو	1009 هه
(8) "	جامع مسجد	"
(9) برهانپور	جامع مسجد	"
(10) "	عادل شاه جو مقبرو	"

آسير جو قلعو، جيئن بيان ڪيو ويو، 4- رجب 1009 هه سومر ڏينهن (22- جنوري 1601ع) [1] فتح ٿيو. مير معصوم هي تاريخون ڪيون:

ناميا داد الاهي، دادش اين فتح عظيم
سال تاريخ الاهي خواه از داد الله

چونامي طلب کرد تاريخ فتح
خرد گفت: بگر فته کوه اسير

واپسيءَ جا يادگار ڪتبا: سفر جي واپسيءَ ۾ مير هينيان ڪتبا هنيا آهن:

(11) شادي آباد	نيل ڪنٺ	1009هه
(12) اُجين	عمارت سلطان ناصرالدين	
(13) ناگور	خانقاه	1009 هه
(14) بيانه	خواجه باولي	"
(15) مذڪر	باغ سليمه	"

---

(1) Dr: Rizvi 481 بحواله فيضي سرهندي 22- رجب 1009 هه ۾ بيان ڪئي وجي ٿي.

(16) نرانه — ترپولي دروازو "
(17) آگره — قلعه "
(18) فتح پور — بلند دروازو "

سنڌ لاءِ يادگار: خانديش جي انهيءَ مهم ۾ سفر جا سنڌ لاءِ ٻه ٻيا يادگار به آهن، جهڙوڪ:

(1) 4 يا 22 - رجب 1009 هه جو آسير فتح ٿيو. جاني بيگ قلعي جي استحڪام ۽ بهادر خان جي بزدليءَ ۽ ڪاهليءَ کي ڏسندي، جنهن راءِ جو— بقول صاحب ذخيرة الخوانين— اظهار ڪيو، انهيءَ منجهس ايڏو پڇتاءُ ۽ خوف پيدا ڪيو، جو 27 - رجب 1009 هه جو انهيءَ منزل تي پاڻ انتقال ڪري ويو.

(2) مير معصوم پنهنجي "تاريخ سنڌ" جو اختتام برهانپور ۾ ميرزا جاني بيگ جي وفات واري واقعي تي ڪيو آهي [1].

آسير جي مهم جون اهم تاريخون: آسير جي مهم، بهادر خان جي حماقت، اميرن جي بزدليءَ، لالچ ۽ خاندان جي زبونيءَ سبب نهايت آسانيءَ ۽ سولائيءَ سان، سواءِ ڪنهن خاص جنگ ۽ محنت جي، اهڙيءَ ريت پوري ٿي [2].

انهيءَ مهم جون مکيه تاريخون هن ريت آهن:

آخر 1598ع پنجاب ۾ مسلسل 14 ورهيه رهڻ بعد
اڪبر آگري روانو ٿيو، جيئن دکن واريءَ مهم جي ويجهو هجي.
16 سيپٽمبر 1599ع اڪبر آگري مان برهانپور روانو ٿيو. (1008 هه)
مارچ 1600ع دانيال دکن واريءَ مهم لاءِ برهانپور پهتو.
بهادر خان سلام تي نه آيو.
9 - مارچ 1600ع شيخ فريد بخاري بهادر خان ڏانهن ويو.
31 - مارچ 1600ع برهانپور هٿ آئي.

---

[1] جاني بيگ جو لاش برهان پور مان خواجه محمد قور بيگي کٺائي ٺٽي آيو ۽ مڪليءَ تي خاص مقبري ۾ دفن ڪيو ويو. مقبرو اڄ تائين سلامت آهي (ڏسو تحفة الڪرام ۽ ميرزا غازي ترخان... حسام الدين) (7-4-1978).

[2] آسير جي سلسلي ۾ اصل ماخذن کان علاوه نون ڪتابن مان ٻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي:

1- Religious and intellectual History of the Muslims in Akbar's Reign, S.A.A. Rizvi, New Delhi, 1975.

2- The Deccan Policy of the Mughuls, Dr. Yar Muhammad Khan, Lahore, 1971.

10 - اپريل 1600ع	اڪبر برهانپور پهتو [1].
12 - جون 1600ع	ساپان جو قلعو فتح ٿيو.
13 - آگسٽ 1600ع	لالنگ جو قلعو فتح ٿيو.
26 - آگسٽ 1600ع	احمد نگر شهزادي دانيال فتح ڪيو.
29 - نومبر 1600ع	ماليگڙهه هٿ آيو.
10 - ڊسمبر 1600ع	بهادر خان پنهنجي سميت اڪبر وٽ پيش پيو.
15 - جنوري 1601ع	قلعي مان فاروقي امير ۽ پيا ماڻهو نڪتا. ابوالفضل دروازي وٽ "چبوتره طفيل خان" تي وڃي وينو.
17 - جنوري 1601ع	قلعي جون چابيون فاروقي قلعہ دار، ابوالفضل جي پٽ عبدالرحمان جي حوالي ڪري قلعي تان دستبرداري ڪئي. آسير (خانديش) اڪبر جي سلطنت ۾ پيو ست

ٿيو. بهادر خان گواليار جي قلعي ۾ قيد ٿيو.

22 - جنوري 1601ع	(سومر 17 رجب 1009هه) سرڪاري فوجون آسير جي قلعي ۾ داخل ٿيون. [2]
21 - اپريل 1601ع	دکن جي مهم خان خانان جي سرڪردگيءَ ۾ ڏيئي، اڪبر پاڻ آگري روانو ٿي ويو.
23 - آگسٽ 1602ع	اڪبر آگري پهتو.

میر معصوم آسير جي "فتح" ۽ بهادر خان جي پيش پوڻ جون جيڪي تاريخون برهانپور ۽ آسير جي ڪتبن تي هنيون آهن، اهي ڪتبن واري حصي ۾ ڏسڻ گهرجن.

---

(1) پنهنجي ڪتاب ص 474 ۾. ڊاڪٽر رضويءَ اڪبر جي پهچڻ جي تاريخ 30- مارچ 1600ع لکي آهي ۽ 1- اپريل جو لکي ٿو تہ هن آسير تي پيش قدميءَ جو حڪم ڏنو.

(2) Dr: Rizvi ,481 ص

باب ارڙهون

ايران جي سفارت ۽ سفر جي روئداد

جيئن گذريل باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي، اڪبر جي دربار ۾ ايران جا ايلچي ايندا ٿي رهيا، ليڪن قنڌار واري مسئلي سبب اڪبر جي دل ۾ خلش هئي، تنهنڪري وٽانئس ڪنهن به جوابي سرگرميءَ جو مظاهرو ڪونه ٿي ٿيو. بلڪ سرد مهريءَ واري روش اهڙيءَ طرح نمايان هئي، جنهن کي ايراني دربار به محسوس ته ڪيو ٿي، ليڪن پنهنجي اندروني خلفشار ۽ خاص طرح توران واري شيباني خان جي خراسان اندر اقتدار سبب، في الحال مصلحتاً خاموشيءَ سان انهيءَ روش کي محسوس ڪرائڻ کان سواءِ سهندي ٿي رهي.

سفيرن جي آمدرفت: 1003هه /1594ع ۾ يادگار علي سلطان روملوءَ[1] کي پنجن سالن بعد ايران واپس موڪليو ويو. اهو سمورو عرصو اڪبر خواهه مخواه کيس ترسائي رکيو، ۽ واپس ڪندي، ميرزا ضياءُ الدين ڪاشيءَ ۽ ابو نصر خوافيءَ کي پنهنجي طرفان گڏي موڪليو[2]، جنهن جي پذيرائي قزوين ۾ شاهه عباس وڏيءَ ڌوم ڌام سان ڪئي. جاڪاڻ ته هندستان طرفان اها پهرين باقاعدي سفارت هئي[3]. ضياءُ الدين جي روانگي اڪبر جي حڪم تي سنڌ جي رستي لاهري بندر کان ٿي، ۽ هو هرمز جي رستي کان ايران پهتو.[4]

اڪبر جا موڪليل ٻيئي سفير ايراني هئا. هڪ ڪاشان جو، ٻيو خواف جو وينل هو. شاهه حيرت بلڪ زياده تر طنز مان پڇيو ته: هندستان سفارت ۾ ڇاجي ڪري ايراني موڪلي ٿو؟ هر دفعي ايندڙ سفير ايراني آهن! هندستان ۾ انسانن جو ڪال آهي ڇا؟

---

[1] عالم آراي، ص 291، فلسفي 1: ص 218.

[2] اڪبر نامه ۾ آهي ته سن 999هه ۾ ايراني سفير لاهور پهتو ۽ 1003 هه (آڪٽوبر 1594ع) ۾ واپس ٿيو (3: 588). عالم آراي عباسيءَ جو مصنف واپس پهچڻ جو سال 1005هه/96-1597ع لکي ٿو (ص 361) ۽ (رياض اسلام، (61-62) سالن جي سلسلي ۾ اتفاق راءِ نه آهي، جنهن جا ڪيترا مثال بقول ڊاڪٽر رياض الاسلام موجود آهن. سالن جي صحيح اندراج کي اهميت ڪانه ڏني ويئي آهي.

[3] اڪبر طرفان موڪليل خط جو متن فلسفيءَ (1: 222) درج ڪيو آهي ۽ شاهه عباس جو جواب پڻ ساڳئي ڪتاب (1: 228) ۾ آهي.

[4] اڪبر نامه 3: 656، رياض السلام 62.

ميرزا ضياء الدين وراڻي ڏني تہ: جيڪڏهن اتي انسان هجن ها تہ اسان کي ماني ڪٿان نصيب ٿئي ها؟ بادشاھ کي وقتي طرح جواب پسند آيو ۽ ضياء الدين کي پنهنجي خاص اصطبل مان گهوڙو انعام ۾ ڏنائين. ليڪن هندستاني حڪومت جي منهن تي جيڪا لپاٽ لڳي، سا تاريخ ۾ دائمي طرح يادگار رهجي ويئي [1].

مغلن جي ايران ۽ توران نوازيءَ ۽ هندستان جي رهاڪن کان لاپرواهيءَ ۽ هتان جي باشندن کي تيچ سمجهي، هر مسئلي ۾ نظر انداز ڪرڻ واريءَ پاليسيءَ نيٺ مغلن کي نهوڙي ناس ڪيو. زمين جي باشندن جي ساڻن ڪابہ همدردي ڪانہ رهي. هتان جا رهاڪو کين بيگانو ۽ اوپرو سمجهندا رهيا ۽ هنن جي ڪابہ دلچسپي ساڻن ڪانہ رهي، نتيجي طور اگرچہ مغلن ٿي سؤ ورهيہ حڪومت ڪئي، ليڪن اهو سمورو عرصو اوڙي پاڙي سان وڙهندي، گهرو قتل و غار تگري ۽ اندروني سازشن ۽ شڪست ريخت ۾، بسر ڪيائون. جڏهن سندن تسلط ختم ٿيو، تڏهن نہ چڙو توراني ۽ ايراني اميرن جو جن مغل حڪومت اندر ملڪ جي معيشت مان جاوا ڪيا هئا- نسل گم ٿي ويو، بلڪ خود بادشاهت جي پٽ مان بہ نشانيءَ طور پونير ڪونہ بچيو [2].

ضياء الدين ڪاشي جڏهن 1007ھ / 1598ع ۾ واپس ٿيو، تہ ساڻس ايران جو ايلچي منو چهربيگ — جيڪو ايشڪ آقاسي باشي هو—گڏيو اچي لاهور پهتو [3].

اڪبر جي پاليسيءَ ۾ فرق ڪونہ آيو هو. ايران جو اهو سفير بہ تقريباً 6 سال اڪبري دربار اندر گومگو جي حالت ۾ ڦاٿو رهيو. جيڪو عرصو نہ چڙو ايلچيءَ تي گران گذريو، بلڪ خود شاھ ايران لاءِ بہ قابل برداشت نہ هو. آسير جي فتح تائين منوچهربيگ اڪبر جي سفر حضر باش رهيو آيو.

---

(1) فلسفي بحوالہ تاريخ جلال يزدي 1: 221.

(2) ملڪي ماڻهن کي نظرانداز ڪرڻ ۾ انهن کي تحقير سان ڏسندڙن جو اجهو اهو حشر ٿئي ٿو. ايران ۽ توراني ڄار جو اندازو مغل تاريخن مان ڪري سگهجي ٿو. مظهر شاهجهانيءَ ۾ نورجهان جي نسب نامہ مان ئي اندازو ٿي سگهي ٿو تہ ڪيئن ايران جي هڪ عامي ۽ عسرت زده گهراڻي هتي پهچي، متن-ماڻئن جي ذريعي سڄيءَ مغل حڪومت کي پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائي ڇڏيو هو.

(3) ايشڪ آقاسي باشي عهدو هو، منو چهر شاھ طهماسپ جو معتمد مقرب ۽ نهايت زيرڪ ماڻهو هو (رياض السلام 63، اڪبر نامہ 3: 345، فلسفي 1: 235- شاھ عباس جو خط اڪبر ڏانهن).

مير معصوم جي سفارت: آسير جي مسئلي کان فارغ ٿي، اڪبر جيئن واپس ٿيو، تيئن ايراني سفير ميرزا منوچهربيگ کي واپسيءَ جي تياريءَ لاءِ اجازت ڏنائين ۽ پنهنجي طرفان مير معصوم کي ساڻس سفير ٿي وڃڻ جو حڪم ڪيو ويو.

هندستان طرفان اها بي باقاعدي ۽ پهرين سفارت هئي، جنهن کي رسمي طرح نه، بلڪ اڪبر خوش اسلوبيءَ، دلجمعيءَ ۽ حضور قلب سان ايران روانو ٿي ڪيو. مير معصوم ملازمت واريءَ زندگيءَ جي هِن اهم ترين مرحلي ۾ قدم رکڻ لاءِ تياري شروع ڪري ڏني.

خراسان جو فتح نامو: هرات تي ازبڪن جو قبضو گويا سڄي خراسان تي سندن اقتدار هو. اهو مسئلو ايران لاءِ بيحد ڏکيو ۽ ڪک جو ڪان هو. شاهه جي آرزو ۽ ڪوشش هئي ته شيباني خان اوزبڪ کي پنهنجي حدن مان خارج ڪري، ميدان صاف ڪري. اڪبر جي سلسلي ۾ شاهه جي نرم پاليسي به ازبڪن جي انهيءَ دخل سبب هئي. شاهه کي ڪتڪو هو ته اڪبر ازبڪ سان سازباز ڪري، سندس لاءِ ڪا تڪليف پيدا نه ڪري وجهي، تنهنڪري اڪبر جي لاپرواهين جو سور خاموشيءَ سان سهندو ٿي رهيو.

محرم 1007هه / آگسٽ 1598ع ۾ هرات بالاخر شاهه جي قبضي ۾ اچي ويو، ۽ هڪ لحاظ سان هاڻي شاهه پاڻ کي وڌيڪ طاقتور محسوس ڪرڻ لڳو. خراسان جي حدن سان قنڌار جون حدون لڳيون ٿي. ايران، قنڌار جي واپسيءَ لاءِ هميشه مغلن تي دعويدار هو، ليڪن زياده زور ازبڪن سبب پري نٿي سگهيو. هاڻي ميدان صاف هو. هرات جي هٿ اچڻ سبب ايران جا حوصلا وڌي ويا، ۽ اجا ميرزا منو چهر بيگ روانو ٿيوئي ڪونه هو، ته هرات جو ”فتح نامو“ کڻي ايران کان نئون سفير علي بيگ اچي اڪبري دربار ۾ پهتو. ”فتح نامه“ ۾ هرات جي هٿ اچڻ جي ته خوشخبري ڏنل هئي، ليڪن نهايت خوبصورت انداز ۾ قنڌار جي واپس ڪرڻ جو اشارو به اُن ۾ موجود هو.

اڪبر کي ايران ۽ ازبڪن جي انهن تازين بدليل حالتن ۽ هِن نئين سفارت جي اچڻ منوچهربيگ واريءَ سفارت کي فوراً واپس وارڻ لاءِ آماده ڪيو هو.

مير معصوم جي روانگي: مير کي وڃڻ جو حڪم 1009هه ۾ مليو، ۽ پاڻ جيئن مير بزرگ جي جيسلمير واري ڪتبي مان ظاهر ٿو ٿئي، انهيءَ

خدمت تي 1010 هه ۾ هندستان مان روانو ٿيو[1].

"اڪبر نامه" سندس روانگيءَ رجب 1011/ڊسمبر 1602ع ۾ لکي آهي[2]. شايد اها تاريخ بکر مان رواني ٿيڻ جي هجي.

سفر جو ساز و سامان: معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحب ايران جي سفر تي نهايت شان شوڪت، وڏي احتشام ۽ ڏاڍي مان سومان سان هليو. هڪ تہ پاڻ بہ شاهہ خرچ، عالي ظرف ۽ ڪشاديءَ دل وارو امير هو، ٻيو وري اڪبر جهڙي بادشاهہ طرفان ايران جي شاهہ ۽ ايران جي ملڪ ۾ ويو ٿي، جتي هندستان جي دولت ۽ داد و دهش متعلق ڪيئي داستان مشهور هئا. تنهنڪري ظاهر آهي تہ ڪيس مقابل ذر ۽ انهيءَ ملڪ متان فوقيت حاصل ڪرڻي ۽ هر لحاظ سان اثر انداز ٿيوڻو هو.

منوچهربيگ ايشڪ آقاس باشي پنج سؤ سوار قزلباش چاڪ- چوبند پاڻ سان آندا هئا. سوکڙين ۽ سوغاتن کان علاوه هڪ سؤ اصيل تازي ۽ گرجي گهوڙا ساڻ هئس، جن مان هڪ هڪ جي قيمت انهيءَ زماني جي لحاظ سان پنج هزار تمان ٿئي ٿي. اُنهن کان علاوه ٽي سؤ ٽاڪيا نفيس زربفت جا، ايران جي مشهور مصورن جون نادر تصويرون ۽ معروف نقاشن جا تيار ڪيل نقش و نگار، ۽ گران بها قالين، جن مان هڪ هڪ ٽن سؤ تومانن کان گهٽ ڪونہ لهندو هو، سي بہ ساڻ آندا هئائين.[3]

ظاهر آهي تہ مير معصوم انهيءَ جي مقابلي ۾ جڏهن بيٺي اهتمام سان هلي، تڏهن اڪبر جو شان ۽ هندستان جي ماليت جو سومان رهجي اچي. تنهنڪري مير بي انتها دولت پاڻ سان کنئين، ۽ ٻاڻاٽي کان وڌيڪ قسمين قسمين سوکڙيون-سوغاتون ۽ هڪ هزار سوار ۽ پيادا ساڻ کنيا. قنڌار جي هڪ ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير بزرگ پٽس بہ انهيءَ سفر ۾ گڏ هئس.

---

[1] اهو ڪتبو جيسلمير تي لڳل آهي-"بندگان حضرت اعلي بايلچي گيريءُ عراق، نواب سيادت پناه ابوي امير محمد معصوم بکري را رخصت نمودند-ازين جا عازم بکر شدند، 1010 هـ، حرره مير بزرگ"-جنهن مسجد تي ڪتبو آهي، اها پڻ مير صاحب نهرائي هئي-بناي دلپذير، 1009 هـ، مان تاريخ نڪري ٿي. اها مسجد مير صاحب جي آمدورفت واري رستي تي هئي.

[2] اڪبر نامه 3: 825.

[3] ايشڪ آقاسي ڪرمان ۽ مڪران ۽ سنڌ جي رستي کان هندستان پهتو هو (فلسفي 1: 227، عالم آراي 543).

ايران جي دور ديس ۾ هندستاني ثروت، مغلن جي بي انداز دولت، حڪومت جي ساک ۽ ناماچار جي سيني پهلوئن جو انهيءَ سفر ۾ نه فقط تحفظ ڪرڻو هو، بلڪ مشهور تيل روايتن کي پاڻ وڏئون وڌ ڪري ڏيکارڻو هو. تنهنڪري هن دريا دل امير، ڏيک ويک، شان شوڪت ۽ مال اسباب جي سهيڙ ۽ سميٽ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي. هڪ هزار شهسوارن ۽ جوانن جو اهو قافلو هتان رخصت ٿي، رجب المرجب جي متبرڪ مهيني ۾ انهيءَ ديس طرف راهي ٿيو، جنهن کي هتي "ولايت" سڏيو ٿي ويو.

شاهي خط جي روشنيءَ ۾ مير جي شخصيت: مير مرحوم اڪبر طرفان جيڪو خط شاهه ايران ڏانهن کڻي ويو—جنهن جو متن هيٺ اچي رهيو آهي—انهيءَ ۾ مير صاحب کي جن لفظن سان مخاطب ڪيو ويو آهي، انهيءَ مان دربار ۾ سندس عزت، حيثيت ۽ خانداني وجاهت تي روشني پوي ٿي ۽ متس شاهي اعتماد جو پڻ پتو پوي ٿو. عبارت جو انداز هي آهي:

> "سيادت و نقابت آثار افادت و اضافت دثار، محرم بزم جلالت اساس مخصوص الطاف و اعطاف عنايت اقتباس، امين الملک مير محمد معصوم بکر که از اجلهٔ سادات اين بلاد است و بمزيد مراتب اخلاص و رواتب اختصاص مخصوص و ممتاز."

خط ۾ اڪبر پنهنجي فتوحات جي مشڪلاتن ۽ دير سان سفارت ڪـي موڪلڻ جا سبب ڇاڻائيندي لکيو آهي ته: ڪي اهڙا معاملا به آهن، جيڪي خط ۾ لکي نٿا سگهجن، اهي مير معصوم زباني بيان ڪندو. خط جي متن مان مير صاحب جي شخصيت متعلق هيٺيون تاثر قائم ٿئي ٿو:

1- ايران وڃڻ وقت مير معصوم "امين الملڪ" جي منصب تي سرفراز ٿي چڪو هو، جنهن جو اشارو سواءِ انهيءَ خط جي ٻئي ڪنهن به ذريعي اڪبري عهد ۾ نٿو ملي. بظاهر روايت موجب لکيو ويو آهي ته جهانگير جي تخت نشينيءَ وقت "امين الملڪ" تي، بکر ويو.

2- سندس خانداني وقار ۽ عظمت مسلمه هئي. سنڌ جي جيد ۽ چيدي سادات گهراڻي ڪيس جو معزز فرد ليکيو ويو آهي.

3- سندس ذاتي شخصيت قابل احترام ۽ شاهي اعتماد جي حامل هئي. اهوئي سبب هو، جو ڪي نازڪ مسئلا جيڪي خط ۾ لکڻ موزون نه هئا، سي

کيس زباني طرح سمجهايا ويا هئا.

خط جو متن: خط جو فارسي متن هيٺ ڏجي ٿو،[1] جيئن موضوع جي مناسبت سبب هن ڪتاب جو جز بڻجي وڃي. خط ۾ جيڪي ڪجهه متي بيان ڪيو ويو، ان کان سواءِ بي ڪابه اهم ڳالهه ڪانه آهي، باقي سڄو عبارت آرائيءَ، لفاظيءَ ۽ رسمي ڳالهين سان ڀريل آهي، ۽ محض خط جي رسم ۽ روايت کي پوري ڪرڻ لاءِ لکيو ويو آهي:

سواد کتابت خاقان اکبر اعظم (اکبر پادشاه)

بنواب اشرف اعلي اکرم (شاه عباس ماضي)

آغاز تحريک خامۀ نغمه طراز، و افتتاح تحرير نامۀ نکته پرداز، بنام بي آغازي سزاست، که وجود تمام غير وجود او را انجامي و آغازي نيست، و در سرانجام مهام انفسي و آفاقي او را وزيري و مشيري و انبازي نه، عدم بيونوا را که در نهانخانۀ نيستي و انزوا خزيده بود، بزور قهرمان استيلا برگ وجود و سامان شهود داد، و معالم عالم بي سر و بن را بگفتن دوحرف "کن" پيش از پيوستن کاف بنون، اينهمه اعتبارات و شوئن از جواهر مجرده و مادۀ عقول و نفوس و اجرام و اجسام نورانيه و ظلمانيۀ کواکب وافلاک، و اقسام الوان و اعراض بوقلمون از محدب فلک الافلاک تا مرکز خاک ارزاني داشت، و از زمرۀ جميع مکونات، نوع انسان را که نسخۀ جامعۀ ملک و ملکوت، ومجموعۀ متنوعۀ مصنوعه از جبروت و لاهوتست، منظور نظر عنايت اثر فرمود، گاهش متوج بتاج اعزاز و نور

[1] هيءُ خط مون ڏانهن دوست عزيز جناب احمد گلچين معانيءَ مشهد مان موڪليو آهي ۽ "منشات ميرزا سيد ابوالحسين منشي الممالک" مان نقل ڪيو ويو آهي. ڪتاب 1055هه ۾ مرتب ٿيو ۽ ڪتابخانۀ آستانۀ قدس ۾ نمبر 4493 تي (ص 772-795) موجود آهي. اهو خط بين هيٺين مجموعن ۾ پڻ موجود آهي:

1- ابولقاسم حيدر بيگ ايواغلي، "جامع المراسلات" برٽش ميوزم **O.R. 3842** **(214B-16a)**

2- "بياض" بانڪي پور، نمبر **1995**

3- "مجموعه" تهران يونيورسٽي مرڪزي ڪتبخانه، نمبر **2464** **(242a-45a)**

4- محمد صالح، "مجموعه مڪاتيب مختلفه" ڪتبخانه مجلس تهران، نمبر **3349**، مندرجه فهرست **1152-70:3**

5- مهدي بياني مرحوم، "مجموعه مراسلات" ص 88-85

6- عبادالله فياض، "فياض القوانين"، **I.O. 3901**

"خلقنا الانسان في احسن تقويم" مینماید. و گاهیش مشرف بشرف اختصاص و "لقد کرمنا بني آدم" میفرماید. و بعد از آن از جملۀ تمام افراد آن نوع مفتاح صلاح و نجاح نشأه معاش و معاد ایشان را بنا بر وفور اتصاف باوصاف رباني، و اتسام بصنوف اعطاف و الطاف رحماني، در قبضۀ اقتدار و پنجۀ اختیار انبیا و رسل، که راهنمایان طرق و هدایت فرمایان سبل اند، نهاد. تا بنور "امرونهي" مقتبس از شعاع وحي ایشان، گم گمشتگان بیداي ضلالت و طغیان، و هایمان مغاوز جهالت و خذلان، در مهاد علم و عرفان بغنوند. و اختتام این نسق و نظام، درنگین خاتم ختمي انتظام علیه افضل الصلواة و اکمل السلام تعبیه فرمود. و تتمیم این مرام را باولاد فخام و احفاد عظام آن سرور انام الي یوم القیام متعین نمود. اللهم صلي علي نبیه و علي اخیه و بنیه ما دارالفلک المستدیر و مادام ضیاء الشمس و القمرالمنیر. و پس ازین مراتب مواهب، نظام عالم و انتظام مهام بني آدم را در عهدۀ سطوت سلطنت و صولت دولت پادشاهان جهان پناه، و شاهنشاهان عالم دستگاه نهاد. که گاه بسر پنجۀ قهر و کین از اعداي دولت و دین ستانند. و گاه با یادي لطف و مهر مرهم مرحمت و عنایت بر جراحت دلهاي مظلومان رسانند.

امابعد، از ستایش و نیاش داراي گیتي آرا آفرینهاي بسزا، و تحیتهاي با برگ و نوا، و عالم عالم تواضع دلکشا، و جهان جهان پرسشهاي دلارا، تحفۀ مجلس بهشت نما، و هدیۀ محفل جنت نشو و نماي نواب قدسي القاب کامران و کامگار، اعني علیه حضرت گردون بسطت فلک اقتدار ملک انصار آن از میان شهریاران روزگار برگزیده، دادار کردار شهریار ممالک بیمثلي و یکتایي، شهسوار مضمار دانایي و توانایي.

با ادب دلپسند، باسخن جانفروز
باخرد بیکران، با هنر بیشمار
با همه عالم جواد، و زهمه گیتي فزون
در همه میدان تمام، بر همه دانش سوار

کشورکشاي ممالک ستان مشتري سيماي مريخ سنان، دارا افسر اسکندر ظفر کاوس حشمت سليمان حشر، پسنديدهٔ خواطر مشکل پسندان، يادگار پادشاهان جهان، خلف اخلاق سيدالمرسلين، نقاوهٔ خاندان طيبين و طاهرين، گلدستهٔ حدايق و بساتين ائمه معصومين نوباوهٔ رياض سلاطين و خواقين روي زمين، صاحب نسبي که چون مسرع وهم در شاهراه بيان آن باقدام همم، از نام نامي او تا باسم سامي آدم تدرج نمايد، پاي انديشه اش جز بساط شاهان دنيا و دين، يا اولياي صفوت گزين، يا ائمه معصومين يا انبياء مرسلين نسايد، رشک افروز ماثر پادشاهان، قاعده آموز فطرت سلاطين زمان، ظلمت سوز تاريکي ظلم و عدوان، بدعت گداز رسوم جور و رقوم طغيان، اعني شاه آگاه والا جاه، و شهنشاه جهان پناه ممالک دستگاه، فريدون اساس جمشيد التباس خورشيد اقتباس، ابوالفوارس قواما للسطنه و العظمته و الاحشمته و الابهته و الجلال و الجمال و الکمال والکبرياء و الدنيا والدين شاه عباس که دامان عمر و زمان ابد توامانش بدامان روز قيامت باز بسته باد، و بنور حضور وسرور، همواره فرخنده و خجسته بوده، دعاير ارکان دين و ملت، بزور بازوي پاس و سطوت آنحضرت برپا باد، و هم قوايم ملک و دولت بقوت نيروي بأس و بطش آن اعليحضرت برجا، آمين! يا رب العالمين!

و بعد از سپاس و ستايش و نياز و نياش، اولاً تصوير ضمير الهام پذير آنحضرت که، جام جهان نماي اسرار ملک و ملکوت و لوح محفوظ آثار جبروت و لاهوتست، آنکه هرچند بحسب ظاهر ديدهٔ حق بين مطالعه طلعت عالم افروز شاهي، و مشاهدهٔ سيماي نور اندوز پادشاهي ننموده است، و ادراک کحل الجواهر وصال در توقف اتصال دارد، اما وفور استماع اوصاف تمام اتصاف پادشاهانه، و کثرت اصفاي کمالات و ملکات شاهنشاهانه و شرف انعقاد معاقد قواعد وداد، و اقانين قوانين صادقت و اتحاد: که اباً عن جدٍ ميان اين دو سلسلهٔ عليهٔ ابد امتداد، سمت استحکام و استبداد يافته، نه چندان مورث صداقت و وداد و ثمر محبت و اتحاد شده که، در طي طوامير

بیان تحریر پذیر و تصویر سمیر تواند شد. رجاء واثق و آمل صادقت کہ تا فلک را دورست و کواکب را سیر. این طور محبت فزا واین رسم صداقت انتما، منظور انظار کبریا آثار بوده، تا قیام روز قیام ریاض صداقت اهتمام را بہ آبیاري ارسال رسل ورسایل، و مددگاري ایصال سبل و وسایل شاداب دارند. و اشجار آثار بیشمار صداقت شمار را بابن وتیره برومند دانند. واز آینۂ خاطر جهان بین بصیاقل صداقت نامهادي رنگین، زنگ وحشت جدایي را زدایند. و مواد دوستي را ازدیاد فرمایند. و از چشمۂ نوش وداد، آب حیات محبت و التفات در کام جان عطشان ریزند. تا فضاي ضمیر منیر صداقت سمیر را از هواي ارواي میاه مراسلات رشک گلستان ارم و روضۂ جنان گردانند.

ثانیاً آنکہ کتاب واجب الاعظام و خطاب لازم الاکرام، کہ در صحبت امارت وایالت مقام رفعت و قربت مرام، طرازندۂ محفل جلالت، و برازندۂ محمل رسالت، منوچهر بیگ ایشک آقاسي باشي کہ بمزید فراست و دقیقہ شناسي، و وفور کیاست و نیکو اساسي، و استجماع شرایط رسالت و استیفاي رواتب سفارت، بر امثال و اقران و اکفا و احوان، سمت مزیت رجحان دارد. در اطیب اوقات و ازمنہ، و ایمن ساعات و آونہَ، کالوحي نازل من السما، چهره نماي حقایق زمیني و آسماني و آگاهي قراي دروني و بروني گردید، و تحریک سلسلۂ وداد صمیمي، تهییج مواد اتحاد قدیمي را کہ، فیمابین این سلسلۂ ابد دامان، و آن دولت علیۂ قیامت توامان، بعهود و ایمان مؤکده و مواثیق و پیمان مشیده، صورت احکام و اتقان پذیرفتہ بود، بتجدید درمیان این دو دوستدار روابط جسماني و روحاني، و آن نگهدار روایت صوري و معاني، بصد تاکید اول تشید و تایید یافتہ است، باعث تر سببي و موجب تر مطلبي گردید. و از تحریر مراتب فتوحات غیبي، و تقریر مواهب فیوضات لاریبي، کہ بابیاري شمشیر آتشبار صاعقہ کردار آن خسرو جهاندار، در تسخیر انحا و ارجاي بلاد خراسان صینت عن الحد ثان، کہ ملک موروث و مکتسب آن پادشاه

عالیجاه ممالک ستانست، و قوع یافته، و بنفس نفیس انفس و ذات مقدس اقدس، مباشر رزم اعداي دین و دولت شده بودند، و ببرکات اشتغال آن ذات قدسي صفات، آن بلاد عدیم المثال از تصرف دشمنان آن دولت ابد اتصال، بتسخیر دوستان آن سلطنت ابد توامان انتقال یافت. در صحبت شایان مرتبهٔ سفارت میرزا علي بیگ قورچي خاصهٔ شریفه، عز انبعاث یا فته بود، برچه سان بمنصه انها و اعلام جلوه نماید، که چگونه مواد ابتهاج و ترویح در تهییج آمده، درچه درجه موجب تفتیح و تفریح ضمیر سمیر گردید. و اکنون امیدواري باستعانت و یاري حضرت باري آنست که، هرچه بیش ازین بضرب تسیغ بیدریغ آباي کرام نهاد، و اجداد معدلت بنیاد آن پادشاه با دین و داد، در حوزهٔ تصرف اولیاي دولت ابد امتداد درآمده، بهمان عنوان، بل بچندین مرتبه زیاده ازان، بمساعيء جمیلهٔ آنحضرت، با نصرت و دواعي نهضت مقرون، و برکضت آن شهسوار مضمار عزت، باز در تصرف اولیاي دولت ابد صولت در اید، تا مضمون صدق مشحون:

دشمن آتش پرست بادپیما را، بگو:
خاک برسر کن که آب رفته، باز آید بجو.

بخوبتر وجهي بر منصهٔ ظهور جلوه گر آید، و لحق کارو هنجار درمیانست، و تکلف و تصلف برکنار، که آگر هماي رایت مُشتري آیت، و عقاب سایهٔ چتر ماه مایهٔ آن طوق نه گردن اعداي دین و دولت، ظلمت سوز تاریکیهاي ظلم و عدوان ارباب طغیان، که ازدو طرف متوجه ممالک آزربائیجان و بلاد خراسان شده بودند، یکي قیصر روم که شرح عدت و آلت و استعداد لشکر و استبداد حشم و حشر او، از وصف و بیان مستغنیست، و دوم خاقان ترکستان که کثرت عسا کرو انصار و بسطت ماثر و اقطار او، از غایت اُستهار مفتقر بابراز و اظهار نیست.

یکي بتوپ، چو ابرو سرشک اوسندان
یکي بتیر، چو باد و سموم اوپیکان.

نشدي، اکنون مدتي بود که بوم ایران از دستبرد ظلم و طغیان

آنچنان دشمنان، کنام جغد ویراني، و آشیان بوم خرابي شده بود. و علاوۀ آن فرو نشاندن غبار هرج و مرجیست کہ هم از لشکریان ایران و بغي و طغیان غازیان ظفر فرجام. و صوفیان صدق انجام فتنۂ فایزه قزلباش و ترکمان بر رخسار ممالک عراق و خراسان نشتہ بود. کہ باعتقاد آگاهان مراتب ملکداري، کار این دشمنان دروني ساختن، و بیرون کردن این مادۀ فاسده از بدن بیمار ایران-کہ بحران ظلم و طغیان آن اهل بغي و عدوان-قریب برفتن بلکلیہ و مشرف بزوال حال مآل بلمره شده بود. بسي مشکلتر و صعب تر مینود. از همہ والاتر و بالاتر. مرتبۂ سیاست ذاتي و عدالت صفاتیست کہ ذات فرشتہ صفات آن شهسوار عرصۂ عدل و داد بآن متصف و مجبولست. چہ بتکرار بمسامع عز و و علا رسیده هر کہ پیش ازین در بلاد ایران از شعلۂ ستم ظالمي داغ المي در جگر داشتہ یا دارد. في الحال بمسامع جاه و جلال رسیده و میرسد. در لحظہ یي و ساعتي بمرهم دادپرسي و غور رسي جراحت ظلم او اندمال مي پذیرد.

بر دوام تو، دلیلیست قوي عدل تو، زانک
برنگردند زهم تا ابد عدل و دوام

....

عدل کن زانکہ در ولایت دل
در پیغمبري زند عادل

....

عدل تو، قندیل شب افروز تست
مونس فرداي تو، امروز تست

واز براي ایصال این اخبار. مدتي بود کہ در خاطر ملکوت ناظر میگذشت کہ صادق الاخلاص و لاعقیده منوچهربیگ و میرزا علي بیگ فرستاده شوند. لیکن چون بعضي زمینداران خاندیس و دکن چندي بود کہ سراز ربقۂ فرمان برداري و طاعت گزاري پیچیده. دربادیۂ غوایت و سرگرداني سالک و هالک بودند. اردوي گیهان پوي بعزم گوشمال آنها در نهضت و سیر درآمد. و چون والي خاندیس

سالها بود کہ اباً عن جدٍ طوق بندگي این درگاه را در گردن اطاعت و غاشیۂ عبوديت این بارگاه را بر دوش طاعت داشت. لیکن باغواي جمعي مفسدان جادۂ قویم طاعت داري، و شارع مستقم خدمتگذاري را گذاشتہ. سالک بیغولۂ گمراهي گردید. وبحصانت حصن فلک اساس و متانت قلعۂ گردون مساس مغرور شده. تحصن در آن قلعۂ فلک بنا را منجي دانست. از دستبرد منجنیق و پامردي تهور شاربان رحیق توفیق، و متجرعان کاسات تحقیق. کہ بزخم بیلک دیده دوز. و ضرب ناوک سینہ سوز. کواکب ثواقب را در روز از برج شب افروز بپایان آورند. و عروج بر معارج افلاک و صعود بر مناهج شعري و سماک را کمینہ کارو کهینہ بازار خود شمارند. تصور ننمود. تا اُنکہ بنا بر حفظ ناموس سلطنت عظمي، و مراعات قانون خلافت کبري، در قلع و قمع اعدا. و اخذ و فتح آن قلعۂ فلک بناعہ. کہ مقیمان اَن از ورود قضا و حوادث سما. در قلۂ امن و قلعۂ امان ارتقا داشتند. عزم ملوکانہ دربستہ شد. و با آنکہ بضرب تیغ و تیر غازیان جهانگیر. اَن قلعۂ بي نظیر مفتوح گردید. لیکن چون عجز و ناکسي و ناداني و نارسي آن نادان مراتب قدر ناشناسي، معلوم ضمیر احاطت پذیر بود. مراحم بیدریغ خسروانہ. تدارک حال عاجزانۂ اونمود. و جان بخشي کرده. اخوان و اولاد و اقربا و احفاد او را ملحوظ نظر عنایت اثر فرمود. وچون خود مایل نشست قلاع بود. در قلعۂ فلک مدار گوالیار- کہ در مابین قلاع هند بل قلاع هر دیار. بصفت استحکام و اعتبار. امتیاز و اشتهار دارد-جاي داده شد. و باز رایت عز و جلال بمرکز اقبال. کہ دار الخلافہ آگره است. نزول نمود. درینوقت ارسال منوچهربیگ در خاطر ملکوت ناظر پرتو انداخت. و بجهت رسانیدن اخبار محبت و وداد و یگانگي و اتحاد. سیادت و نقابت آثار. افادت و افاضت دثار. محرم بزم جلالت اساس مخصوص الطاف و اعطاف عنایت اقتباس امین الملک میر محمد معصوم بکري کہ از اجلۂ سادات این بلادست. وبمزید مراتب اخلاص و رواتب اختصاص مخصوص و ممتاز. بشرف ادراک ملازمت وعز بساط بوسي محفل

فردوس مرتبت فرستاده شد، کہ مکنونات خاطر دوستي ناظر را بزبان بلاغت بيان معروض دارد، و بعضي مقدمات موروثۂ مراتب ودارد بزبان او تفويض نموده شد کہ بعرض اشرف رساند، مرجو آنست کہ اين صوب باصواب را از خود دانستہ در، گاه و بيگاه، بارسال مراسلات و مکاتبات، وتقرير و تحرير، حالات دلپذير و مقالات بي نظير، خاطر ملکوت ناظر را خوشوقت و خوشحال و مسرور شادکام ميساختہ باشند، و برجوع مهمات و مطلوبات کہ ازين صوب صورت پذير ميشده باشد، مسرور ميفرموده باشند.

هموارہ انتظام مهلم فرق انام، مفوض براي عالم آرا، و شمشير جهانکشاي آن پادشاه جمجاه ستاره سپاه بوده، کلال و ملال در هيچ باب و هيچ حال پيرامون حواشي خاطرملکوت ناظر نگر داد.

همیشہ حشمتت در چاره سازي — بہ قادر سوزي عاجز نوازي
سپهرت رام در فرمانروايي — خدايت يار در کشور کشايي
اين دعا را قدسيان از عرش آمين گفتہ اند!

روانگيءَ جا رند ۽ رستا: مير صاحب ۽ منوچهربيگ احتمال آهي تہ گڏيا ويا. دارالسلطنت کان جيسلمير جي رستي بکر پهتا. اتان نڪري ڪهڙي رستي کان اهو قافلو ويو، ڪٿي ڪٿي پهتو، ڪهڙن شهرن مان لنگهيو يا ترسيو؟ انهيءَ سلسلي ۾ پاڻ وٽ ڪابہ مسلسل روايت يا روئداد ڪانہ آهي. ڪجھ ڪتبا ملن ٿا، ڪن ڪتابن ۾ ضمناً ذڪر اچي ويو آهي، جنهن جي آڌار تي مير معصوم جي رفت و آمد جي راهہ جون ڪڙيون ڪنهن حد تائين متعين ڪري سگهجن ٿيون ۽ ڪن روايتن مان ايران ۾ سندس مشغولين جو بہ اندازو ڪري سگهون ٿا.

مير صاحب، بکر مان ڪم ڪار لاهي، ذاتي سازو سامان درست ڪري سنڌ ۽ بلوچستان مان ٿيپي قنڌار ويو. دلارام فراهہ[1] جي رستي تي پٿس مير بزرگ جي لڳايل ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو تہ 1012 هہ ۾ اهو قافلو اتان اڳتي ويو. فراہ کان هرات ويو هوندو، جتان تايباد ۾ شيخ زين الدين جي مقبري جي

[1] حبيبي، تاريخ افغانستان، ص 301.

زيارت ڪري، موجوده ايران جي حدن ۾ داخل ٿيو. هن وقت بہ اهو رستو آهي ۽ مغلن جي دؤر خواه ان کان اڳ ۾ بہ اهوئي آمدو رفت جو رند هو.

تربت جام: همايون، شير شاهہ کان شڪست کائي، سنڌ مان مايوس ٿي، جوڻ مان مڏي پٽي، جڏهن ايران ويو، انهيءَ وقت بہ اهوئي رستو ڏيئي، تربت جام تي پهتو. ۽ اتي پنهنجي غربت ۽ آوارگيءَ جو يادگار ڪتبو ڇڏيائين، جيڪو اڄ تائين حضرت احمد جام زنده پير جي درگاهہ ۾ موجود آهي.[1] مير پڻ اتي پهتو ۽ پاڻ بہ تربت واري ڪٽهڙي جي اولهائين ڪناري تي هي ڪتبو هنيائين، جيڪو سنڌس ڪتبن خواهہ شاعريءَ ۾ شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو:

مرشد نـــامي شيخ گرامي — احمد جـــامي عمر بره
سال وفاتش گر تو بجوئي — احمد جامي قدس سره
حرره محمد معصوم بکري نامي 1012 هـ [2]

اندازو آهي، بلڪ قرين قياس بہ اهو آهي، تہ بحيثيت اديب ۽ شاعر جي ۽ نسبي سلسلي جي سبب، اڳتي هلي، واٽ تي لنگر ڳوٺ ۾ شاهہ قاسم انوار جي مزار جي زيارت بہ ڪئي هوندائين. انهيءَ کان پوءِ پنهنجي تاريخي ذوق جي تسڪين لاءِ ضرور سبزوار ۽ نيشاپور پهچي، عطار ۽ خيام جا مقبرا ڏسي، مشهد مقدس پهتو هوندو. امام رضا جي زيارت بعد امام غزالي ۽ فردوسي طوسيءَ جي مقبرن تي بہ ضرور پهتو هوندو. هر راهرو لاءِ اهي مقامات جاذب ۽ ڪشش جو سبب آهن. امام رضا جي سلسلي ۾ سندس هينيون قصيدو انهيءَ موقعي جو آهي، جنهن لاءِ تقي ڪاشي لکي ٿو:

"قصيده ايست کہ درين سفر خير اثر بشرف زيارت، حضرت امام الجن والانس، سلطان الاوليا و برهان الاصفيا، شفيع المذنبين يوم الجزا علي بن موسيٰ الرضا (عليه افضل التحية و الثنا) رسيده، در سلک نظم مرتب نموده اند [3]."

---

[1] ڪتبي جي تصوير ڏسو، رياض الاسلام، ص 46.

[2] هيءُ ڪتبو محمد حسين آزاد پنهنجي سفرنامہ ۾ (ص 169) شايع ڪيو ۽ تذڪره ميخانہ ۾ گلچين معاني عرفات تان نقل ڪري ڏنو (ص 116). راقم الحروف مزار جي زيارت ۽ ڪتبي جي ڏسڻ لاءِ بہ دفعا ويو آهي ۽ تصويرون ڪڍيون آهن. شيخ احمد جام وڏي پايي جو بزرگ ۽ صوفي آهي. ڪيئي ڪتاب سندس سلسلي جا آهن. حافظ شيرازيءِ هينيون شعر سندس شان ۾ چيو آهي:

حافظ مريد جامِ جم است، اي صبا! برو
وزبنده، بندگي برسان شيخ جـــام را.

[3] مجلۂ پارس، ص 9.

قصيدو

خواهم سري بگنبدِ مينا برآورم
زين دامگہ سري بتماشا برآورم

از آه، دمبدم بفلک، نردبان نهم
خود را ازين نشيب ببالا برآورم

آراستند از پيءِ ما، باغ خلد را
خواهم سري بديدن آنجا برآورم

خواهم بسانِ روح، مجرد شوم زخود
تا خويش را بمسکن عليا برآورم

پرواز کرده دل بسوي قاف قرب دوست
هردم ز شوق، شهپرِ عنقا برآورم

زين نقش پاي ناقہ، کہ هرروز گم شود
پي گيربي کنم، پي اين پا برآورم

خواهم چوگردباد کنم دهر، گر دمي
پرکار وش سر از خط دنيا بر آورم

دنياست کم زيک سرموي، کجاست چشم
کاين موي را ز ديدۂ بينا برآورم

هر شب درين رواق بلند، از شگاف صبح
خورشيد وار سر بتماشا برآورم

زآهن دليءِ دوست، اگر ناله ميکنم
آتش چو برق از دلِ خارا برآورم

تا دامنش کشم بسوي خويش، دمبدم
دست هوس، ز جيب تمنا برآورم

از شوق ماهروي تو، برهرسرِ نگاه
چشمي دگر، زبهر تماشا برآورم

در آرزوي روي تو، هر شام تا سحر
دست از پيءِ دعا بتقاضا برآورم

دردِ ترا، بقیمت صدجان، خریده ام
مشکل دگر کہ، دل بمداوا برآورم

بندم زبان گفت وشنو، زاهل روزگار
حرفي ز وصف خسروِ والا برآورم

در مدحت علي رضا، شاهِ اولیا
هردم زبان چو بلبل گویا برآورم

از بهر طرف مرقد آن شاه جن و انس
خواهم ز دیده از مژه ها پا برآورم

اول قدم، بکرسي خورشید، پا نهم
تا سر ازان حریم معلا برآورم

بوسم چو آستان درش را بکام دل
کامِ دل هزار تمنا برآورم

خواهم پي مشاهده چون خوشهٔ عنب
سر تا بپاي، دیده ز اعضا برآورم

بینم گه سجود درش عرش زیرپا
شد فرض ازان کہ سجده مثنيٰ برآورم

از بس کہ بیکنار بود ابر بخششت
من دامنِ امید چو دریا برآورم

کلکِ مراست معجزهٔ عیسوي ازان
از نوکَ خارش، اینهمه خرما برآورم

گردد قلم عطارد و خورشید محبره
از آستین چو دست باملا برآورم

هر گہ کہ مشکبار شود دوده ام زکلک
دود از دماغ عنبرسا را برآورم

در روزگار، مایهٔ کان دگر شود
هر نکتہ، کان ز کلک گهر زا برآورم

هنگام فیض بخشي و وقت اجابتست
نامي بیا کہ، دست، دعا را برآورم

يارب! بحق قبلۀ هشتم شهيد طوس
کاندم کہ جان ز قالب سودا برآورم
جسم مرا بہ مشهد آن مقتدا، سپار
تا آنکہ، سر ز جنت اعليٰ برآورم

ڪاشان: مير صاحب اوائل 1012 ھ ۾ ڪاشان پهتو، جتي ڪجھ ڏينهن سندس قيام رهيو. ”خلاصة الاشعار“ جي مؤلف تقي ڪاشي (946-1037 ھ) سان اُتي سندس ملاقاتيون ۽ صحبتون ٿيون. انهيءَ تذڪره نگار مير صاحب جي صورت ۽ سيرت جو نقش ونگار نهايت محبت ۽ احترام سان پيش ڪيو آهي. سندس علم و فضل، شرافت ۽ انسانيت، شعر وسخن، دوستي ۽ دوست نوازيءَ جي تعريف هن ريت ٿيل آهي:

”هُن (ڪاشيءَ) انساني صورت ۾ گويا ملائڪ ڏٺو، هڪ دنيا ذاتي صفتن سبب سندس مسخر هئي، گويا ملائڪ ڏٺو، ڳالھ ٻولھ ۾ وهندڙ پاڻيءَ وانگر روح کي راحت ٿي پهتي. سندس طبيعت جي لطافت روح جي جوهر جيئن فرحت بخش ۽ غم وجائيندڙ هئي. حلم، شفقت، مرحمت، وقار، تمڪنت، جلال ۽ ڪمال سڀئي منجهس يڪجا هئا“ [1].

اها لفاظي يا سڪٽي واڪاڻ نہ آهي، بلڪ مجموعي طرح مير صاحب جي سڄيءَ زندگيءَ تي يا سندس ڪتبن جي عبارتن ۽ آثارن تي نظر ڪجي ٿي تہ هڪ هڪ لفظ صحيح ۽ سچو معلوم ٿئي ٿو.

جود و سخا ۾ نام آوري: مير صاحب جتان جتان لنگهيو ٿي، اُتي اميرن ۽ سرڪاري منصبدارن سندس استقبال ڪيو ٿي، ۽ شايان شان آدرڀاءُ ۽ دعوتن جو اهتمام ٿي ڪيو. انهن مان هر هڪ ڪيس تحفا تحائف ڏيڻ جي ڪوشش بہ ڪئي. پر هن شاهاڻي مزاج رکندڙ امير ۽ سير چشم سيد زادي نهايت نرميءَ ۽ سيلقي سان انڪار ڪيو ٿي. تقي ڪاشي لکي ٿو تہ: اُلٽو پاڻ هر هڪ کي سوکڙيون ۽ سوغاتون ڏيندو ٿي ويو. جيڪو ساڻس مليو ٿي، جيڪو وٽس لنگهي ٿي ويو، يا جنهن سان ڏيٺ ويٺ ٿيس ٿي، تنهن کي انهيءَ جي

---

[1] ...ملکي ديدم بصورت شخصي مصور، و عالمي درتحت همت ذاتي مسخر، محاورتي چون آب روان روح افزائي و لطف طبعي چون جوهر روح غمزدائي...لطف و حلم و شفقت و مرحمت با وقار و تمکين و جلال و کمال بريک بساط جا داده...“ پارس، ص 7.

لائق تي، ڪانہ ڪا سوکڙي ۽ تحفو ڏيئي تي چڏيائين. اهڙي نموني سان سيني کي احسانمند بنائيندو ۽ پنهنجو گرويدو ڪندو تي ويو[1]. هر نهج، هر وجهہ ۽ هر طبقي جي ملاقاتيءَ کي هن زيربار منت ڪيو. عالم، اديب، شاعر حتاڪ مجلسي (ظرفا) ماڻهن تائين ڪنهن کي بہ خالي هٿين پاڻ وٽان وڃڻ نہ ڏنائين.

اهو طريقو ۽ وتيرو چڙو ڪاشان ۾ اختيار نہ ڪيائين، بلڪ سڄي سفر کي اهڙي شان ۽ سومان سان طئي ڪندو، مير صاحب پنهنجي سفر کي داستان ۽ ضرب المثل بنائيندو، شهرن مٿان شهر لتاڙيندو تي ويو. هڪ تہ اڪبر جو ايلچي هو، تنهنڪري پنهنجي بادشاهہ جو شان نظر ۾ هئس، ازان سواءِ سيد جي پنهنجي افتاد طبع بہ شاهاڻي هئي، تنهنڪري جيڪي ڪيائين تي سو وڙ بہ هو ۽ ڪيس سونهين بہ پيو.

تبريز: تقي ڪاشيءَ جو قول آهي تہ مير ڪاشان مان تبريز ويو، جتي آب و هوا سبب ترسي، رستي جو ٿڪ لاٿائين[2] پنهنجن ماڻهن کي بہ ساهي پَٽڻ جو موقعو ڏنائين. اتي ترسڻ جو هڪ اهو بہ سبب هو، جو شاهہ عباس ايروان ۾ عثمانين سان جنگ ۾ مصروف هو. اڳتي جي پروگرام لاءِ بادشاهہ جي اجازت ۽ حڪم جي ضرورت هئي.

خيال آهي تہ مير صاحب مشهد کان پوءِ وري (موجوده تهران) آيو، جتان قم ۽ قزوين، ڪاشان، زنجان، سلطانيہ، بروجرد، همدان سنندج، مراغہ جي رستي کان تبريز پهتو.

آذربائيجان: صفوي بادشاهن جو خاندان اصل ۾ آزربائيجان جو هو. ارد بيل سندن وڏن جو زاد بوم ۽ آخر ۾ مدفن بہ آهي. تبريز گاديءَ جو مرڪز

---

[1] ...در مدت عبور بر بلاد بادشاه جهانگير...هرجا کہ اقامت ميکرد، از هيچ حاکمي و سرداري برسر ساوري و علوفہ و تکلف و پيشکش چيزي بلکہ پشيزي و تحفۀ بل حبۀ قبول نکرد...و هيچ کس از کبار امراي خراسان و عراق و کرمان و آذربائيجان و اران و معارف اهل دولت و حکومت و مشاهير فضلا و شعرا و ظرفا و ارباب استحقاق نماند کہ ازوي بقدر همت و مقدرت احساني نرسيد. و مشمول امتنان او بقدر يسورو و استعداد، نگرديد. وبي مبالغہ کسي بروي سلامي نکرد کہ بانعامي محظوظ نگشت و اکرامي ننمود کہ بہ سوغات و لباس تشريفي ملبس نشد..." (پارس، ص 7).

[2] تقي کاشي لکي ٿو: ...آنجناب از بلدۀ کاشان باتنسوقات و اموال پادشاه بحر و بر و فيول جبال پيکرو خيول و اسپان باد رفتار و اقشمه و اجناس بيشمار، متوجهہ تبريز شد. و قبل از وصول جناب مير باردوي همايون پادشاه ملک ستان اعدا مال، آن بلاد را فتح کرده و مسخر ساختہ متوجہ ايروان گشتہ بود. لاجرم حضرت سفارت پناه روزي چند در تبريز بوالسطۀ برودت هوا و آسايِ ملازمان توقف نمود (پارس، ص 8).

پڻ ڪجھ وقت رهيو. ويهن سالن کان عثماني ترڪن جو تبريز، نخجوان ۽ ايروان جي حصي تي قبضو هو. شاھ عباس پنهنجي انهيءَ آبائي ملڪ کي واپس وٺڻ لاءِ انهيءَ زماني ۾ لشڪر ڪشي ڪئي هئي.

شاھ عباس 7 ربيع الثاني 1012 ھ جو اصفهان مان نڪتو. تبريز تائين پهچڻ ۾ ڪيس ٻارهن ڏينهن لڳا—اصفهان- دولت آباد- ڪاشان-قزوين— ميانج -تبريز [1] اهو رستو هن ورتو. امڪان آهي ته مير معصوم به ساڳيو رند راھ ورتو هجي. بهرحال وضاحت ڪانه آهي. ٻانئجي ٿو ته ربيع الثاني 1012 ھ کان پوءِ جمادي الاول يا جمادي الثاني ۾ مير صاحب ڪاشان پهتو، جڏهن ته بادشاھ آذربائيجان ويل هو.

تبريز جا رهاڪو ترڪن منجهان-عالم آرائي عباسيءَ جي قول مطابق-تنگ ۽ بيزار هئا، جنهنڪري تبريز جو شهر پهچڻ سان هٿ اچي ويو ۽ شاھ عباس نخجوان ۽ ايروان [2] طرف وڌيو. جنهن وقت مير تبريز ۾ پهتو. انهيءَ وقت ايروان جو محاصرو چالو هو. ترڪن پوريءَ طرح قلعه بندي ڪئي هئي. شريف پاشا اتهن جو عثماني حڪومت طرفان حاڪم هو. تبريز جو حاڪم علي پاشا قتل ٿي چڪو هو. درحقيقت مقامي ماڻهن کي ترڪن جي بيگانه پڻي واي سلوڪ تنگ ڪيو هو. تبريز جو سڄو شهر تقريباً تباھ ۽ ويران ٿي ويو هو، شهر ۾ خال خال ڪا جاءِ سلامت ۽ آباد هئي، ورنه سڄو شهر گويا زلزلي ۾ آيل شهر جو ڏيک ڏيئي رهيو هو. وقوعي شاعر تبريز جي انهيءَ تباهي تي چيو آهي:

وقوعي ڪربلا تسڪين در دم ميدهم، ورنه
دلم از حسرت تبريز ويران تر ز تبريز است. [3]

اهڙي صورتحال ۾ مير صاحب جهڙي مجلس آرا امير لاءِ تبريز جي ويراني ۾ ڪهڙي تسڪين هوندي سواءِ هن جي ته آب و هوا وڻندڙ هئي، رستي جو ٿڪ دور ڪرڻ لاءِ آرام هوندو ۽ وڌيڪ هي ته جيسين شاهي حڪم نه ٿئي، تيسين اتي ترسڻ کان سواءِ ٻيو چارو به نه هو .

---

(1) عالم آرائي 638.

(2) ايروان هن وقت روسي آذربائيجان ۾ ار منستان جي گاديءَ جو هنڌ ۽ نهايت خوبصورت شهر آهي. ماسڪو کان ساڍا ٽي ڪلاڪ هوائي جهاز وٺي ٿو. تاشڪند کان ڇهن ڪلاڪن جو رستو آهي.

(3) عالم آرائي ص 639.

ايروان ۾ ڪوٺ: ايروان ڪي ٽي قلعا هئا. محاصرو ۽ مقابلو هلي رهيو هو. فيصلہ ڪن صورت نظر نٿي آئي، تنهنڪري طولاني مدت ڪي ڏسندي، مير معصوم کي ايروان جي منزل تي گهرايو ويو. چنانچہ مير قلعي جي دامن وٽ شاهي لشڪر گاھ ۾ اسباب سان منوچهربيگ سميت اچي پهتو.

بادشاهي ارڙهين جلوسي سال، جنهن جي ابتدا آچر ڏينهن 19 شوال 1012ھ جو ٿي، مير معصوم انهيءَ ڪان پهرين ايروان پهتو. جنهن جو ذڪر عالم آرائي عباسيءَ جي مؤلف هن ريت ڪيو آهي:

> ”محاصري جي هلندي مير معصوم خان بکري، جيڪو جلال الدين اڪبر بادشاھ هند جي معتبر اميرن مان ۽ بکر جي ولايت جو حاڪم هو. پنهنجي بادشاھ طرفان منوچهربيگ ايشڪ آغاسي سان گڏ، جيڪو ست سال اڳ سفير ٿي هند ويو هو ۽ اهو سمورو عرصو اتهن هو، ايلچيءَ جي صورت ۾ تحفا تحائف کڻي اچي پهتو.“(1)

مصنف لکي ٿو تہ جنهن صورت ۾ بادشاھ محاصري جي اهتمام ۾ مصروف ۽ منهمڪ هو. تنهنڪري شاهي سوغاتن ۽ سوکڙين ڏانهن متوجهہ ٿي ڪونہ سگهيو. مير معصوم سموري اسباب کي سليقي سان شاهي ”دولت خانہ“ جي اڳيان ناهي رکيو. جيئن فرصت ملڻ تي بادشاھ جڏهن چاهي تہ سولائيءَ سان ڏسي سگهي.(2)

شاه عباس شگون طور هڪ تلوار ۽ سوني زره کي ملاحظي هيٺ آندو. جنهن کي فتح ۽ نصرت جو نشان سمجهيو ويو. باقي شين جي، چئن مهينن

---

(1) ...از سوانح ايام محاصره آمدن مير معصوم خان بکري است کہ از امراي معتبر سلسلۂ پادشاه عالي جاه جلال الدين محمد اکبر پادشاه و حاکم ولايت بکر بود. کہ از جانب آن پادشاه فريدون بارگاه همراه منوچهربيگ آغاسي غلام خاصہ شريفہ کہ هفت سال قبل ازين برسم رسالت بجانب هند رفتہ بود. بجهة تجديد قواعد دوستي بايلچيگري آمده وتحف و هداياي لايق آورد (ص 647).

(2) ...بدر دولت خانۂ همايون آورده بر زير يکديگر چيدند. کہ هرگاه رخصت يابند از نظر اقدس بگزرانند...از جملۂ هدايا يک قبضہ شمشير غلاف و آهن جامہ سراسر طلا مرصع بہ الماس ريزه و جواهر ثميني بود. و دوربينان عالم معني فرستادن شمشير مذکور را. در حيني کہ حضرت اعلي کمر همت بکين اعدا بستة متوجهہ تسخير ممالک موروثي شيروان و آذربائيجان و گرجستان بودند. از جانب صاحب دولت زيجاه از خانوادۂ صاحب قراني و دود مان گورگاني، کہ هميشہ تيغ قهرش بر فراق اعادي افاغنہ و هنود مظفر و منصور آمده بفال و شگون گرفتند بفتح و ظفر شهريار کامگار اميدوار شدند (ص 647)

تائين شدت جي سرديءَ ۾، جڏهن تہ رت رڳن ۾ ڄمي ٿي ويو، مير معصوم ۽ سندس هڪ هزار ماڻهو حفاظت ڪندا رهيا.

دود مان گورگاني: تاريخ عالم آرائي عباسيءَ جي مؤلف لکيو آهي تہ: اڪبر جي طرفان تلوار جو اچڻ "دور بينانِ عالم معني" جي نگاهہ ۾ فتح ۽ ظفر جو پيغام ۽ نشان سمجهو ويو، ڇاڪاڻ تہ دود مان گورگانيءَ جي انهيءَ بادشاهہ جي ڦهري تلوار هميشه افغانن ۽ هندو دشمنن جا مٿا ڪاٽيندي رهندي آهي.

ڪابل، قنڌار ۽ يوسف زئي افغانن جي مٿا ڦاڙ تہ سمجهہ ۾ اچي ٿي، ليڪن هندوستان ۾ هندن جي سرڪوبيءَ واري خوش فهمي حقيقت کان دور آهي. هندوستان جي مسلم رياستن جي سرڪوبي تہ دود مان گورگانيءَ کان ٿيندي ٿي رهي، جيئن تہ تازو مسلمانن جون هيٺيون آزاد حڪومتون اڪبري "تيغ ڦهرش" جو ڪاڄ بنجي چڪيون هيون:

(1) گجرات.

(2) سنڌ.

(3) خانديش.

(4) ڪشمير.

(5) دکن جون سيئي رياستون.

ايران جي مؤرخ ڪي يا تہ خواہ مخواہ خوشفهمي هئي يا "آرايشِ سخن" جي لاءِ هُن هندن جو نالو آندو آهي. بهرحال تاريخ نويسيءَ جو جيڪو انداز ۽ رجحان هو، تنهنجي خانہ پُري اسڪندر بيگ ترڪمان ڪري ڇڏي آهي.

شاهہ جي دل جو تڪدر: "زندگاني شاهہ عباس اول" جي مؤلف نصرالله فلسفيءَ جي سامهون عالم آرائي عباسيءَ کان علاوه بہ ماخذ آهن، هن صاحب لکيو آهي تہ: هندستان جي بادشاهہ ايراني سفير کي ست ورهيہ پاڻ وٽ رهائي ڇڏيو هو، جيڪا ڳالهہ شاهہ کي ڏاڍي ڏکي لڳي ۽ سندس دل تي تڪدر هو، اهوئي سبب ٿيو جو هندي ايلچيءَ ڏانهن شاهہ متوجهہ نہ ٿيو، ۽ نہ ساڻس ڪو خاص مهربانيءَ وارو سلوڪ ڪيو ويو. تحفن مان بہ فقط هڪ تلوار هن ڪنئين باقي تحائف بين ۾ تقسيم ڪيا ويا [1].

---

[1] ...شاه عباس سبب آنکہ امپراطور هند سفيرش را هفت سال معطل داشتہ بود، با يلچي وي مهرباني و توجهہ بسيار نہ کرد و از ميان هداياي گران بهائي اکبر، تنها يک قبضۂ شمشير مرصع برداشت و باقي هدايا را نپذيرفت (4: 80-81)

سفارت جي ڪاميابي: جيئن مٿي بيان ڪيو ويو، مير معصوم چار مهينا ايروان جي شاهي ڪيمپ ۾ ويٺو رهيو. شديد سرديءَ ۾ شاهي سوغات جي حفاظت ڪندو رهيو، ۽ نتيجي جو منتظر رهيو.

ايروان جي قلعي تي جمعي ڏينهن 27 ذي الحج 1012 هه جو محاصرو تنگ ڪيو ويو [1]. جنهنڪري قلعي وارا مجبور ٿي پيا. آخر عاشوري جي رات يعني 9 محرم 1013 هه جو قلعي جي حاڪم شريف پاشا صلح لاءِ ملتجي ٿيو ۽ آمان گهري جان ۽ مال جي تحفظ جو قول ۽ قرار وٺي اچي پيش پيو. تبريز ۽ نخچوان ڪان پوءِ اهڙيءَ طرح ايران اچي ويو.

گمان آهي تہ معصوم جمادي الاول جي آخر يا جمادي الثانيءَ جي ابتدا ۾ ڪاشان کان هليو. رجب ڌاري تبريز جڏهن تہ شاهہ عباس تبريز فتح ڪري نخچوان ۽ ايروان روانو ٿي چڪو هو. مير معصوم شعبان 1012 هه ۾ فرض ڪجي تہ تبريز مان روانو ٿي ايروان پهتو. جتي قلعي جي فتح (9 محرم 1013 هجري) تائين انهيءَ انتظار ۾ رهيو تہ ڪڏهن ٿي بادشاهہ کي فرصت ملي ۽ ڪڏهن تو تحائف ملاحظو ڪري قبوليت جو شرف بخشي.

عالم آرائي عباسيءَ جي مؤلف جو قول آهي تہ انهيءَ دوران ۾ مير صاحب، منوچهر بيگ سان گڏجي "شرف مجالست مجلس بهشت آئين" حاصل ڪندو رهيو. فلسفيءَ جو قول آهي تہ: مير معصوم شاعر ۽ خوش ڪلام ۽ خوش صحبت امير هو هن پنهنجي صفتن سبب پنهنجي طريقي سان بادشاهہ جي دل کي ريجهائي ۽ تحفن قبول ڪرڻ تي راضي ڪيو [2]. گويا اڪبر جي شاهي سفارت جي اهميت نہ، بلڪ مير جي پنهنجي شيرين ڪلامي ۽ خوش صحبتي ڪتب آئي. انهيءَ منجهيل مسئلي کي هن اهڙي طريقي حل ڪري ورتو.

بهرحال اهو واضح آهي تہ شاهہ عباس جي دل مختلف سببن ڪري صاف نہ هئي، قنڌار جو مسئلو، اڪبري دربار اندر ايراني بادشاهہ جي سلسلي ۾ سرد مهري، ايلچين کي بي توجهيءَ سبب سواءِ ڪنهن معقول سبب جي سالن جا سال رهائي ڇڏڻ، ازين قسم اهي ۽ ڪي ٻيا معاملا هئا. جن ايراني شاهہ جي دل کي

---

[1] عالم آرائي 654

[2] مير معصوم بکهري کہ مردي شاعر بود و نامي تخلص ميکرد با شيرين سخني و شاعري، دلِ آن پادشاه را بدست آورد و بقبول هدايا راضش کرد (4: 81)

ڏڪوئي رکيو هو. جنهن جو علاج مير معصوم جهڙي فاضل ماڻهوءَ، چئن مهينن جي ملاقاتن ۽ مجلس آرائي ذريعي ڪري، شاهي دل تان تڪدر جو غبار لاٿو.

سوغاتن جي پيشڪش: 9 تاريخ محرم 1013هه /جون 1604ع جو ايروان وارن صلح جي درخواست ڪئي. جنهن ڪان پوءِ پيش پوڻ ۽ قلعي جي حوالگيءَ جون رسمون پوريون ٿيون. غالباً ستت بلڪ محرم جي ئي ڪنهن تاريخ تي جنهن وقت، فتح ايروان ڪان پوءِ شريف پاشا ۽ عثماني امير ۽ رومي لشڪري ۽ ڪرد سرڪردا موجود هئا[1]. انهيءَ وقت مير معصوم کي اڪبري سوغاتن ۽ سوکڙين جي پيش ڪرڻ جو حڪم مليو—بادشاهه پاڻ تہ فقط تلوار پهرئين ئي ڪنئي هئي، هاڻي سيني سوغاتن کي نظر مان ڪڍي قبول ڪري ساڳئي ئي وقت دربار ۾ موجود اميرن، منصبدارن، اشرافن ۽ سپاهين ۾ حيثيت آهر تقسيم ڪري ڇڏيو.

هندستاني دربار ۾ اطلاع: مير معصوم کي سفارتي فرائض پوري ڪرڻ ۾ جيڪي دقتون پيش آيون ۽ پنهنجي ذاتي قابليت ۽ صلاحيت، تدبر ۽ دانشمنديءَ جي بناءَ تي ايران جي شاهي دربار جي تلخي دور ڪري آبرو مندانہ طريقي سان پنهنجي سفارت سان گڏ هندستان جي بادشاهه جي پَت رهائي، انهيءَ جي حقيقت مٿي بيان ٿي چڪي. سفارت جي ڪاميابيءَ جو دارو مدار، جلال الدين اڪبر جي جاه و جلال ۽ هندستان جي وسيع ۽ عريض سلطنت جي ساک ۽ ڪارڀت تي ڪونہ هو. جيڪڏهن مير معصوم جهڙو فاضل ماڻهو نہ هجي ها، تہ شايد هن سفارت کي مايوس ٿي موٽڻو پوي ها. ايران جي شاهه کي هاڻي چندان اڪبر جي امداد جي ضرورت ڪانہ هئي، نہ ساڻس يڪ طرفي راهہ و رسم رکڻ جو احتياج هو. شيبانن وارو اثر خراسان تان تقريباً ختم ٿي چڪو هو، تنهنڪري مصلحت بينيءَ سبب ايراني شاهه لاءِ هندستاني دربار جي بي رخيءَ جو سُور سهي وڃڻ لازمي ڪونہ هو.

بهرحال انهيءَ سفارت جي سلسلي ۾ هتي اڪبري دربار جي سرڪاري

---

(1) ...تا آنکہ بعد از فتح قلعه کہ شريف پاشا و اکثر عظما و معارف سپاه روميه و اکراد در بارگاه معلي حاضر بودند. تحف و هداياۓ پادشاهي را با پيشکش ايلچي از نظر اقدس گذرانيدند و حضرت اعلي جميع آنها را بامراۓ عظام و حکام ولايت و اشراف و اعيان هر طبقه و هر طايفه-کہ در اردوئي همايون مجتمع شده بودند—علي قدرمراتبهم قسمت فرمودند (ص 647 عالم آرائي).

مورخ اڪبر نامه ۾ سفارت جي ڪاميابيءَ جي جيڪا تصوير ڏيڪاري آهي، اها ان جي بلڪل اُبتڙ آهي، جيڪي ڪجهه ايران ۾ٿي گذريو هو. سال 49 جلوس جي واقعات ۾ هيءَ عبارت درج آهي:

”عرض پيش ٿيو تہ مير معصوم بکري، جنهن کي هن سال جي 27 آذرماه جو ايران جي سفارت تي هن درگاهہ سڳوريءَ مان موڪليو ويو هو، سو شاهہ عباس فرمانرواي ايران جي سامهون ايروان جي قلعي جي محاصري وقت پيش ٿيو. شاه سندس پيشوائي ۽ آذر ڀاءَ ڪرڻ ۾ وک تمام وڏائي ڪئي. حضرت شهنشاهہ جي خط کي ٻنهي هٿن ۾ ادب سان وني مٿي تي رکيائين ۽ پڇيائين تہ حضرت شاه بابا ڪيئن هئا؟ سندن طبعيت ۽ حالت ڪيئن هو؟

سوغاتون جيڪي هن درگاهہ تان موڪليون ويون هيون، تن کي وسيع ايوان ۾ ٺاهي سينگاري ترتيب سان رکيو ويو، جن کي شاه نہ ڇڙو پاڻ ڏٺو، بلڪ ٻن ٽن ڏينهن تائين گرجستان جي ايلچين ۽ ترڪستان جي سردارن ۽ ٻين ڇڱن مڙسن کي موڪليو ويو ٿي تہ اهي بہ وڃي اهي نادر شيون ڏسن، جيڪي ڏسي حيرت ۾ پئجي ٿي ويا“ [1].

اها رپورٽ يقيناً مير معصوم ”سرڪاري انداز ۽ زبان ۾“ پنهنجي حڪومت ڏانهن موڪلي هوندي، جنهن کي سرڪاري تاريخ ۾ مخصوص لهجي ۽ لفظن ۾ درج ڪيو ويو. حالانڪ بکر جي هن سيدزادي ايروان جي شديد سرديءَ ۾ ڇئن مهينن تائين جنهن مصيبت سان انهن ”نوادرات“ تي پهرو ڏنو ۽ جنهن مشڪلات سان انهن کي سنڀاليو يا جن ترڪيبن، حيلن ۽ حوالن سان شاهہ عباس جي دل تان غبار لاٿو، ان جو قصو مٿي سامهون اچي چڪو آهي. نہ شاهہ ادب وچان ٻنهي هٿن ۾ ”خط مبارڪ“ وني مٿي تي رکيو ۽ نہ اهو

[1] معروض اقدس گرديد ڪہ مير معصوم بکهري ڪہ (بيست و هفتم آذرماه اين سال بہ سفارت ايران از بنگاه خلافت دستوري يافتہ بود) شاه عباس فرمانرواي آن ملک را، هنگاميکہ بمحاصره قلعۀ ايروان توجہ داشت، ملازمت نمود. شاه در بزرگذاشت او، فراوان مبالغہ فرمود نامۀ حضرت شاهنشاهي را بدو دست ادب گرفتہ برسرنهاده و پر سيد: حضرت شاه بابا ام چونند؟ و چہ حال دارند؟ و اشياي ڪہ از درگاه والا ارمغان شده بود، در بارگاه وسيع بر ترتيب و آئين شايسۃ چيده تمامي را بنظر خود ملاحظہ نمودند، و تا دو سہ روز ايلچيان گرجستان و سرداران ترڪستان و سائر مردم بيگانہ را بتماشاي آن نادره اشيامي فرستاد و بمشاهده آن اجناس والا، ڪہ حيرت افزاي همگنان مي شد، سرافرازي مي اندوخت (اڪبرنامہ، 3: 825).

پڇيائين تہ شاهہ بابو ڪيئن هو؟ ۽ سندن مزاج مبارڪ ڪيئن هو؟ نہ نمايش ٿي ۽ نہ ايراني، توراني ۽ ترڪستاني اميرن ۽ ايلچين کي ٿن چئن ڏينهن تائين سوکڙين جي ديدار لاءِ موڪليو ٿي ويو—بادشاهہ تہ خبر نہ آهي تہ سيئي هڪ هڪ ڪري اک مان ڪڍيون بہ الائي نہ، اُهي تہ جيئن پيش ٿيون، تيئن ئي حاضر باشن ۾ ورهائي ڇڏڻ جو حڪم ڪيو ويو. تلوار جيڪا شاهہ کنئي، سا بہ محض سنئوڻ لاءِ، نہ انهيءَ ڪري تہ ڪا غير معمولي جنس جي هئي.

بهرحال سفارت جي سلسلي ۾ بنهي سرڪارين جون رپورٽون خوش قسمتيءَ سان پنهنجي سامهون موجود آهن، جنهنڪري اندازو ڪرڻ آسان آهي.

ببين تفاوت ره از کجا ست تا بکجا!

واپسي 1013ھ / 1604ع: مير معصوم سرديءَ جو زمانو شاهي لشڪر گاهہ ۾ بسر ڪيو. ايروان جي اوسي پاسي کي فتح ڪرڻ بعد ڪوڪنج تنگيز جي علائقي ۾ شاهہ عباس اچي منزل انداز ٿيو، جتان جي آب و هوا، سبزو، وٽراهہ، چشما ۽ شادابي بقول صاحب عالم آرائي عباسي ”رشک گلزار جنان“ هئي. بهار اچي چڪو هو، تنهنڪري بادشاهہ سير ۽ شڪار ۾ جنگ جي زماني جي تلخي ۽ خستگي دور ڪري رهيو هو. انهيءَ اطمينان ۽ خرميءَ جي وقت ۽ سمي ۾ مير معصوم کي هندوستان واپس ٿيڻ جي اجازت ملي. شاهہ عباس جو جوابي خط موجود آهي، جيڪو هيٺ اچي رهيو آهي. اهو معلوم نہ ٿي سگهيو تہ موٽ ۾ ايران جي شاهہ سوکڙين ۽ سوغاتن موڪلڻ ۾ پاڻ کي ڪيئن ۽ ڪيتريقدر ملهايو. عالم آرائي عباسيءَ جي مصنف فقط هن لکڻ تي اکتفا ڪئي آهي تہ:

”محمد معصوم خان بکري ايلچي پادشاه عالي جاه فرمانفرماي ممالک هند را کہ بخدمت اشرف آمده، رخصت ارزاني داشتہ روانہ ديار هند فرمودند“.[1]

واپسيءَ جو رستو: مير معصوم جي واپسيءَ جي سلسلي ۾ سندس ٽي ڪتبا مليا آهن، جن مان موٽ جي رستي جو تعين ڪري سگهجي ٿو.

تبريز مان مير صاحب مرحوم پانئجي ٿو وري ڪاشان آيو اُتان اصفهان پهتو. مورچہ خورت جي ڪاروان سراءِ بنهي شهرن جي مابين جيڪو رستو

---

(1) عالم آرائي، ص 663.

آهي، انهيءَ تي آهي. انهيءَ ڪاروان سراءِ تي مير جو ڪتبو هو. جيڪو هاڻي گم آهي.[1] مير صاحب انهيءَ رستي سان اصفهان آيو ۽ اُتي شايد ڪي چند ڏينهن رهيو. روضهٔ هارون ولايت جي مقابل سلطان سنجر سلجوقيءَ جي دور جي "مسجد علي" موجود آهي. مسجد جي مشرقي محراب واري ديوار تي مير صاحب جو ڪتبو موجود آهي، جنهن تي نثر جي هيٺين عبارت آهي:

"در حيني ڪہ از هند بہ رسالت نزد شاه عالم پناه فلڪ بارگاه شاه عباس آمده بود از ايروان در سنہ 1013 هہ مرخص شده بود باينجا رسيد..." [2].

انهيءَ دور ۾ اصفهان جو اهو حصو آباد هو—امام زادي هارون ولايت جو روضو. ان جي پاسي ۾ ڪاروان سراءِ ۽ سامهون مسجد علي جنهن جي ڪنڊ ۾ نهايت خوبصورت منارو سلجوقي دور جو يادگار ۽ ايران جي بهترين منارن مان هڪ آهي—قرينو آهي تہ مير صاحب شهر جي انهيءَ حصي ۾ قيام ڪيو هوندو. ڪاروان سراءِ سبب ماڻهن جي رهڻ جي آساني ۽ سک، امام زادي جي زيارت ۽ انهيءَ سان گڏ جامع مسجد ڪشادي صحن ۽ چٽائين حصي سان، مناري جو نظارو—جنهن مير کي يقيناً بکر ۾ پنهنجي مناري واري اسڪيم تصور ۾ آئي هوندي.

اصفهان ۾ ادبي صحبتون: جهڙيءَ طرح تقي ڪاشيءَ جي لکت مان ظاهر ٿئي ٿو، مير صاحب جتي پهتو ٿي، اُتي جي سرڪاري اميرن، شهر جي معززن ۽ عالمن سندس تمام شاناٿي نموني استقبال ۽ آدرياءُ ڪيو ٿي، اهڙيءَ ريت پاڻ بہ پنهنجي خوش صحبتيءَ، شرافت ۽ فضيلت سبب جنهن سان مليو ٿي، تنهن کي پنهنجو گرويدو ڪندو ٿي ويو. پاڻ ڪنهن جو احسان ڪونہ ٿي ڪنيائين، اُلٽو ملاقاتين کي زيربار منت ڪندو ٿي رهيو. سندس فراست

---

(1) ڏسو گنجينهٔ آثار اصفهان (1350) ڊاڪٽر هنرفر، ص 379 انهيءَ ڪتبي جي ڏسڻ ۽ ان کي ڳولڻ لاءِ آءٌ بہ دفعا ڪاشان ويس ۽ هڪ دفعو اصفهان کان مورچهٔ خورت پهتس. سراءِ موجود آهي، ليڪن نئين سر مرمت ڪري ان کي فوجي اڏو ناهيو ويو آهي. هڪ تہ اندر ڏسڻ جي اجازت نہ ڏني ويئي، ٻيو مرمت سبب سراءِ کي بدلائي ڇڏيو ويو آهي. پڪا مان معلوم ٿيو تہ ڪتبو ڪٿي بہ ڪونہ آهي. مورچهٔ خورت جو زير زمين قلعو نهايت حيرت انگيز آهي.

(2) سمورو ڪتبن واري باب ۾ ڏسجي، ۽ ڏسو منهنجو مضمون "اصفهان نصف جهان ۽ سندم سنڌ سونهاري" مطبوعہ "هلال پاڪستان."

ڪارداني ۽ مزاج جي شگفتگيءَ ايران جي شاهه کي بہ ريجهائي رام ڪري ڇڏيو، جيئن ماثر الامرا ۾ آهي تہ:

"بفرط فراست و کارداني مورد الطاف شاه عباس صفوي گشت" [1].

تقي ڪاشي لکي ٿو تہ:

"در مجالس انس و محافل اختصاص جليس و انيس گرديد."

ڪاشي، خوش ٿيندي، لکي ٿو:

"الحمد الله علي نعماتہ کہ اين سيد جليل القدر، محرميت و قربت اين بارگاه عرش اشتباه را دريافتہ بمراد خاطر و آرزوي باطن و ظاهر رسيد و پرتو خورشيد عاطفت پادشاهانہ درين بلاد نيز بموجب دلخواه دوستان و محبان بر ساحت کمال اين سفارت پناه ايالت درستگاه رسيد."

تقي ڪاشي بحيثيت دوست ۽ بهي خواهہ جي سندس سفارت جي ڪاميابيءَ تي نهايت خوشيءَ جو اظهار ڪري ٿو، جنهن مان ظاهر آهي تہ خود مير معصوم بہ پنهنجي غير معمولي ڪاميابيءَ تي، جيڪا حالتن پٽاندر بلڪل غير متوقع هئي، نهايت مطمئن ۽ خوش هو، ۽ يقيناً تقي ڪاشيءَ يا بين پنهنجن قريبي تعلقدارن سان ان جو اظهار ڪيو هوندائين. تقي ڪاشيءَ جي مٿينءَ عبارت مان صاف ائين پيو لڳي.

مير صاحب بنيادي طرح جنهن صورت ۾ اديب ۽ شاعر هو، تنهنڪري قدرتاً هو جتي ويو تي ڪوشش تي ڪيائين تہ اُتي جي شاعرن ۽ اديبن سان ملي، رس رهاڻ ڪري. اصفهان جو گورنر انهيءَ وقت ميرزا محمد خان نيشاپوري هو، جنهن سندس اعزاز ۾ وقت جي اهم ترين شاعرن کي دعوت ڪري گڏ ڪيو. حڪيم شفاعي انهيءَ دور جو سيني ڪان برک شاعر ۽ شاهي درباري هو، محمد رضا فڪري معروف شاعر ۽ شهر جي مکيہ ماڻهن مان هو، اهڙيءَ طرح تقي اوحدي نہ فقط شاعر بلڪ اهم ترين تذڪره نگار بہ تي گذريو آهي—اهي ۽ پيا گڏ ٿيا، ۽ شعر و سخن جي محفل گرم ڪيائون، پاڻ بہ ٻڌايائون ۽ مير صاحب جو ڪلام بہ ٻڌائون [2].

---

[1] ماثر، 3: 327.

[2] شمع انجمن، ص 679، روز روشن، ص 466 رياض الشعرا خطي. گل رعنا خطي، ص 1043. مجمع النفائس موزهٔ ملي پاڪستان، 365 ب. نشتر عشق خطي، ص 629.

عتابي تڪلو انهيءَ سفر ۾ مير صاحب جو آشنا ٿيو ۽ مير ڪيس پاڻ سان هندوستان وٺيو آيو. عتابي تڪلو ٻيو دفعو هندوستان ايندي قنڌار ۾ ميرزا غازي ترخان سان ملاقي ٿيو ۽ سندس مدح ۾ قصيدا چئي، ميرزا جي دربار سان ڪجهه وقت وابسته رهيو.

اي خاتمِ جلال ترا آسمان نگين
در زير آن نگين ورقي از زر آفتاب

قصيدي جي انهيءَ بيت تي ميرزا غازيءَ ڪيس ڏاڍا انعام اڪرام ڏنا [1].

ڪرمان ۽ بلوچستان: مير ياڻنجي ٿو اصفهان کان پوءِ يزد کان ٿيندو ڪرمان پهتو. ڪرمان جو نالو تقي ڪاشيءَ ڪنيو آهي. اتي پهچي، مير لازماً ماهان شاهه نعمت الله وليءَ جي زيارت تي ويو هوندو.

ڪرمان کان پوءِ يا ڪرمان ايندي بلوچستان ۾ پهتو. رستي جي ٻن ڳوٺن ۾ سندس ڪتبا مليا آهن، جيڪي واپسيءَ جا آهن.

هڪ ڪتبو خاش ۽ سراوان [2] جي وچ واري ڳوٺ گوشت ۾ آهي. اهو ڳوٺ پهاڙ جي پهلوءَ ۾ نهايت سرسبز نخلستان آهي. وهندڙ ڪاريز جي مُنهن وٽ مير صاحب هي ڪتبو هڻيو آهي:

شهه دين و دنيا علي ولي — وصي وفي جانشين نبي
قدمهاش برباز ويي شدسوار — ڪزو بازوي شرع شد استوار

قايله نواب امير محمد معصوم الحسيني النامي تخلصاً والبکري مسڪناً

پٿر جي ڪناري تي عبارت آهي:

”در وقتي ڪه از هند برسالت ايران آمده بود، اينجا رسيد، 1013 هزار و سيزده“

اهو ياد رکڻ گهرجي ته اهو پهريون ڪتبو آهي، جنهن ۾ مير معصوم جي زبانيءَ حضرت خليفه ”چهارم“ رضه جي افضليت بيان ٿيل آهي.

گوشت ڳوٺ جا باشندا انهيءَ پٿر کي متبرڪ سمجهي انهيءَ جي زيارت ڪندا آهن، دعائون گهرندا آهن ۽ باسون باسيندا آهن ۽ جانورن جي قرباني ڪندا آهن.

مير جو ٻيو ڪتبو ”ڪوهڪ“ ڳوٺ جي قلعي ۾ هڪ مقبريءَ تي لڳل آهي.

---

(1) ميخانه گلچين معاني، ص 439- ص 441—ميرزا غازي اور اس کي بزم ادب. حسام الدين.
(2) سراوان پاڪستان جي حد کان 110 ڪلو ميٽر پري آهي.

انهيءَ مقبري کي "کوهک" جا باشندا برکت ۽ ڪرامت ۽ صاحب ولايت جو مدفن سمجهي، ان جي زيارت لاءِ ايندا آهن. ڪيتري وقت کان اهو ڪتبو مقبري مان غائب آهي [1]. ڪتبي جي عبارت کي مجلہ "يادگار" ۾ "بلوچستان" جي جغرافيہ واري مضمون ۾ نقل ڪيو ويو آهي. عبارت هن ريت آهي:

ساقي از اين باده کہ داري بجام
فيض رسا شو بسوي خاص و عام

قايلہ نواب مير محمد معصوم الحسيني البکري. در و قتيکہ از هندوستان برسالت ايران آمده بود اينجا رسيد سنہ 1013 ھ [2].

مير صاحب بلوچستان جي ذريعي زاهدان کان ٿيندو، انهيءَ دور جي سنڌي بلوچستان ۾ داخل ٿيو. جيڪو سرڪار بکر جي زير اثر هو ۽ جتان جو پاڻ مکين ۽ جاگيردار هو.

هندستان جي تاريخ جو اطلاع: هندستان جي تاريخ ۾ مير صاحب جي آمد جو اندراج سرڪاري طرح اڪبرنامہ ۾ هن ريت آهي:

"مير معصوم بکري (کہ بہ سفارت ايران نزد شاهہ عباس رفتہ بود) آمده بدولت ملازمت رسيد و نامۂ والئ ايران و مکتوبي (کہ عمۂ شاه بحضرت مريم مکاني نگاشتۂ بود) از نظر اقدس گذرانيد" [3].

مريم مکاني بلقيس بيگم جي ماءُ ۽ پيڻ ايران ۾ رهنديون هيون، جن سان سندس خط و ڪتابت ٿيندي رهندي هئي. مير صاحب شاهہ ايران جي پڦي زينت بيگم (همشيره شاهہ طهماسپ) جو خط مريم مکانيءَ ڏانهن آندو هو [4].

مير صاحب جي پهچ جو اطلاع هندستان اندر سندس ڪن ڪتبن مان بہ ملي ٿو جهڙوڪ: شيخ حميدالدين ناگوريءَ جي مقبري تي مير بزرگ جي هينئين ڪتبي جي عبارت مان ظاهر آهي:

"در جين مراجعت از ايران در ملازمت نواب امير محمد معصوم

---

[1] هنر و مردم، شماره 169-170، سنگ نوشتهاي مير معصوم، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفري، مضمون جو لکندڙ انهن ڳوڻن ۾ پاڻ ويو ۽ مضمون لکيائين. مير معصوم جي ڪتبن جي ڳولا ۾ راقم الحروف سان پڻ تربت جام ۽ ڪاشان ۾ ساڻ هو. ڪو هڪ واري پٿر جي عبارت مجلہ يادگار سال پنجم، شماره 8-9، ص 98-99 ۾ شايع ٿيل آهي، جيڪا ڊاڪٽر جعفريءَ پڻ نقل ڪئي آهي.

[2] مجلۂ يادگار، شماره 8-9، ص 98-99.

[3] اڪبرنامہ، 3: 836

[4] هي خط موجود نہ آهي.

نامي باينجا رسيد و ابن چند بيت از خمسهٔ ايشان، کہ درين ولا باتمام رسانيده بودند، تحرير نمود در سنہ 1013 ھ" [1]

خط جو متن: مير صاحب شاھ عباس وٽان اڪبر جي خط جو جواب هن ريت آندو، جيڪو پڻ لفاظيءَ ۽ عبارت آرائيءَ تي مشتمل آهي:

"کتابت از جانب نواب اشرف اقدس ارفع همايون شاهي شاھ عباس مرحوم مغفور بہ جلال الدين اکبر پادشاه هند مصحوب مير محمد معصوم بکري از ايروان فرستاده شد:

بهترين فضلي کہ طوطيءِ ناطقہ در بوستان بدايع آفرينش و شکرستان مجامع دانش و بينش زبان بہ بيان آن آرايد، اظهار حمد و سپاس درگاه احديت و ذکر قعت و منقبت حضرت رسالت عليہ و آلہ افضل الصلوة والتحيتہ است، اما طي آن بيد ابر قصور الفاظ و عبارات و نقصان مجازات و استعارات اوليست، چہ در معرض اداي چنين مد عايي در آمدن خود را مورد توبيخ و عرضهٔ تشنيع ساختن است. لاجرم بحکم "العجز عن درک الادراک ادراک" عنان بکران انديشہ از قطع اين وادي حيرت افزا بجانب دعا کہ، بهترين هديهٔ دوستان بي رياست، انصراف داده بمراسم تهنيت نصرتي کہ از اثر اخلاص محبان و منسوبان آن آستانۂ ثريا مکان را رخ نموده، شرح فتوحاتي کہ بيمن همت اکسير خاصيت مخلص صافي طويت را روي داده، و بنا بر مقدمۂ کہ در ملاطفۂ سامي مندرج بود، اظهار آن موجب ابتهاج خاطر خورشيد انجلاءِ بندگان سپهر اعتلا خواهد بود ميپردازد، الحمدالله تعاليٰ و تقدس! کہ نهال آمال اولياء دولت بي زوال بہ ثمرۂ فتح و فيروزي بارور گُشتہ، مذاق جان چاشني گير حلاوت آن شده، سجدات شکر از صميم دل بتقديم رسيد. اميد کہ همواره اسباب سلطنت و کمراني و موجبات نصرت و کشورستاني در تزايد و تضاعف باد. و از ميامن الطاف الاهي و حسن ارتباط و التفات صوري و معنوي وارثي و مکتسبي حضرت عالم پناهي ازينجانب نيز

---

[1] بيت ۽ پورو ڪتبو ڪتبن جي باب ۾ ڏسڻ گهرجي.

شاهد هر مقصودي کہ در آیینۂ ضمیر محبت تاثیر پرتو جمال مي اندازد، با حسن وجوه آغوش مراد جلوگاه آن مي شود.

مصداق این مقال، فتح ولایت آذربایجان و قلاع آنست، تفصیل این اجمال آنکہ پر ضمیر خورشید نظیر ظاهر خواهد بود کہ، سلاطین روم بانواب علیسین آشیاني شاه بابا ام انارالله برهانہ ارکان مصالحہ و معاهده را بایمان استحکام داده بودند کہ نسلاً بعد نسل فیمابین مخالفت نبوده باشد و سلطان بایزید را با اولاد کہ از والہ خود سلطان سلیمان روي کردان ئشتہ بدین دود مان ملتجي شده بود بجهت ملاحظہ نقض عهد و پیمان بفرسنادهاي ایشان سپردند.

باوجود این مقدمات، بعد از سنوح قضیہ بندگان رضوان مکان، بمجرد في الجملہ اختلال احوال طوایف جلیلۂ قزلباش ایشان فرصت یافتہ متوجہ تسخیر آذر بایجان و شیروان گشتند و بعضي محال را کہ در آن ایام بنواب جنت بارگاه باز گذاشتہ بودند، بادیگر محال متصرف شدند، و چون از بارگاه صمدیت رجوع امر خطیر سلطنت بدین صادق العقیده شد، بواسطۂ رفاه حال خلایق و عبادالله قواعد عهد و پیمان بدستور مؤکد و مشید گشت، و قلعۂ نهاوند کہ درمیان ممالک محروسہ واقعست، در تصرف جماعت رومیہ بود، بنا بر تشیید مباني صلح و صلاح متعرض آن نشد، و هر چند بدیشان اعلام تخریب آن مینمود، اثري بجز اهمال و اغفال مشعر بر عدم صداقت و انتهاز فرصت-کہ شیمۂ ذمیمۂ آن طایفہ است- نمیشد. ناموس سلطنت متحمل این بار نشده، ایالت پناه شوکت دستگاه حسن خان حاکم همدآن رابحکم:

کاري کہ بعقل بر نیاید
دیوانگي در آن بباید

بتسخیر و تخریب آن مامور فرموده در اندک فرصتي مسخر شد، و بعد ازان عنان فیروزي عیان از اصفهان بعزم تسخیر ممالک فتح المسالک آذربایجان و مابقي الکاءِ مورثي معطوف داشتہ چهل روزه راه را در عرض نہ روز ایلغار کرده دارالسلطنۂ تبریز مضرب سرادقات اقبال

شد. و پاشاي انجاکه با لشکرِ گران برسر اکراد آن حوالي رفته بود. واقف گشته بارادهٔ آنکه خود را بقلعهٔ دارالسلطنهٔ مزبور تواند انداخت. بمقابل عساکر فیروزي مند درآمد. اسیر و دستگیر شد. و قریب بده هزار سوار از مخالفان طعمهٔ شمشیر غازیان شیر شکار گشت.

مومیابي همه دانند کرا خرج شود
هر کجاپشه به پهلو زدن آید با پیل

غازیان نصیري مش بمحاصرهٔ قلعهٔ مزبور مأمور شده در بیست روز آنچنان که قلعه را. مشحون بدو هزار توپ. و پنجهزار تفنگ. و صد هزار من باروط. و ده ساله آذوقه از هر جنسي. و دیگر آلات قلعه داري بود. بتحت تصرف درآوردند. و ازآنجا عازم قلعهٔ نخجوان و ایروان و سایر قلاع آذربایجان که همگي مملو از مردان کاري و اسباب قلعه داري بود. گشته. حکام و مستحفظان قلاع تاب صدمت و صولت نیاورده. جمیع قلاع را انداخته در قلعهٔ ایروان-که محکمترین حصون آن دیار در حصانت و متانت مشهور روزگار و مشتمل بر چهار قلعه و حصارست - اجتماع نمودند. دیو غیرور حصن دماغ پر شر و شور ایشان را مسخر ساخت. و بمحکمي حصار شان فریفته بوادي عصیان انداخت. وچون موضع مذکور در قدیم. سرحد ممالک محروسه بود. بعد از فتح آن تسخیر گنجه و شیروان باسهل وجوه میسرشد. رایات جلال بنصرت و اقبال در آنموضع نزول اجلال فرموده بمحاصره و تسخیر اشتغال نمود. و مدت هفتماه علي الا تصال استمال آلات جنگ و صدمات توپ و تفنگ در کار بود.

درین اثنا سیادت و امارت پناه. معتمدالخاقاني میر محمد معصوم خان ورود عزت نموده صفوت نامهٔ گرامي-که مخبر از فتوحات گونا گون بود-رسانید. ابواب شادماني بر وجنات احوال مخلص کشوده. تیمناً این معني را فتح الباب فتوحات دیگر دانست. آخرالامر:

چو دینم قوي بود و رایم درست
مدد بختم از غیر یزدان نجست

مستعیناً من الله. یورش نموده قلاع بیرون را جبراً قهراً مسخر

گردانيد. و جمع کثير از مخالفان بقتل رسيده. مابقي بقلعہ اندرون پناہ بردند. و در عرض ده روز باره و برج آن قلعۂ نيز بضرب توپ ويران شد. اهل قلعہ را چاره بجز طلب الامان نماند. از عالم مروت جبلي زلات ايشان بعفو مقرون گشتہ. بجان و مال امان يافتند. و اکثر ايشان در سلک ملازمان خاصہ منتظم شدند.

وبا آنکہ قريب سي هزار کس و ودوازده هزار اسب و هفتهزار شتر درين قلعہ محصور بود. بعد از فتح هنوز آذوقہ و مايحتاج چند سالہ داشتند. و سيادت پناه مشار اليہ کہ قامت قابليتش ازآرايش تعريف و توصيف مسعغني است. بديدۂ حقيقت بين مشاهده نموده. درحين تقبيل بساط گردون مساط بمسامع عليہ خواهد رسانيد. وچون از يمن توجہ و ارتباط حضرت عالم پناهي محب نيکخواه را اينچنين فتح. کہ هيچيک از سلاطين ايران را در هيچ قرن وزمان ميسر نشده. کہ از جماعت روميہ قلعۂ بجنگ و جدال توانند گرفت روي داده. سيادت پناه مومي اليہ را بجهت تبليغ اين اخبار مرخص ساختہ روانۂ آستان عرش نشان نمود.

مترصدست کہ پيو ستہ گلشن التفات و اتحاد را بزلال الفت وداد شاداب داشتہ. برجوع خدمات و اشارات محرک سلسلۂ يگانگي باشند.

حق سبحانہ و تعاليٰ ظلال ربوبيت را از وصمت زوال و تطرق عين الکمال مصون و محفوظ داراد. انہ رؤف بالعباد.

تمت بالخير!

هن خط مير موصوف لاءِ شاهہ عباس جيڪي تعريفي لفظ ڪتب آندا آهن، اهي قابل غور آهن ۽ انهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ مير معصوم پنهنجي دانشمنديءَ سان بادشاهہ جي دل ۾ ڪيڏو نہ وقار پيدا ڪيو هو ۽ اهوئي وقار سفارت جي بہ ڪاميابيءَ جو ضامن ٿيو.

باب اٺويهون

ايران کان واپسي-اڪبر جي وفات ۽ جهانگير جي تخت نشيني

دود مان گورگانيءَ جي روايت ۽ رواج مطابق اڪبر جي بادشاهت جا پويان سال پڻ مشڪلاتن ۽ مسئلن ۾ ڪٽيا. تخت- تاج جي هوس ۽ لالچ ۾ شهزادن جون هڪٻئي خلاف سازشون، درباري اميرن جي پارٽي بازي، باهمي اختلاف ۽ عداوتون، بغاوتون، ايراني ۽ توراني ڌڙي بازي، شاهي نسل سان پيوست تيل راجپوتن جي سياست- اِهي اُهي بنيادي مسئلا هئا، جڪي، هندستان اندر، همايون کان شروع ٿيا هئا ۽ پوئين هٿ نوڪئي معذور بادشاهه بهادر شاهه ظفر تائين هر بادشاهه جي شروعاتي ۽ آخري دؤر حيات ۾ دهرائبا ٿي رهيا.

همايون سان ڀائرن جو اختلاف، بغاوت ۽ ڪانئس ڇڄي ڌار ٿيڻ، اميرن جي بيوفائي ۽ باهمي ضد ۽ عناد، جهانگير جي خلاف سندس پنهنجي پٽ خسرو جي بغاوت، پوين ڏينهن ۾ ڪابل ويندي، جهانگير جي پنهنجي اميرن هٿان گرفتاري، نورجهان ۽ ياڻس ابوالحسن جو تخت نشينيءَ تي اختلاف، شهر يار ۽ شاهجهان لاءِ جدا جدا ڪوششون، شاهجهان جي پيءُ سان بغاوت، پڻس جي وفات جي خبر پهچائيندڙ قاصد کي ”خوش خبر خان“ جو خطاب ڏيئي، سهري ابوالحسن ڏانهن تخت جي سيني وارثن کي مارائي ڇڏڻ جو پيغام موڪلڻ ۽ ان تي عمل، آخري دؤر حيات ۾ شاهجهان جي پنهنجن پٽن ۾ خوني تصادم، ڏيئرن ۾ دشمني ۽ اميرن جو نفاق - اهي سيئي مسئلا عالم آشڪار آهن. عالمگير جو پيءُ کي جيئري ڪاٺ ۾ وجهي، تخت تي قبضو ڪري ويهڻ، طويل عمريءَ کان تنگ اچي تخت و تاج جي منتظر شهزادن جو سندس موت لاءِ بارگاه ايزديءَ ۾ دست بدعا رهڻ-اهي ۽ ازين قسم اهڙا ڪيئي واقعا آهن، جن جو تواتر ۽ تسلسل ”دودمان گورگانيءَ“ جي سموريءَ ايامڪاريءَ ۾ برابر قائم رهندو آيو. چنانچه اڪبر اعظم جهڙو عظيم ۽ قوي بادشاه پڻ پنهنجي آخري دؤر حيات ۾ اهڙين مشڪلاتن ۽ مصيبتن کان بچي نه سگهيو.

سندس تڪليفن جي ابتدا دستوري طرح پنهنجي گهر مان ئي ٿي. شهزادي سليم کي خطرو پيدا ٿيو ته پيءُ جو تخت سندس بجاءِ سندس پٽ

خسرو کي – جيڪو خان اعظم جو نياڻو ۽ راجا مانسنگ جو ڀاڻيجو هو – ملندو. هُن 1008 هه کان ئي بغاوت جو علم بلند ڪيو، ۽ پاڻ کي بادشاهه سڏائڻ شروع ڪيائين. اهو درد سر اڪبر لاءِ مرڻ گهڙيءَ تائين قائم رهيو. اڪبر جو ٻيو پٽ سلطان مراد ڪثرت شراب نوشيءَ، عياشيءَ ۽ اخلاقي ڪمزوريءَ سبب جوانيءَ ۾ (15-شوال 1007 هه /12- مئي 1599ع) دکن طرف جنگ هلندي مري ويو. جنهن جو سور بظاهر تہ اڪبر ظاهر ٿيڻ نہ ڏنو، ليڪن بهرصورت پيءُ جي حيثيت ۾، اهو ناسور اندر ئي اندر ڪيس نجهرائيندو رهيو. ٽيو جوان شهزادو سلطان دانيال، جنهن جي نالي پٺيان فاروقي سلطنت خانديش جو نالو مٽائي "دانديش" رکيو هئائين، سو پڻ ڦوهه جوانيءَ ۾ (20- ذي الحج 1012هه /20- اپريل 1604ع) فوت ٿي ويو. گويا ٻہ پٽ مري ويا، ٽيون پٽ- جيڪو تخت جو وارث هو ۽ پيرن فقيرن کان پني روتو هئائين-سو نہ فقط سندس مدمقابل بلڪ جان جو دشمن. گهر جو اهو حال هو. دربار جي اندر جيڪي سندس ساٿي سنگتي، هم نفس ۽ راز محرم هئا، جن کي "نورتن" سڏيو ٿي ويو، ۽ جيڪي ئي در حقيقت اڪبر جي سلطنت جا روح، جان، مان ۽ شان هئا، تن بہ هڪ هڪ ٿي، هي جهان ڇڏڻ شروع ڪيو. راجا بيربل (994هه) پهرين جدا ٿيو. توڏرمل چار سال کن انهيءَ کان پوءِ (998هه) فوت ٿيو. فيضي (9 صفر 1004هه /14- آڪٽوبر 1599ع) جو راهي ملڪ بقا ٿيو. اهي سڀ اڪبر جي خاص الخاص مصاحبين واريءَ مجلس ۽ محفل جا رڪن رڪين هئا، بلڪ بيجا نہ ٿيندو جيڪڏهن چئجي تہ اڪبر جي عظمت جو ڪارڻ ئي اهڙين شخصيتن جي موجودگي ۽ ساٿ سنگت هو. آخري ڌڪ اڪبر کي ابوالفضل جي جدائيءَ جو (4 - ربيع الاول 1011هه /12-آگسٽ 1602ع) لڳو. جيڪو شهزادي سليم (جهانگير) جي چرچ ۽ سازش تي نرسنگ راءَ بنديلہ جي هٿان قتل ٿي ويو. جنهن خبر پوڻ تي بادشاهه پنهنجي پڳ لاهي زمين تي اُڇلي ۽ زاروقطار ويهي رُنو – اڪبر هاڻي بلڪل تنها هو. ايڏي وڏي ملڪ ۽ ايڏي وسيع بادشاهت ۾ هڪ بہ اهڙي منزل ۽ مقام جو ماڻهو ڪونہ رهيو، جنهن کي هو پنهنجي معيار مطابق حال محرم چئي سگهي يا جليس ۽ هم نفس سمجهي سگهي.

انهيءَ پيءِ در پيءِ صدمن جو - جن اڪبر کي جهوري ۽ بيحال ڪري رکيو هو – سلسلو مير معصوم جي موجودگيءَ ۾ ئي شروع ٿي چڪو هو. شهزادي سليم جي بغاوت تہ انهيءَ وقت اوج تي هئي، جڏهن مير معصوم

بادشاھ سان گڏ آسير جي محاصري ۾ شريڪ ھو. دانيال ۽ ابوالفضل جو حادثو سندس غير حاضري ۾ ٿيو ھو. بهرحال جڏھن مير معصوم موٽي دارالسلطنت ۾ پهتو، ان وقت اڪبر تقريباً بيوس ۽ لاچار ٿي چڪو ھو. جلال الدين محمد اڪبر جو اگرچہ بظاھر جاه جلال تہ قائم ھو، ليڪن انهيءَ جلال ۾ اھا جان ڪانہ ھئي ۽ نہ اھو جمال موجود ھو، جيڪو انهيءَ شخص جو خاصو ھو. شهزادو سليم گرفتار ٿيو، پنهنجن جي وچ ۾ اچڻ سبب پيءُ پٽ ۾ صلح ٿيو، ۽ آخر ۾ بادشاھ عافيت ۽ مصلحت انهيءَ ۾ ڏٺي تہ پنهنجي جيئري سندس وليعهديءَ جو سرڪاري طرح اعلان ڪري، سندس خدشن کي دور ڪري. چنانچہ ھُن ائين ڪيو تہ سَهي، پر ھاڻي بادشاھ جي خود پنهنجي بادشاھت خواه صحت جو ڏينهن بہ لڙي چڪو ھو، نيرڙيءَ ٽيپهريءَ تي پاڇا اچي چڪا ھئا ۽ غروب اڪين ٿي ڏٺو.

مير جي آمد جو مذڪور: ٿي سگهي ٿو، بيا اسباب بہ ھجن، ليڪن ھڪ سبب اھو بہ آھي جو دربار ۽ دارالسلطنت جي انهيءَ صورتحال سبب — جنهن جو سرسري نقشو مٿي بيان ڪيو ويو — مير واري سفارت جي واپسيءَ جو ذڪر معمولي طرح بن سٽن ۾ ڪيو ويو آھي. سال 1013ھ جي آخري مهينن ۾ مير ايران کان موٽي آگري پهتو ھو، دربار ۾ انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو والي ميرزا غازي ترخان — جنهن لاءِ باغي ٿي وڃڻ جون رپورٽون پهتل ھيون— ابوالقاسم نمڪين ۽ سعيد خان چغتائيءَ سان گڏجي اچي پهتو ھو [1]. مير معصوم اگرچہ واپسيءَ تي سنڌ مان ٿيندو آيو ھوندو، ليڪن تفصيل سان وطن جو احوال، ميرزا غازيءَ يا مير ابوالقاسم نمڪين کان جيڪو انهيءَ زماني ۾ سيوھڻ جو جاگيردار ھو-ڪيس مليو ھوندو.

مير صاحب جي آمد جو ذڪر اڪبر نامہ جي تڪملہ نويس سال 49 جلوس (1013 ھ) ۾ ڪيو آھي، جيڪو 27 شوال 1013 ھ تي ختم ٿئي ٿو، جنهن مان ظاھر آھي تہ شوال جي مذڪوره تاريخ کان اڳ، جڏھن تہ اڃا 49 سال جلوسي ختم نہ ٿيو ھو، مير آگري ۾ پهچي چڪو ھو. اڪبر جي سلطنت جو پنجاھون سال 28 شوال 1013 ھ (11-مارچ، 1605ع) کان شروع ٿيو، جنهن ۾ اڪبر اوچتو پيچش ۽ اسهالن جي ڪر بيمار ٿي پيو، جيڪا بيماري آخر سندس موت جو سبب بڻي.

آگري جو قيام: اڪبر جي زندگيءَ جا آخري 6-7 مهينا مير معصوم

---

[1] ھن مسئلي ۾ منهنجو ڪتاب- "ميرزا غازي ترخان اور اس کي بزم آداب"-ڏسڻ گهرجي.

آگري ۾ ڪيئن گذاريا. بادشاهه ساڻس ڪهڙو سلوڪ ڪيو. هو آگري ۾ رهيو يا ٻاهر به ڪاڏنهن نڪتو، انهيءَ سلسلي ۾ ڪوبه اطلاع ڪونه آهي. بهرحال اڪبر انهيءَ پنجاهين سال جي وچ ڌاري اوچتو هڪ صدمي [1] سبب اسهالن ۾ مبتلا ٿي تاريخ (14 جمادي الاول 1014هه / 17 آڪٽوبر 1605ع) [2] جو 64 ورهن ۽ 11 مهينن جي ڄمار ۾ رات جي وقت فوت ٿيو. جهانگير جي ذهني ڪشمڪش ۽ مزاجي بي اعتماديءَ جي ڪيفيت ختم ٿي. رسم موجب هفتو پيءُ جو سرڪاري پيماني تي سوڳ ڪري 20 جمادي الثاني 1014هه / 24 آڪٽوبر 1605ع جو "نور الدين محمد جهانگير بادشاهه غازي" جي نالي سان هندستان جي مغل سلطنت جي چوٿين بادشاهه جي حيثيت ۾ تخت تي ويٺو.

مير معصوم جي ڪڍيل تاريخ: مير معصوم تخت نشينيءَ جي وقت موجود هو ۽ حسب دستور هن نئين بادشاهه جي تخت نشينيءَ جي تاريخ ڪڍي، جيڪا آگري قلعي جي دهلي دروازي تي ڪتبي جي صورت ۾ موجود آهي:

(1) شاهِ جهان چون گرفت جاي بتختِ شرف
تخت ز رفعت نهاد، بر زسر چرخ پا
(2) دست دعا بر کشاد، پير فلک از نشاط
گفت که: بادا مدام حکم تو فرمان روا
(3) خواست که نامي کند سال جلوسش رقم
بود در آندم لبش پر زثنا (و دعا)
(4) ميل دو چشم حسوديک الفش کرد و گفت
باد جهان بادشاه شاه جهانگير ما
قايل و راقم محمد معصوم البکري [3]

اهڙيءَ ريت مير معصوم همايون جي ڏينهن ۾ هن دنيا اندر آيو، اڪبر جو زمانو سرڪاري ملازمت ۾ گذاري، ٽئين چغتائي بادشاهه جهانگير جي دؤر ۾ داخل ٿيو.

---

[1] ڏسو بلاخمن، ص 520-521. تزک، لولڪشور، 16-17
[2] ڏسو بلاخمن، ص 222. سمٿ، ص 337
[3] ڊاڪٽر عبدالله چغتائيءَ جي نقل تان ورتل، ۽ آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا، 1871-72ع، ص ص 115-112.

باب ويهون

بکر واپسي

جهانگير پيءِ سان بغاوت جي جيڪا روايت قائم ڪئي، سان تخت نشين ٿيندي شرط ڪيس بہ آڏو آئي. پرنس خسرو پنهنجي ڏاڏي جي زندگيءَ ۾ پنهنجي سَهري خانِ اعظم ڪوڪہ ۽ پنهنجي مامي راجا مانسنگ جي مرضيءَ ۽ منشا مطابق اڪبر کان پوءِ تخت نشين ٿيڻ جا خواب ڏسي رهيو هو، تنهن پيءُ کي تخت نشين ٿيندو ڏسي، کلم کلا بغاوت شروع ڪري ڏني.

جهانگير 20 جمادي الثاني 1014هہ (24-آڪٽوبر 1605ع) جو تخت نشين ٿيو. اجا تخت نشينيءَ جا روايتي مراسم ختم ٿيا ئي ڪين هئا، تہ 8- ذي الحج 1014 هہ (6-اپريل 1606ع) جو خسرو آگري مان فرار ٿي، پنجاب طرف روانو ٿيو. اهڙيءَ طرح جهانگير جي گهر ۾ گهوٽالو پئجي ويو ۽ سندس خاص مصاحبن جو سمورو توجهہ انهيءَ طرف ٿي ويو. تنهنڪري تاريخ جو قلم پڻ انهيءَ سلسلي ۾ روان دوان ٿيو. اهوئي ڪارڻ آهي، جو جهانگير تخت تي ويهڻ بعد جيڪڏهن مير معصوم جي سلسلي ۾ ڪو حڪم ڪيو تہ انهيءَ جي نوعيت جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي، اگرچہ "تزڪ" ۾ سنڌ جي ٻن اميرن متعلق هن جيڪي حڪم ڪيا، انهن جو ذڪر ملي ٿو.

مير ابوالقاسم نمڪين، جيڪو اڪبر جي وفات کان اڳ حڪم پٽاندر ميرزا غازي ترخان کي ٺٽي مان وٺي اچي دربار ۾ پهتو هو، يا ميرزا غازي جيڪو تخت نشينيءَ وقت موجود هو، انهن جي لاءِ جهانگير جيڪي ڪجهہ حڪم ڪديا، انهن جو مذڪور آيو آهي، ليڪن مير معصوم جيڪو يقيناً سندس تخت نشينيءَ وقت دارالسلطنت ۾ موجود هو، انهيءَ جي متعلق جهانگير ڪجهہ ڪونہ لکيو آهي، حالانڪ سندس والد جي قديم ۽ اهم اميرن مان هو ۽ تازو ايران جي سفارت تان ڪاميابيءَ سان واپس ٿيو هو.

اڪبر نامہ جي تڪملہ نويس مير نمڪين ۽ ميرزا غازيءَ جي شاهي حضور ۾ بازيابيءَ ۽ انعام ملڻ جو مذڪور آندو آهي [1]، ليڪن مير معصوم

---

[1] (سال 50 اڪبري 1013هہ) چهار دهم مهرماه الـهي سعيد خان با پور خود و ابوالقاسم نمڪين ملازمت نمود و ميرزا غازي پور ميرزا جاني ترخان از تتہ آمده جبين بسجود آستان اقبال نوراني ساخت و گزيده پيشڪش بہ نذرانہ گزرانيد. هيژدهم بہ ميرزا غازي و ابوالبقا اوزبڪ گوهر مرصع و بہ عابدي خواجہ جمدهر مرحمت شد. (اڪبرنامہ 3: 839)

جي سلسلي ۾ فقط ايران کان پهچڻ جو اطلاع درج ڪري خاموش ٿي ويو.

امين الملڪي: مير معصوم کي "امين الملڪ" جي خطاب سان سڀ کان پهرين اڪبر پنهنجي خط ۾ ياد ڪيو آهي. جهانگير جي دؤر ۾ پهريون اطلاع جيسلمير جي ٻن ڪتبن مان ملي ٿو، جن ۾ ڪيس انهيءَ خطاب يا عهدي سان ياد ڪيو ويو آهي. جيسلمير جي گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي عمارت تي هينئون ڪتبو آهي:

(1) اين تازه بنا چو مير معصوم نهاد

چرخ فلڪش ديد و برو تحسين گفت

هنگام بنا چو خلق ڪردند دعا

از هر طرفي خيل ملڪ آمين! گفت

(2) چون بود ز سنگ، سال بنيادش عقل

بنياد نمود خانۀ سنگين—گفت

(3) نواب سيادت پناه ابوي ام امير محمد معصوم البڪري النامي المخاطب بہ امين الملڪ بجهت يادگار اين عمارت بنا فرموده 1014 ھ.

ساڳيءَ ئي عمارت تي ٻيو هي ڪتبو آهي:

(1) نواب سيادت و

(2) نقابت پناه ابوي ام

(3) امير محمد معصوم بکري

(4) المتخلص بالنامي و

(5) المخاطب بہ امين الملڪ

(6) اين سر منزل بجهة

(7) آسايش خلايق بنا نمود

(8) حرره العبد

(9) مير بزرگ

(10) 1014 ھ

انهن ذريعن بعد پهريون ڪتابي اطلاع "ذخيرة الخوانين" جي مصنف ڏنو آهي، جيڪو بکر جو رهاڪو هو ۽ انهيءَ گهراڻي سان اُٺي وِيني پڻ هيس. ليڪن سندس اطلاع بنيادي طرح غلط آهي. لکي ٿو:

باب ويهون

بکر واپسي

جھانگير پيءُ سان بغاوت جي جيڪا روايت قائم ڪئي، سان تخت نشين ٿيندي شرط ڪيس بہ آڏو آئي. پٽس خسرو پنھنجي ڏاڏي جي زندگيءَ ۾ پنھنجي سَهري خانِ اعظم ڪوڪہ ۽ پنھنجي مامي راجا مانسنگ جي مرضيءَ ۽ منشا مطابق اڪبر کان پوءِ تخت نشين ٿيڻ جا خواب ڏسي رهيو هو. تنھن پيءُ کي تخت نشين ٿيندو ڏسي، کلم کلا بغاوت شروع ڪري ڏني.

جھانگير 20 جمادي الثاني 1014هہ (24-آڪٽوبر 1605ع) جو تخت نشين ٿيو. اجا تخت نشينيءَ جا روايتي مراسم ختم ٿيا ئي ڪين هئا، تہ 8- ذي الحج 1014 هہ (6-اپريل 1606ع) جو خسرو آگري مان فرار ٿي، پنجاب طرف روانو ٿيو. اهڙيءَ طرح جھانگير جي گھر ۾ گھوٽالو پئجي ويو ۽ سندس خاص مصاحبن جو سمورو توجهہ انهيءَ طرف ٿي ويو. تنھنڪري تاريخ جو قلم پڻ انهيءَ سلسلي ۾ روان دوان ٿيو. اهوئي ڪارڻ آهي، جو جھانگير تخت تي ويهڻ بعد جيڪڏهن مير معصوم جي سلسلي ۾ ڪو حڪم ڪيو تہ انهيءَ جي نوعيت جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي، اگرچہ "تزڪ" ۾ سنڌ جي ٻن اميرن متعلق هن جيڪي حڪم ڪيا، انهن جو ذڪر ملي ٿو.

مير ابوالقاسم نمڪين، جيڪو اڪبر جي وفات کان اڳ حڪم پٽاندر ميرزا غازي ترخان کي نٽي مان وٺي اچي دربار ۾ پھتو هو، يا ميرزا غازي جيڪو تخت نشينيءَ وقت موجود هو، انهن جي لاءِ جھانگير جيڪي ڪجھہ حڪم ڪديا، انهن جو مذڪور آيو آهي، ليڪن مير معصوم جيڪو يقيناً سندس تخت نشينيءَ وقت دارالسلطنت ۾ موجود هو، انهيءَ جي متعلق جھانگير ڪجھہ ڪونہ لکيو آهي، حالانڪ سندس والد جي قديم ۽ اهم اميرن مان هو ۽ تازو ايران جي سفارت تان ڪاميابيءَ سان واپس ٿيو هو.

اڪبر نامہ جي تڪملہ نويس مير نمڪين ۽ ميرزا غازيءَ جي شاهي حضور ۾ بازيابيءَ ۽ انعام ملڻ جو مذڪور آندو آهي [1]، ليڪن مير معصوم

---

[1] (سال 50 اڪبري 1013هہ) چهار دهم مهرماه الـٰهي سعيد خان با پور خود و ابوالقاسم نمڪين ملازمت نمود و ميرزا غازي پور ميرزا جاني ترخان از تتہ آمده جبين بسجود آستان اقبال نوراني ساخت و گزيده پيشڪش بہ نذرانہ گزرانيد. هيٿردهم بہ ميرزا غازي و ابوالبقا اوزبڪ گوهر مرصع و بہ عابدي خواجہ جمدهر مرحمت شد. (اڪبرنامہ، 3: 839)

قايل و کاتبہ محمد معصوم النامي والبکري

تحرير في شهر رمضان 1014 هہ"[1]

انهيءَ ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو تہ مير معصوم جهانگير جي تخت نشينيءَ (جمادي الثاني 1014 هہ) کان پوءِ پنهنجي وطن وريو. تخت نشينيءَ جي موقعي تي موجود هو، ليڪن ڪنهن بہ انعام اڪرام، منصب يا تقرر جو جهانگير يا ٻئي مورخ ذڪر ڪونہ ڪيو آهي.

مير صاحب ڪم وبيش 70-71 سالن جي ويجهو اچي چڪو هو. اڪبر بادشاهہ، جنهن جي دور ۾ هن اميري ماڻي ۽ جواني گذاري، سو لاڏاڻو ڪري چڪو، هاڻي نئون بادشاهہ ۽ نئون زمانو هو، پاڻ مير صاحب بہ ٻاهر رهي ملازمت ڪرڻ جهڙو ڪونہ هو، تنهنڪري جهانگير جي تخت نشينيءَ بعد بہ مهينا ڪن دار السلطنت ۾ رهيو ان کان پوءِ رمضان ۾ روانو ٿي واٽ تي يادگاري ڪتبا هڻندو سوانح نگارن لاءِ آساني ڪندو بکر هليو آيو، جيئن حياتيءَ جا باقي ڏينهن آرام ۽ آسايش سان پنهنجي وطن ۾ پنهنجي مائٽن ۽ دوستن جي وچ ۾ بسر ڪري حياتيءَ جا باقي ڏينهن پورا ڪري.

---

[1] "آثار اڪبري" يعني تاريخ فتح پور سيڪري، از: محمد سعيد مارهروي، ص. 41-42. آگره، 1324هہ / 1915ع. سليمہ سلطان بيگم، پهريون بيرم خان جي نڪاح ۾ هئي، پوءِ اڪبر شادي ڪئي، اهو انهيءَ بيگم جو باغ هو. پاڻ بہ انهيءَ ۾ دفن ٿي. باغ ۽ مدفن ٻئي ڊهي نابود ٿي ويا آهن. اها جاءِ "باغ شاهي" جي نالي سان سڏجي ٿي. آگري کان مدهاڪر 12 ميلن تي آهي. مسجد جنهن تي ڪتبو آهي، انهيءَ جي سائيز 42x 23 انچ آهي، صحن سمي اراضي 59x 42 فوٽ آهي. انهيءَ جي ٽنيي تي اهو ڪتبو آهي. جهانگير جي دور ۾ بيگم جو انتقال ٿيو ۽ سندس حڪم موجب اُتي دفن ٿي، جنهن جو ذڪر هن "تزڪ" ۾ ڪيو آهي. (تزڪ، نولڪشور، ص. 114.)

باب ايڪيهون

وفات

مير معصوم جي وفات جي سلسلي ۾ پهرين مبهم ڪتابي اطلاع "ذخيرة الخوانين" جي مصنف هنن لفظن ۾ ڏنو آهي:

"در سال 1015 هه از هند بوطن رسيده داعيءِ حق رالبيک اجابت کرد..." (1)

انهيءَ جو نقل ماثر الامرا جي مصنف تقريباً ساڳين لفظن ۾ هن طرح ڪيو:

"در سنه يک هزار پانزده از بارگاه جنت مکاني بعنوان امين الملکي بـه بهکر رفتہ وديعت حيات سپرد" (2)

بين تذڪره (3) نويسن ماثرالامرا جي تقليد ۾ وفات جو سال 1015هه لکي ڇڏيو، جهڙوڪ: نتائج الافڪار، گل رعنا، انيس العاشقين، نشتر عشق ۽ شمع انجمن وغيره. اهي تذڪرا هڪبئي تان نقل ڪندا رهيا آهن. فقط "روز روشن" جي مصنف غالباً "آفتاب عالمتاب" جي تقليد ۾ (4) سندس وفات جو سال 1019 هه ڏنو آهي. لکي ٿو:

"...ودر سنہ تسبع عشر و الف (1019هه) رخصت حاصل کرده بوطن رفت و همان سال در آنجا بجوار رحمت ايزدي پيوست" (5)

انهيءَ عبارت کان پوءِ تاريخ جو هيءُ مصرع ڏنو اتائين:

---

(1) ذخيره 1: ص. 204.

(2) ماثر 3: ص. 327.

(3) انهن تذڪرن جون عبارتون هن ريت آهن:

گل رعنا: درسنه خمس عشر و الف از بارگاه جهانگير رخصت گرفتہ بعنوان امين الملکي بوطن خود بکر رفت و در همان سال آنجا وديعت حيات سپرد" (خطي)

انيس العاشقين: وفات مير در سنہ 1015هه يک هزار و پانزده اتفاق افتاده..."(خطي)

نشتر عشق: آخر سني در سنۂ يک هزار پانزده از درگاه جهانگيري رخصت حاصل کرده در وطن خود بہ بهکر آمدو بهمان سال در گذشت..." (خطي)

نتائج الافڪار: ... در سنہ 1015هه خمس و عشر و الف از پيشگاه جهانگيري بتقرب امين الملکي دستوري يافتہ بوطن خود شتافت و در همان سال بسفر آخرت پر داخت..." (مطبوعہ)

شمع انجمن: ...درسنہ 1015 هه دربهکربمرد..." (مطبوعہ. ص. 466.)

(4) مضمون، شمس الله قادري: رسالہ تاريخ جنوري 1929ع

(5) ص. 679.

بوده نامي صاحب ملک سخن (1019 ھ).

انهيءَ تاريخي مصرع جي غير صحيح اندارج جي سببان ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم قبر تي، اُڪريل مصرع کي غلط سمجهي [1]، مير جي وفات جو سال 1019ھ قبول ڪيو. "بود" ۽ "بوده" جو قصو ڇيڙي، اهو مفروضو قائم ڪيو ويو آهي. مولانا شفيع لاهوريءَ سڀ کان پهريون "روز روشن" جي مصرع کي صحيح سمجهي پنهنجي مقالي ۾ درج ڪيو [2]. جنهن کي پنهنجي تائيد ۾ ڊاڪٽر صاحب پڻ آندو آهي. ٻن بزرگ محققن کان اها سهو تعجب انگيز آهي. قبر ٻنهي پاڻ ڏٺي، جنهن تي تاريخ جو مصرع بلڪل روشن، صاف ۽ واضع موجود آهي، فني لحاظ سان پڻ مصرع ۾ ڪو سقم موجود نہ آهي.

وفات جي تاريخ ۽ سال: جيئن گذريل باب ۾ ذڪر ڪيو ويو، مير صاحب اڳري کان رمضان 1014ھ ۾ موٽيو ۽ ساڳئي مهيني ۾ ٻڪوٽ پهچي ويو. اهو سفر نہ فقط دارالسلطنت جو سندس آخري سفر هو بلڪ مير صاحب جي زندگيءَ جو پڻ پويون سفر ثابت ٿيو. ۽ ٻڪوٽ پهچڻ شرط معلوم ٿئي ٿو تہ ڪنهن اوچتيءَ بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي پيو، جنهنڪري ٻن مهينن کان پوءِ رخت حيات ٻڌي، اڳئين جهان ڏانهن راهي ٿيو.

مير صاحب جي قبر جي پيرانديءَ کان لوڙهہ تي هيٺان تاريخي شعر بلڪل صاف ۽ خوش خط اڄ بہ ائين لڳن ٿا ڄڻ ڪالهہ ڪنهن اُڪيريا آهن:

مير معصوم، آن مہِ برج شرف
آفتاب شرع و دين، فخرِ زمن
روز جمعہ، سادس ذي الحج گشت
عازم جنت بامرِ ذوالمنن
سال فوتش از خرد جستم، بگفت:
بود نامي، صاحب ملک سخن

انهيءَ قطعہ مطابق مير صاحب رمضان ۾ ٻڪوٽ پهتو، ٻہ مهينا مس رهيو، جمع ڏينهن 6-ذي الحج 1014 ھ (4- اپريل 1606ع) جو سندس انتقال ٿيو. اها

[1] ڏسو مقدمو معصومي، (يز) ڊاڪٽر صاحب جو خيال آهي تہ دال ساڪن هجڻ گهرجي، تنهنڪري قبر تي اُڪريل مصرعہ غلط آهي؟

[2] اورينٽل ڪاليج ميگزن، آگسٽ 1937ع.

تاريخ سندس فرزند مير بزرگ جي تصنيف ڪيل آهي- جيئن منهنجي مرحوم دوست احسن ڪربلائيءَ حيدرآباد جي ٽالپرن واري شاهي ڪتبخاني جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته "(مون) پاڻ مير معصوم جو ديوان سندس شخصي نسخو ڏٺو جنهن تي مير صاحب جي هٿ اکرين هيءَ عبارت هئي:

"ايــن ڪتــاب حــق ملڪــ ميــر معصــوم ترمــذي قنــذاري غــره شوال 1012 هجري — راقم معصوم بکري".

انهيءَ نسخي تي مير بزرگ جي هٿ اکرين هيٺين عبارت هئي:

"(1) تاريخ وفات حسرت آيات

(2) مرحوم مغفور جناب مغفرت مآب حضرت قبلہ و ڪعبہ من مير معصوم ترمذي بکري عليــه رحمــة و الغفران تـاريخ ششـم ذي الحـج 1014 هجري يوم جمع وقت هفت ساعت صبح ازين جهان فاني بعـالم جاوداني رحلت فرمودن د"

انهيءَ عبارت بعد مٿي درج ڪيل قطعو ڏنو ويو آهي، ۽ آخر ۾ آهي:

"راقـم المصنف مير بـزرگ بتـاريخ پـانزدهم ذوي الحـج 1014 هـ" اها عبارت مرحوم ڪربلائيءَ پنهنجـي مضمـون ۾ نقـل ڪئـي آهـي [1]، جنهـن ڪـي لفظ بلفظ هتي ڏنـو ويو وجي. ممڪـن آهي عبـارت جي املا ۾ ڪـي معمولـي غلطيون يا ڦير گهير ٿي ويئي هجي. بهر صورت انهـيءَ عبـارت بعـد انهـيءَ ۾ شڪ جي گنجايش باقي نٿي رهي تہ:

(الف) مزار تي درج ٿيل ڪتبو، سال ۽ مهينو ۽ ڏينهـن اهوئـي آهي جيڪو ديوان تي ڏنو ويو.

(ب) ڪربلائيءَ صاحب جي لکت مطابق تاريخ مير بـزرگ جي تصنيف ٿيل آهي، جنهن ڪـي هـن وفـات کـان ڏهـ ڏينهـن پـوءِ تصنيـف ڪري ديوان تي، جيڪو مير معصـوم جـو پنهنجـو ۽ خانداني نسـخو هو، لکي ڇڏيو.

(ج) وفات جمعي ڏينهن ستين بجي صبح جو ٿي.

عمر: مير صاحب جي خانداني روايت تـي اعتمـاد ڪنـدي، جيڪڏهن سندس تولد 944 هہ ۾ فرض ڪجي ٿو، تہ وفات وقت سندس عمر ستر ورهيہ ٿئي ٿي، پر

[1] نيئن زندگيءَ، فيبروري 1954ع ص. 33.

جيڪڏهن تقي ڪاشيءَ جي بيان کي ڏسندي 1012هه ۾ مير صاحب کي 60 ورهين جو شمار ڪجي، ته ان صورت ۾ هن 62-63 ورهين جي ڄمار ۾ هيءُ جهان ڇڏيو.

بهر صورت هندستان مان موٽي اچڻ شرط يقينن ڪنهن اوچتيءَ بيماريءَ ۾ سندس پڄاڻي ٿي، جيڪا ڳالهه پنهنجي جاءِ تي واقعي تعجب خيز آهي ۽ انهيءَ ڪري ئي مولوي شفيع ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي 1015 هه واري سال تي باور نه ڪندي، پاڻ تو 1019 هه واري سال کي ترجيح ڏني.

ميرمرحوم جو آبائي قبرستان اڳ ئي سکر ۾ نهايت پر فضا مقام ۽ نظاري واريءَ جاءِ تي موجود هو، جتي هو پنهنجي والد جي پاسي ۾ دفن ٿيو.

مير صاحب جي وفات تي سنڌ جي ذهني ۽ ثقافتي تاريخ جو هڪ پرپور باب ختم ٿيو. اهو سٺ ستر ورهين جو (944-1014 هه) طويل عرصو هر لحاظ سان سنڌ - هند خواهه ايران ۽ ماورالنهر جي سياسي تاريخ لاءِ اهم ۽ وڏيءَ اٿل پٿل جو هو. هندوستان جي تاريخ ۾ سوري (947-962 هه) ۽ مغلن جي ڪشمڪش رهي، همايون ايران ڏانهن فرار ٿي ويو. ڪجهه سالن بعد (962هه) موٽي آيو. اڪبر سنڌ ۾ ڄائو (949 هه). تخت نشين ٿيو (963هه). فوت ٿيو ۽ جهانگير سندس جانشين ٿيو. افغانستان اندر مختلف حصن مٿان جدا جدا قبضا ٿيندا رهيا ۽ قابض بدلبا رهيا. ايران ۾ به وڏا بادشاهه تخت نشين ٿيا. طهماسپ اول (30-984 هه) جنهن همايون کي پناهه ڏني ۽ شاهه عباس اول (996-1038 هه) جنهن ايران ۾ ڌارين جا قبضا ڇڏائي يڪجهتي آڻي ملڪ متحد ڪيو. هند جي مغل حڪومت ۽ سندس درميان تعلقات ڪشيدا هئا، جن کي مير معصوم وجي درست ڪيو. ماورا النهر ۾ 940 کان 1007هه تائين شيباني خاندان جا (9) خان تخت تي ويٺا، جن مان عبدالله خان ثاني (991-1006هه) اهم بادشاهه ٿيو، جنهن خراسان، افغانستان ۽ مغل سرحدن جي سياست تي وڏو ڪردار ادا ڪيو ۽ اڪبر خواه شاهه عباس جي درميان تعلقات تي اثرانداز رهيو. هندوستان م اڪبر پنهنجي سلطنت جون حدون وڌايون، جن جي توسيع ۾ مير معصوم شريڪ رهيو. مثلاً بنگال، گجرات، خانديش وغيره طرف مير معصوم سيني جنگين ۾ شريڪ هيو. الغرض مير صاحب انهيءَ ستر ساله تاريخ جو هڪ مکيه ڪردار هو، جنهن کي تاريخ ڪنهن به صورت ۾ نظر انداز ڪري نٿي سگهي.[1]

---

[1] (ڪراچي، 15-7-1978ع)

باب ٻاويھون

خانگي زندگي، سيرت ۽ ڪردار

مير معصوم جي هلت چلت، زندگيءَ جي روش ۽ سندس مشغولين مان پيا جنهن طور طريقي سان هُن پنهنجو وقت گذاريو. انهيءَ منجهان ظاهر آهي تہ پاڻ نهايت اوچي اخلاق ۽ اعليٰ ڪردار جو انسان هو. همدردي، خوش خلقي، خوش وضعي، خدا ترسي، زهد، عبادت گذاري، پرهيز گاري، علم دوستي ۽ چڱن ماڻهن سان صحبت ۽ سنگت. سندس ڪردار جون خاص وصفون ۽ علامتون هيون. سيني سوانح نگارن سندس انهن اوصافن جي واکاڻ ۽ ساراهہ ڪئي آهي. تقي ڪاشيءَ کيس "انساني صورت ۾ ملائڪ" سڏيو آهي.

معاصر ۽ مقامي مورخن جي راءِ: نظام الدين احمد، جيڪو سندس ابتدائي زندگيءَ جو ساٿي ۽ سرپرست هو، تنهن سندس "پرهيزگار ۽ متقيءَ" هجڻ جي تعريف ڪئي آهي ۽ چوي ٿو تہ سالن تائين ساڻس سندس ساٿ سنگت رهيو [1]. جهانگير بادشاهہ پنهنجي نالي ۾ مطربي سمرقنديءَ کي تذڪرو "تبرڪ طور" پنهنجي تذڪري ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ڏنو، تنهن ۾ بہ هُن ساڳيءَ نظام الدين واريءَ عبارت جو اعادو ڪيو آهي [2]. ملان عبدالقادر بدايوني، پنهنجي دور جو متعصب ۽ نڪر مُلا، سخت گير ۽ تنگ دل مؤرخ آهي. اڪبر جي سموري دور تي ناراض ۽ گهڻو ڪري سيني اميرن ۽ قابل ذڪر ماڻهن کان ناراض ۽ نالان آهي. مير معصوم جي سلامت طبعي ۽ پسنديده روش جو اهو وڏي ۾ وڏو ڪمال آهي، جو اهڙي تنگ مزاج ۽ تنگ حوصلي شخص سان سندس مراسم دوستانہ، نهايت خوشگوار ۽ استوار هئا. ملان صاحب سندس اخلاق، درويش صفتيءَ، انساني فضيلت، ديانتداريءَ، سخاوت، شجاعت، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ مان مطمئن، اُنهن اوصافن جو معترف ۽ انهن متعلق رطب اللسان آهي.[3] اهڙي مؤرخ جو سرٽيفڪيٽ مير معصوم

---

[1] طبقات: ...جوانيست بصلاح و تقويٰ آراستہ...(2: 500.)

[2] تذڪرة الشعرا، ص 15.

[3] ...با اخلاق درويشانہ متخلف و بفضائل و ڪمالات انساني متصف و بہ ديانت و امانت و شجاعت و سخاوت مشهور...بصلاح و تقويٰ و ورد و نماز و تلاوت مقيد است..." (بدايوني 3: 364.)

جي انساني ڪمال جي انتها جو يقيناً دليل سمجهڻ گهرجي.

تقي ڪاشيءَ جو قول: انهن مقامي مصنفن کان سواءِ، جن مير معصوم کي ڏٺو، ساڻس محفل ۽ مجلس ڪئي، انهن ۾ چوٿون تذڪره نويس هڪ غير هندي يعني تقي ڪاشي آهي، جنهن ڪاشان ۾ ساڻس ملڻ بعد، سندس شخصيت کان متاثر ٿي، قلم کنيو. جيڪي هُن لکيو آهي، انهيءَ مان جيڪڏهن لفظن جي سينگار ۽ عبارت جي ناٽ کي ڇڏي، حاصل مطلب کي ونجي، ته مير صاحب جي شخصيت هن طرح سامهون اچي ٿي--

- ❖ مير معصوم بکر جي عظيم ۽ اشراف ساداتن مان هو.
- ❖ سڄي هندستان جي اڪابر فاضلن منجهان سندس شمار ٿيو ٿي.
- ❖ ايران ۽ توران اندر سندس جهڙو اخلاق ۾ اُچو، طبيعت ۾ شاندار، مان ۽ سومان ۾ اعليٰ امير ملڻ ممڪن ڪونه هو.
- ❖ سندس خوش اخلاقيءَ، فضيلت، شفقت ۽ رحمدليءَ جي هاڪ عام خاص ۾ مشهور ۽ معروف هئي.
- ❖ صفائيءَ، پاڪيزگيءَ، تقويٰ، پرهيزگاريءَ، طاعت ۽ عبادت گذاريءَ جي ڪثرت ۾ جهڙس شايد ئي ڪو ٻيو هوندو.
- ❖ فرائض ۽ سنتن جي پابندي، نماز باجماعت ادا ڪرڻ جي عادت ابتدا کان آخر تائين، جڏهن ته سندس عمر ڪاشان ۾ پهچڻ وقت 60 ورهيه هئي، قائم رهي. ڏينهن رات جا نفل ۽ تهجد ڪڏهن قضا ڪونه ٿيس.
- ❖ بکر جي جامع مسجد ۾—جيڪا پاڻ نهايت شان شوڪت سان نهرائي اتائين—پابنديءَ سان پنج وقتي نماز باجماعت ادا ڪندو آهي، انهيءَ ڪري سندس سيئي متعلقين ۽ احباب به لازمي طرح مسجد ۾ حاضر رهندا آهن.
- ❖ بهادريءَ، شهسواريءَ، ترڻ ۽ تير هڻڻ ۾ سندس ثاني شريڪ مشڪل ملندو.
- ❖ فهم، فراست، عقل، سليقي ۽ معامله فهميءَ ۾ يگانهٔ روزگار هو.
- ❖ شعر و سخن يا ذوق جي لحاظ سان سيني شاعرن جو اڳواڻ چئجي ته هوند بيجا نه ٿيندو. خراسان ۽ عراق تائين سندس فن ۽ ڪمال جا متعرف موجود آهن.

❖ پنج مثنويون ڇيون اتائين، جن مان ”راي و صورت“ ليليٰ مجنون جي بحر ۾ ۽ ”حسن و ناز“ يوسف زليخا جي وزن تي آهي. انهن ٻنهي ۾ خيال جي لطافت ۽ معنيٰ آفرينيءَ جو ڪمال ڪري ڏيکاريو اٿائين. هندستان جا سخن شناس ۽ خراسان جا نڪته سنج هن راءِ تي متفق آهن ته انهن ٻنهي ڪتابن جي اڪثر حصن ۾ پاڻ مولانا جاميءَ کان گوءِ کڻي ويو.

ايران ۾ مير معصوم جيڪو سفر ڪيو، انهيءَ جي روئداد يا انهيءَ متعلق عام پيدا ٿيل احساسات، هن لکيا آهن، جن مان پڻ مير صاحب جي زمانه شناسي، شان شوڪت ۽ سندس غير معمولي ذهانت، معامله فهمي ۽ شخصيت جو اندازو ٿئي ٿو—

❖ ايران ۾ نهايت شان سان آيو، هزار سپاهي سوار ۽ پيادا سندس خدمت ۾ هئا.

❖ جنهن شهر ۾ پهتو ٿي، اتي جي سرڪاري اميرن ۾ ڪامورن، غير سرڪاري بزرگن ۽ اهم ماڻهن نهايت خوشدليءَ سان سندس استقبال ڪيو ٿي. پاڻ سفر جي صعوبت ۽ ڪلفت کي پاسي رکي، سڀني سان نهايت وقار، تمڪنت، تحمل ۽ از حد خوش اخلاقيءَ سان ملندو رهيو ٿي.

❖ دستور مطابق هر شهر جي معزز ماڻهن سندس خدمت ۾ سوغاتون، سوکڙيون ۽ دعوتون آنديون ٿي، ليڪن پاڻ ڪابه شيءِ قبول ڪانه ٿي ڪيائين—جيتوڻيڪ انهيءَ سموري ڪٽڪ تي، جيڪو ساڻس گڏ هو، سندس زبردست خرچ ٿي رهيو هو، جيڪو هن شخصي طرح برداشت ڪيو ٿي.

❖ بين جا تحفا قبول ڪرڻ جي بجاءِ، هو اُلٽو هر ملاقاتيءَ کي انهيءَ جي حيثيت ۽ منصب کي لحاظ ۾ رکي، هزان ڪانه ڪا سوغات ڏيئي ۽ هر هڪ تي مختلف قسم جا احسان ڪري، سڀ کي پنهنجو گرويدو ڪندو ٿي رهيو. لٽو، ڀراڻي، سوکڙي، نشاني، مطلب ته جيڪو وٽس آيو ٿي، سو خالي هٿين ڪونه ٿي وريو.

تقي ڪاشيءَ پنهنجي ذاتي ملاقات جو تاثر هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

”چون بدار المومنين کاشان رسيد، مسود اين اوراق را شرف

ملاقات آنحضرت دست داد. و صحبت کيميا اثر آن مهبط فيوضات رباني افتاد. ملکي ديدم بصورت شخصي مصور و عالمي در تحت همت ذاتي مسخر."

سندس ڳالهه ٻولهه، گفتگو ۽ صحبت جي انداز جو جيڪو نقشو چٽيو ويو آهي، تنهن جو ترجمي جي ذريعي تاثر قائم رکڻ مشڪل آهي. صحيح روح انهن ئي لفظن ۾ موجود آهي، جيڪي مصنف لکيا آهن. چوي ٿو:

"محاورتي چون آب روان روح افزاي، و لطف طبعي چون جوهر روح غمزداي. فصاحت شاعري و صنعت نکته وري باهم جمع کرده، و لطف و حلم و شفقت و مرحمت، باوقار و تمکين و جلال و کمال بريک بساط جاي داده. نظمش عذب تر از ماءِ معين، و نثرش لطيف تر از گل نسرين، طلاقت وجهه و حلاوت لسان از آباي کرام عظام و اولياي ذوي الاحترام ميراث يا فته. و حسن محاورت و اظهار مصادقت و طيب مشاعرت و لطف معاشرت، بواسطۀ قرب سلاطين و آداب خدمت ايشان بواجبي دانسته..."

آخر ۾ لکي ٿو ته: القاصر السنه الاقلام عن تعداد اوصافه-موجب قلم ۽ زبان ٻئي قاصر آهن ته هن بزرگ شخصيت جون وصفون پوريءَ ريت بيان ڪري سگهجن، تنهنڪري مجبور ٿي، پنهنجي قلم کي ٻين مسئلن ۽ معاملن ڏانهن موڙيو وڃي ٿو، جيڪي ايران جي سفر دوران پيش آيا.

ميرڪ يوسف جو تاثر: متي انهن ٽئن مصنفن جون عبارتون ۽ تاثرات ڏنا ويا، جن مير کي ڏٺو. انهيءَ کان پوءِ آهن قريب العهد سوانح نگار، جن ۾ پهريون مير ابوالقاسم نمکين جو پٽ ۽ "مظهر شاهجهانيءَ" جو مصنف ميرڪ يوسف، جنهن پنهنجو ڪتاب مير جي وفات کان ٽيهارو سال پوءِ (1044هه ۾) لکيو، جڏهن ته اهي ماڻهو اجان جيئرا هئا، جن مير کي ڏٺو. ۽ مصنف جو پنهنجو ياءُ ابوالبقا امير خان يا خاندان جا ٻيا فرد، جن جو هم شهري هجڻ سبب، مير جي خاندان سان رستو هو، موجود هئا. ازان سواءِ مير جي شخصيت ۽ سلوڪ جي چوٻچوءُ به اجا عام هلي رهي هئي. هن پنهنجي ڪتاب ۾ پنهنجي موضوع تي بحث ڪندي، مير لاءِ جيڪي چار اکر لکيا آهن، سي سندس شخصيت جي پوري عڪاسي ڪن ٿا. زمينات جي سڌاري ۽ ڪڙمين خواهه

رعيت سان سلوڪ جي فائدن کي بيان ڪندي، ۽ مير جي جاگير جو ذڪر ڪندي، ميرڪ لکي ٿو ته:

”و او اين هر دو پر گنه (ڪاڪڙي ۽ دربيلو) را در آباداني ومعموري بمرتبه رسانيده بود. و بيان خوش سلوکي وي بمردم رعيت و دينداري او، گنجايش اين رساله ندارد، بناء بر آن اقتصار در اظهار عمل او کرد“. [1]

شيخ فريد بکريءَ جو قول: ٻيو سوانح نگار آهي مير معصوم جو هم وطن ۽ سنڌ ۾ خاندان سان رابطو رکندڙ شيخ فريد بکري، جنهن پنهنجي تذڪري ”ذخيرة الخوانين“ ۾ مير جو احوال، خانداني رابطي ۽ اکين ڏٺين روايتن ۽ معتبر ماڻهن جي ٻڌايل ڳالهين تي مدار رکي، مير جي وفات کان تقريباً ستيتاليهه سال پوءِ (1061 هه ۾) لکيو آهي. هن مير جا جيڪي اوصاف بيان ڪيا آهن، انهن جو ماحصل هن ريت آهي:

- ❖ هر شهرين جي شاديءَ غميءَ ۾ پاڻ پنهنجي سر ۽ سنڌس گهر جا ياتي پيرين پنڌ وڃي به شريڪ ٿيندا هئا.
- ❖ پنڌ هلي وڃڻ، يا غريب غربي سان ڏک سک ۾ شريڪ ٿيڻ، عيب يا عار نه سمجهندو هو.
- ❖ وطن کان جيترو وقت ٻاهر رهيو، اتان آئي وئي هٿ سيني واقف ڪارن، عزيزن، ۽ غريب مسڪينن ڏانهن سوکڙيون ۽ خط پٽ موڪليندو هو، حال سارو هر ڪنهن جي خبرچار رکندو هو.
- ❖ هندوستان مان انهن مسڪينن ڏانهن به نالي وار ڪجهه نه ڪجهه موڪليندو هو، جيڪي ساڻس شڪار ۾ گڏ رهندا هئا.
- ❖ شهر ۾ سيني ننڍين وڏن، غريبن ۽ بيواهن، عزيزن ۽ حقدارن کي ساليانو، فصلاڻو، ماهيانو، روزينو-جيڪو هن مقرر ڪيو هو- پهچائيندو هو.
- ❖ نماز، روزي ۽ تهجد کي ڪڏهن قضا نه ڪيائين. نهايت پرهيزگاريءَ ۽ وقت جي پابنديءَ سان پنهنجي حياتي بسر ڪيائين.
- ❖ سخاوت ۾ لاثاني هو (سخاوت به افراط مينمود) [2].

---

[1] مظهر، ص. 11-12.

[2] ...اوصاف حميده و اخلاق ستوده آن برگزيدهٔ درگاهِ الاهي تاکجا نويسد. *(هلندڙ)*

پويان تذڪره نگار: صاحب ذخيرة الخوانين جو تتبع ڪندڙ آهي "ماثر الامرا" جو مصنف شاهنواز خان. جنهن مير جو احوال شيخ فريد بکريءَ تان ورتي، لفظن جي هير ڦير سان، پنهنجي ڪتاب ۾ آندو آهي. مفهوم ساڳيو. عبارت ۾ لفظن جي ٿوري گهٽي هن طرح ڦير گهير:

"زهد و تقوي بکمال داشت و همت و سخاوت را بجائي رسانيد ڪہ بمرد اجلاف بکهر سوغات از هندستان ميفرستاد. بہ اڪابر و اصاغر ساليانہ" مشاهره و ماهيانہ فصلانہ و جمعگي مقرر ڪرده بود" [1].

مغلن جي دور ۾، سندس پيدا ڪيل سماجي رواج مطابق، ذاتي عزيز يا امير تہ قابل ذڪر هئا. پر غريب غربي، ڪڙميءَ يا راڄ ڀاڱ سان اُٿڻ ويهڻ جو سلوڪ ڪرڻ يا شاديءَ غميءَ ۾ پير ڪڍڻ تعجب انگيز ڳالهہ هئي. مير، مغل سوسائٽيءَ غريب طبقي سان انس ۽ رغبت جو مظاهرو ڪيو تہ سيني لاءِ حيرت جو سبب ٿي پيو. ۽ تاريخ انهيءَ واقعي کي عجوبو سمجهي، ضبط ڪيو.

پوين تذڪره نگارن جا ماخذ اهي مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب آهن. تنهنڪري لفظي ڦير گهير سان سيني ساڳئي مطلب کي دهرايو آهي.

مير جون ڪي اوڻايون: انهن مٿي بيان ڪيل سيني خوبين ۽ مزاج جي انهيءَ شاهانہ طور طريقي سان گڏو گڏ- آخر تہ انسان هو- ڪي ڪمزوريون بہ ضرور هجڻ گهرجن. جيڪي منجهس موجود هيون. جن جو ذڪر سندس هم شهري تذڪري نگار شيخ فريد بکريءَ ڪيو آهي. مثلاً: لکيو اٿائين تہ، "جڏهن مير موٽي ڳوٺ آيو، ان وقت هن پاڙيسرين جي جاين تي قبضو ڪري پنهنجي جاين کي وڌايو ۽ انهن کي ڏکوئي رکيو [2]".

مجملا در چنين دولت عظمئ مردم محل ايشان...در خانۀ هر شهريان در شادي و غمي مير فتد. الحال هر قدم خود را دريغ نمي داشتند. مير خود هم ميرفت و عيب و عار نمي کرد.

و جون بهند تشريف مي برد از آنجا مواهبات (- مکاتبات) و سوغات فراخور حالت هر ڪدامي مي فرستاد. حتي مردم اجلاف، ڪہ در شکار همراه مير در آن وقت مير فتند. اسامي آنها در کاغذ مثل جدا نوشتہ. در متن احوال را مي نوشت، و سوغات بسيار ميفرستاد.

وچون بہ شهر خود تشريف مي آوردند ساليانہ و فصلانہ و ماهيانہ و جمعگي و روزمره با اڪابر و اصاغر شهر مقرر ڪرده بود و جوياي نام نيک بود.

و در پرستش حق بي همتا، نماز تهجد از ايشان قضا نہ شده، و سخاوت بہ افراط مي نمود (1: 202-203.)

(1) ماثر، 3: 328.

(2) در آخر عمر ڪہ امين الملک ديار خود شده آمده خانهاي همسايہ را گرفتہ بدين سبب رنجانيده. (1: 204.)

مير، "امين الملڪ" ٿي، جڏهن وطن موٽيو، تہ فقط بہ مهينا ڪن مس جيئرو رهيو. وسهڻ ۾ نٿو اچي تہ انهن ٻن مهينن ۾ ڪيس ايتري فرصت ڪٿان ملي وئي جو متاچرا ڪم ڪاريون سهيڙي، هڪ جائيتو ٿي وينو. ۽ ٻاڙيسرين جي جاين تي قبضو ڪري، پنهنجي جاءِ ڪي وڏائي، آزار جو سبب بڻيو. مير ويهن بيگن ۾ پنهنجي حويليءَ وٽ باغ برابر نهرايو هو. ليڪن اهو واقعو 999هہ کان 1003 هہ جو هجڻ گهرجي. مير جي تہ سموري زندگي سفر ۾ ۽ وطن کان ٻاهر گذري، مجموعي طرح وچ واري آمدورفت ۾ ڪي بہ ٽي سال بکر ۾ مس کيس رهڻ نصيب ٿيا هوندا.

ٿي سگهي ٿو تہ مير ضرورت پٽاندر ٻاڙي واري ڪان جاءِ ورتي، دستور موجب ٻاڙيسري پنهنجا اباڻا وٿاڻ ڇڏڻ لاءِ تيار نہ هو ۽ مير جي شخصيت ۾ مرتبي کان مرعوب ٿي هو لاچار ٿيو هجي. ليڪن اهو هرگز قبول نٿو ڪري سگهجي تہ مير ٻنان حقيقي قيمت ڏيڻ جي، اها جاءِ وٺي، حقدار کي ناراض ڪيو هوندو.

ذخيري جي مصنف اهو بہ لکيو آهي تہ اهو حسن سلوڪ جيڪو مير کي پنهنجي ڳوٺ وران سان هو، سو آخري عمر قائم رکي نہ سگهيو. انهيءَ ساز سلوڪ ۾ فتور اچي ويو ۽ سندس مزاج بدلجي ويو.[1] ذخيرة الخوانين ۾ مير جون ٻيون بہ ٻہ ٽي ڪمزوريون بيان ٿيل آهن—مثلاً:

(1) چغل دوست ۽ ڪنن جو ڪچو هو. چغلخورن کي پسند ڪندو هو ۽ انهن جي چوڻ تي هلندو هو.

(2) دشمنيءَ ۾ سخت هو، گويا جنهن سان عداوت ٿيس تہ ان ۾ شدت جي انتها ڪري ڇڏيندو هو[2].

ممڪن آهي ڪن خاص سببن ڪري ڪي اهڙا واقعا ٿيا هجن يا شيخ فريد بکريءَ اهي ڳالهيون انهن ماڻهن جي واتان ٻڌي لکيون هجن، جيڪي ڪنهن خاص واقعي يا سبب ڪري متاثر ٿيل هجن. بهرحال مير آخر انسان هو، فرشتو ڪونہ هو، جو همہ صفت موصوف هجي ۽ همہ وقت هڪ ڪرو هجي.

---

[1] "...آن حسن سلوک کہ باخلق خصوصاً، باهمشهريان خود داشت، فتوري دران راه يافت، پاره در مزاج شريف ايشان انحراف روي داد...". (1: 205.)

[2] با اين همه صفات حسنه صفت ضميمہ داشت. اولا چغل دوست بود، دوم شديد العداوت (1: 205).

انسان هڪ برج تي ڪونہ ٿو رهي سگهي، نيٺ تہ ڪي اوڻائيون بہ انسان ۾ ٿينديون آهن.

دوستيءَ ۽ دشمنيءَ ۾ انتها پسندي سنڌي معاشري جي خاص صفت آهي، تنهنڪري مير جيڪڏهن "شديد العداوت" هو، تہ ساڳئي وقت دوستيءَ ۽ فروتنيءَ ۾ بہ بي مثل هو. چغل خورن جو وجود امارت جو لازمو ٿئي ٿو. اميراڻي معاشري ۾ چغلي چُواتي، سازش ۽ هڪٻئي مٿان "هڻ ڪُڻ" ڪا غير معمولي ڳالهہ ڪانہ آهي. تاريخ انهن واقعن سان ڀري پيئي آهي. مير بہ انهيءَ حلقي جو هڪ فرد هو. تنهنڪري سؤ فيصدي سنڌس سون هجڻ نيٺ بہ تہ غير طبعي هو. بهر صورت اهي ٻيئي ڪوتاهيون بہ منجهس نہ هجن ها، تہ بهتر. ليڪن اهي اهڙيون نہ آهن، جن جو داغ سندس اخلاق تي نمايان ٿي بيهي.

شڪار جو خفت: مير جيتوڻيڪ طبعي طرح فقير منش ۽ درويش صفت انسان هو، ليڪن ملازمت ۽ طبقاتي لحاظ کي نظر ۾ رکندي، سندس بود و باش اميراڻي ۽ ڏيک ويک شاهاڻو هو. يادگار قائم ڪرڻ، عمارتون جوڙائڻ، ۽ خير خيرات، سخاوت ۽ اڙئي موڙهي جي مدد ڪرڻ سندس فطري وتيرو هو. ۽ انهيءَ شخصي شوق ۽ رجحان ۾ شڪار جو خفت بہ شامل هو. شڪار سندس ڪمزوري هئي، ابتدائي زندگيءَ ۾ بہ ميلن جا ميل شڪار پنيان هليو ۽ سرڪاري ملازمت دوران بہ شڪار جو شوق ڪونہ ڇڏيائين.

هُن پنهنجي جاگير اندر خاص شڪار گاهہ نهرايا هئا، جتي ڪڙمين ۽ ڪمدارن کي نگهبانيءَ ۽ رکواليءَ جي خاص هدايت ۽ تاڪيد هو. ذخيرة الخوانين جي مصنف لکيو آهي تہ اگرچ زراعت جي وڌائڻ جو ڪيس گهٽي ۾ گهٽو اونو هو ۽ پنهنجي جاگير ۾ پيل زمين جو هُن ٽڪر بہ نہ ڇڏيو، تاهم سندس حڪم هو تہ ڪي جهنگ جا ٽڪر شڪار لاءِ بچايا وڃن [1]. شڪار ۾ جيڪي چيتا هلندا هئس، انهن سان هميشه دلبري رکيائين، هندوستان مان بہ نالي وار هر هڪ جو احوال پڇندو رهيو ۽ ڏاهُن سوکڙيون پاکڙيون بہ موڪليندو رهيو [2].

---

[1] "...و آبادان کار بنوعي بوده کہ برعايا منت ميکرد کہ، تمام جنگل جاگير ما را پاک نہ سازند براي زراعتي. بجهة شکار چيزي بگذارند..." (1: 205) "...بغايت شکار دوست بود، و پياده چند گروه بشکار ميرفت..." (1: 201).

[2] حتيٰ مردم اجلاف کہ در شکار همراه مير در آن وقت مير فتند، اسامي آنها در کاغذ مثل چند نوشتہ در متن احوال را مينوشت و سوغات بسيار ميفرستاد... (1: 203).

ماثر الامرا جو ماخذ ذخيرة الخوانين آهي، ليڪن لفظن جي بدل هن طرح ڪئي ويئي آهي: ”...چون بشڪار نهايت مولع بود اڪثر اوتاتش بتصيد ميگذشت...“ [1]. مظهر شاهجهانيءَ جو مصنف ميرڪ يوسف، ڪاڪڙي ۽ دربيلي جي جاگيرن جو ذڪر ڪندي، مير جي شڪاري خفت جو ذڪر ڪيو آهي. لکي ٿو: ”مير معصوم گز ۽ ڪمان سان شڪار ڪندو هو. انهن ٻنهي پرڳڻن ۾ سندس شڪار گاهه هئا. ليڪن آباديءَ سبب انهن مان شڪار ختم ٿي ويو، تنهنڪري شڪار لاءِ ڪيس پنهنجي حد کان ٻاهر وڃڻو پوندو هو“ [2].

پوکي راهي ۽ زرعي اصلاحات: مير صاحب جي زندگي از اول تا آخر منظم ۽ بامقصد رهي، سندس هر ڪم تعميري ۽ سليقي سان ٿيندو هو. عمل ۾ سندس ويساهه هو، حياتيءَ جي هر گهڙي هن بامقصد گذاري. جنهن ڪم ۾ هٿ وڌائين يا توجهه ڏنائين، انهيءَ کي نهايت نئين انداز ۾ توڙ پهچائي، وجي مٿي چڙهندو هو. شرافت، ايمانداري، ديانت ۽ حقدارن جو حق سڃاڻڻ سندس زندگيءَ جا مکيه اصول هئا. اميراڻو نـٺ نانگر برابر رکيائين، پر اميراڻي لايعني شوقن ۾ ڪڏهن ڪونه پيو. آخر تائين، حياتي هلندي چلندي ۽ ڪم ڪندي بسر ڪيائين. رفا هي ڪم هن ڪيا. مسجدون، مسافرخانا، کوهه ۽ پليون سندس هڙان نهيون. عالمن، اديبن ۽ چڱن ماڻهن جي سرپرستي ٿي، سکر ۽ بکر جي لواحقين جو خيال ۽ تدارڪ ڪندو رهيو. خير خيراتون ڪرڻ سندس شعار هو، لکڻ پڙهڻ سان شوق، شعر و سخن جو ذوق، حڪمت جو ڄاڻو، ڪتبا معه تاريخ ۽ تاريخي عبارت ۽ عبرت ڏيندڙ شعرن سان اڪيري، ضروري جاين ۽ ڏگن سيرن تي هڻائڻ، تاريخ سان ذوق، سنڌ جي تاريخ تي سدا حيات ڪتاب لکي ڇڏي وڃڻ-غرض ايڏو جامع صفات ۽ صاحب ڪمالات مغل امير ٻيو ڪونه پيدا ٿيو.

سندس عملي ۽ انتظامي صلاحيت ۽ انصاف پسنديءَ جو وڏي ۾ وڏو مثال سندس پوکيءَ راهيءَ واري شغل مان ۽ ڪڙمين سان جيڪو طور طريقو اختيار

---

(1) ماثر، 3: 321 مولع - حريص، يعني شڪار جو ڪيس حرص هو.

(2) ”...جنگل در ميان اين پرگنها نمي رسيد و همان زمينها مزروع و آبادان شده بود. چنانکه جائ شکار نداشت. و مير معصوم را ذوق شکار گز و تير بسيار بود. بواسطهٔ شکار از پر گنهاي خود بيرون ميرفت تا شکار مي يافت...“ (13.)

ڪيائين. انهيءَ مان ملي ٿو. مغلن جي دور ۾ ڪنهن کي مستقل جاگير ڪانه ملندي هئي. جتي عهديدار مقرر ٿيندا، اتي ڪين خرچ پکي ۽ پنهنجي تنخواه حاصل ڪرڻ لاءِ جاگير ملندي هئي. جڏهن بدلي ٿيندا، ته اها جاگير ختم ٿي، وري نئين‌ءَ جاءِ تي ڪين زمين ملندي هئي. نتيجي ۾ انهيءَ عارضي قبضي ڪري ڪوبہ جاگيردار نہ زمين سان دلچسپي وٺندو هو ۽ نہ ڪڙمي سان ڪا مروت يا انساني هلت چلت ڪندو هو. جيترو وقت رهندو، پَٽ سَٽ ڪيو ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان پنهنجي خرچ جو پورائو ڪندو رهندو هو، نتيجو اهو ٿي نڪتو، جو زمينون ويران، رعيت دلشڪستہ ۽ ڪڙمي ڪاري پريشان حال، اڄ هِتي سياڻي هُتي، لڏ پلاڻ ۾ وقت گذارو ڪندا رهندا هئا. سنڌ ۾ خاص طرح بيداد نگري هئي. مظهر شاهجهانيءَ ۾ جاگيردارن جي هلت چلت، رقمن جي وصوليءَ ۽ زمين جي حالت متعلق جيڪي ڪجهہ مثال آيا آهن، انهن کي "مشتي از خروار" سمجهڻ گهرجي. سنڌ اندر مغل دؤر ڪيڏو نہ اونداهو ۽ ڪيترو نہ غير انساني هو، انهيءَ جو اندازو ميرڪ يوسف جي هن فقري مان ڪري سگهجي ٿو:

"ڪار اين ملڪ بجائي رسيده ڪہ ملڪ ناپرسان وملڪ بيدادان و ملڪ بيڪسان شده".[1]

مير معصوم کي گجرات واري دور ۾ ڪابہ جاگير ڪانہ هئي، نظام الدين احمد بخشيءَ سان متعلق هو. ممڪن آهي سرڪاري طرح ڪيس ڪجهہ تنخواه ۾ ملندو هجي، ليڪن اهو انهيءَ حد تائين ناقابل بيان هو، جو ڪنهن بہ انهيءَ جو حوالو ڪونہ ڏنو آهي. مير کي سڀ کان پهرئين بکر جي سرڪار ۾ ٻن پرڳڻن اندر جاگير انهيءَ وقت ملي، جڏهن هو 999 هہ ۾ لاهور کان خانخانان سان گڏ سنڌ ڏانهن رخصت تي آيو. ڪاڪڙي ۽ دربيلو بيئي پرڳڻا ڪيس ڏنا ويا، ليڪن دستوري طرح سموري زمين ويران، غيرآباد ۽ ٻٽ لڳي پئي هئي. اڳين جاگيردارن جي شرمناڪ ظالماڻي سلوڪ سبب ماڻهو پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي، ٻين پاسن ڏانهن هليا ويا هئا، ڇاڪاڻ تہ جاگيردار پنهنجي حساب ڪتاب ۾ سندن ٻوړيگا ۽ رليون گودڙيون بہ نيلام ڪري ڇڏيندا هئا. مقرر شرح کان وڌيڪ وصولي ڪڙمي پيري نہ سگهندا هئا. جنهنڪري گهر ٻار نيلام هيٺ

(1) ص 173.

آڻائي، راتو واهه پچي جند ڇڏائيندا هئا. هي ئي علائقا به انهيءَ ڪري ويران ٿي ويا. مظهر شاهجهانيءَ جو مصنف، مثال ڏيندي، لکي ٿو ته ”بکر جو علائقو سلطان محمود جي مرڻ بعد جڏهن اڪبر جي قبضي ۾ آيو ۽ مير عدل امروهي اتان جو حاڪم ٿيو، ان وقت هن دستورالعمل کي پنهنجيءَ پاڙنهن اڇلي، انهن پرڳڻن جي ڪڙمين کان پنج مڻ محصول طور وڏيڪ اڳاڙ شروع ڪئي ۽ اوڳڙ ۾ هن ايتري سختي ڪئي، جو مڳٽيجا، جيڪي گهٽي ۾ گهٽا انهيءَ پرڳڻي ۾ آباد هئا، بغاوت تي مجبور ٿي پيا، خون خرابي تائين نوبت پهتي، ۽ نيٺ علائقو ويران، نابود ۽ رعيت کان خالي ٿي ويو. مير معصوم کي جڏهن اهي علائقا جاگير ۾ مليا، ان وقت فقط پنج سو بيگا خسري ۾ داخل هئا.

ذخيرة الخوانين خواه مظهرِ شاهجهانيءَ جي مصنفن مير جي زمينداري ڪرڻ جي ڏانوَ ۽ ماڻهن سان هلت چلت، سڌارن ۽ زراعت کي چوٽ پهچائڻ جي خاص لفظن ۾ تعريف ڪئي آهي. مظهر شاهجهانيءَ جو مصنف لکي ٿو:

”...اين هر دو پرگنہ را در آباداني و معموري بمرتبۂ کمال رسانيده بود و بيان خوش سلو کي وي بمردم رعيت...گنجايش اين رسالہ ندارد...“ [1].

مصنف لکي ٿو ته مير پنهنجي جاگير کي ايترو آباد، سرسبز ۽ شاداب ڪرايو، جو انهيءَ جو مثال ملڻ ممڪن نہ آهي، ۽ انهيءَ جو ڪارڻ اهو هو، جو هن پنهنجي جاگير ۾ هلندڙ دستور کي ڇڏي، نوان ۽ ضروري سڌارا آندا. ڪڙمين کي حق ڏيئي خوش ڪيائين. زمين جي ڪم کان علاوه رعيت کان جيڪا ڳاتي پڳي بيگر ورتي ويندي هئي، سا معاف ڪري ڇڏيائين. پنهنجي خرچ سان سموري علائقي اندر واهه ۽ ڪَسيون کوٽائي، پاڻيءَ جو انتظام ڪيائين. جيڪڏهن فصل گهٽ وڌ ٿيندو هو، ته ڪڙمين سان مروت ڪندو هو، ۽ انهيءَ حد تائين به ويندو هو، جو زمين جي اپت ٻنهي سرين معاف ڪري ڇڏيندو هو. ڪمدارن ۽ ڪاراون کي حڪم هو ته خراب فصل جي ماپ نہ ڪن ۽ نہ اهي حصا خسري ۾ داخل ڪن.

انهيءَ سلوڪ ۽ انهن رعايتن کي انساني سطح تي سنڌ جي ڪڙمين پهريون دفعو ٿيندو ڏٺو. سنڌن معيشت سڌرڻ لڳي. پنهنجي پوکيءَ راهيءَ مان سنڌن پيٽ پريو ۽ انگ ڍڪيو. نتيجو اهو نڪتو، جو هنن جي زمينن سان

---

(1) ص 12.

دلچسپي وڌي ۽ دليوُن جانيوُن رات ڏينهن ڪري ڪم کي جوٽيائون [1]، جنهنڪري زمين جو هڪ ويسؤ بہ غير آباد نہ رهيو. انهيءَ حد تائين آبادي وڌي ويئي، جو شڪار لاءِ جهنگ جا ڪي ٽڪرا ڇڏڻ لاءِ مير کي منٿون ڪرڻيون تي پيون. سمورو علائقو سرسبز ۽ شاداب ٿي ويو. مصنف دربيلي جي ماڻهن کان پاڻ ڪنين ٻڌي لکيو آهي تہ، مير جي قبضي ۾ اچڻ کان پهرين انهيءَ علائقي جي کهڙي حالت هئي ۽ پوءِ ڇا ٿيو. يا تہ 500 جريب بہ آباد ڪونہ ٿي ٿيا يا ساڳين غير آباد علائقن ۾ 50 هزار جريب بہ آباديءَ هيٺ اچي ويا. جيڪو فصل خراب ٿيو، آبادي پوري نہ ٿي، جيڪا زمين معافيءَ ۾ ويئي، اها الڳ هئي. اهو انگ انهيءَ زمين جو آهي، جيڪا مير صاحب واري آندل نئين قانون مطابق خسري ۾ داخل ٿيل هئي.

مغلن جي دور ۾ سندن حاڪمن جي شرمناڪ حد تائين سنڌ اندر ڪيل ظلمن جو داستان بيان ڪندي، ۽ مير صاحب جي انهيءَ عمل ۽ اصلاحات کي مصنف مثال طور پيش ڪندي، شاهجهان کي سمجهائڻ گهريو آهي تہ سنڌ اندر سندس عملدار مير جي قائم ڪيل طريقي تي هلن تہ حڪومت هلي سگهندي، ورنہ ممڪن نہ آهي تہ سنڌ آباد رهي يا سانتيڪي نموني سان ملڪ هلي سگهي. حقيقت ۾ مير صاحب جي اها روش انهيءَ اونداهي دؤر اندر هڪ ڪرامت معلوم ٿي ٿئي. جابر ۽ ظالم حڪمرانن جي روش کان هٽي، انهيءَ ساڳئي دؤر ۾ زرعي سڌارا آڻڻ، ڪڙمين جا بنيادي ۽ انساني حق تسليم ڪرڻ، ڪين ڇيڙ واري غلامانہ طريقي کان آزاد ڪرڻ، حساب ڪتاب، بود نابود جو لحاظ رکڻ، مير صاحب جو نهايت جرأت ڀريو قدم هو، بلڪ سموري انتظام ۽ دستورالعمل ۽ حڪمرانيءَ لاءِ هڪ ڪليل چئلينج هو ۽ انهيءَ کان صاف انحراف ۽ عام لاءِ انقلابي قدم هو.

انهن سببن کي نظر ۾ رکندي، مير معصوم بکريءَ کي سنڌ جو پهريون "هاري حقدار" چئجي تہ هوند بيجا نہ ٿيندو.

---

[1] "...آن عمل بدين طريق بود کہ عاملان خود را قد غن کرده بود کہ هر دو سر طناب را وقت ضبط کردن درست بدهند و در سرقطعہ. بود نابود و تخم زده را ملاحظہ نمايند و بود را داخل خسره کنند و نابود را هر گز داخل نکنند. مثلاً: يک قريہ هزار جريب زراعت داشت و بقضاي الاهي نہ صد و نود و نہ جريب نابود شد و يک جريب بود—همان يک جريب را داخل خسره مي کردند. و آن نهصد و نود و نہ جريب نابود را مطلقاً داخل نمي کردند..." (ص. 12-13.)

باغن جو شوق: مير چونڪ نهايت ئي لطيف ذوق جو صاحب هو، تنهنڪري هر چڱيءَ شيءِ سان ڪيس شغف ۽ هر حسين چيز طرف لاڙو هيس. زراعت جي سلسي ۾، باغبانيءَ جو بہ مير شوقين هو. ميويدار وڻ، گلن جا بوٽا، يا سبز وٽراه ۽ ساوڪ نهايت پسند ڪندو هو. بکر، سکر، روهڙي، ٻبر لوءِ پهرين ئي باغن ۽ ميوي ۾ مشهور هئا. اروڙ واريءَ زمين، گدرن ۽ هنداڻن جي اپت ۽ جنس لاءِ ملڪان ملڪ مشهور هئي. مير ابوالقاسم نمڪين جي هنداڻن جي اپت ۽ انهن جو وزن تاريخ ۾ معروف آهي. شاهي دربار تائين سوکڙيءَ طور اهي جنسون موڪليون ويندڙيون هيون. ٻبر لوءِ ۽ روهڙيءَ جا باغ، چار باغ ۽ وٽراه ايترو وٺندڙ هئا. جو همايون هندوستان مان جڏهن فراري ٿيو، تہ اتي اچي لڏو لاهي ويٺو.

مير معصوم کي باغن جو خاص شوق هو. ملازمت جي مشغوليءَ ۽ سفر جي هلوتائيءَ ۾ جيتوڻيڪ کيس وقت نہ مليو جو دلجمعيءَ سان ڪي چند سال لڳو لڳ بکر ۾ رهي، پنهنجي دل گهرين خواهشن کي عملي جامو پهرائي سگهي، تاهم مجموعي طرح 4-5 سالن جي اقامت ۾ هن چند باغ بکر ۽ سکر ۾ خريد ڪيا ۽ لڳايا. مثلاً:

- پنهنجي حويليءَ جي لڳ هڪ خوبصورت مسجد نهرائي، انهيءَ جي پير ۾ نهايت شاندار باغ رکيائين، جنهن جي ايراضي ويهہ بيگا هئي، جنهن ۾ گلن ٻوٽن کان علاوه ميويدار وڻ بہ هئا. باغ ايترو خوبصورت هو، جو ماڻهن لاءِ تفريح گاه بڻجي ويو.
- اروڙ جي طرف پنهنجي زمين م هنداڻن ۽ گدرن جي پوک ڪرائيندو هو. سندس پنهنجي استعمال لاءِ، نيڪال لاءِ ۽ ڏاليءَ لاءِ اتي جا هنداڻا مشهور هئا.
- منزل گاه واريءَ ايراضيءَ ۾ خوبصورت باغ رکيائين. مسجد ۽ نشست گاهہ سان گڏ باغ ٻڻ انهيءَ دؤر جو لازمو هو. درياه جي پرينءَ پڪ سان روهڙيءَ جا باغ ۽ وٽراه هئي، ۽ هن طرف مير جو باغ ۽ ساڳئي وقت ٻين جا بہ باغ هئا.
- قنڌار ۾ جڏهن "تعيناتي"[1] تي ويو، تہ اتي بہ انگورن جو باغ ورتائين.

---

[1] يعني، فوجي خدمت تي مُقرر.

اپر سنڌ جي انهيءَ علائقي ۾ انب ۽ ڪارڪون نهايت مشهور هيون، بلڪ اڄ تائين اتهن جا باغ هليا اچن ٿا. مير، ظاهر آهي ته پنهنجن باغن ۾ بهترين جنسون رکيون هونديون. ليمان، انگور، انجير، توت، ٿاروان، ٻيرن جا مختلف قسم، ڪوئٽا ۽ قنڌار يا هندوستان مان پنهنجي پسند جا ٻيا ميوا به ڪيئي— جيڪي انهيءَ علائقي جي موسم ۾ ٺيڪ سگهندا هوندا - رکيا هوندائين. اُن زماني ۾ سنڌ جو ڏاڙهون مشهور هو. گلن ۾ گلاب جا مختلف قسم، رابيل ۽ ٽانگر، سنبل، ريحان، سورج مکي، چمپا، رات جي راڻي عام هئا. "قانع" ٺٽي جي باغن جو ذڪر ڪندي "مڪلي نامه" ۾ نالا ورتا آهن [1]. ظاهر آهي ته جڏهن مغل دؤر اندر سنڌ جي باغن ۾ اهي ٻوٽا ۽ گل هئا، ته بکر ۾ مير ڪيئن نه رکيا هوندا!

مير، نقدي، جاين ۽ باغن جي صورت ۾ ايترو اثاثو ڇڏيو، جو سندس پٽ مير بزرگ جڏهن سيڪجهه ميڙا چونديءَ جو مال کپائي ۽ خرچ ڪري بيٺو، تڏهن باقي بچايل باغن جي اپت ايتري ايندي هيس، جو سندس اميراڻن شاهه خرچن جي پورائي ٿيندي ٿي رهي. انهيءَ مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته باغ ڪيترا نه هوندا ۽ جنسون ۽ انهن جي اپت ڇا نه هئي.

ثروت ۽ دولتمندي: مٿي بيان ڪيل صورتحال جي سببان مير جي مالي حالت غير معمولي طرح بهتر رهي. مال دولت جي لحاظ سان اڪبري دؤر ۾ جيڪي چند چوٽيءَ جا امير هئا، مير انهن مان هڪ هو. باوجود شاهانه طور

---

(1) مڪلي نامه ۾ مختلف نالا ورتا ويا آهن. ازان سواءِ هيٺيون مواد پڻ سنڌ جي باغن جي سلسلي ۾ ڏسڻ گهرجي:

(1) مجمع شعر اي جهانگير شاهي: از قاطعي. جهانگير جي دؤر ۾ ٺٽي جي باغن جو مذڪور آيل آهي.

(2) بحرالاسرار: از محمود بن امير ولي بخاري. هن ۾ بکر جي باغن ۽ ميون جو ذڪر آهي. مصنف، شاهجهان جي دؤر ۾ آيو.

(3) The Evolution of gardens in Iran and Sind- The Charbagh, by Dr. Ansar Zahid Khan.

هن مضمون ۾ سنڌ جي باغن گلن ۽ ميون جو مذڪور آهي.

(4) The gardens of Mughal India, by Sylvia Crowe, Londan 1972ع.

(5) Ain-i-Akbari, By H. Blochmann.

هن ۾ بکر ۽ ٺٽي جي ميوي دار ٻوٽن جي فهرست آهي.

(6) نامهٔ نغز: باغ علي خائف. ڪلهوڙن جي دؤر جا گل ۽ ميوا هن ۾ بيان ٿيل آهن.

طريقي، اٿيءَ ويٺيءَ، هٿ جي ڪشادگيءَ ، سخاوت، سفر حضر جي خرچن، پنهنجن پراون کي پالڻ ۽ انهن کي وظيفن ڏيڻ، رفاهي ڪمن ۽ يادگارن ٺهرائڻ، ڪتبن اُڪرائڻ ۽ انهيءَ ڪم جي ڪاريگرن کي سفر حضر ۾ ساڻ رکڻ جي خرچن، عالمن ۽ اديبن جي سرپرستي ڪرڻ ۽ انهن لاءِ قوت گذر مهيا ڪرڻ کان پوءِ به مير وٽ نقدي ڪافي هئي. ذخيرة الخوانين جو صاحب لکي ٿو ته هُن 30-40 لک روپيا ڇڏيا.[1] انهيءَ دؤر جا ٽيهه چاليهه لک ڪا معمولي رقم نه آهي، سو به اهڙين هٿ جي اچلن بعد، وڏي وٽ آهي.

اها ته هئي نقديءَ جي حالت. مير مختلف قسم جي جيڪا جائداد ڇڏي يا املاڪ ناهي، تنهن جو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي. مير بزرگ جي لڪن لٿائڻ بعد به مالي ڪتي نه سگهي ۽ اڄ صدين گذرڻ کان پوءِ به سندس خاندان جا ڪثير العيال سادات معيشت جي لحاظ سان نهايت آبرو منداڻي زندگي بسر ڪري رهيا آهن.

---

[1] مير در زمانہ دولت خود صاحب سي و چهل لک روپيہ گرديد (1: 202.)
(15-6-1978ع)

باب ٽيويھون

علم و فضل ۽ تصانيف

مير معصوم جي همه گير شخصيت، شوق، گونا گون مشغولين ۽ سندس علم فضل جي معيار جا سڀئي مورخ، تذڪره نويس ۽ سوانح نگار معترف آهن. مير مرحوم هڪ ئي وقت ۾ مورخ، شاعر، نثرنگار، خطاط، طبيب، سياست مدار ۽ مغل دؤر جي حڪمرانيءَ واري رنگ ڍنگ جو ماهر ۽ پنهنجي دؤر جو هڪ ڪامياب ترين امير هو. انهيءَ قسم جي پهلودار شخصيت ٻئي ڪنهن امير جي ڪانه هئي، ۽ نه انهيءَ نموني جو ڪو جامع ڪمالات امير ٻيو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس مختلف اوصافن جو هن باب ۾ ذڪر ٿي رهيو آهي، جنهن مان سندس رنگا رنگ شخصيت پر ڪي سگهجي ٿي.

تاريخي ذوق ۽ طبقات اڪبري: طبقات اڪبري مغل دؤر ۾ لکيل بهرين تاريخ آهي، جنهن ۾ سموري هندستان جي مسلم حڪومتن ۽ انهن جي دؤر جو احاطو ڪيو ويو آهي، بعد جا مورخ انهيءَ کي مستند سمجهي نهايت وقعت جي نظر سان ڏسن ٿا.

سڀئي لکندڙ متفق آهن ته، خواجه نظام الدين احمد جو انهيءَ سلسلي ۾ وڏو صلاحڪار ۽ مددگار مير معصوم بکري هو. خواجه نظام الدين احمد جو مٿس اعتبار ۽ اعتماد هو. اها تاريخ گجرات واري زماني ۾ لکي ويئي، جڏهن ته خواجه اتي بخشي ۽ مير معصوم سندس مصاحب هو. اهو ڪتاب ايترو مستند ۽ جامع آهي، جو انهيءَ کان پوءِ جي مصنفن نه ڇڙو اکيون بند ڪري ان کي پنهنجو ماخذ بنايو آهي، بلڪ پنهنجن ڪتابن جي ترتيب به اهائي قائم رکي اٿن جيڪا طبقات اڪبريءَ جي آهي[1].

تاريخدانيءَ ۽ اصابت راءِ جو اندازو انهيءَ منجهان ڪري سگهجي ٿو، ماثر الامرا جو مصنف لکي ٿو ته:

”مصنف (خواجه) واقعات جي پرک، باريڪ بينيءَ، جزئيات ۽

---

[1] ماثر الامرا (1: 663)...مثل مير معصوم بکري وغيره اهل ڪمال دمساز تاليف آن بوده اند“ ”...اتفاقاً دران ايام تاليف طبقات اڪبري درميان بود. صحبت مير ڪه در تاريخداني يگانهٔ روزگار بود، در گرفت...“—(3: 26-327.)

معلومات گڏ ڪرڻ ۾ پوري پوري ڪوشش ڪئي آهي. مير معصوم جهڙا اهل ڪمال انهيءَ تاليف ۾ ساڻس شريڪ هئا. تنهنڪري ڪتاب جو اعتبار ۽ معيار وڌي ويو" [1].

ماثر الامرا جو ماخذ شيخ فريد بکريءَ جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ پڻ ساڳيءَ ڳالهه جو اعتراف موجود آهي. مصنف لکي ٿو ته:

"طبقات اڪبري لکڻ وقت مير معصوم جنهن کي تاريخ دانيءَ ۾ وڏو درڪ هو-برابر سندس صحبت ۾ رهيو" [2].

خواجه نظام الدين پاڻ ته اعتراف ڪونه ڪيو آهي ليڪن سالن تائين مير جي "همدم ۽ مصاحب ٿي رهڻ کي قبول ڪري ٿو [3]".

در حقيقت گجرات ۾ نظام الدين سان هن جي گڏ رهڻ جو وڏي ۾ وڏو سبب ئي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ته ڪانئس خواجه صاحب طبقات ۾ مدد ٿي ورتي. سنڌ جي تاريخ جو ته مير صاحب اڪين ڏٺو شاهد به هو.

ادبي ذوق ۽ شعر گوئي: مير مرحوم جي ادبي شوق ۽ شعر و سخن سان دلچسپيءَ يا علمي شغف جي پڻ هر هڪ تذڪره نويس تعريف ڪئي آهي. ملاعبدالقادر بدايونيءَ جهڙو سخت مزاج ماڻهو سندس نه ڇڙو دوست هو، بلڪ سندس ادبي ۽ علمي خوبين جو معترف پڻ هو. مير صاحب جو احوال لکندي، چوي ٿو:

"مير در طالب علمي خيلي ڪوشيد و سليقۀ درست در شعر و معما و طبعي بلند و فطرتي عالي دارد".

بلند طبعيءَ ۽ عالي فطرتيءَ جو پروانو ملا عبدالقادر ڪان ملڻ ڪا معمولي ڳالهه نه آهي. جيڪو ماڻهو فيضيءَ جهڙن شاعرن ۽ ملا احمد ٺٽويءَ جهڙن مورخن يا ازين قسم پنهنجن بين معاصرن مان طرحين طرحين وڏون ڪيدي ۽ مٿن ڇٽرون ڪري ٿو، سو مير جي علم، طلب علم، شعر گوئي،

---

(1) ملا عبدالقادر بدايوني پنهنجي تاريخ انهيءَ ڪتاب جي مدد سان تيار ڪئي، جنهن ۾ افغان سلطانن متعلق کي پورا حصا لفظ بلفظ انهيءَ تان نقل ڪيا اٿائين. خاص طرح همايون جو سمورو احوال هوبهو نقل آهي. تاريخ فرشته جو مدار پڻ انهيءَ تي آهي. ماثر رحيميءَ جو هڪ جلد انهيءَ جو نقل آهي.

(2) ...خواجه نظام الدين احمد را ذوق تصنيف تاريخ طبقات اڪبري بود. و مير در علم تاريخ بهره ڪامل داشت-صحبت ايشان برابر ڪرد (ذخيره 1: 202.)

(3) طبقات (2: 500).

طبعيت جي بلنديءَ ۽ فطرت اعليٰ هجڻ کي سواءِ ڪنهن چون وچران جي قبول ڪري، اهو مير جي عظيم انسان هجڻ جو وڏو ثبوت آهي.

فريد بکري مير صاحب جي خوش خطيءَ، عمارتن جوڙائڻ جي ذوق ۽ مزاج سندس شاعراڻي جي تعريف ڪري ٿو. (1)

تقي اوحدي مشهور شاعر ۽ تذڪره نويس آهي. اصفهان ۾ مير صاحب سان مجلسون ٿيس، تنهن پنهنجو تاثر هن ريت ڏنو آهي:

”ميرزا احمد نيشاپوريءَ (وزير شاهہ عباس) جي حڪم تي مير صاحب سان شعر جي رهاڻ ٿي. واقعي شعر ۾ ڪيس قدرت ۽ عظيم قوت حاصل هئي...“ (2)

سندس انهن اوصافن جي پوءِ جي تذڪري نگارن انهن معاصر لکتن جي تتبع ۾ واکاڻ ڪئي آهي. گل رعنا جي مصنف تقي اوحديءَ جي حوالي تي اضافو ڪيو آهي تہ سندس ڪلام ۾ رطب و يابس پڻ تمام گهڻو آهي(3). خان آرزوءَ ساڳي عبارت دهرائي آهي. (4)

شعر و سخن جي سلسلي ۾ مير صاحب جي هرهڪ ڪتاب متعلق جيترو ڪجهہ معلوم ٿي سگهيو آهي، جدا جدا هن هيٺ ڏجي ٿو. سڀ کان پهريان سندس مثنوين لاءِ هيٺينءَ معلومات فراهم ٿي سگهي آهي.

(1-5) **پنج گنج**: شيخ نظامي گنجوي جي تتبع تي ڪيترن پوين شاعرن پنج مثنويون لکي، سندس پيروي ڪئي آهي. اهڙن شاعرن تي جدا تذڪرو پڻ مرتب ڪيو ويو آهي (5). انهيءَ پيروي ڪندڙ شاعرن جي صف ۾ مير معصوم بہ شريڪ ٿيو آهي ۽ پنج مثنويون يادگار ڇڏيون اٿس، ليڪن ارمان آهي تہ اڄ تائين اهي دستياب نہ ٿي سگهيون آهن. مثنوين جا نالا ۽ انهن جا ڪجهہ شعر تذڪرن ۾ ۽ خود مير جي مختلف ڪتبن ۾ ملن ٿا.

---

(1) ...شعر متين ميگفت...ذوق عمارت بسيار داشت و خود کتبہ نويس و خوش خط بود... (1: 203.)

(2) ...بنا بر حکم ميرزا احمد نيشاپوري کہ وزير شاه عباس صفوي بود، با مير مزبور صحبت مشاعره داشتم. الحق اورا قوت و قدرت عظيم در شاعري بود... (رسالۂ تاريخ حيدرآباد دکن، جنوري 1929ع، بحوالہ عرفات العاشقين).

(3) ...تقي اوحدي گويد کہ باو صحبتها داشت و مشاعرات واقع گشت الحق، اورا قوت و قدرت درين فن بود، اگرچہ رطب و يابس در کلامش فراوان است... (گل رعنا، پنجاب).

(4) مجمع النفائس-قومي عجائب گهر، ڪراچي 365 ب.

(5) هفت آسمان-احمد علي ڪلڪتو.

سڀ کان پهريون طبقات اڪبريءَ ۾-جيڪو 1001 ھ ۾ تاليف ٿيو-ديوان ۽ هڪ مثنويءَ جي تصنيف جو حوالو آيو آهي. انهيءَ کان پوءِ بدايونيءَ ۾-جيڪا پڻ ساڳئي وقت جي تصنيف آهي-هڪ ديوان ۽ هڪ مثنويءَ جو مذڪور ملي ٿو. مثنويءَ متعلق فقط هيترو اضافو ڪيو ويو آهي تہ "يوسف زليخا" جي بحر ۾ چيل آهي.

ذخيرة الخوانين (1060ھ): ۾ خمسہ جي سيني مثنوين جا نالا ڪونہ ڏنا ويا آهن، فقط هڪ مثنويءَ "معدن الافڪار" جو نالو آيو آهي، جيڪا "مخزن الاسرار" جي جواب ۾ لکي وئي. مقالات الشعرا ۾ طب نامي، تاريخ سنڌ، ۽ هڪ مثنوي "نازو نياز" (سسئي پنهون جي داستان) جو حوالو آهي. تحفة الڪرام ۾ مير قانع ديوان جو اضافو ڪيو آهي. گويا (1169 ھ) تائين ڪيس ديوان جو پتو ڪونہ هو ۽ (1180 ھ) ۾ تحفة الڪرام لکڻ وقت سندس چاڻ ۾ ديوان آيو. ماثر آلامرا آخري تذڪرو آهي، جنهن ۾ بہ ساڳين ئي ڪتابن ڏانهن اشارو آه ي:

"ديوان نامي، مثنوي معدن الافڪار در جواب مخزن الاسرار،
تاريخ سندو مختصري در طب ڪہ بمفردات معصومي موسم است،
تاليف اوست [1]."

انهن سيني مصنفن خمسہ جو پورو تفصيل ڪونہ ڏنو آهي، فقط بن مثنوين "ناز و نياز" ۽ "معدن الافڪار" جي نالن جي ڪين چاڻ هئي.

سڀ کان پهريون خمسہ جو مذڪور تفصيل سان تقي ڪاشيءَ ڪيو آهي، جنهن شعرن جو مجموعي تعداد بہ تخميناً ٻارهن هزار ٻڌايو آهي. "معدن الافڪار"— "راي و صورت"— ۽ "حسن و ناز" [2] جا نالا ڏنا اٿس ۽ وضاحت ڪري ٿو تہ "رائي وصورت" ليليٰ مجنونءَ جي بحر ۾ آهي ۽ "حسن و ناز" جو بحر يوسف و زليخا تي آهن. انهن لاءِ لکي ٿو:

"درين دو ڪتاب معاني دقيقہ و خيالات لطيفہ انگيختہ اند. چنانچہ
سخن شناسان ممالک هندوستان و نکتہ سنجان ديار خراسان متفق اند کہ
اکثر مباحث اين دو ڪتاب را بهتر و بلند تر از مولانا جامي گفتہ".

---

(1) ماثر 3: 328.
(2) ماثر ناز و نياز غلط لکيو آهي.

مير معصوم، گويا بيان ڪيل ٻن مثنوين ۾، هر لحاظ سان مولانا جاميءَ کان گوءِ ڪٽي ويو آهي [1] نقي ڪاشي جيڪڏهن اها تعريف دوست نوازيءَ خاطر ۽ مير معصوم ڪاشان ۾ رهڻ وقت جيڪي ساڻس وڪون ڪنيون، انهيءَ اثر هيٺ نہ ڪئي آهي تہ پوءِ اندازو ٿئي ٿو تہ مير معصوم جو مثنوي گوئيءَ ۾ ڪيترو نہ بلند مقام ۽ مرتبو هو.

والي داغستانيءَ خمسہ چوڻ جو تہ ذڪر ڪيو آهي ليڪن هڪ جملي اندر ڳالهہ کي ختم ڪري ويو آهي. چوي ٿو: "ولي اشعار بسيار گفته و تتبع خمسہ نيز ڪرده است". پوري خمسہ جي سيني مثنوين جو نالو سڀ کان پهريون اصفهان جي مسجدي عليءَ واري، ڪتبي (1013 هہ) ۾ آيل آهي. انهيءَ کان پوءِ ناگور ۾ شيخ حميد الدين جي درگاه تي هنيل ڪتبي (1013) ۾ چاڙهيو ويو آهي، پهريون ڪتبو مير صاحب جو پنهنجو هنيل آهي ۽ ٻيو سندس فرزند مير بزرگ نصب ڪيو آهي. انهيءَ ۾ مثنوين جي نالي سان گڏ هيءَ عبارت پڻ آهي، جيڪا نهايت اهم آهي:

"...و اين چند بيت از خمسہ ايشان کہ درين ولا باتمام رسانيده بودند تحرير نموده شد سنہ 1013 هہ".

انهيءَ ڪتبن ۾ هيٺينءَ طرح مثنوين جا نالا آيا آهن:

(1) معدن الافڪار.

(2) حسن و ناز.

(3) اڪبر نامہ.

(4) راي و صورت.

(5) خمسہ متحيره.

مسجد علي واري ڪتبي ۾ مير صاف طرح لکيو آهي تہ:. "هيڏي ايندي رستي ۾ هي مثنويون پوريون ٿيون" [2].

---

[1] پوري عبارت هن ريت آهي: پنج کتاب مثنويست کہ ترتيب داده بد وازده هزار بيت. يکي در بحر هفت پيکر. و ديگري بروزن اسکندرنامہ. و سوم در جواب ليليٰ و مجنون. چهارم در برابر يوسف و زليخا. پنجم در مقابل مخزن الاسرار کہ بہ "معدن الافکار" اتسام يافتہ. اما آنچہ در بحر ليلي و مجنون است مسماست بہ "راي و صورت" وانکہ در بحر يوسف و زليخا ست موسومست بہ "حسن وناز" ودرين دو کتاب معاني دقيقہ و خيالات لطيفہ انگيخة اند. چنانچہ سخن شناسان ممالک هندوستان ونکتہ سنجان ديار خراسان متفقہ اند کہ اکثر مباحث اين دو کتاب را بهتر و بلند تر ا: مولانا حامي گفتہ..."

[2] ... اين چند بيت از خمسہ کہ در راه باتمام رسيده بود ثبت نمود...".

متين بيانن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ خمسہ 1013 ھ تائين مکمل نہ ٿيو هو. ايران جي سفر ۾ ان کي پورو ڪري ڪتبہ ۾ نالا آندا ويا. انهيءَ کان پهرين جي تاريخي شهادتن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ طبقات (1001 ھ) ۽ بدايونيءَ (1004ھ) جي تصنيف تائين هڪ مثنوي تصنيف ٿي هئي جيڪا "يوسف و زليخا" جي بحر ۾ هئي، جنهن جو نالو "حسن و ناز" هو. انهيءَ کان پوءِ 1013 ھ تائين جي تقريباً نون سالن ۾ باقي چار مثنويون مکمل ڪيون ويون. ايران جي طويل سفر جي فرصت کي عنيمت سمجهي مير صاحب انهيءَ کي انهيءَ ڪم ۾ صرف ڪيو. حقيقت ۾ سفر جي ڪلفت کي ختم ڪرڻ لاءِ انهيءَ کان زياده دلچسپ ٻيو ڪهڙو مشغلو ٿي سگهيو ٿي.

مثنوين جي ترتيب هن ريت ڇئي، وجي ٿي:

(1) معدن الافکار	بجواب مخزن الاسرار
(2) حسن و ناز[1]	يوسف و زا خا
(3) راي و صورت[2]	ليليٰ و مجنون
(4) خمسہ متحيره	هفت پيکر
(5) اکبر نامہ	اسکندر نامہ[3]

ارمان آهي جو اهو خمسو يا انهيءَ جي ڪابہ هڪ مثنوي ڪنهن بہ ڪتب خاني ۾ موجود نہ آهي. "حيات معصوم" ۾ پير علي محمد شاه راشديءَ لکيو آهي تہ "حسن و ناز" جو هڪ نسخو محمد علي شاه معصوميءَ وٽ پراڻي سکر ۾ سندس نظر مان گذريو. پروفيسر عبدالحي حبيبي افغانيءَ راقم کي انهيءَ مثنويءَ جا چند شعر ڏنا، جيڪي مقالات ۾ ڏنا ويا آهن. هن صاحب مثنويءَ جو هڪ ناقص نسخو مرحوم هاشم شايق آفنديءَ وٽ ڪابل ۾ ڏٺو هو. جنهن ۾ سندس قول آهي تہ چار هزار بيت هئا[4]. حبيبي صاحب جي ڏنل بيتن کي هن هيٺ درج ڪجي ٿو. جيئن موضوع جي مناسبت سان هن ڪتاب ۾ محفوظ ٿي وڃن.

خدا وندا دلي ده شعلہ افروز

درو جاني، ز برقِ عشق در سوز

---

(1) بقول قانع سسئي پنهونءَ جو داستان قلمبند ڪيو ويو آهي (مقالات ص. 800).
(2) پري و صورت بہ نالو آيو آهي (رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن ص. 34-5 ..)
(3) رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن.
(4) مقالات الشعرا ص. 801.

بدل ده شعلۂ آتش گدازم
بریزان از مژه اشکِ نیازم
بخاشا کي تنم در آتش انداز
کہ دوزخ گردد از وي شعلہ پرداز
درونم را چنان کن آتش افروز
کہ دوزخ را ازان آتش فتد سوز
چنان کن موج زن اشکم سوئي اوج
کہ گردون چون خسي باشد بران موج
چنان ده در درون سینه سوزم
کہ در وي خرمنِ هستي بسوزم
چنان زان آتشم دل زنده گردان
کہ از غیرت بسوزد آبِ حیوان
دل ده سر بسر شایستۂ درد
درونم چون جراحت خستۂ درد
دلي کاو زخم از مرهم نداند
متاع خوشدلي از غم نداند
دلي خواهم ز درد آزرده و ریش
کہ از درد ش بدرد آید سر نیش

بتِ فکرم کہ رخ بنمود از غیب
مبرا داریش از تهمت عیب
جمالش را بهار تازگي ده
چو حسن او بلند آوازگي دهہ
ازین نامه کہ نامش جاودان باد
مرا زو نام و نامم را نشان باد
لباسِ نیکنامي در برش کن
چو نامي در جهان نام آورش کن

رسيد اينک بهار، عالم افروز

ز گلها، شد چمن، روشن تر از روز

هوا شسة ز شبنم، روي گلزار

چمن را غازه کرده رنگ و رخسار

نسيمِ صبحدم از جنبشِ خاص

ز سر تا پاي گلبن کرده رقاص

ز فيضِ صبحدم کافلاک ميريخت

همه لؤ لؤ بزير، خاک مير يخت

نسيم صبحدم شد فيض گستر

هوا افشاند سو لولوي تر

بر آمد بر هوا ابر طربناک

ز طنازي کشيده سر بر افلاک

..........الخ

(6) **طب يا مفردات نامي:** مير معصوم پاڻ پنهنجي دور جو نامي طبيب، پيشہ ورحڪيم، يا انهيءَ فن ۾ ڪو خاص درڪ يا مقام رکندڙ ڪونہ هو. قديم دستور مطابق طب نصاب جو هڪ مضمون هو، ۽ تقريباً هر طالب العلم پڙهندو هو، جيڪي پيشہ طور ان کي اختيار نہ ڪندا هئا، اهي ڪم از ڪم ايتري ڄاڻ رکندا هئا جو پنهنجي گهر ۽ حلقہ اندر ستي ڦڪي ڪري سگهن. مشرق ۾ آخري دؤر تائين اهو دستور رهيو آهي تہ هر اهو عالم جنهن کي همہ دانيءَ جي دعوا هوندي هئي سو معاصرن ۾ سرخرو ٿيڻ خاطر هر فن ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور لکي پنهنجي نالي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. چنانچہ خاص طرح طب ۾ جيڪي ڪتاب يا بياض ڏسڻ ۾ اچن ٿا سي گهڻو ڪري انهيءَ بيان ڪيل زمره جا آهن. پردي داري ۽ خاندانيءَ جي سلسلي ۾ بہ هر پڙهيل لکيل جو طب ۾ ٿورو گهڻو دخل ضروري هو جيئن گهرو پردي داري قائم رهي سگهي. خانداني طرح پشت بہ پشت بہ ڪي مجرب نسخا وراثت ۾ ايندا ٿي رهيا جيڪي گهڻو ڪري بياض جي صورت ۾ ضبط ڪيا ويندا هئا. مير معصوم خانداني ماڻهو هو، پردي دار هو، ازان سواءِ سندس گهراڻو خراسان مان آيل هو جيڪو مختلف اسلامي فنون جو مرڪز ليکيو ٿي ويو، تنهنڪري طب ۾

پڻ بين علمن سان گڏ گهراڻي جي فردن کي ضرور درک هوندو. تنهنڪري مير قديم سنت کي پورو ڪندي پنهنجي خانداني نسخن کي مفردات يا مجربات جي نالي سان قلمبند ڪري ڇڏيو تو پائنجي. اهو مختصر ڪتاب جنهن کي راقم الحروف پڻ ڪنهن زماني ۾ ڏٺو "مفردات معصومي" جي نالي سان معروف هو جهڙيءَ طرح ماثر الامرا جي عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو [1]. ڪن مصنفن غلط فهميءَ جي بناءَ تي هڪ ئي ڪتاب کي ٻه مختلف ڪتاب سمجهي، جدا جدا نالا ڏنا آهن. جيئن ته برٽش ميوزم جي فهرست نگار ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم "طب نامي" ۽ "مفردات معصومي" جا نالا جدا ورتا آهن [2].

اهو رسالو 1004 هه کان پوءِ پائنجي تو مرتب ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته طبقات جي مصنف يا ملا بدايونيءَ انهيءَ جو ذڪر نه ڪيو آهي.

ڪتاب ۾ مرضن جي تحت انهن مفرد دوائن جا نالا ڏنا ويا آهن، جيڪي انهيءَ بيماريءَ لاءِ مفيد ۽ مجرب هيون. استعمال جو طريقو پڻ بيان ڪيو ويو آهي. ڪتاب جا نسخا ذاتي خواه قومي ڪتب خانن ۾ موجود آهن، جيئن ته:

(1) **ڪتب خانہ آصفيہ:** ٻه نسخا "رساله مفردات مير معصوم" جي نالي سان نمبر 392 ۽ 369.

(2) **خدا بخش لائبريري پاٽنا:** هڪ نسخو 24 ورق هر ورق ۾ 23 سٽون، ڪتابت سنہ 1110 هه، خط تعليق.

(3) **بنگال ايشاٽڪ سوسائٽي:** هڪ نسخو نمبر 1550 (G.26) پنجويهه باب ڪتابت 1182 هه.

(4) **سنڌ:** ۾ ڪيترن ذاتي ڪتبخانن ۾ انهيءَ جا نسخا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. معصومي خاندان ۽ روهڙيءَ جي قديم گهراڻن ۾ 1930ع ۾ اسان ڏٺا. ميان نور محمد پٽي (حيدرآباد) وٽ به هڪ نسخو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

(7) **تاريخ سنڌ:** جيڪا عام طرح "تاريخ معصوميءَ" جي نالي سان به مشهور آهي. مير معصوم جي تاريخي ذوق جو پهريون گواهہ، خواجہ نظام الدين احمد ۽ سندس تصنيف "طبقات اڪبري" آهن. تاريخ معصومي سنڌ جي تاريخ تي سندس اهم شاهڪار آهي، چچ نامي کان پوءِ هيءَ ٻي سنڌ جي تاريخ

[1] مختصري در طب کہ بہ "مفرادات معصومي"، موسوم است.
[2] ديباچہ تاريخ معصومص ص. (يط).

آهي. انهن ٻنهي ڪتابن جي وچ ۾ صدين جي وٿي آهي، جنهن ۾ بيو ڪوبہ ڪتاب لکيو نہ ويو ۽ تاريخي ڪڙيون گم ۽ نا پيد رهيون. جنهن ڪي مير معصوم محسوس ڪيو ۽ اسان جو گمان آهي تہ ڪتاب لکڻ جي ضرورت جو احساس کيس گجرات ۾ ٿيو. جنهن وقت "طبقات" لکيو ٿي ويو ۽ سنڌ جي تاريخ تي مواد جو فقدان ظاهر ٿيو. مير يقيناً انهيءَ زماني کان پنهنجي تاريخ مرتب ڪرڻ شروع ڪئي.

جيڪي ماخذ خواجہ نظام الدين ڪتب آندا. مير پڻ انهن مان پنهنجي ضرورت جو مواد ورتو جيئن تہ سنڌ جي سومرن جي احوال "تاريخ بهادر شاهيءَ" مان ورتو اٿس. پاڻ ٽن ڪتابن جو نالو ورتو اٿائين.

(1) تاريخ مراة الجنان ص. 5

(2) تاريخ گزيده ص. 5

(3) تاريخ چچ نامہ ص. 4-6

"حبيب السير" سندس پيش نظر رهي آهي جنهن جو حوالو ڪونہ ڏنو اٿائين، ليڪن ڪيتريون عبارتون لفظ بلفظ نقل ٿيل آهن. ڪن واقعن جو پاڻ اکين ڏٺو شاهد هو تنهنڪري اهو حصو اهم آهي اگرچہ نهايت اختصار کان ڪم وٺي لکت کي سرسري ڪري ڇڏيو اٿائين، جنهنڪري پڙهندڙ کي تسلي ڪانہ ٿي ٿئي.

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جو خيال آهي تہ "تاريخ معصومي" جي ذريعي مير صاحب جي تاريخدانيءَ جو قائل نٿو ٿي سگهجي. ڊاڪٽر مرحوم چند مثال ڏيئي ٻڌايو آهي تہ مير صاحب ڪيئن تحقيق کان ڪم نہ ورتو آهي. سندس خيال آهي تہ مير عمر رسيدو ٿي چڪو هو، سندس قوتون مضمحل ٿي ويون هيون، حافظو ڪمزور هوس، تنهنڪري تحقيق لاءِ گهربل جاکوڙ مير صاحب کان ٿي نہ سگهي آهي [1].

اها حقيقت آهي تہ مصنف گهربل ضرورتن کي پورو نہ ڪيو آهي، ليڪن اهو خيال ۾ رکڻ ضروري آهي تہ تحقيق جو معيار جيڪو اڄ سمجهيو وڃي ٿو سو گذريل دؤر ۾ نہ هو. انهيءَ زماني جو انداز زياده ترنقل نويسي هو، ۽ جيڪي ڪجهہ اکين ڏٺو احوال ڏنو ٿي ويو انهيءَ ۾ تاريخن جي فروگذاشت ۽ غلطي ڪئي ٿي ويئي -اهو انداز تقريباً هر هڪ تاريخي ڪتاب ۾ ملندو. جنهن جي

---

[1] مقدمو (کو-کز).

ڪري ٿي اهڙي دؤر ۾ تحقيق ڪندڙن لاءِ واقعن جي پيٽا هڪ مصيبت ٿي پيئي آهي، ۽ تاريخي مسئلن جا ڪيترا پيچ اڻ کليا رهجي ويا آهن.

انهيءَ دستوري ڪمزوريءَ جي باوجود مير مرحوم جو انهيءَ تاريخ لکڻ ڪري سنڌ تي عظيم احسان آهي، ورنہ ڪي ٿي صديون اونداهيون رهجي وڃن ها. ارغونن ۽ ترخانن جو حصو يا پنهنجي دؤر جي مشهور ماڻهن جو تذڪرو، اهي اهڙا باب آهن جيڪي جيڪڏهن مير نہ لکي ها تہ اسان تائين ڪيئن پهچن ها؟

حقيقت ۾ سنڌ جي تاريخ جا بنياد وجهندڙ ٽي بزرگ آهن، جن جي اهميت ڪيترن تاريخي ڪمزورين ۽ ڪوتاهين جي باوجود بہ پنهنجيءَ جاءِ تي مسلم ۽ اٽل آهي:

(1) علي بن حامد ڪوفي،	چچنامي جو مصنف
(2) مير معصوم بکري،	تاريخ معصومي جو صاحب
(3) مير علي شيرقانع ٺٽوي،	تحفة الڪرام ۽ مقالات الشعراجو مؤلف

اهي بنيادي ڪتاب آهن. باقي ڪتاب جيڪي سنڌ تي لکيا ويا، سي سڀ ذيلي آهن.

تاريخ معصومي، درحقيقت هڪ خاص نقطي نگاهہ ۽ سبب ڪري لکي ويئي آهي. يعني مير صاحب پنهنجي اڪيلي پُٽ مير بزرگ جي ذهني تربيت جي ضرورت ڪي پيش نظر رکي، اِهو ڪتاب لکيو. مقدمي ۾ لکي ٿو:

"...از مطالعۀ احوال تربيت يافتگان مهدا مکان و گذشتگان بني نوع انسان بلوازم خير و شرو مواد نفع و ضر وقوف و حاصل نموده، بحسن سيرة هونشمندان آگاه ونيکو صفتان بارگاه اهتدا يابد، و بہ سنن سنيۀ و اخلاق رضيۀ آن زمرۀ عليہ اقتدا کرده، از شيوۀ ناپسنديده اهل نخوت و غفلت و خصائل ايشان وشيمۀ رديۀ ارباب بطالت و عطلت اجتناب و احتراز نمايد..." [(1)].

جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي، تاريخ لکڻ جو ارادو يا ابتدا مير صاحب گجرات ۾ رهڻ واري زماني ۾ ڪئي. انهيءَ قسم جي عملي ۽ تاريخي ذوق جي فضا، جيڪا کيس گجرات ۾ ملي، سا وري ڪٿي نصيب ڪانہ ٿي. اتان موٽي

---

(1) معصومي، ص. 3.

اچڻ بعد میر صاحب کي يکساهي سکون سان هڪ جائيتو ٿي رهڻ جو موقعو ڪٿي ڪونہ مليو. ابتدا گجرات ۾ ٿي، بکر ۾ ڪجهہ لکي ويئي، قنڌار جي قيام وقت بہ قلم هلندو رهيو، ۽ آخري طرح سان 1009 هہ ۾ ڪتاب کي پورو ڪيو ويو آهي. انهيءَ سال جا بہ دفعا ذڪر آيو آهي: هڪ جاءِ تي بکر جي قلعي جو ذڪر ڪندي مير صاحب لکي ٿو تہ "...تا اين زمان کہ سنۂ تسع و الف است همان قلع موجود است" [1]، ۽ ٻيءَ جاءِ تي ڪتاب جي پڇاڙي، ميرزا جانيءَ جي وفات جو ذڪر ڪندي، ڪئي ويئي آهي، يعني 27 رجب 1009 هہ. [2]

ڪتاب جي عبارت نهايت روان ۽ سادي آهي، ڪابہ لفظي آرايش ۽ ڪوبہ واقعاتي سينگار-جيڪو ڪيترن مورخن جو خاصو هو—مير صاحب ڪونہ ڪيو آهي. فارسي نثر نگاريءَ جو حقيقت ۾ اهو ڪتاب نهايت شاندار نمونو آهي. پوين ڪيترين تاريخن جو ماخذ اهو ڪتاب رهيو آهي. ماثر رحيميءَ جي مصنف ارغون ۽ ترخاني دور جو سڄو انحصار تاريخ معصوميءَ تي رکيو آهي. بلڪ لفظ بلفظ نقل ڪيو اٿائين.

تاريخ معصوميءَ جا نسخا دنيا جي وڏن ڪتبخانن ۾ موجود آهن. چند خاص نسخن جو ذڪر هتي ڪجي ٿو:

(1) پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ 156 نمبر تي تاريخ جو قديم ترين نسخو موجود آهي-حبيب الله ڪئور يجي ڏيپارجن وراي 26 جمادي الاول 1017 هہ جو لکي پورو ڪيو. 1096 هہ ۾ اهو نسخو مير اسدالله شاه معصوميءَ جي ملڪيت ۾ هو. مصنف جي وفات کان بہ ورهيہ پوءِ ۽ تاليف واري سال کان 8 ورهيہ بعد لکيو ويو آهي.

ٻيو نسخو 19 شعبان 1159 هہ جو ڪتابت ٿيل بہ اُتي موجود آهي، جنهن جو نمبر 157 آهي.

(2) **ڊاڪٽر دائود پوٽو:** ٻيو قديم نسخو ڊاڪٽر مرحوم ڪيمبرج مان خريد ڪيو هو، جيڪو محمد رضا بن عبدالواسع بن داروغہ کهڙ جو ڪتابت ٿيل آهي. ڪتابت جو سال 1040هہ آهي. انهيءَ نسخي کي ڊاڪٽر صاحب

---

(1) معصومي ص. 124.

(2) ڇپيل نسخي ۾ ڪاتب جي غلطيءَ سبب سال 1008 لکيل آهي. در حقيقت مقبري جي محراب مٿان اڪريل ڪتبي تي سال 1009 هہ آهي، جيڪو صحيح آهي—ڏسو مڪلي نامو، ص. 847، ۽ تصوير نمبر 91.

ڇاپي متن جو اساس بڻايو آهي. ڪاتب سنڌ جي مشهور علمي ماڻهن مان هو.

(3) **بنگال ايشياٽڪ**، ڪلڪتہ ۾ هڪ نسخو آهي، جيڪو پڻ 1040 ھ جو ڪتابت شده آهي. نمبر 185 تي موجود آهي.

(4) **ملا فيروز لائبريري، بمبئي** ۾ هڪ نسخو آهي، جنهن جو سال ڪتابت 25 شوال 1085ھ آهي.

(5-6) **ڪتب خانۂ آصفيہ** ۾ بہ نسخا آهن-نمبر 292 ۽ نمبر 674 - پهرئين جي ڪتابت 1227 ھ آهي، ٻئي جي 1197 ھ ۾ ٿي.

اهي خاص نسخا آهن. ٻيا غير اهم ڪيترائي نسخا موجود آهن، جن جو ذڪر غير ضروري سمجهي، نظر انداز ڪجي ٿو [1]. تاريخ معصوميءَ جا ترجما هيٺينءَ طرح ٿيا آهن:

انگريزي ترجمو: 1846ع ۾ G.G. MELET ڪيو. سندس سامهون ٽي نسخا هئا: پهريون پير سائين علي گوهر شاهہ جو، ٻيو سيد غلام علي شاهہ جو، ۽ ٽيون مير علي مراد خان ٽالپور والي رياست خيرپور جو هو

سنڌي ترجما: سنڌي زبان ۾ بہ ترجما ٿيا آهن. پهريون ترجمو ديوان ننديرام 1861ع ۾ ڪيو. انهيءَ کان پوءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي وار متن تان 1953ع ۾ مخدوم امير احمد مرحوم ڪيو، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو ۽ استعمال هيٺ اهوئي نسخو سنڌ اندر آهي.

اردو ترجمو: پهريون اردو ترجمو بهاولپور ۾ 1906ع/1324 ھ ۾ ٿيو. مترجم آغا سلطان ميرزا هو. ترجمي جي اختتام جي تاريخ 11 جولاءِ 1906ع چهار شنبہ لکيل آهي، اهو نسخو سالار جنگ جي ڪتبخاني ۾ نمبر 526 تي آهي (فهرست اردو 822)، سائيز ساڍا ڇهہ، 10، ص، ص. 261، سٽون 21، مترجم جو پنهنجو نسخو آهي.

ترجمي ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ سندس سامهون تاريخ معصوميءَ جو اهو نسخو رهيو، جنهن جي ڪتابت 1017 ھ ۾ ٿيل هئي. يانئجي ٿو سندس پيش نظر اهو نسخو هو، جيڪو پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي.

---

[1] برٽش ميوزم ۾ 6 نسخا موجود آهن، جن مان هڪ مشهور انگريز شرق شناس سر وليم ميور جي ملڪيت ۾ هو. ڪاتب جو قول آهي تہ اهو نسخو هن انهيءَ نسخي تان نقل ڪيو، جنهن تي مصنف جي صحيح هئي. ڪاتب جو نالو محمد جعفر بن قاضي عبدالسلام آهي.

پيو اردو ترجمو مخدوم امير احمد واري سنڌي ترجمي تان سنڌي ادبي بورڊ ڪرائي شايع ڪيو. جيڪو مستعمل آهي.

فارسي متن: فارسي متن مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي 1938ع ۾ بمبئيءَ مان شايع ڪيو آهي، جيڪو هر لحاظ کان بهترين نمونو آهي.

(8-9) **دواوين:** تقي ڪاشيءَ جو قول آهي تہ مير معصوم غزلن جا بہ ديوان (1013 هہ تائين) مرتب ڪيا هئا، جن ۾ پنج هزار بيت ٿيندا. سندس غزل نمڪين، پرشور، معنيٰ سان پرپور ۽ تازين عبارتن جا حامل هئا [1].

(10) **ديوان رباعيات:** رباعين جو ديوان مير مرحوم جدا مرتب ۽ مڪمل ڪيو هو. جنهن جي سلسلي ۾ تقي ڪاشي عبارت آرائي ڪندي لکي ٿو تہ سندس اهو ديوان لطافت سان پرپور آهي ۽ انهيءَ جي-"هر رباعي ازان تير چهار پري است ڪہ از شست ڪماندار قادر انداز بيرون آمده وبهدف مقصود رسيده." انهيءَ عبارت اندر رباعيءَ جي تہ تعريف ڪئي ويئي آهي، ليڪن لطيف اشارو مير صاحب جي تير ڪمان سان شڪار ڪرڻ واري شوق ڏانهن بہ آهي.

در حقيقت مير صاحب رباعين جو واقعي بادشاه هو. سندس ڪتبن واريون رباعيون انهيءَ تي شاهد آهن.

(11) **ساقي نامہ:** تقي ڪاشيءَ ڪيس ٻن ساقي نامن جو مصنف بيان ڪيو آهي. جيتوڻيڪ ساقي ناما ديوان جو جز آهن، ليڪن جنهن صورت ۾ تقي ڪاشيءَ انهن جو الڳ عنوان قائم ڪيو آهي. مير صاحب جو هڪ ساقي نامو اتفاق سان پاڻ کي هڪ بياض مان مليو آهي، جيڪو شعر جي باب ۾ ڏنو ويندو.

(12) **معمہ:** شعري ڳجهارتون پڻ ديوان جو حصو آهن، ليڪن تقيءَ انهن جو ذڪر بہ جدا ۽ خاص طرح ڪيو آهي، تنهنڪري پاڻ بہ انهن کي الڳ عنوان هيٺ بيان ڪيون ٿا.

خراسان تيموري دؤر ۾ شعر و ادب جو وڏي ۾ وڏو مرڪز رهيو آهي. مير معصوم نہ فقط خانداني طرح خراساني هو، ليڪن شعر ۾ بہ خراساني انداز جي پيروي ڪئي اٿائين. چانچہ تيموري دؤر ۾ معمہ چوڻ جو خاص طرح رواج پيدا ٿيو ۽ هراتي شاعرن انهيءَ صنف ۾ گهڻو ڪجهہ چيو. مولانا جامي ۽ علي شير نوائي وغيره خاص نمائندا هئا، جن معمہ کي تازگي بخشي ۽ رواج ڏنو.

---

[1] غزليات پرشور نمڪين و ابيات بلند متين بعبارات تازه و معاني بي اندازه. (پارس، ص 4.)

اهوئي ڪارڻ هو، جو مير معصوم هراتي اسڪول جي پيرويءَ ۾ معمہ غالباً چڱي انداز ۾ چيا، جن جو تقي ڪاشيءَ کي خاص طرح ذڪر ڪرڻو پيو. هن "چندين" جو لفظ ڪتب آندو آهي، جنهن مان اهوئي انومان نڪري سگهي ٿو تہ معمہ جو تعداد قابل ذڪر هو. سندس معمہ جي تعريف ۾ لکي ٿو تہ "ناسخ افکار مدققان آن فن و مدر کان صاحب فطن است".

افسوس آهي، جو مير مرحوم جو اهو سمورو شعري سرمايو زماني جي گردش محفوظ رهڻ نہ ڏنو ۽ اڄ پاڻ وٽ مٿي ذڪر ڪيل مجموعن مان ڪابہ هڪ تصنيف موجود نہ آهي. تذڪرن ۾ ڇڙوڇڙ شعر ملن ٿا. سڀ کان زياده تقي ڪاشيءَ مير صاحب جو انتخاب ڏنو آهي، يا ڪجهہ انتخاب ملابدايونيءَ ۽ انهيءَ تان 'مخزن الغرائب جي' مؤلف ڏنو آهي. سندس ڪجهہ بيت ۽ رباعيون مختلف عمارتن جي يادگار ڪتبن تي محفوظ رهجي ويا آهن. خاص طرح قبرستان جي پٿرن تي چڱي تعداد ۾ اُڪريل آهن.

انهيءَ منتشر مواد جي ميڙا چونڊي ڪري، پاڻ جدا باب ۾ مير جو هٿ آيل ڪلام هڪ هنڌائتو ڪري ڏيون ٿا-چوٽي آهي تہ اميد تي دنيا جو ڪاروبار هلي رهيو آهي! تنهنڪري امڪان کي پاڻ بہ نظرانداز نٿا ڪيون، ممڪن آهي ڪنهن وقت سندس ڪو ديوان يا وڏيڪ شعري سرمايو هٿ اچي وڃي[1].

---

[1] پير علي محمد راشديءَ هڪ ديوان سندس خاندان مان هٿ ڪري نقل ڪيو هو، جيڪو مون وٽ موجود آهي. سيد نور علي شاه مرحوم وٽ هو، جتان ورتي، پير صاحب 1931ع ۾ سکر منجهہ نقل ڪيو. ديوان ۾ سڀ مدح ۽ منقبت آهن. اهو مير معصوم بکريءَ جو ديوان نہ آهي، شعر جو رنگ مير مرحوم جو نہ آهي. هي ڪنهن ٻئي شاعر جو آهي، مقطع ۾ نامي تخلص ڏسي، مائٽن مير معصوم جو سمجهي، پاڻ وٽ ايترا سال سانڍيو.
حيات معصوم ۾ پير علي محمد شاه راشديءَ لکيو تہ خيرپور جي وزير شيخ صادق علي ديوان نامي ڇپايو ٿي، ڪجهہ ڇپيو بہ هو، ليڪن پوءِ بند ڪيو ويو. پانئجي ٿو اهو ديوان بہ مير معصوم جو نہ هو، ۽ جڏهن شيخ صادق عليءَ کي ڪنهن ڄاڻ ڪيو تہ ان وقت هن روڪرائي ڇڏيو.
(28-6-1978ع، ڪراچي.)

باب چوويھون

يادگار ۽ آثار

مير معصوم کي يادگار قائم ڪرڻ، رفاهي عمارتن ٺهرائڻ، آرام گاهه جوڙائڻ، مسجدن تعمير ڪرڻ ۽ سفر ڪندي ڏيک وارن جاين ۽ جبلن تي نشانيءَ طور ڪتبن هڻڻ جو بي پناهه شوق هو. عمارتن جي سلسلي ۾ ته ڪن چند مغل اميرن جو نالو شايد وٺي سگهجي، ليڪن ڪتبن هڻڻ جو ڏانءُ ۽ شوق مير جو خاصو هو. بيو ڪوبه معاصر انهيءَ ڏس ۾ سندس شاني شريڪ نه ٿيو. ڪنهن واحد شخص جا ايترا ڪتبا شايد تاريخ ۾ ملي نه سگهندا جيترا هڪ مير هٽايا. در حقيقت دنيا جي بي ثباتيءَ ۽ انسان جي فاني هجڻ کان مير ايترو ته متاثر هو، هو هُن هنڌين ماڳين ڪتبا هٽي پاڻ کي يا پنهنجي نالي کي زنده رکڻ تي گهريو. ڪتبن تي جيڪي اشعار اُڪريا ويا آهن، انهن ۾ اهوئي جذبو ڪارفرما نظر اچي ٿو. دنيا جي بي ثباتي، درس عبرت، حيرت، ، بخشش گناهه، جزا سزا، مغفرت لاءِ دعا طلبي ـــ اهي آهن مضامين، جيڪي مير جي رباعين جو مرڪزي نقطو آهن مضامين، جيڪي مي جي رباعين جو مرڪزي نقطو آهن ۽ ڪتبن جي شعرن ۾ نظر اچن ٿا. انهن مضمونن منجهان مير مرحوم جي ذهن جي هلچل، مزاج جي ڪيفيت ۽ سوچ جو لاڙو معلوم ڪري سگهجي ٿو. مثلاً: هن قسم جا شعر جتي ڪتي ڪتبن تي نظر ايندا:

ترا گر آسمان منزل نشين است
هم آخر جاي تو زير زمين است

—

شاديءَ زمانه جز غمي بيش نبود
وين عمر گرانمايه دمي بيش نبود
سوداي بتان جز المي بيش نبود
خونابهءَ ديده جز نمي بيش نبود

—

رفتيم ازين ميانه، ياران! رحمي
برحال خراب دلفگاران رحمي

چون خاک شديم و خاک ماگشت غبار
رحمي! رحمي!! بخاکساران رحمي

ما آمده بوديم درين باغ بگشت
چون ابر بروي سبزه، چون باد بدشت
چون نرگس پرخمار ناگہ، ازخواب
تاچشم کشاديم زهم، عمر گذشت

انهيءَ رنگ مان واضح آهي تہ مير صاحب تي هن فاني دنيا ۾ بي بقا زندگيءَ جي سموري خرخسي ۾ قمام جو ڪيڏو نہ شديد احساس هو. ازان سواءِ مير صاحب جي شعر جو، ڪتبن جي عبارتن ۾ انهن جي ڪثرت جو جيڪڏهن تجزيو ڪبو، تہ مير صاحب خود مجسم تي، تصور ۾ ايري اچي ٿو — يعني هڪ پروقار ۽ سنجيد و چهرو، نهايتِ متين، متفڪر ۽ هميشہ سوچ ۾ اونهن خيالن ۾ مبتلا رهندڙ، بزرگ صورت انسان ۽ شانائتو پريو مڙس.

مير صاحب جا يادگار ڪتي ڪتي آهن، ڪيترا آهن، ڪيترا مٽجي ويا؟ تنهن جو ڪو تفصيل يا تحقيق ٿيل انگ ڪونہ آهي. بهرحال هندستان ۾ جتي جتي ويو، اتي پنهنجي قدمن جا نشان ضرور ڇڏيائين. بکر ۽ سکر تہ سندس وطن هو، اتي هن جيڪي يادگار ناهيا سي نسبتاً پائدار رهيا ۽ خاندان جي موجودگيءَ سبب انهن جي نگهداشت بہ ٿيندي رهي، جنهنڪري اڄ گهٽي ۾ گهٽا يڪجاءِ اتهن ئي موجود ملن ٿا. "ذخيرة الخوانين" جو مصنف انهيءَ ذوق جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

"عمارتن ناهڻ جو شوق تمام گهڻو هوس. پاڻ ڪتبہ نويس ۽ خوش خط هو. ايروان، نخجوان، تبريز، اصفهان، قنڌار، ڪابل، ڪشمير، هندستان ۽ دڪن، غرض تہ جتي پهتو اتي پنهنجي شعرن سان مزين ڪتبا ذ'ھ ، هنيائين".[1]

عمارتن ۾ واڙه واري سوق متعلق ساڳيو مصنف لکي ٿو تہ:

---

[1] ....ذوق عمارات بسيار داشت و خود ڪتبہ نويس، خوش خط بود. از ابتداي ايروان، و نخجوان، و تبريز. و اصفهان تا قندهار و کابل و کشمير و هندستان و دکن هر جا رسيد از اشعار خود نوشتہ و برسنگ کنده يادگاري گذاشت" (1: 203.)

”ڪيترن شهرن ۾ هنڌن تي مسجديون، سرايون، پليون، کوهہ ۽ رباط نهرايائين. سکر شهر ۾، جيڪو سندس وطن آهي، اتي خاص طرح تمام سهڻيون، ۽ عاليشان عمارتون جوڙيائين، جن جي چوگرد چانوهري لاءِ ٻڙ جا وڻ پوکي، انهن کي سينگاريائين“.

عمارتن جو تفصيل بيان ڪندي چاڻائي ٿو:

”درياهہ پنجاب تي جيڪو بکر واري قلعي جي چوڌاري وهي ٿو، ”ستياسر“ نالي عمارت تعمير ڪيائين جنهن جو مثال روءِ زمين تي ملڻ مشڪل آهي. ”گنبذ دريائي“ مان تعمير جي تاريخ (1007ھ) ڪڍيائين. پنهنجو قبرستان ٽڪريءَ مٿان، جنهن جي سامهون باغ آهن ۽ درياهُ، اهڙيءَ طرح تيار ڪرايائين. جو انهيءَ جو ثاني ملڻ ممڪن نہ آهي. منجهس هڪ مناور دهليءَ جي مناري جهڙو ٺهرايائين جيڪو ويهن ڪوهن تان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ۽ انهيءَ ساڻ گڏ سهڻو گنبذ سرن سان جوڙايائين، اهڙيءَ طرح، چڻ ڍلائي ٿيل آهي. انهيءَ جي پرسان پٿر جي چوڪنڊي آهي، جيڪا قيامت تائين قائم رهڻ جهڙيءَ مضبوط آهي. والد، ڀاءُ ۽ پنهنجي قبر انهيءَ جي هيٺان تيار ڪرايائين. مغفرت جي متعلق آيات ۽ احاديث انهيءَ ڇت تي اُڪر ڪرايائين، جيڪا سندس قبرمٿان آهي. آهي. 99 نالا ذات باري تعليٰ جا ٻڙ انهيءَ تي اڪريل آهن. اڄ 60 ورهيہ ٿي ويا آهن، انهيءَ عمارت ۾ هڪ ڏار يا چير نہ پيو آهي.“ (1)

گهريلو جاين جي متعلق ساڳئي مصنف جو قول آهي:

(1) اکثر جا مساجد وسرا ورباط و پل و چاه آب و باولي بنا کرده. خصوصاً شهر سکر—کہ وطن اصلي اوستـاورا از عمارات عالي و درخت هاي بر وغيره زيورها پوشانيده و درميان درياي پنجاب، کہ در گرد و پيش قلعۂ بکر جاري است. عمارتي "ستياسر" نام بنا نهاد کہ در روي زمين نيست. تاريخ اورا "گنبذ دريايي" يافتہ (سنہ 1007ھـ). و گورخانہ خود را بالاي کوهي کہ مشرف بہ باغات و درياي پنجاب ست. آنچنان ساختہ کہ در عالم بمثل وي نشان نمي دهد. اولاً مناره مرتفع کہ مناره مانند در دهلي يک کهنہ يعني يک حصہ اومي توان گفت. سر بفلک کشيده از بيست کروه نمايان است و متصل اوگنبذ مطبوع، اگرچہ از خشت پختہ است. اماگويا ريختہ است. و در جوار چوکندي از سنگهاي کلان کہ تا دور قيامت انهدام ندارد. در ست کرده مقابر پدر و خود زير آنها نموده. و آيات و احاديث کہ مدل بمغفرت است. بالاي قبر خود در آن گنبذ بخط کتبہ کننده و برتعويذ قبر نود ونهہ نام باري تعليٰ نوشة. شصت سال ازين عمارت گذشتہ است رخنہ ودرزي راه نيافتہ..." (1: 204.)

پاڻ حويليءَ جي جاءِ کي هٿ نہ لاتاين، اها جيئن هئي تيئن رهڻ ڏنائين، ٻين جون جايون پڻ ساڳي نوع جون هيون. فرمائيندو هو تہ: عمر تي اعتماد نہ آهي، مون کان پوءِ متان ڏچي وجن تنهنڪري جيئن آهن تيئن پيل رهن. مسجد جي اڳيان ويهہ بيگا زمين وٺي انهيءَ ۾ نهايت سهڻو باغ رکيائين. گلن جا وڻ ٻوٽا ۽ ميويدار درخت طرحين طرحين مهيا ڪيائين. ماڻهن انهيءَ مان ڏاڍو سک ورتو، گهمي ڦري فرحتون ڪندا رهيا" [1].

باغ جنهن جو ذڪر آيو، مير صاحب رفاه عام جي لحاظ کان نهرايو، ورنہ هن ناپائدار دنيا ۾ پنهنجي سک لاءِ ڪابہ شاندار ۽ امارت جي شان مطابق ڪابہ عمارت ڪانہ نهرايائين. تحت الشعور ۾ اهوئي بي ثباتيءَ وارو جذبو ڪار فرما رهيو جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

"ماثر الامرا" جي مؤلف "ذخيرة الخوانين" جي مٿين عبارت کي اختصار سان آندو آهي ۽ مير جي عمارت سازيءَ واري ذوق کي ۽ يادگارن نهرائڻ واري مشغلي کي ساراهيو اٿائين.

زماني جي گردش مير جي ڪيترن يادگارن کي مٽائي ڇڏيو آهي، جيڪي ڪجهہ بچي ويا آهن، تن جي بہ اها اصلي صورت نہ رهي آهي، تاهم شڪر آهي تہ ڪي نشانيون اجا آهن جن مان ڏسندڙ عمارت سازيءَ جي نوع ۽ مير جي ذوق جو اندازو ڪري سگهي ٿو. هتي هر هڪ انهيءَ يادگار جو-جيڪو اڄ موجود آهي-جدا جدا عنوان هيٺ سالوار ذڪر ڪجي ٿو:

(1) عيد گاهہ روهڙي 1002 هہ

سڀ کان پهرين عمارت-موجود جاين ۾-روهڙيءَ جي عيدگاهہ جي آهي جنهن جو بنياد 1002 هہ ۾ پيو. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ مير مرحوم جيئن وطن ۾ جاءِ نشين ٿيو تيئن -يقيناً عوام جي تقاضا تي ۽ ضرورت جي بناءَ تي- پهريون مذهبي عمارت جو بنياد وڌو. روهڙيءَ شهر جي اولهہ ۽ ڏاکڻي ڪنڌ تي

---

[1] ...اما در عمارت حويلي دست تصرف را کوتاه داشته مثل عمارت سائر الناس کرده، ميفر مودند کہ: بر عمر اعتماد نيست. بعد از وفات من مبادا آن حويلي نزولي شود. الا سر دروازه خانہ خود، متصل مسجد پدر، باغيچہ در آراضي بيست بيگہ راست ساختہ، گلها و درخت هاي ميوه دار را نشانده کہ تفرج عالم است." (1: 204.)

سڀ کان بلند ٽڪريءَ تي محراب ۽ حد بنديءَ جي ديوار ڪڍرائي عيدگاه نهرائي وئي، سکر کان درياه جي پڪ تان ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

اولهه واري پٺ ۾ محراب ۽ مصلو ۽ ديوار جي ٻنهي ڪنڊن تي پاوا آهن جن مٿان ننڍا گنبد آهن. درمياني هشت پهلو خوبصورت چوني جو پڪو گنبد ۽ هينان محراب آهي، جنهن جي پيشانيءَ تي هي ڪتبو آهي:

(1) سيادت پناه امير محمد معصوم

نامي بن سيد صفائي بنا نهاد.

(2) مير معصوم ساخت برسرِ کوه

عيد گاهِ بفيض همچو ارم

(3) پير فکرت برائي تاريخش

عيد گاه، بفيض کرد رقم

عيد گاه آخري مرتبو راقم الحروف 1962ع ۾ ڏٺو هو، انهيءَ وقت معلوم ٿي ٿيو تہ هر سال مرمت ٿي رهي آهي. البت ميدان تي فرش ڪونہ هو. وسيع ايراضي عيدگاه هيٺ آهي، جنهن تي 6-7 هزار ماڻهو هڪ وقت نماز پڙهي سگهن ٿا. پانئجي ٿو اهو عيدگاه مخصوص روهڙيءَ ۽ بکر وارن لاءِ هو. نئين ۽ پراڻي سکر لاءِ ضرور ڪو ٻيو انتظام هيو، آهي.

(2) چؤڪنڊي قبرستان 1002 هه

مير جي قبرستان ۾ ٽي عمارتون مکيہ آهن، چوکنڊي جنهن هيٺان بنيادي قبرون آهن، منارو ۽ آرام گاهہ هشت پهلو. مير صاحب سنڌ جي جنگ مان فارغ ٿي جڏهن موڪل جو زمانو سکر ۾ رهڻ آيو، ان وقت سڀ کان پهريون هـُـن روهڙيءَ وارو عيدگاهہ ۽ والد ۽ ڀاءُ جي قبرن مٿان پٿر جي چوڪُنڊي (ڇٽي) نهرائي. پٽس ۽ ڀاٽس هڪ ئي سال ۾ فوت ٿيا ۽ اتي ئي دفن ڪيا ويا هئا. اها جاءِ ظاهر آهي تہ بلنديءَ تي ۽ نظاري واري هئي، تنهنڪري انهيءَ کي خاندان جي قبرستان لاءِ منتخب ڪيو ويو. ٽڪريءَ جي سامهون درياهہ هو ۽ باغن جي مسلسل وٿراهہ. ڪنهن زماني کان پوءِ هيٺائينءَ ۾ موجوده شهر آباد ٿيو.

انهيءَ ايراضيءَ ۾ جيڪا اتهون شروع ٿي ڪليڪٽريءَ وٽ ختم ٿئي ٿي- ڪي ئي اهم قبرستان ۽ خاص ماڻهن ۽ خاندانن جا مخصوص گورستان هئا.

جيڪي پوءِ ڦٽندا ويا ۽ انگريزي دؤر ۾ نيون عمارتون ۽ باغ ٺهندا ويا. 1930ع تائين ڪيترين ڦٽل قبرون هِتي هُتي موجود هيون. جيڪي اسان ڏٺيون. نهايت خوبصورت ۽ ڪاشيءَ جي ڪم جو مٿن جڙاءُ. شاهه محمد مڪي ۽ پورانين جي قبرستان ڪان سواءِ ٻيو سيڪجهه برباد ٿي ويو. سلطان محمود بکريءَ جو مدفن به انهيءَ ڏکڻيءَ ايراضيءَ مان ڪنهن هنڌ تي هو. جيئين هن بي گناهه انسانن جا گهر ڦٽائي ناس ڪري ڇڏيا تيئن قدرت سندس گهراڻي جو نالو نشان به مٽائي قبرن جي سرن تائين نيست نابود ڪري ڇڏيو. سواءِ چند نيڪ ماڻهن جي اڄ ڪنهن به ٻئي حملہ آور جي قبر ڪانہ ٿي ڏسڻ ۾ اچي—سنڌ اڄ به موجود ۽ صحيح سلامت آهي، سکر بہ آهي تہ سکر وارا بہ آهن. ليڪن جبڪڏهن ڪوبہ فنا ٿي مٽجي ويو تہ، هر اهو خوني ۽ رهزن، جنهن بين کي مٿائڻ ۽ برباد ڪري پاڻ کي مسلط ڪرڻ جي ڪوشش تي ڪئي. اڄ نہ پاڻ رهيو نہ ڪو پونير ۽ نہ نالو ونندڙ موجود—تاريخ جو چڪر اجهو ائين ٿو حق ۽ ناحق جو پلڙ ڪندو رهي!

قبرستان جو بنياد: تہ اڳ ئي پئجي چڪو هو، ڪي سادات انهيءَ ڪري اندر دفن بہ ٿي چڪا هئا، مير معصوم اچڻ سان انهيءَ ايراضيءَ کي ديوار ڏئي انهيءَ ۾ قابل ديد عمارتن جي سٽا ڪئي. سڀ ڪان اول هُن پنهنجي والد ۽ ڀاءُ وارن قبرن مٿان 1002هه ۾ پٿر جي ڇتي نهرائي، ۽ انهيءَ ۾ ايتري جاءِ رکيائين جو پاڻ سميت خاندان جي چند اهم شخصيتن کي بہ انهيءَ هيئنان ابدي آرام نصيب ٿيو.

اها چوکنڊي وراندي سميت پٿر جي پاون تي بيٺل آهي، ۽ ڇت پڻ پٿر جي آهي، تي ننڍا گنبذ مٿان ناهيا ويا. پ ون تي، ڇت جي شهتيرن مٿان ۽ گنبذ جي اندران آيتن ۽ اشعارن جي اکر تيل آهي، جنهن جي تعريف "ذخيرة الخوانين" جي زبانيءَ مٿي پڙهي آيا آهيون، "عمارت سرڪوه" (1002 هه) مان نهڻ جو سال نڪري ٿو. چوکنڊيءَ جو تلهو زمين ڪان 10-15 فٽ مٿي تيندو. ڏاڪڻ جي ذريعي مٿي چڙهي قبرن وٽ پهچجي ٿو. بنيادي چوکنڊي سان گڏ پوءِ جي دؤر ۾ اوير کان بي عمارت ناهي وئي آهي. مير معصوم واري عمارت اها آهي جيڪا پٿر جي پاون تي بيٺل آهي. انهيءَ عمارت کي 20 پاوا (ٿنيا) آهن. جن مان 8 خالي آهن، باقي بين تي آيتن جي اُکر آهي. قبرستان جي نقشي ۾ شهتيرن تي نمبر ڏنا ويا آهن، تهن ئي نمبرن جي سامهون شهتيرن

مٿان اُڪريل رباعيون ڏنيون وڃن ٿيون. ياد رکڻ گهرجي تہ اهي اشعار اتر ۽ ڏکڻ جي وراندن تي آهن.

وراندن جي شهتيرن تي اشعار.[1]

(1) در وادي عشق بي سپر بايد شد
در گرم روي همچو شرر بايد شد

(2) گوي، سر خود بجاي پا بايد ماند
اين ره، رهِ عشق است، بسر بايد شد

—

(3) نامي! توڪ كام خواستي، كام كجاست؟
در گردش روزگار، آرام كجاست؟

(4) صياد قضا، نهاده دامي ز اجل!
مرغي كہ برون جهد، اين دام كجاست؟

—

(5) ديدم چغدي نشستہ در صبح پگاه
بر كنگرۀ مقبرۀ شروانشاه[2]

(6) فرياد كنان زروي عبرت ميگفت:
كو آن همہ حشمت؟ و كجا آن همہ جاه؟

—

(7) آ نانڪ بدهر در تنعم بودند
هر لحظہ بمال و جاه مي افزودند

(8) امروز از يشان اثري پيدا نيست
يكيڪ رفتند و زير خاڪ آسودند

—

---

(1) رباعين پڙهڻ وقت نقشي کي سامهون رکيو وڃي.

(2) شروان (شاوران) گاديءَ جي شهر جو نالو آهي ارمنستان ۾ اهو شهر هو جتان جي بادشاهي کي شروانشاه چيو ٿي ويو. عرب ۽ ايراني حڪمران رهيا آهن. سندن زمانو (901-1174ع) تائين رهيو آهي.

(9) از غمزۀ مستت همہ خون می آید
وز عشق توام بوي جنون می آید

(10) نامي و دلي و صد غم، انصافي هست؟
از عهدۀ این کار، برون می آید

—

(11) پیوستہ دو دیده لالہ گون می باید
دل نیز چودیده، غرق خون می باید

(12) وارستگئ، گرت بعالم هوش است
دیوانگئ بہ از جنون می باید

—

(13) عشقت، نہ متاع هر خریدار بود
اورا دو جهان، بهاي یکتار بود

(14) گل نیست کہ، در کوچۂ و بازار بود
یا مشک، کہ در دکان عطار بود

—

(15) نامي بقضا رو، بتمنا میرو
ره جانبِ آرزو چلیپا میرو

(16) پشتي بامید داده پهلو بمراد
رو تافتہ از خود، بہ پسِ پا میرو

—

(17) از دانش کار دهر، ناداني بہ
و ز کردۀ او، ترا پشیماني بہ

(18) چون حاصل کاراین جهان، معلوم است
میداني بہ! وگر نمیداني بہ

—

(19) اي آنکہ تو بار بستة بر راحلۂ
در خواب شده غافل ازین مرحلۂ

(20) بيدار شو و پاي طلب در ره نه
رفتند همه، تو نيز ازين قافلهٔ

(21) نامي! بجهان، نشاط کم مي بينم
آميخته شاديش بغم مي بينم

(22) بايد که تو اول بجهان پشت دهي
آخر چو ترا رو بعدم مي بينم

---

(23) ديوانهٔ عشق را حسابي دگر است
گر محوشود بخود حجابي دگر است

(24) گر خاک شود، بخاکساريش مي بين
هر ذرهٔ خاکش آفتابي دگر است

وچين مرڪزي حصي جي ڇت تي ٽي گنبذ آهن، مٿان گول ۽ اندران بيضوي شڪل ائن. ابوالقاسم، مير معصوم ۽ سيد صفائي جون قبرون انهن گنبذن هيٺان آهن. وچون گنبذ جنهن هيٺان مير معصوم جي مزار آهي، سو وڏو آهي، ٻيا ٻه مقابلتاً ننڍا آهن. ڇتيءَ جي ڇت ۽ گنبذن مٿان چوني جو پڪو پلاسٽر ٿيل آهي.

(1) مير بزرگ جي قبر

چورس ڇت جي هيٺان چوني جي قبر بنان ڪتبي جي آهي. خانداني روايت مطابق مير بزرگ جي آهي. ڏاڪڻ تان چڙهي، مرڪزي ٿلهي تي، پهريون انهيءَ قبر جي سيرانديءَ کان اچجي ٿو. تاريخ جو ڪتبو ڪونه آهي. ڇت جي سرن تي هيٺان شعر اُڪريل آهن.

(1) چون خاک همي شود ترا ملک وجود
عمر تو اگر هزار وز بيش، چه سود؟

(2) منزل دور است، مي بيد ساخت
آماده براي مرگ مي بايد بود

---

(3) بس روز کہ شب آيد و مهتاب شود
پس شب گذرد گہ صبح ناياب شود
(4) چون ميگذ رد زوز و شب، ياد آورد
زان روز کہ چون شبِ تو در خواب شود

ﭘﻬريون شعر ڏکڻ ۾ ٻيو اوير ۾ ٽيون اُتر کان ۽ چوٿون اولهائون آهي.
مير بزرگ جي مزار جي هڪ ٿنڀ تي هينين طرح شعر جي اُکر آهي:

(1) مرگ را در زير بالين
(2) دار. چون بخسپ در
(3) پيش چشم در آر. چون
(4) بر خيزي و
(5) در خردي گناه
(6) منگر، در بزرگي
(7) وي نگر، کہ درگہ
(8) عاصي مشوي
(9) گفت: چگونہ؟
(10) باشد کسي کہ
(11) بامراد برخيزد
(12) و نداند کہ تا
(13) بهمه شبانگاه
(14) خواهد زيست يا نہ!

هن ٿنڀي جو رخ ڏکڻ طرف آهي.

(2) سيد مير صفائي جي مزار

ٽئين گنبذ هينان آهي. مير معصوم ۽ سيد صفائي جي قبرن درميان هڪ چوني جي نهيل قبر آهي، ڪتبن نہ هجڻ سبب معلوم نہ آهي تہ ڪنهن جي آهي. سيد صفائيءَ جي قبر پڻ ساڳيءَ طرح جيئن مير معصوم جي آهي، آيتن ۽ اشعارن جي اُکر سان چٽيل آهي. پيرانديءَ کان تاريخ جو ڪتبو آهي:

ماه قرشي لقب صفايي
کافراشت فلک ولايي نورش

ناگاه ازين جهانگ سير
افتاد بان جهان عبورش
نامي ز براي سال تاريخ
گفتا: پر نور باد گورش

انهيءَ پيرانديءَ واري لوڙهہ تي تاريخ واري شعر جي چوڌاري ڪناري تي هي اشعار اڪريل آهن:

اي آمده بــــــــرسر مزارم / از آمـــــــدنت اميدوارم
حسـرت زده امر بـخـاک مـانـده / افتـــاده دريـــن مغـــاک مـــانده
يک فاتحہ بخوان بـــا خلاص / تـاحـق کـنـدت بـمغفرت خاص[1]

قبر جي پاڙ واري ڪناري تي چوڌاري هيٺيان شعر اڪريل آهن[2]:

-1 اي آمـــده، بـــر مـــزار نـــامي
و ز آمدنــــت، شـــده گرامـــي
چـــون آمـــدۀ؛ زيـــارتي کــــن
از فاتحـــہ، يـــک اشـــارتي کـــن
از مرحلـــۀ جهـــان غمنـــاک
شــد مــنزل مـــا ســـراچۀ خـــاک
رحمـي! رحمـي! کـہ بـس غريبـمر
از عيـــشِ زمانـــہ، بـــي نصيبـــمر

—

-2 جـــان قـــاصدِ راه، آن جهـــان اســـت
ايـــن جـــا، دوســہ روزه ميهمـــان اســـت
همپـــائيۀ شـــعلہ کـــن، برفتـــار
همگـــاميۀ بـــرق کـــن، شـــرر وار
ســنگي کـــہ نهـــاده برمـــزار اســـت
ســر تـــا ســرش از غمــمر فگـــار اســـت

---

(1) نقشي ۾ شعرن جي جاءِ ڏسڻ گهرجي.
(2) نقشو ڏسڻ گهرجي.

بشگافي اگر درون اين سنگ
گر سنگ بود دلت شود تنگ

3- اين راه بود دراز و تاريک
وين خانۀ گور، تنگ و تاريک

4- محتاج لطيفۀ دعايم
گو فاتحه کہ، بي نوايم

مير صفائيءَ جو گنبذ جن شهتيرن تي بيٺل آهي، انهن تي ڇوڌاري هيٺان شعر اُکريل آهن. ساڳئي انهيءَ نموني جيئن مير معصوم جي گنبذ وارن شهتيرن تي آهن:

1- چون دانستي ماحصلِ دنيا را
امروز بگير توشۀ فردا را

2- فردات چو امروز همي دست دهد
زنهار بفردا مفگن سودا را

3- از نيک و بد زمانہ پرهيز و برو
زين کهنہ رباط پر خطر، خيز برو!

4- چون کار زمانہ سر بسر درد سراست
دستي بہ سرِ خود نہ و بگريز و برو!

پهريون شعر جنوب طرف، ٻيو مشرق ۾ ٽيون شمال ۽ چوٿون مغرب ۾ آهي.

1- بيا نامي! دمي از مرگ کن ياد
2- بکن در ماتم خود، نوحہ بنياد
3- بيا تا يک نفس بر خود بموييم
خدا رحمت کناد از خود بگوييم
4- قرين مغفرت باد آشنائي
کہ گويد بعد ما بر ما دعائي

پهريون شعر جنوب، ٻيو شمال، ٽيون مغرب ۾ ۽ چوٿون مشرق طرف آهي.

(3) مير معصوم جي مزار

مير جي مزار نهايت مضبوط پٿر ۽ خوبصورت اُکر سان سينگاريل آهي. قبر جي ڪنارن ۽ وچ تي چوڏاري آيتن جي اُکر آهي [1]. قبر جي پيرانديءَ کان هيءُ تاريخي ڪتبو آهي:

1- ميـــر معصـــوم آن مـــہ بـــرج شـــرف
آفتـــابِ شـــرع و ديـــن، فخـــرِ زمـــن

2- روز جمعـہ ســـادس ذي الحجـہ گشـــت
عـــــازمِ جنـــــت بـــــامرِ ذوالمنـــــن

3- ســال فوتــش از خــرد جســتم، بگفــت:
بــــود نــــامي صــــاحب ملــــک ســــخن

مير معصوم واري گنبذ جي اندران پهرين آيتون ۽ اقوال اُڪريل آهن ۽ وٽ تي اشعارن جي اُڪر آهي. گنبذ جي ڇهتيرن تي رباعيون آهن. خوبصورت نستعليق خط ۾. رباعيون هي آهن:

1- نــي گــل بــرخ بــاد صبــا مــي خنــدد
نــي نــي، همــہ بــر غفلــت مــامي خنــدد
گويــم! گويــم! کــہ چــرا مــي خنــدد
بريــک دمِ عمــرِ بــي وفــا مــي خنــدد

2- از تفرقــۀ دهــر اگــر رســتي، هيــچ!
ور جــاي شــدت بلنــد و پســتي، هيــچ!
چــون آخــر کــار بــايدت خــاک شــدن
دانســتي هيــچ، ور ندانســتي هيــچ!

3- جز غــم دل اهــل درد خنــدان کــہ کنــد
جــز نالــہ دوايــي مســتمندان کــہ کنــد

---

[1] آيتن جي ڪتبن جا نقل مولانا شفيع مرحوم، جي ڪتاب، "صناديد سنڌ"، جي ص. 3 کان ص. 8 تائين ڏسڻ گهرجن.

جز گريه، نوازش غريبان که کند
جاروب مزار خاکساران که کند

4- نامي، که ز دست دهر در تاب شده
پژمرده گليست کز رخش آب شده
زود است که بنگري تو آن غمزده را
آسوده بزير خاک و در خواب شده

5- در دهر اگر گدا و گر محتشم است
آخر همه را روي، بسوي عدم است
عمر تو اگر بيش بوْد، کم ز کم است
زير اکه، چونيک بنگري يکدو دم است

6- روزي که دلم ز دهر نوميد شود
جان نيز بسر منزل جاويد شود
ذرات وجودم که، بمهرش شده خاک
کمتر ذره ازو چو خورشيد شود

7- ما آمده بوديم درين باغ بگشت
چون ابر بروي سبزه، چون باد بدشت
چون نرگس پرخمار، ناگاه از خواب
تاچشم کشاديم ز هم،عمر گذشت

8- هان نامي! هان! بخويش يکدم پرداز
مردانه بساز توشهٔ رفتن ساز
داري درپيش بس ره دور و دراز
اي کاش! آميد آمدن بودي باز

-9 اين اهل قبور بيـن، بخواب انـد همه
آسوده ز دادن جواب انـد همه
از نشأه جام واپسين تا دم حشر
در زير زمين مست خراب انـد همه

-10 نامي من ازين دهر پشيمان رفتم
ناچيده گلي، ازين گلستان رفتم
بودم، دو هزار آرزو در دل بيش
نا كرده يكي از آن، بسامان رفتم

-11 در موسم گل، چمن رخ آتش گون كرد
دل، ديده دوستان، پر خون كرد
سبزه نبود بخاك ما غمزدگان
غم سبز شد و ز خاک سر بيرون كرد

-12 زد شيشهٔ چرخ سنگ، بر ساغر ما
خون شد چو اناردانه، دل در بر ما
گردي نه نشة بود بر افسر ما
اكنون بنگر خاك سيه بر سر ما

-13 اي آنكه جهان گرفتهٔ خوش بكنار
داني كه ترا بوقت كار، آيد كار
گر ملك حبش داري ور ملك تتار
باخود بنري هيچ، بغير از كردار

-14 ما قصه نگفتيم و كلام آخر شد
حرفي ننوشتيم، پيام آخر شد

صبح طربم نا شده شام، آخر شد
چون نوبتِ ما رسيد، جام آخر شد

خاص گنبذ جي اندران جيڪي شهتير ڏنل آهن، انهن مٿان هينيان اشعار اُڪريل آهن:

-1 نامي! گل اين بي چمن چيدن نيست
زين باغ بر آکہ، رخصت ديدن نيست
زين گلشن غم، بهار شادي مطلب
در غنچۂ او، اميد خنديدن نيست

-2 گر نيک شماري سخنم را، ور زشت
در باغ جهان، کس گل جاويد، نکشت
چون کرده و ناکرده ز تو ميطلبند
خواهي تو بدوزخ روؤ، خواهي بہ بهشت

-3 از مال، اگر دهر کني مالا مال
سودي نبود ترا ز، افزوني مال
روزي اگر افزائي در، مدت عمر
دانم کہ بماني بجهان، سالها سال

-4 نامي! ز فلک دوش دلم کرد سوال
کز رفته و آئنده بيان کن احوال
گفتا: چہ خبر؟ ز رفتگان نيست اثر!
آئنده چو رفته دان چہ ميپرسي حال

-1 عمريست کہ، از جملۂ خاموشانيم
از جام اجل فتاده مدهوشانيم

مـائیم کـہ کـس بیـاد نـارد مـارا
یـاد آر کـہ از خیـل فراموشـانیم

-2 بگـذر بسـوي قبـور، اگـرداري هـوش
بنـگر سـوي خفتگـان گویـاي خمـوش
کـاینک اجل، از گوش تـو، بیـرون آرد
ایـن پنبۂ غفلتـي کـہ داري در گـوش

-3 نـامي ز گنـہ، روي سـياه آورده
وز کـردۂ خـود بـاتو، پنـاه آورده
گوینـد: بعاصیـان بـود مغفـر تـت
تـو غفـاري و مـن گنـاه آورده

-4 نـامي بکشـا چشـم بصیـرت دریـاب
بنیاد زمانہ همچو نقشي است بـر آب
بـاتو گویـم کـہ حـاصلي دنیـا چیسـت
بیدارئ یک زمان و بـاقي همہ خـواب

-5 جـام از مـئ عيـش تلخکـام افتـاده
ويـن مجلـس بـاده ناتمـام افتـاده
بنـگر ز حریفـان مـي و جـام افتـاده
مسـتانہ بخـواب هـر کـدام افتـاده

-6 گوینـد: بـود فاتحـہ را فایحـہ
زان فایحـہ بخـش نکهـت رایحـہ
بـر روح گذشـتگان فرسـت اخلاصـي
محتـاج دعـائیم بخـوان فاتحـہ

تاريخ بناءَ: مٿين شهتيرن مان شمالي شهتير تي انهيءَ چوڪنديءَ جي بناءَ جي تاريخ جو شعر اُڪريل آهي، جيڪو مير معصوم جو پنهنجو نه، بلڪ بئي ڪنهن شاعر جي تصنيف آهي:

امير سيد فاضل محمد معصوم
بروي کوه بنا کرد منزلي بشکوه
عجب خجسته مقامي که خلق مي آيند
پيءِ زيارتش از هر طرف گروه گروه
چو از دبير خرد سال اين بنا جستم
قلم گرفت و رقم زد: عمارت سرِ کوه (1002 هه)

چوني جي قبر؟

مير ابوالقاسم ۽ مير معصوم جي ٻن پٽن جي قبرن وچ ۾ چوني سان نهيل هڪ ننڍي قبر آهي، جيڪا ٻار جي معلوم ٿئي ٿي.

(4) ابوالقاسم جي قبر

چوٿون نمبر قبر مير معصوم جي وڏي پاٽ مير ابوالقاسم جي آهي. پاڻ بهادر، اديب ۽ شاعر هو. ڀرجواني ۾ فوت ٿيو، هڪ فرزند مير محمد شجاع يادگار ڇڏيائين. قبر تي پيرانديءَ کان ڪتبو آهي:

چو شد مير بوالقاسم نيک راي
سوي دار عقبيٰ ز دار فنا
چو نامي طلب کرد تاريخ او
خرد گفت: رفتا بدار البقا (991 هه)

گنبذ جي اندر ڪنارن تي هي شعر آهن:

1- رفتيم چو از ميانه. ياران رحمي
بر حال خراب دلفگاران رحمي
2- چون خاک شديم و خاک ماگشت غبار
رحمي! رحمي! بخاکساران رحمي

3- چون خاک شودز غم وجود پاکت
و ز حادثہ بر باد دهد افلاکت

4- جز سبزه، کسي سر نکشد بر گورت
جز بار، کسي پا نہ نهد، بر خاکت

هي اشعار متن کان آهن:

5- شادئ زمانہ، جز غمي بيش نبود
وين عمر گرانمايہ دمي بيش نبود

6- سوداي بتان، جز المي بيش نبود
خونابۂ ديده، جز نمي بيش نبود

—

7- ترا گر آسمان منزل نشين است
هم آخر جاي تو زير زمين است

(5) چوني جي قبر

اوير کان مرڪزي ڇٽيءَ هيٺ پهرين قبر ڪتبي کان سواءِ آهي. تي سگهي ٿو تہ مير جي پاءُ مير محمد فاضل جي هجي. گنبذ جي ڪنارن تي اندران هي اشعار اڪريل آهن:

1- ما چهره بخون جگر آراستہ ايم
وز نالہ، جمالِ خويش پيراستہ ايم

2- چون غنچہ نديده خنده، بباد
ننهاده قدم، چوسرو برخاستہ ايم

—

3- تنها با خود، در انجمن بايد بود
باخويش هميشہ در سخن بايد بود

4- هم بلبل و هم گل چمن بايد بود
ديوانۂ کار خويشتن بايد بود

پهرين ست اوير جي پاسي کان آهي، ٻي اتر کان، ٽين اولهہ ۽ چوٿين ڏکڻ طرف کان آهي.

انهيءَ ٽلهي واريءَ چوکنديءَ سان گڏ ٻوءِ جي نهيل ٻي عمارت آهي، جنهن جي ڇت ۾ ٻه ڦاڪ دار گنبذ آهن، جنهن جي هيٺان ٽي قبرون چوني جون ڪتبي کان سواءِ موجود آهن. انهن ٻن عمارتن کان ٻاهر ساڄئي ٽلهي ۽ بلنديءَ تي 36 قبرون آهن (1962ع)، جيڪي گهڻو ڪري ڇوڏهين صديءَ جون آهن. ٽي قبرون پٿر جون آهن، جن مان هڪ تي مير صفائيءَ وارو ساڳو ڪتبو آهي، غالباً اهو پيل هو جنهن کي ڪٽي هن قبر تي هنيو ويو آهي.

مير معصوم جي حرم جي قبر

قبرن جي انهيءَ مجموعه ۾، جنهن قبر تي هينيون ڪتبو آهي، انهيءَ لاءِ گمان غالب آهي ته اها مير صاحب جي حرم جي قبر ٿي سگهي ٿي. ڪتبي جو مطلب پڻ انهيءَ خيال جي تائيد ڪري ٿو، جيئن جلي اکرن مان ظاهر ٿيندو.

ڪتبي جي عبارت مان معلوم ٿو ٿئي ته مير صاحب جي وفات کان پوءِ ستت ئي ساڳي سال (1014هه) ۾ سندن حرم به فوت ٿي فراق ۽ فرقت کان آجا ٿي پيا! ڪتبو هي آهي:

مهد عليا سرشت اهل بهشت	روح پا ڪش بجنان بادا شاد
بي رخ حضرت نواب بدهر	يڪزمان چشم جهان بين نڪشاد
رفت و رست از الم فرقت آن	اين بود صدق وفاي ميعاد
سال فوتش ز خرد جستم، گفت:	منزلش گلشن قدوسي باد

انهن مان ڪن قبرن تي ڪاشيءَ ۽ پٿر جا ڪتبا آهن. ڪن مدفونين جا نالا هي آهن: سيد مير غوث علي شاهه (1303هه)، سيد مير فيض علي شاهه، سيد مير عظيم علي شاهه، مير محمد علي شاهه (1322هه)، سيد مير لعل شاهه (؟ 13هه)، مير جعفر علي شاهه، مير علي اڪبر شاهه (1311هه)، مير عنايت علي شاهه (1317هه)، والده ارباب علي شاهه (1266هه)، مير ارباب علي شاهه ولد مير حسين علي شاهه (1337هه).

قبرستان جي موجوده حالت: مير جي اُنهيءَ تاريخي قبرستان تي هن وقت ٽن ڌرين جو قبضو آهي. خاندان جو، محڪمه آثار قديمه جو ۽ اوقاف کاتي جو. فن، اڻ ڄاڻ هٿن هيٺ وقت بوقت جي مرمت تاريخي حيثيت کي گهڻو نقصان پهچايو آهي. اها رفتار ۽ طريقو قائم رهيو ته هن گورستان جو به ٺٽي جي جامع مسجد وارو حشر ۽ حال ٿيندو.

(3) منارو 1002هه-1013هه

قبرستان جي احاطي اندر چٽيءَ جي اولهہ ۾ مير معصوم جو مشهور منارو موجود آهي، جنهن تي تقريباً چار صديون گذري ويون آهن. سا ڳي توانائيءَ ۽ تازگيءَ سان سروقد بيٺو آهي، ۽ ائين ٿو معلوم ٿئي ڄڻ سکر مٿان پاسباني ڪري رهيو آهي.

مناري جي تعمير ۾ هيٺ پٽر جي پيڙهہ آهي ۽ مٿي پڪيون سرون ڪتب آنديون ويون آهن. مناري جي ڪرسي 84 فوٽ ويڪري آهي ۽ مٿي چوٽيءَ تائين پهچڻ لاءِ اندران ٿي اندران منجهس 84 ڏاڪا آهن. ڪزنس جو چوڻ آهي تہ مناري جي بلندي بہ 84 فوٽ آهي. سرون چيروليءَ سان اوساريل آهن.

ڏاڪڻ جي مٿان ڪتبو آهي، جنهن مان تعمير جي آغاز جو سال 1002هہ ۽ پڄاڻيءَ جو سال 1013هہ ملي ٿو. گويا مِير جنگ کان فارغ ٿي، مناري جو بنياد وڌو ۽ باقي سال پاڻ مختلف جاين تي سفر ڪندو رهيو—جيئن تہ سيوي، قنڌار، آسير، ايران، آگرو وغيره، ۽ منارو پنيان تعمير ٿيندو رهيو. پاڻ جڏهن ايران کان 1013هہ ۾ موٽيو، انهيءَ سال منارو بہ نهي راس ٿيو. مناري جي سلسلي ۾ تحفة الڪرام جي مؤلف هڪ بي بنياد روايت نقل ڪئي آهي، لکي ٿو:

> ”جلال الدين محمد اڪبر بادشاهہ وڏي رقم حرمين ڏانهن نذر ۾ موڪلي هئي، جيڪا واپس آئي، پوءِ حڪم مطابق مير معصوم اها رقم مناري ۽ بين يادگارن کي نهرائڻ ۾ خرچ ڪئي [1].

مناري جي سلسلي ۾ مقامي طرح بيون بہ ڪيتريون روايتون مشهور آهن، جن ۾ ڪابہ حقيقت ڪانہ آهي. اصل ۾ پنهنجي افتاد طبع جي بناء تي مير معصوم اهو منارو نهايت وڻندڙ ۽ موزون جاءِ تي يادگار لاءِ نهرايو. سندس ذهن ۾ دهليءَ جو قطب مينار ۽ انهيءَ جي عظمت موجود هئي. غزنيءَ طرف ويو تہ اتي غزنوين جا يادگار منارا ڏٺائين. يقيناً افغانستان جو ”منارو جام“ بہ سندس نظر مان گذريو هوندو. اهڙيءَ طرح جڏهن اصفهان ۾ ويو تہ اتي بہ ڪيس سلجوقين جو يادگار مسجد عليءَ وارو مشهور منارو نظر آيو، جنهن جي پيڪ ۾ پاڻ ڪتبو نصب ڪيائين.

---

[1] جلال الدين محمد اکبر پادشاہ مبلغي گرانقدر براي نذر حرمين فرستاده بود، پس آمده. مير معصوم حسب الامر شاهي ازان مبلغها نشيمنهاي پاکيزه و مناره معروضہ يادگاري درو ترتيب داده (3: 124 چاپو قديم.)

مناري جي ساخت ۾ متي پهچي، ٿورو هڪ طرف ڏانهن جهڪاءُ ٿيو آهي، جيڪو ناهڻ وقت ئي رکيو ويو آهي.

مناري جي تعمير يا ڪنهن خاص سبب جو تفصيل ڪٿي بيان ڪونہ ٿيو آهي، فقط سيني ڏسندڙن انهيءَ جي تعمير جي ساراهہ ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح انگريز اهلِ قلم بہ انهيءَ جا مداح رهيا آهن، جهڙوڪ: برٽن، هيوز، ڪزنس وغيره تعريف ڪن ٿا. [1]

متي وڃڻ لاءِ جيڪا ڏاڪڻ آهي، انهيءَ لاءِ هيٺ پاڙ وٽ دروازو آهي، جنهن جي مٿان تعمير جي سالن جو ڪتبو هيٺينءَ عبارت سان لڳل آهي:

1- بناء هذالمناره في زمان

2- سلطان جلالدين محمد اکبر پادشاه غازي

3- بدر فلک علا محمد معصوم

4- کزوي بزمانہ صيت نيکو ناميست

5- افراشت چنين بناء عالي کہ ز قدر

6- افراختہ سر بچرخ مينا فاميست

7- تاريخ بناء او ملايک از عرش

8- گفتند:- جهان نما منار ناميست (1002هہ)

9- مير معصوم آن رفيع القدر

کہ ازو کار دين بآئين است

10- کرد طرح منار تا گويند:

کين پي ياد گار ديرين است

11- پير چرخ از براي تاريخش

طاق عرشي برين بگفت اين است [2]

12- قايلہ مير بزرگ بن سيادت پناه مير محمد معصوم

اهو ڪتبو—جيئن آخري سٽ مان ظاهر آهي — مير بزرگ جو تيار ڪيل آهي، جيڪو پاڻ بہ ايران ويندي پيءُ سان ڪم از ڪم افغانستان تائين ساڻ هو. جيئن فراه واري ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو.

---

(1) هيوز گزيٽئر ص. 827- سکر گزيٽئر ص. 9- ڪزنس ص. 151، وغيره.

(2) 952- 61=1013

سکر جي گزيٽيئر ۾ غلطيءَ سبب 14 سال تيار ٿيڻ جو عرصو بيان ڪيو ويو آهي.[1] ظاهر آهي تہ بہ سال زياده لکيا ويا آهن. تاريخ معصوميءَ جي سنڌي مترجم انهيءَ لکت جي پيروي ڪندي، ساڳئي عرصي کي لکيو آهي. سال بہ غلط لکيا اٿس، يعني 1003هہ ۾ بنياد رکيو ويو ۽ مير بزرگ پيءُ جي وفات بعد مناري جي تڪميل 1026هہ ۾ ڪئي.[2]

(4) آرامگاهہ 1004هہ

مناري ۽ قبرن جي مرڪزي چوڪنديءَ جي وچ ۾، گنبذ سان هشت پهلو هڪ عمارت آهي، جيڪا آرامگاهہ لاءِ ڪتب اچي سگهي ٿي. منجهس چار دروزا آهن ۽ چار پاسا بند اٿس. گنبذ جي اندران ڇت تي يا ٻاهران ڇت تي نهايت خوبصورت ڪاشيءَ جو ڪم ٿيل آهي ۽ اندر خواهہ ٻاهر مٿئين ڪناري سان بہ ڪاشيءَ جو پٽو اٿس. ٻن دروازن جي مٿان نشيمن وانگر وڏاوڙا آهن، جن جي ڇت تي اندران خوبصورت نستعليق خط ۾ اشعار اُڪريل آهن. پنهنجي وضع ۽ بيهڪ جي لحاظ سان هيءَ عمارت نهايت خوبصورت ۽ نزاڪت واري معلوم ٿئي ٿي.

اها عمارت 1004هہ ۾ تعمير ٿي، جنهن جي تاريخ ”مکان با فيض“ مان نڪري ٿي. تاريخ واري شعر جي پهرينءَ مصرع ۾ ”محلِ فيض“ ترڪيب استعمال ٿيل آهي، تنهنڪري انهيءَ عمارت کي خاندان يا عوام ۾ ”فيض محل“ سڏيو وڃي ٿو. عمارت 17 فوٽ ويڪر ۾ ۽ 50 فوٽ اوچائيءَ ۾ آهي. صورتحال نقشي ۾ ڏسڻ گهرجي. اشعارن جي شروع ۾ نمبر ڏنا ويا آهن ۽ نقشي ۾ اشعارن واريون جايون انهن ساڳين نمبرن سان نروار ڪيون ويون آهن:

1- اي بندہ نواز ذرہ پرور   از لطف تو ذرہ، مهر انور
روزي کہ چو سبزہ سر برآرم   زا بر، کرمت اميدوارم

—

2- هر چند کہ خار بوستانم   بخشا بطفيل گلستانم
نوري بدلم فگن خدايي   تا با تو رسم بروشنايي

—

---

(1) ڊسٽرڪٽ گزيٽيئر، ص 59.
(2) تحفة الڪرام، مخدوم امير احمد، ص 27.

3- مــن بيخودورفتـــه دل زدســـتم   دســتي، کـه بخــاک مــانده پســتم
صــد ديــو گــريــزد از بــرونــم   زيــن ديــو کــه هــســت در درونــم

4- کوديـده کـه هرچـه اوسـت، بينـم   بکشــايم و روي دوســـت بينـــم
هر چند کـه چـشـم ماست نا پاک   يـک رشحۀ لـطـف بـس بـريـن خاک

5- چــون موبتــن، ار گنــاه رويــد   عفــو تــو ز ابــر لطــف شــويد
بـخـشـش بـود اربـه نيک کـاران   پــس واي بــمــا تــبــاه کــاران

6- هــر چنــد گنــاه، رحمتــت بيــش   زان روي اميـــد وارم از خويـــش
مـن خـفـتـم و د شـمـنم نگـهبان   از دشــمـن خـانـه چـون بـرم جـان

7- نــامي کـه چوخــاک آســتان اســت   زان خــاک ســرش بــر آســمــان اســت
اي خــاک بــر آن کــه خــاک بــنــود   بـــر خـــاک درت هـــلاک نــبــود

8- ايــن گنبـــد بـــا شـــکوه نـــامي   کــز قــدر شــد آسمــان بــا فيــض
چــون بــودمــحل فـيـض، ازان رو   تــاريــخ شـدش مــکــان بـــافـيـض
(1004 هه)

هي ٻه رباعيون وڏاوڙن جي ڇت تي اڪريل آهن:

9- ســر مــنزل درد مــا هوائــي دارد   ويرانــهٔ غــم نيــز صفــائي دارد
ديـوانـه دل مـرامـلامـت مـکنيد   ايــن وادي نــيــز، ره بــجــاي دارد

10- فرياد رحيل ازهمه کس ميشنوي   آواز دراز پـــش و پـــس ميشـــنوي
کرده همه شـبـگـير بسر منزل دور   تــو خـفـتـه بـره بانگ جرس ميشنوي

(5) قنڌار جو باغ 1006هه

مير معصوم جي هڪ دستاويز جو پير علي محمد شاهه راشديءَ ذڪر ڪيو آهي، جيڪو قنڌار اندر هڪ باغ جي خريداريءَ متعلق آهي. انهيءَ دستاويز مان ظاهر ٿئي ٿو تہ 2 محرم 1006 هه جو مير معصوم خواجه محمد

هاشم ولد خواجہ حسين کان باغ خريد ڪيو، جنهن ۾ انگورن جا درخت هئا ۽ هڪ جريب جي ايراضيءَ ۾ هو.

اهو تڏهن جو مذڪور آهي، جڏهن پاڻ مير معصوم قنڌار جي فوجي خدمت تي مامور هو.

(7-6) منزل گاهہ 1006 هہ-1007 هہ

ساڌ ٻيلي جي سامهون، درياهہ جي سکر واري ڪناري تي، هڪ پٿائين احاطي جي اندر ٻہ عمارتون آهن، جن کي "منزل گاهہ مسجد" سڏيو وڃي ٿو. اِهي اُهي عمارتون آهن، جن جي ڪري هِندستان جي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ هميشہ جي لاءِ جدا ڪندڙ خون خرابو ٿيو ۽ سماجي خواهہ سياسي تاريخ لاءِ انهن جا نتيجا نهايت اگرا ۽ اندوهناڪ ثابت ٿيا. انهيءَ احاطي ۾ ٻہ عمارتون آهن، جن مان هڪ 1006 هہ ۾ تيار ٿي ۽ ٻي 1007 هہ ۾ ٺهي. پهرينءَ جو ڪتبو هن ريت آهي:

1- خوشا منزلي باغ رضوان رقم
ڪہ جان را دهد فيض باغ ارم

2- بتاريخ اين جاي عشرت سرشت
زهي جاي عشرت-رقم زد قلم

في شهور 1006هہ

ٻي عمارت ٿوري فاصلي تي پڪين سرن سان ٺهيل هشت پهلو آهي، اولهہ کان ديوار تي هي ڪتبو اٿس:

1- در زمان خلافت بادشاه اعظم شهنشاهہ معظم
جلال الدين محمد اکبر بادشاهہ غازي خلدالله ملکہ

2- بنانمود، اين عمارتِ خير امير معصوم نامي
بکري بن سيد صفائي ترمذي از براي نفع

3- عامہ مسلمانان. هر کہ درين بنا مقبره سازد
لعنت خدا و پيغمبر ان و ملايکہ و مومنان برو باد
1007 هہ

اهو ڪتبو مير معصوم جو پنهنجو هٿرايل نہ آهي، عبارت مان ظاهر آهي تہ ڪنهن ٻئي صاحب، ممڪن آهي گهڻو پوءِ هٿرايو آهي. سنڌ گزيٽئر جي مؤلف

مسٽر Smith لکيو آهي تہ 1006 ھہ ۾ نهيل هيءَ عمارت مسجد آهي. مسٽر Cousens پڻ انهيءَ خيال جي تائيد ڪئي آهي [1]. سندس قياس آهي تہ اهي بيئي عمارتون دراصل هڪ باغ ۾ هونديون، جيڪو مير معصوم رفاهہ عام ۽ تفريح لاءِ نهرايو هيو. انهيءَ ۾ هڪ عمارت مسجد لاءِ ۽ بي آرام لاءِ نهرائي وئي.

پير علي محمد راشديءَ کي تحقيق ۽ تلاش ڪندي معصومي خاندان ۾ هڪ دستاويز ڏسڻ ۾ آيو، جنهن مان ظاهر ٿيو ٿي تہ—"9- تاريخ جمادي الثاني 1005 ھ جو مير سيد معصوم ۽ سندس پٽ مير بزرگ هڪ باغ، جيڪو ڪوہ ساڌ ٻيلہ جي سامهون آهي، سکر جي قاضي فخرالدين مرحوم جي پونيرن کان هڪ سؤ ٽنڪہ ۾ خريد ڪيو—" دستاويز ۾ باغ جون حدون هن طرح بيان ڪيون ويون هيون:

مشرق: باغ ۽ سراءِ عشرت مير معصوم.

مغرب: اراضي سعادت سلطان بيگم مير يارحسين جلاير.

جنوب: عام رستو.

شمال: درياهہ پنجاب.

دستاويز تي قاضي علي بن اسماعيل وغيره جون مهرون هيون.

انهيءَ دستاويز مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ ايراضيءَ ۾ قاضي فخرالدين جي باغ سان گڏ مير معصوم جي "سراءِ عشرت" ۽ هڪ ٻيو باغ هو. ياٿنجي ٿو تہ مير انهو ـ سنج ڪري قاضي فخرالدين جو باغ سندس پونيرن کان خريد ڪري پنهنجي ايراضيءَ کي ڪشادي ڪرڻ لاءِ انهيءَ ۾ ملائي ڇڏيو. اهو ڪنارو، لئنسڊائون پل تائين، ياٿنجي ٿو تہ انهيءَ دؤر اندر تفريح گاهہ هو. ساڌ ٻيلو، خواجہ خضر جو آستان، مير معصوم جو سيتاسر درياهہ اندر، ۽ ڪناري سان اهي باغ ۽ سرائون، پرينءَ پيڪ سان روهڙيءَ جو شهر، مير معصوم جو عيدگاهہ، ابوالقاسم نمڪين جو صفۂ صفا (ستين جو آستان) ۽ باقي سڄو ڪنارو "چهار باغ" سان سر سبز ۽ شاداب. پريان اروڙ جو شهر، جتي جي زمين هنداڻن ۽ گدرن جي باغن لاءِ مشهور ۽ معروف هئي. اهي رونقون ڏسي تہ مير نمڪين "صفۂ صفا" جو تلهو درياهہ جي پڪ تي نهرايو، جنهن مٿان ويهي چاندو ڪيون راتيون گذاريندو هو.

---

[1] ائنٽي ڪئٽيز آف سنڌ، ص 154.

اڄ انهن سيني تاريخي آثارن مان ساڌ ٻيلو، خضر جو آستان، صفۀ صفا، عيد گاهه ۽ منزلگاهه جون ٻه عماتون هڪ احاطي اندر ويران ۽ خاموش، موجود آهن–نه اها رونق ۽ نه اها فضا.

(8) جهاز نما مسجد 1007 ھ

مظهر شاهجهانيءَ جو مصنف لکي ٿو ته: سکر طرف درياهه جي ڪپ تي سيتاسر واري گنبذ سامهون هڪ ٻيءَ ٽڪريءَ مٿان مير معصوم جهاز نما مسجد نهرائيءَ هئي، جيڪا نهايت سهڻيءَ جاءِ تي هئي ۽ پٿر جي ڏاڪڻ انهيءَ تي پهچڻ لاءِ نهرائي هئائين. ماڻهو انهيءَ تان لهي، درياهه مان وضو ساري نماز پڙهندا هئا. عيد ڏينهن خاص طرح بکر ۽ سکر جا رها ڪو اتي اچي گڏ ٿيندا هئا [1].

يانئجي تو ته اها مسجد انهيءَ کان علاوه هئي، جنهن کي هن وقت منزلگاهه جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

(9) سيتاسر يا ستياسر 1007ھ

"ذخيرة الخوانين" جي مصنف، جنهن "سيتاسر" يا "ستياسر" جي تعريف ڪندي لکيو آهي ته–"روءِ زمين تي انهيءَ جو مثال ملڻ مشڪل آهي" — انهيءَ متعلق موجوده دؤر جو انگريز مؤرخ بلاخمن آئين اڪبريءَ جي ترجمي ۾ لکي ٿو ته:

"بکر جي سامهون سکر ۾ درياهه جي انهيءَ شاخ تي–جيڪا بکر جي چوڌاري وهي ٿي–وچ ۾ مير معصوم هڪ گنبذ نهرايو هو، جنهن جو نالو "ستياسر" رکيو ويو."

انهيءَ مؤرخ جو ماخذ ماثر الامرا آهي. وڌيڪ پاڻ ڪوبه اضافو ڪونه ڪيو اٿائين. انهيءَ گنبذ واريءَ عمارت جي تاريخ "گنبد دريائي" (1007 ھ)- مان نڪري ٿي.

مظهر شاهجهاني (1040ھ) سيتا سر نهڻ کان 33 سال پوءِ لکي ويئي آهي. منجهس بکر جي دلچسپ جاين جو ذڪر ڪندي، مصنف لکي ٿو:

---

(1) محاذي اين گنبذ بطرف سکهر بالاي گوه جنب دريا مسجدي بصورت جهاز راست کرده. بسيار جاي با صفا شده. بطرف دريا زينهاي سنگ بسة که از آنجا مردم فرود آمده وضو سازند. روز هاي عيد تماشا گاه خلايق بکهر و سکهر است-(ص 4-5.)

"در مغرب رويہ قلعہ، پاکروهي، کوهي مسطح درميان دريا افتاده و در انجا چند درخت خرما و يک گنبدي واقع است. آن کوه را "شاد بيلہ" مي گويند."

اها تصوير آهي انهيءَ ساڌ بيلي جي، جيڪو پوءِ هندن جو مذهبي آستان ٿيو ۽ منجهس ڪيئي عمارتون تعمير ڪري سموري هندوستان جو مکيہ مذهبي تيرٿ ڪري شمار ڪيو ويو. مير معصوم جي دؤر ۾ يعني اڪبري عهد کان وني شاهجهان جي زماني تائين اتي هڪ گنبذ ۽ ٻہ ٽي کجيءَ جا وڻ هئا. "شاد بيلو" شايد تفريحي نالو هو، جنهن کي پوءِ "شاد" مان ڦيرائي "ساڌ" ڪيو ويو- جهڙيءَ ريت خود اسان جي پنهنجي ڏسندي ڏسندي، هڪ اکر جي هير ڦير سان ڪيترن جاين، ماڳن ۽ مڪانن جا نالا بدلايا ويا آهن، مثلاً: رام باغ سان الف جو اضافو ڪري آرام باغ ڪيو ويو وغيره وغيره.

بهرحال ساڳيو مصنف انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو:

"و پنج کروهي کوهچہ درميان دريا بود. چنانچہ در هواي زمستان کہ آب کمي ميکرد آن کوهچہ ظاهر ميشد و در موسم آب کلاني هيچ اثر آن کوهچہ ظاهر نمي شد. و اکثر کشتيهائي کہ از طرف بالائي آمدند بان کوهچہ دکہ [1] خورده شکستہ، غرق ميگشتند".

مير معصوم جي پنهنجي هڪ ٻيڙي، جيڪا هو ٻاهران پٽرن جي پرايو ٿي آيو، سا اتي اچي، انهيءَ ٽڪريءَ سان ڌڪ کائي ٻڏي ويئي، جنهن کان متاثر ٿي مير معصوم اتي نشان تعمير ڪرائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي. ۽ هن اهو گنبذ ٺهرايو، جيئن پري کان مير بحر انهيءَ کي ڏسي، ٻيڙين کي موڙو ڏياري هليا وڃن. مظهر شاهجهانيءَ جومصنف لکي ٿو:

"گنبد سبزي بالايش عمارت ساختہ "سيتاسر" نام نهاده و عجب جاي خوش نما شده، اکثر مردم بطريق سير آنجا ميروند، و محظوظ ميگردند. و کشتي هم آنجا را ديده در طغيان آب بملاحظہ ميگذرد". [2]

هن وقت تہ انهيءَ جاءِ جو نالو نشان ڪونہ آهي. صورتحال کي نظر ۾ رکندي ،اسان جو خيال آهي تہ ساڌ بيلي کان اُيرندي طرف لينسڊائون پل وٽ

---

[1] هيءُ مقامي لفظ سنڌي زبان جو (ڌڪو) ڪتب آندو ويو آهي.

[2] مظهر، ص. 4.

اهو گنبذ هو. جنهن پنهنجي دور ۾ پنجاب کان ايندڙ يا اوڏانهن ويندڙ پيڙن لاءِ لائيٽ هائوس جو ڪم ٿي ڏنو.

(10) رفاهي جاءِ جيسلمير 1008 هه

ڪتبن جي باب ۾ جيسلمير جا ڪتبا نقل ڪيا ويا آهن. جن منجهان هڪ ڪتبو ظاهر ٿو ڪري تہ قنڌار کان موٽندي، 1008هہ ۾ مير معصوم جيسلمير واري رستي کان دربار ۾ پهتو. مير جي آمد و رفت جو اهوئي رستو هو. پاڻ انهيءَ دفعي 14 ڏينهن اتي جي راجا راول وٽ مهمان ٿي رهيو، ۽ اتي هڪ رفاهي جاءِ تعمير ڪرايائين. جنهن جي تاريخ آهي بناي دلپذير. مير بزرگ جو هيءُ ڪتبو اتي موجود آهي:

"از خدمت قندهار طلب فرموده بودند. در حين نزول بدين مقام بناي اين بقعۀ خير نهاد..."

جاءِ منهدم ٿي ويئي آهي، جنهن جا چند ڪتبا هن وقت حڪومت جي تحويل ۾ آهن. انهن کي مولوي مراد عليءَ نقل ڪيو آهي. [1] ۽ جناب مالڪ رام راقم الحروف ڏانهن ڪتبن جو نقل موڪليو. جيڪو درج ڪيو ويو آهي.

(11) مسجد ۽ اوطاق قنڌار؟

مير معصوم پنهنجي خانداني بزرگ سيد شير قلندر جي مزار تي يادگار لاءِ هڪ مسجد ۽ اوطاق نهرائي آهي، جيڪا اڃا تائين موجود آهي، ڏهہ ڪوهہ مغرب طرف قنڌار کان پري سڪيلچہ ٽڪر (سپيروان) تي- منظر نهايت سهڻو ۽ وڻندڙ آهي [2].

(12) حويلي- باغ - مسجد؟

ذخيرة الخوانين جي ذريعي جنهن حويليءَ، مسجد ۽ باغ جو ڏس ملي ٿو، انهن مان ڪنهن جو بہ اثر ۽ آثار اڄ موجود ڪونہ آهي. پانئجي ٿو تہ اهي عمارتون معصومي ساداتن جي محلي ۾ ڪنهن جاءِ يا حويليءَ ۾ اڃي ويون آهن. انهن عمارتن جي جاءِ وقوع اڄ نروار ڪرڻ ممڪن نہ آهي. اهڙيءَ ريت

---

(1) يادگار مراد علي از مولوي مراد علي مطبع چراغ راجستان اجمير 1316هہ. ص 308-انهن جو نقل ڪراچيءَ جي هڪ اردو رسالي تنوير ۾ بہ ڇپيو هو.

(2) مقالو "مير معصوم"، پروفيسر عبدالحي حبيبي، آريانا سال 4 ش 6 ص. 38.

باغ، جيڪو ويهن ايڪڙن ۾ هو، سو بہ برباد ٿي ويو ۽ اهي گل ٻوٽا سڀ ويا جن لاءِ شيخ فريد لکيو آهي تہ:

"گلهاي و در ختهاي ميوه دار نشانده کہ تفرج عالم است".

(13) هشت پهلو گنبذ ۽ هفت چاه سکر

پراڻي سکر کان نئين سکر ڏانهن اينڊرڙ سڙڪ جي ڪناري تي جيل جي پر ۾ گنبذ سان هڪ هشت پهلو عمارت موجود آهي. روايت آهي تہ انهيءَ جي چوڌاري ست کوهہ هئا جتي يقيناً باغ ۽ وڙاهہ هوندي. هن وقت عمارت ويران، کوهہ گم ۽ زمين خواه عمارت تي ڪوچڙن جو قبضو آهي. انگريزن انهيءَ عمارت کي تيل جي گودام لاءِ استعمال ڪيو هو. بقول پير علي محمد راشدي، خانداني روايت مطابق انهيءَ عمارت تي ڪتبو هو، جيڪو پوءِ گم ٿي ويو. عبارت اهائي هئي جيڪا منزل گاهہ واري ڪتبي تي آهي:

"بناي اين بقايہ خير نهاد، امير معصوم نامي بکري جهت سير و استراحت وارد و صادر و مقيم مسافر، هر کہ درين بناء مقبره کند لعنت خدا و پيغمبران و ملائکہ و مومنان برو باد".

ظاهر آهي تہ اهو ڪتبو پوءِ ڪنهن خاندان جي فرد عمارت تي هٽايو آهي. اها عمارت اصل ۾ انهيءَ تفريح گاهہ ۾ نشست لاءِ نهرايل ٿي ڏسجي.

انهيءَ طرز تي هشت پهلو عمارت، اهڙي گنبذ سان، اسان سمر قند ۾ "ريگستان" جي علائقي ۾ ميرزا الغ بيگ جي مدرسي جي پنيان لڳ ڏٺي. عجيب اتفاق آهي تہ ساڳي طرز تعمير اسان وٽ سکر ۾ آئي. اگرچہ ماورالنهر جي طرز تعمير ۽ سنڌ جي تعميري نوع ۾ ڪيترين مشترڪ نشانيون موجود آهن.

عمارت جي جيڪا حالت آهي يا جنهن طريقي تي متس قبضو آهي، انهيءَ جو لازمي نتيجو نڪرندو، جو اها تاريخي جاءِ ڊهي تباهہ ٿي ويندي. محڪمۂ آثار قديمہ وارن کي ڪڏهن سجاڳي ٿيندي، جو انهيءَ تاريخي ورثي جي سار سنڀال لهي، پنهنجو فرض منصبي پورو ڪندا.

متفرق آثار

مير معصوم هندستان ۽ قنڌار ۾ ڦرندو رهيو، ۽ جتي ويو ٿي اتي ڪتبو يا عمارت، مسجد يا مسافر خانو يادگار لاءِ ڇڏيندو ٿي ويو. هن وقت ظاهر

آهي تہ ڪيترا يادگار تباھہ ٿي ويا هوندا، ۽ ڪي هوندا تہ انهن جي پاڻ کي خبر پئجي نہ سگهي آهي.

پير علي محمد راشديءَ پنهنجي ياداشتن ۾ لکيو آهي تہ: 25 ڊسمبر 1931ع جو معصومي ساداتن سردار ثابت علي شاھہ کي پرمڙسائي جي پڳ ٻڌائڻ لاءِ جيڪو جلسو ڪيو، انهيءَ ۾ سيد نور علي شاھہ معصوميءَ استقباليہ خطبي ۾ ڪن تاريخي جاين جو ذڪر ڪيو، ليڪن حقيقت ۾ اهي فقط خانداني روايتون آهن ۽ فقط ٻڌ سڌ تي مدار رکن ٿيون. ڪيترين جاين جي نسبت مير ڏانهن ڪئي ويئي، حالانڪہ اهي مير معصوم جون نهرايل نہ آهن، جهڙوڪ اٽڪ جو قلعو، جهلم جي پل، گجرات ۾ هڪ مينار ۽ ٽي مسجدون، (مسجد دلڪشا- مسجد اقصيٰ- مسجد اڪبري)، ۽ وزير آباد جا ڪي يادگار. انهيءَ سلسلي ۾ سيد نور علي شاھہ مرحوم تزڪ جهانگيري، آئين اڪبري ۽ فرشتہ جو نالو ورتو. ظاهر آهي تہ انهن ڪتابن ۾ مٿي بيان ڪيل ڪنهن يادگار جو مذڪور ڪونہ آهي. سيد مير نور علي شاھہ شڪارپور جي قلعي لاءِ چيو تہ اهو مير معصوم جونهرايل آهي. ظاهر آهي تہ اڪبر جي دؤر ۾ شڪار پور جو وجود ڪونہ هو ۽ نہ اتي ڪو قلعو موجود آهي. ممڪن آهي تہ ڪنهن حصي جيءَ شهر پناھہ متعلق اهو گمان ڪيو ويو هجي، جيڪا پڻ اوڏڪي پيت هجڻ سبب ڪڏهن جو ڊهي ختم ٿي ويئي.

بهر حال اهو يقين آهي تہ معلوم يادگارن کان سواءِ بہ مير معصوم ڪيترا يادگار ڇڏيا هوندا، جن جو افسوس آهي جو پتو ڪونہ ٿو پوي. (1)

---

(1) (10-7-1978ع)

باب پنجويهون

اولاد

سيد صفائيءَ ڪابر وني ساداتن مان شادي ڪئي هئي، جيئن گذريل صفحن ۾ ڏيکاريو ويو آهي، سندس اولاد جو ابتدائي نقشو هن ريت آهي:

سيد صفائي 991 ھ

میر ابوالقاسم 991 ھ — میر فاضل — میر معصوم

میر شجاع — نياڻي، زوجہ میر شجاع — میر بزرگ

میرزا قنڌاري — دختر، زوجہ خواجہ محمد چشتي — محمد زڪريا

میر معصوم جي پاڻرن ۽ خاندان جي ٻين قابل ذڪر شخصيتن جو ذڪر اسان ايندڙ باب ۾ ڪنداسين. هتي فقط مير مرحوم جي پٽ مير بزرگ ۽ سندس اولاد جو مذڪور ڏيون ٿا.

جيئن "ذخيرة الخوانين" ۽ "تحفتہ الڪرام" مان معلوم ٿئي ٿو، مير بزرگ کي ٻہ فرزند ٿيا، جن مان ميرزا قنڌاريءَ جو نالو فقط ذخيرة الخوانين ۾ آيو آهي. تحفتہ الڪرام جي لکت مطابق مير بزرگ جي اولاد جو سلسلو هن طرح ٿئي ٿو، جنهن کي احوال پڙهڻ کان پهرين ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي:

میر بزرگ

دختر، زوجہ خواجہ محمد چشتي مودودي[1] — میرزا قنڌاري — محمد ذڪريا

---

[1] ڏسو ذخيره، 2: 411 - پاڻس خواجہ مير ڪلان، ڏسو ذخيره ، ص 2: 412

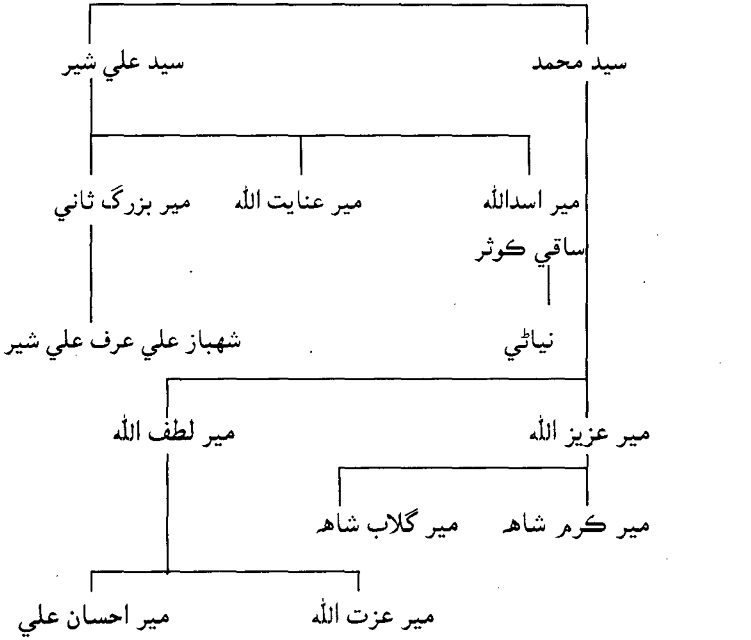

متئين ڪهول ۾ مير بزرگ ناليرو ٿيو. سندس تفصيلي احوال ڏيڻ ڪان پهرين متئين سلسلي متعلق تحفتہ الڪرام جي مؤلف جيڪي لکيو آهي، انهيءَ کي نقل ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ پنهنجي دؤر تائين جي ٻن صدين جي عرصي ۾ خاندان متعلق لکت ۾ فقط اهو مواد ملي ٿو.

مير محمد زڪريا لاءِ مير قانع جو قول آهي تہ پاڻ ظاهر خواهہ باطن ۾ وڏو بزرگ هو، ۽ شاهہ خير الدين سان عقيدت سبب پراڻي سکر ۾ سڪونت اختيار ڪري زندگي گذاريائين.

متئين قول مان ظاهر ٿئي ٿو ڇڻ محمد زڪريا کان اڳ، سيد صفائيءَ کان وٺي مير بزرگ تائين، سکر ۽ بکر جي ڪنهن بہ محلي ۾ انهيءَ خاندان جي مستقل سڪونت ڪانہ هئي، ۽ محمد زڪريا پهريون ماڻهو آهي، جنهن پراڻي سکر ۾ رهائش اختيار ڪئي. حالانڪ اها روايت درست نہ آهي. اهو ٿي سگهي ٿو تہ محمد زڪريا هيڏي هوڏي هلڻ چلڻ جي بجاءِ خيرالدين جي خانقاهہ تي يڪجائي ٿي ويهي رهيو هجي، ۽ وفات تائين ٻئي ڪنهن در جو منهن نہ ڏٺائين. ليڪن پراڻي سکر جي رهائش مير معصوم کان بہ اڳ خاندان اختيار ڪري چڪو هو.

سيد محمد علي شير - سيد محمد بزرگ: متئين مير زڪريا کي ٻه فرزند ٿيا. مير قانع جي عبارت منجهيل آهي. لکي ٿو: "ايضاً دو پسر والا گذاشته."

مير عزيزالله - مير لطف الله: متئين فقره مان اهو صريحاً پتو ڪونه ٿو پوي ته هي ٻه سيد ڪهڙي فرزند جو اولاد هئا. مير عزيزالله لاءِ مير قانع، "عزيز مصر" جي تلميح ڪتب آڻيندي، لکي ٿو ته ڪيس:-

مير ڪرم شاه - مير گلاب شاه نالي ٻه پٽ ٿيا، جيڪي تحفة الڪرام جي تاليف (1181 هه) وقت زنده هيا.

مير لطف الله: سيد محمد بزرگ جو فرزند هو، جنهن کي ٻه پٽ ٿيا:

مير عزت علي - مير احسان علي: اهي ٻيئي فرزند مير قانع جي زماني (1203 هه) تائين موجود هئا.

مير علي شير: مير محمد زڪريا ولد مير بزرگ وڏي جو فرزند نهايت مان ۽ سومان وارو سيد ٿي گذريو آهي. ڪيس ٿي پٽ-

مير اسدلله - مير عنايت الله - مير بزرگ ثاني: نالي ٿيا، جي پڻ پنهنجو دؤر نهايت خير خوبيءَ سان پورو ڪري ويا. پوئين مير بزرگ ثانيءَ کي-

مير شهباز علي عرف مير علي شير نالي پٽ ٿيو، جيڪو مير قانع جي دؤر ۾ هو.

مير اسد الله ثاني: متئين مير اسدالله ولد مير علي شير ولد مير زڪريا ولد مير بزرگ اول جو ڏهٽو مير اسدالله ٿيو، جنهن جي علمي استعداد جي مير قانع تعريف ڪئي آهي.

سيد پاڻ مرادياب خان ولد ميان نور محمد والي سنڌ وٽ مراد آباد ۾ رهندو هو، جتي مير قانع جي ساڻس ملاقات ٿي.

شعر ۾ **آرزو** تخلص ڪندو هو. نالي جي مناسبت سان مير قانع سندس سجع ناهي:

"اسد الله ساقيءِ ڪوثر" [1]

"مقالات الشعرا" ۾ لکي ٿو ته: حڪيم يعقوب خان سان دوستي هيس ۽ ٻيئي گڏ هوندا هئا. پاڻ وضعدار سيدزادو هو. ٺٽي ۾ ويو، جتي مير قانع سان

---

[1] تحفة الڪرام، ص. 131.

مليو. نموني لاءِ مير قانع سندس هڪ شعر ڏنو آهي:

مست گردم ز بادهٔ کوثر اسدالله ساقيم باشد [1]

مير بزرگ

مير معصوم کان پوءِ خاندان ۾ برک ۽ ناميـاري شـخصيت جـو مـالڪ مير بزرگ ٿيو. جنهن پيءُ کان پوءِ مغـل دربـار خواه دوُر ۾ خاص حيثيت پيدا ڪئي، ۽ سندس رهت ۽ هلت چلت قابل ذڪر ۽ اميراڻي ناٺ سان رهي.

سندس تعليم ۽ تربيت ۾ مير معصوم ڪابـ ڪسر ڪانـ ڇڏي- جهڙيءَ طرح شيخ فريد بکريءَ جو قول آهي [2]. مير معصـوم "تـاريخ معصومـي" پڻ انهيءَ پٽ جي لاءِ لکي ۽ سندس نـالي منسـوب ڪئي، جيئـن مير بـزرگ جي ذهني تربيت ٿي سگهي. مير ديباچي ۾ لکي ٿو:

"... نيٺ هن وقت اکين جو نور ۽ دل جو نـار مير بـزرگ- شال رب ڪريم کيس صالح ڪري- هن ڪتاب جي ناهڻ جو سبب ٿيو. ۽ آءُ هن ورقـن کـي لکـڻ لاءِ تيـار ٿيس. جيئـن پـاڻ (مير بـزرگ) انهـن ماڻهن جي احوال پڙهڻ مـان- جيڪـي تربيت يافتـہ هئا ۽ گذر ڪـري چڪـا آهـن- پـاڻ بـہ تربيت پرائي ۽ نفعي ۽ نقصان، خيـر ۽ شر جي نتيجن مان واقف ٿئي ۽ هوشيار رهي ۽ پڻ تجربيڪار ۽ نيڪ سيرت ۽ اخلاق وارن بزرگن جو طور ۽ طريقـن مـان فـائدو وٺـي ۽ ذليـل ۽ بيهوديـن عـادتن وارن جي صحبت ۽ ويجهڙائي کـان پرهيـز ۽ پاسـو ڪري" [3].

مير بزرگ پـيءُ جي خاص نظرداريءَ هيٺ پليـو ۽ پڙهيـو. ظاهر آهي تـہ مير معصوم پنهنجي اڪيلي فرزند جي تربيت ۾ ڪابـہ ڪوتـاهي ڪانـہ ڪئي

---

(1) مقالات ص. 267.

(2) پدرش در تربيت او تقصير نکرده.

(3) ... در عقدهٔ تسويف و تاخير مي ماند. تا درين ايام ک قرة عيني و ثمرة فؤادي مير بزرگ جعلہ الله من عباده صالحين باعث تحرير و تاليف سبب تسويد و تصنيف اين نميقہ گرديده. علتہ غائيءُ اين وثيقہ گشت... باشد کہ از مطالعهٔ احوال تربيت يافتگان مهد امکان و گذشتگان بني نوع انسان بلوازم خير و شر و مواد نفع و ضر وقوف و اطلاع حاصل نموده، بحس. سيرة هوشمندان آگاه و نيکو صفتان بارگاه اهتذا يابد. و بہ سنن سنيہ و اخلاق رضيہ آن زمرهٔ عليہ اقتدا کرده. از شيوهٔ ناپسنديدهٔ اهل نخوت و غفلت و خصائل ايشان وشيمهٔ رديهٔ ارباب بطالت و عطلت اجتناب و احتراز نمايد. ومن الله التوفيق و العصمتہ والعون (مقدمہ ص. 3.)

باب چويهون

مير صفائيءَ جا ٻہ فرزند

مير معصوم کان علاوه سيد مير صفائيءَ کي ٻہ فرزند هئا، جيڪي مير معصوم کان وڏا هئا. پهريون:

مير ابوالقاسم

هو، جيڪو سيني ۾ وڏو هو. اڪبري دربان مان- بقول ملان بدايونيءَ- ڪيس احديءَ جي منصب تي سرفراز ڪيو ويو هو. ملان بدايونيءَ ڪيس "اعظم اڪابر ٻکر" لکيو آهي [1]. شعر و سخن سان ٻہ، معلوم ٿئي ٿو تہ، سندس شغف هو.

984 هہ ۾ مير عدل امروهي ٻکر جو حاڪم هو. انهيءَ دؤر ۾ سيويءَ جو جهڳڙو پيدا ٿيو. اهو علائقو هونءَ بہ هميشہ کان ٻکر جي سرڪار لاءِ مٿي جو سور هو. ماڻهو آزاد طبع هئا ۽ ڪنهن جي بہ ماتحت رهڻ يا محڪوم ٿي زندگي گذارڻ کان ڪين عار لڳندو هو. جنهنڪري رکي رکي، موقعو ۽ مهل ڏسي، هميشہ ٻکر کان آزاد رهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. اڪبري دؤر ۾ بہ هنن ڪيترا دفعا آزاد ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ليڪن هن طرف مغل حڪومت جو رعب ۽ دٻدٻو هو. سندس لشڪر سنڌ ۾ موجود ٿي رهيو. تنهنڪري هر دفعي سيويءَ جي باشندن کي شڪست کائي محڪوم ٿيڻو ٿي پيو.

984 هہ ۾ جڏهن هنن بغاوت ڪئي، ان وقت مير عدل [2] ٻکر جي مغل گورنر — جيڪو ازلي بدبخت ۽ سخت ظالم هو- پنهنجا پُٽ لشڪر سميت اوڏانهن روانا ڪيا، جن وڃي آزادي پسند قوتن کي زير ڪيو. انهيءَ کان پوءِ 1003 هہ ۾ وري بغاوت ٿي، جنهن ۾ مير معصوم ۽ سنڌ خواه ملتان جا گورنر، لشڪر وٺي ويا ۽ وڃي بغاوت کي ختم ڪيائون. مير سيد ابوالقاسم ٻکريءَ سيويءَ جي فتح جي تاريخ چئي:

---

(1) بدايونيءِ، 2: 245.

(2) مير عدل 11- رمضان 983 هہ جو ٻکر پهتو، 8- شعبان 986 هہ جو اتي نوت ٿيو. سندس پٽ ابوالفضل ڪائنس پوءِ انچارج ٿيو، جنهن کان 9- ذوالحج 985هہ جو اعتماد خان چارج ورتي— سيد ابوالقاسم، سيد ابوالحسن ۽ سيد ابوالمعالي سندس پيا بہ پٽ هئا.

آگري ۽ لاهور جي درميان کنهن منزل تي هو ۽ مير بزرگ ساڻس همرکاب معلوم ٿئي ٿو.

مغل دستور مطابق امير جي وفات تي سندن ملڪيت شاهي ضبطيءَ هيٺ ايندي هئي، ۽ انهيءَ بعد جيڪڏهن ضرورت هوندي ته سموري يا انهيءَ جو مناسب حصو سندس پونيرن کي نئين سر ڏنو ويندو هو. معلوم ٿئي ٿو ته مير معصوم جي ملڪيت انهيءَ قانون جي زد ۾ نه آئي. اهوئي سبب هو جو مير بزرگ اميرانه ناٺ سان زندگي بسر ڪئي.

مير بزرگ سان متيون واقعو 1014 هه جي آخر يا 1015 هه جي پهرين مهيني ۾ پيش آيو. ۽ چند مهينن بعد کيس بخشيءَ جي عهدي تي قنڌار اماڻيو ويو. جيڪا ڳالهه پڻ ظاهر ڪري ٿي ته مير بزرگ جهانگير وٽ اعتماد پيدا ڪري چڪو هو، نه ته قنڌار جهڙيءَ نازڪ مهم تي ضرور ڪنهن قديم ملازم کي موڪليو وڃي ها.

جهانگير جي پهرئين سال ۾ خسرو جي بغاوت کان پوءِ بيو مسئلو قنڌار ۾ ايراني حملي جو پيش آيو، جنهن ۾ مغل گورنر شاهه بيگ سخت مجبور ٿي پيو ۽ بادشاهه لاهور کان خسرو جي بغاوت مان فراغت حاصل ڪري ميرزا غازي ترخان جي سرداريءَ هيٺ ڏانهس فوجي ڪمڪ موڪلي. مير بزرگ - جيئن ذخيرة الخوانين جو قول آهي- ميرزا جي دستي ۾ بخشي ٿي، اوڏانهن ويو [1].

مير جي اوڏانهن وڃڻ جي تاريخ جو تعين سندس هيٺئين ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو، جيڪو هُن واٽ ويندي ديري غازي خان جي لغاري تحصيل ۾ يار کان (پشين رود) جي هڪ مقبري تي هنيو آهي. ڪتبي جي عبارت آهي:

"بتاريخ هفدهم ماه رمضان 1015 هه بحکم بندگان حضرت نورالدين محمد جهانگير بادشاه غازي بکمک قندهار تعين شده بود. ازين منزل عبور نموده — مير بزرگ ابن نواب مرحومي مير محمد معصوم بکري المتخلص نامي" [2].

انهيءَ ڪتبي منجهان نه ڇڙو مير بزرگ جي وڃڻ جي تاريخ جو پتو پوي ٿو، بلڪ انهيءَ گمان کي به تقويت پهچي ٿي ته:

---

[1] مير بزرگ ... بکهري بخشي در خدمت ايشان (غازي) بوده (2: 393.)

[2] ميرزا غازي ترخان اور اسکي بزم ادب، ص. 229 - 230.

الف: مير بزرگ پيءُ جي زندگيءَ ۾ شاهي ملازمت ۾ آيو.

ب: لاهور ۾ جهانگير سان همرڪاب هيو. پٽس جي وفات سندس غير حاضريءَ ۾ ٿي.

ج: خسرو جي بغاوت مان 3- صفر 1015 ھ جو بادشاھ فارغ ٿيو ۽ اتي ڪيس قنڌار جي معاملي جو اطلاع مليو. بادشاھ ميرزا غازيءَ سان گڏ مير بزرگ جو حڪم بہ صادر ڪيو. ٻئي سنڌ جا هئا، ٻئي نوجوان هئا، ٻئي مزاج ۾ يڪسان هئا، تنهنڪري بادشاھ اهو انتخاب ڪيو ٿو ڀانئجي.

د: مير بزرگ ست مهينا 13 ڏينهن خسرو جي گرفتاريءَ بعد پنجاب ۽ سنڌ ۾ گذاريا. ڀانئجي ٿو تہ بغاوت ختم ٿيڻ ۽ قنڌار جي حڪم صادر ٿيڻ بعد بکر ۾ آيو. ۽ پيءُ جي وفات ڪري پيدا ٿيل مسئلن ڪي هڪ منهانئو ڪري قنڌار ويو.

ڪتبي ۾ مير بزرگ پيءُ لاءِ مرحوم جو لفظ لکيو آهي، جيڪو خاص اهميت رکي ٿو [1]

مير بزرگ جي مزاجي ڪيفيت ۽ بود و باش جي صورتحال جو نقشو ذخيرة الخوانين جي صاحب جنهن طريقي سان بيان ڪيو آهي، انهيءَ مان هيٺين تصوير ذهن ۾ اڀري ٿي:

- پيءُ جي ميڙا چونديءَ ڪي ٻنهي هٿن سان لٽائيندو ٿي رهيو.
- هميشہ ڳاٽ اوچو رکيائين. غرور ۽ تمڪنت منجهان ڪنهن سان سڌي منهن ڪونہ ڳالهايائين.
- نوڪر چاڪر تمام گهڻا هيس، جن کي اميراڻي ناٽ سان هلائيندو هو.
- ڪنهن بہ صوبيدار يا سرڪاري ڪاموري سان رهائي رسائي ڪانہ هيس ۽ نہ ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍيائين. سچي حياتي لاغرضيءَ سان رهيو.
- نشو پتو تمام گهڻو ۽ هر قسم جو ڪندو هو.
- طبعيت جو تکو، بلڪ ڪنهن حد تائين جبرو انداز هيس.

---

[1] مولانا شفيع، باوجود صاف ڪتبي جي بہ، روز روشن جي لکت تي خيال ظاهر ڪيو آهي تہ مير 1019 ھ ۾ فوت ٿيو. يعني مولانا مرحوم کي وسهڻ ۾ ڳالهہ نٿي آئي تہ آگري کان بکر پهچي مير فوراً بہ فوت ٿي سگهي ٿو. مٿيون ڪتبو گويا قبر جي ڪتبي بعد مزيد دليل جي حيثيت رکي ٿو.

❖ پيءُ جي ملازمن کي سخت ورتائين. کين کاٺ ۾ هڻندو هو، چهبڪن ۽ ڪوڙن سان کين ماريندو هو.

❖ لباس، اٽيءَ ويڙهيءَ، دسترخوان ۽ خوراڪ ۾ نهايت لطيف ۽ نزاڪت وارو هو. [1]

قندار ۾ مير ڪافي عرصو (1015هه - 1022 هه) رهيو. مير غازيءَ کان سواءِ ڪيترا صوبيدار ۽ امير سندس دؤر ۾ اتي آيا، جهڙوڪ:

سردار خان،

بهادر خان، ابوالنبي اوزبڪ،

قزاق خان، باقي بيگ اوزبڪ — وغيره.

مير بزرگ انهن سڀني جي موجودگيءَ ۾ هڪ ئي طريقي ۽ انداز ۾ هليو آيو[2]. غلط ڪنهن سان ڪونه هليو، ليڪن جهڪيو بہ ڪنهن جي اڳيان ڪونہ. صوبيدار پنهنجي رعب ۾ هوندو هو تہ شاهہ صاحب پنهنجو مَچڻ جدا لايو ويٺو رهيو. بادشاهہ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي پنهنجو بالادست سمجهي، سو سنڌ جي سيد زادي کان ڪين پڳو. ٿورو ڪي گهٽو جيڪڏهن ڪيس لحاظ ٿيو ٿي، تہ اهو ميرزا غازي ترخان جو. سو بہ غالباً هم وطنيءَ ۽ هم مشربيءَ سبب — چاڪاڻ تہ ٻئي هڪجهڙا شوقين، دل جا سخي ۽ هٿ جا چوٽ هئا، بادشاهہ ڪونہ هئا، پر سندن مزاج ۾ شاهي گهٽي ئي هئي. ميرزا غازي بلا جو خرچائو هو. قندار ۾ جڏهن پيسو کٽي ويندو هوس، تہ مير بزرگ کان قرض کڻندو هو. جهڙيءَ طرح تاريخ طاهريءَ جي مصنف لکيو آهي، جيڪو پڻ ساڳئي دؤر ۾ ميرزا سان منسلڪ هو ۽ ٻنهي نوجوانن جي مزاجي افتاد کي ويٺي ڏٺائين[3].

مير بزرگ ڪڏهن قندار کان موٽيو، ان جو صحيح پتو ڪونہ آهي، ليڪن اندازو آهي تہ 1021 هه ۾ ميرزا غازي فوت ٿيو، مير بزرگ انهيءَ کان پوءِ تبديل ٿيو هوندو.

---

[1] ... زرهاي پدر را بہ اصراف خرج کرد. دماغي بهم رسانيد و سر تواضع بکس فرو نمي آورد. نوکر بسيار داشت و پيش قرار نگاه ميداشت. و با هيچ صاحب صوبہ نساخت و کيف خوردن از هر قسم بافراط رسانيد و ظالم طبيعت گشت. عاملان پدر را بشکنجہ کشيد و توک و غلولہ بانهامي زد... در بساط و پوشاک و خوراک بسيار لطيف بود (2: 394.)

[2] ذخيره، 2: 393.

[3] ... احوال ايشان (ميرزا) بجاي رسيد کہ از سرکار سردار خان و مير بزرگ قرض آورده خرج بيوتات ميساختند... (طاهري، ص. 207.)

قنڌار کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ مير بزرگ شاهي دربار ۾ پهتو، جڏهن بادشاهہ جي منزل شادي آباد مانڊو ۾ هئي. اُتهن کيس دکن ۾ تقرريءَ جو حڪم مليو. ذخيرة الخوانين جو مصنف لکي ٿو تہ چڱو عرصو (متمادي ايام). تي رهيو [1]، ليڪن جاگير جي اپت مان خرچ جو پورائو ڪونہ ٿي ٿيس، جنهنڪري استعفا ڏيئي، موٽي ڳوٺ هليو آيو ۽ اچي پنهنجي پدري املاڪ جي اپت منجهان گذارو ڪرڻ لڳو.[2]

مير بزرگ ذهين، اديب ۽ سخن سنج هو. نظم خواه نثر ۾ کيس قدرت حاصل هئي. افسوس آهي، جو سندس شعري مجموعو بہ سندس والد جي ديوانن وانگر اسان تائين پهچي نہ سگهيو. مقالات الشعرا ۾ سندس هڪ شعر نموني لاءِ درج آهي. مير ۽ مقالات جي وچ ۾ ڪم و بيش ڏيڍ سؤ ورهين جي وٿي آهي. گويا انهيءَ زماني ۾ ئي بنهي پيءُ پٽن جو ڪلام ناياب ٿي چڪو هو. مير قانع کيس فڪر رسا جو صاحب ۽ طبيعت جو ذڪي سڏي ٿو [3]. شعر هي آهي:

دوش، سوداي سرِ زلف کسي، کرد گذر
سحر، ازهر سرِمو، حلقہ بپايم پيچيد

پيءُ جي وفات جي تاريخ مير بزرگ جي پنهنجي چيل آهي، جهڙيءَ طرح گذريل صفحن ۾ ڄاڻايو ويو آهي. اهڙيءَ طرح گذريل ڪن ڪتبن ۾ سندس چيل بيون تاريخون بہ موجود آهن، جيڪي ڪتبن جي تحت ڏنيون وڃن ٿيون.

مير بزرگ کي - جيتري قدر ڪتابن مان يا خانداني روايتن مان معلوم ٿيو آهي- هڪ نياڻي ۽ ٻہ پٽ ٿيا. سندس هڪ پٽ ميرزا قنڌاريءَ جي اولاد جو سلسلو معلوم نہ ٿي سگهيو- اهو پٽ، جيئن نالي منجهان گم ٿيو پوي، قنڌار ۾ (1015هہ - 1022 هہ) ڄائس. ذخيرة الخوانين جو مصنف لکي ٿو تہ: ده سواري منصب تي ٺٽي ۾ تعينات آهي، سندس گذارو پيءُ ۽ ڏاڏي جي املاڪ مان ٿئي ٿو. اکين جو حياءُ اٿس، اهليت رکي ٿو ۽ مڙس ماڻهو آهي[4]. سندس

---

(1) ذخيرة الخوانين، 2: 394.

(2) چون از جاگير کفاف معيشت او نمي شد، ترک منصب و جاگير کرده در بکهر وطن خود مقيم گشتہ. باملاک و باغات پدر قانع گرديده نشست.

(3) طبع مذکي و فکر رسا داشتہ (مقالات.)

(4) سہ پستي ده سوار منصب داده و تعينات تتہ است. اوقات گذر او بر املاک جد و پدر است. حياي چشم و اهليت مردمي بسيار دارد... (ذخيره.)

لکڻ منجهان ائين ظاهر آهي تہ ذخيره جي تاليف وقت (1066 هہ) جيئرو هو. نياڻي خواجہ محمد چشتي مودودي جي نڪاح ۾ آئي، جيڪو سلطان مودود چشتيءَ جي اولاد مان هو ۽ سندس خاندان جي پيري مريدي شال (ڪوئٽا) ۽ مستونگ جي بلوچن ۾ پناڻن ۾ هئي قنڌار جي صوبيدار بهادر خان سان سندس اختلاف ٿي پيو، جنهن مٿس ايران جي بادشاهہ کي قنڌار ڏيڻ جي سفارش جو الزام ڌري، گرفتار ڪرڻ چاهيو ٿي، جتان پڇي اچي اڳواڻ جهانگير وٽ پهتو ۽ بيگناهي ثابت ڪرڻ بعد کيس منصب ۽ قنڌار جي قلعداري ملي. عمر جو آخري زمانو سيد پور ۾ گذاريائين [1].

مير بزرگ جو اولاد — جنهن کي معصومي خاندان سڏيو وڃي ٿو ۽ پراڻي سکر ۾ رهي ٿو- سندس وڏي فرزند مير محمد ذڪريا جي نسل مان آهي، جنهن جو حوالو مٿي تحفة الڪرام جي روايت سان اچي چڪو آهي. پراڻي سکر کان علاوه "ذخيره" جو قول آهي تہ سندس خاندان جا ڪي فرد ملتان طرف پڻ وڃي رهيا [2].

مير بزرگ جي قبر پنهنجي والد جي چوڪنديءَ ۾ آهي. قبر تي ڪتبو ڪونہ آهي. "ذخيره" جي روايت آهي تہ مير بزرگ 1044 هہ ۾ وفات ڪئي، ۽ "ماثرالامرا"، جنهن جو ماخذ ذخيرو آهي، لکي ٿو تہ 1042 هہ ۾ فوت ٿيو [3]. سندس قبر پڻ قياس جي آڌار تي مقرر ڪئي وئي آهي.

بهر صورت مير معصوم کان پوءِ مير بزرگ تنها اهڙو ماڻهو ٿيو، جنهن پنهنجو نالو تاريخ جي ورقن تي قائم رکيو. پنهنجي آمدنيءَ کان علاوه پڻس جا 30 -40 لک نقد بہ هئا، جن کي هن بقول ماثرالامرا خوب اڏائي ختم ڪيو [4].

---

(1) ذخيره، 2: 411. ميرزا غازيءَ جي وفات جو قصو بيان ڪندي، ذخيرة الخوانين جي، مصنف ميرزا خسرو چرڪس جي پٽ پائي خان جي دعوت جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ مصنف ۽ خواجہ شريڪ ٿيا. اهو 1028 هہ جو واقعو آهي، جيڪو حسن ابدال ۾ ٿيو. (2: 23.)

(2) ماثرالامرا، 2: 328.

(3) ذخيره 2: 394. ماثرالامرا 1042 هہ سال لکيو آهي. (3: 328.)

(4) ذخيره لکيو آهي تہ مير معصوم پنهنجي حياتيءَ ۾ 30 - 40 لکن جو مالڪ ٿيو. ماثرالامرا انهن 30 - 40 لکن لاءِ لکيو آهي تہ مير بزرگ اڏائي ڇڏيا. (ذخيره 1: 202، ماثر 3: 328).

(19- آگسٽ 1978ع، ڪراچي.)

باب چويھون

مير صفائيءَ جا ٻه فرزند

مير معصوم کان علاوه سيد مير صفائيءَ کي ٻه فرزند هئا، جيڪي مير معصوم کان وڏا هئا. پهريون:

مير ابوالقاسم

هو، جيڪو سيني ۾ وڏو هو. اڪبري دربان مان- بقول ملان بدايونيءَ - کيس احديءَ جي منصب تي سرفراز ڪيو ويو هو. ملان بدايونيءَ کيس "اعظم اڪابر بکهر" لکيو آهي [1]. شعر و سخن سان به، معلوم ٿئي ٿو ته، سندس شغف هو.

984 هه ۾ مير عدل امروهي بکر جو حاڪم هو. انهيءَ دؤر ۾ سيويءَ جو جهيڙو پيدا ٿيو. اهو علائقو هونءَ به هميشه کان بکر جي سرڪار لاءِ مٿي جو سور هو. ماڻهو آزاد طبع هئا ۽ ڪنهن جي به ماتحت رهڻ يا محڪوم ٿي زندگي گذارڻ کان ڪين عار لڳندو هو، جنهنڪري رکي رکي، موقعو ۽ مهل ڏسي، هميشه بکر کان آزاد رهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. اڪبري دؤر ۾ به هنن ڪيترا دفعا آزاد ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ليڪن هن طرف مغل حڪومت جو رعب ۽ دٻدٻو هو. سندس لشڪر سنڌ ۾ موجود ٿي رهيو، تنهنڪري هر دفعي سيويءَ جي باشندن کي شڪست کائي محڪوم ٿيڻو ٿي پيو.

984 هه ۾ جڏهن هنن بغاوت ڪئي، ان وقت مير عدل [2] بکر جي مغل گورنر — جيڪو ازلي بدبخت ۽ سخت ظالم هو- پنهنجا پُٽ لشڪر سميت اوڏانهن روانا ڪيا، جن وچي آزادي پسند قوتن کي زير ڪيو. انهيءَ کان پوءِ 1003 هه ۾ وري بغاوت ٿي، جنهن ۾ مير معصوم ۽ سنڌ خواه ملتان جا گورنر، لشڪر وٺي ويا ۽ وڃي بغاوت کي ختم ڪيائون. مير سيد ابوالقاسم بکريءَ سيويءَ جي فتح جي تاريخ چئي:

---

(1) بدايونيءَ، 2: 245.

(2) مير عدل 11- رمضان 983 هه جو بکر پهتو، 8- شعبان 986 هه جو اتي فوت ٿيو. سندس پٽ ابوالفضل ڪانٽس پوءِ انچارج ٿيو، جنهن کان 9- ذوالحج 985هه جو اعتماد خان چارج ورتي— سيد ابوالقاسم، سيد ابوالحسن ۽ سيد ابوالمعالي سندس ٻيا به پٽ هئا.

— فتح سيوي شد باولاد نبي [1]- (984 هـ)

مير ابو القاسم پيءُ واري سال ۾ (991 هـ) فوت ٿيو. جڏهن مير معصوم گجرات ڏانهن هو. پيءُ جي چوڪنديءَ ۾ دفن ٿيو. مير معصوم تاريخ چئي، جيڪا قبر جي پيرانديءَ کان اُڪريل آهي:

چو شد مير ابو القاسم نيک راي
سوي دار عقبيٰ ز دار فنا
چو نامي طلب کرد تاريخ او
خرد گفت: رفتا بدار بقا

مير صفائيءَ جو بيو پٽ هو:

مير محمد فاضل

جيڪو مير معصوم کان وڏو ۽ ابوالقاسم کان ننڍو هو. هيءُ سيد پنهنجي دؤر جو تمام وڏو ۽ مشهور شاعر هو. سندس وڏ فضيلت ۽ ذهانت هيءَ هئي تہ باوجود هِن جي، جو هو نوءُ واردن جي بيءَ پيڙهيءَ جو فرد هو ۽ جڏهن تہ اجا سندس گهر ۽ ڪچهريءَ جي زبان فارسي هئي، پاڻ سنڌيءَ ۾ ڪافيون چوندو رهيو. جيڪي فصيح ۽ خاص و عام ۾ مقبول هيون [2].

اهو بزرگ ڪڏهن فوت ٿيو. سندس زندگيءَ جا بيا ڪهڙا واقعا آهن. تن جي ڪابہ سُڌ ڪانہ آهي. بهر حال ذخيرة الخوانين جي تصنيف کان اڳ انتقال ڪري ويو هو. سندس قبر بہ چوڪنديءَ ۾ انهن منجهان هڪ هجڻ گهرجي، جيڪي چوني سان ۽ بنان ڪتبي جي آهن.

انهيءَ سيد کي فقط هڪ نياڻيءَ جو اولاد ٿيو. جنهن جو نڪاح سندس پائٽئي يعني ابوالقاسم جي فرزند مير محمد شجاع سان ٿيو.

مير معصوم، جنهن صورت ۾ پنهنجي امارت ۽ عهدن سبب پنهنجي دؤر جو وڏو ماڻهو هو. تنهنڪري سندس اولاد جو ذڪر ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪتابن ۾ اچي ويو ۽ اڄ بہ سمورا معصومي سادات پاڻ کي سندس ئي اولاد مان سڏائين ٿا. مير معصوم جي باقي بن پاٽرن يا ڪم از ڪم مير ابوالقاسم کي محمد

---

(1) بدايوني 2: 245.

(2) ... دوم مير محمد فاضل کہ... شعر بزبان سندي از قسم کافي بکمال فصاحت ميگفت و قبوليت داشت (2: 201.) "20- آگسٽ 1978ع، ڪراچي."

شجاع مان کهڙو اولاد ٿيو، اڳتي هلي وڌيو يا ختم ٿي ويو، ان جو ڪوبہ ڏس پتو ڪونہ ٿو ملي.

معصومي ساداتن وٽ جيڪي شجرا آهن، انهن سيني جو سرو بہ مير بزرگ سان ملي ٿو. اهڙيءَ حالت ۾ مير محمد شجاع جي نسل متعلق ڪجهہ چوڻ مشڪل آهي. ٿي سگهي ٿو تہ نسل مرڳو وڌيو ئي ڪونہ؟ يا مير معصوم جي اهميت کي محسوس ڪندي، انهيءَ ٽَريءَ بہ پاڻ کي مير بزرگ جي نسل ۾ پيوست ڪري ڇڏيو. بهر حال مير صفائيءَ جي ٻن فرزندن جو اولاد ظاهر ڪونہ ٿيو.

باب ستاويهون

معصومي خاندان جا چند قابل ذڪر فرد

معصومي خاندان پراڻي سکر ۾ رهي ٿو، جتي سنڌن ابن ڏاڏن جا وٿاڻ هئا. اهي ئي هنڌ، اهي ئي ماڳ ۽ مڪان اجا وسايو پيا اچن. سيئي سادات پنهنجي سرنديءَ وارا، زميندار ۽ اثر رسوخ جا صاحب آهن. منجهانئن گهڻوڪري انگريزي پڙهيل ۽ ڪيترا صاحب سرڪاري ملازمتن ۾ رهيا آهن. انگريز جي دؤر ۾ پڻ سرڪاري عهدن تي هئا.

هن وقت سيئي سادات شيعي عقيدو رکن ٿا. مير صفائي ۽ مير معصوم يا مير بزرگ تائين منجهن اهو عقيدو ڪونه هو. خبر نه آهي ته پوءِ ڪهڙي زماني ۾ ۽ ڪهڙي اثر هيٺ انهيءَ عقيدي کي اختيار ڪيو ويو. خانداني فضيلت ۽ شرافت نسبيءَ جي روايتن کي اجا سوڌو قائم رکيو اچن ٿا.

هن هيٺ چند انهن شخصيتن جو ذڪر ڪجي ٿو، جن کي راقم الحروف (1931ع کان 1962ع تائين) ڏٺو ۽ انهيءَ دؤر سان متعلق آهن:

سردار سيد ثابت علي شاهه بن علي مردان بن مير عباس علي بن مير حسن علي بن مير شهباز علي بن مير بزرگ ثاني. هن سفيد ريش بزرگ کي سيني معصومي ساداتن 25- ڊسمبر 1931ع جو، هڪ جلسو ڪري، پنهنجيءَ سرداريءَ جي پڳ ٻڌرائي، جنهن ۾ اسان بيئي ڀائر به شريڪ هئاسين، ۽ درحقيقت اهوئي جلسو سبب بڻيو اسان جي ربط جو، جنهن کان متاثر ٿي، منهنجي برادر بزرگوار "حيات معصوم" (جنوري 1932ع) لکيو. انهيءَ ننڍڙي رسالي جو 46 سالن بعد هن ورقن جي صورت ۾ نتيجو نڪري رهيو آهي.

سردار ثابت علي شاهه نهايت شريف، خانداني وضعداريءَ جو مجسم، ۽ لحاظي مڙس هو. انهيءَ زماني ۾ تقريباً 70 سالن جو هو. کيس هڪ فرزند سيد رسول بخش شاهه هو. هي بيئي پيءُ پٽ اسان سان، اسان جي سکر ۾ رهڻ تائين قرب جو ناتو رکندا آيا.

سيد نور علي شاهه: قدآور شخص، نهايت چست ۽ هڏڪاٺ وارو برجستو بزرگ هو. خضاب ڪندو هو. مشهدي لنگي مٿي تي ٻڌندو هو.

شڪارپور ڊويزن جي بيلي ڪاتي ۾ هيڊ ڪلارڪ هو. اسان جو دوست هو. هن ئي بزرگ متي ذڪر ڪيل جلسي جو اهتمام ڪيو هو ۽ پاڻ آڏرياڻي تقرير (خطبہ استقباليہ) پڙهي هئائين. 1953ع (1373 هہ) ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. سندس نسب چوٿينءَ پيڙهيءَ ۾ مير بزرگ ثانيءَ سان لڳي ٿو— نور علي شاهہ، مير حسين علي شاهہ، همت علي شاهہ، مير حسن علي شاهہ، مير شهباز علي شاهہ، مير بزرگ ثاني.

نور علي شاهہ مرحوم کي ٽي پاٽر هئا: ارباب علي شاهہ چيف آفيسر، باقر علي شاهہ ۽ الهورايو شاهہ. پاڻ ٽي پُٽ ڇڏيائين— ارباب علي شاهہ، وارث علي شاهہ ۽ عنايت علي شاهہ.

حاجي سيد نائب علي شاهہ: هيءُ سيد سنڌي اسڪول ۾ ماستر هو. آخري مرتبو راقم کيس 9- جنوري 1962ع جو ڏٺو. نيڪ ۽ مرنجان مرنج سيد هو. سندس سلسلو هيءُ آهي: نائب علي شاهہ، اختر علي شاهہ، مظفر علي شاهہ، همت علي شاهہ، مير حسن علي شاهہ، مير شهباز علي شاهہ، مير محمد بزرگ ثاني.

سيد منور علي شاهہ: مير بزرگ پهرئين کان پوءِ خاندان ۾ هيءَ ٻيو سيد ٿيو، جنهن شاهہ خرچيءَ ۽ عيش و عشرت ۾ مال مڏي سڀ خرچ ڪري، پنهنجي ڏاڏي جي روايتن کي تازو ڪري ڇڏيو. نهايت سهڻو، قد جو پورو، ٻت ۾ چڙڪ، ڏاڙهي صاف ۽ مڇون سنهيون، رنگ ڪڻڪائو پوراڻ ڏانهن مائل- سکر ۾ سندس جوانيءَ جي هاڪ هئي. راڳ جو ماهر ۽ چاٽو هو. ڪنهن سان ڪونہ اُچايائين، هميشہ پنهنجي رنگ ۾ مست رهيو.

خاندان جي وڏي گهراڻي مان هو، تنهنڪري وٽس دستاويز، سڪا، مهرون ۽ خانداني ڪتاب تمام گهڻا هئا، جيڪي لاپرواهيءَ سبب تباهہ ۽ درياهہ برد ٿي ويا.

اسان جڏهن هن حَسين ۽ دل جي صاف سيد کي ڏسندا هئاسين، ان وقت سندس اُجهامندڙ جوانيءَ تي ارمان ٿيندو هو. مال مڏيءَ سان گڏ پنهنجي صحت بہ داءَ تي هڻي رهيو هو، جنهن جو اونو هو، ۽ آخر خدا نہ پلائي تہ دق ۽ سلهہ ۾ هي جهان ڇڏي ويو.

مير بزرگ ثانيءَ سان سندس سلسلو قريب ترين هو: مير منور علي شاهہ، غلام شاهہ، مير عباس علي شاهہ، حسن علي شاهہ، مير شهباز علي شاهہ، مير بزرگ ثاني.

سيد قوت علي شاهہ: هن دؤر ۾ خاندان جو غالباً هيءُ ئي تنها سيد آهي، جنهن زماني جي لحاظ سان سياست ۽ شهر جي مسئلن ۾ دلچسپي ورتي، ترقي ڪئي ۽ اقبالمنديءَ تي پهتو. قد پورو پنو، انگ اڪر سهڻا، دل جو ڪشادو، مهمان نواز، هٺ ۽ دل ٻئي ڪليل. سيد صفائيءَ جو مسجد سان لڳ سندس جاءِ آهي. سکر ميونسپالٽيءَ جو ڊسمبر 1952 کا نومبر 1958ع تائين صدر رهيو. 1943 کان 1957ع تائين ضلعي لوڪلبورڊ جو ميمبر هو. 1913ع ۾ ڄائو. ڪيس ٽي ٻيا بہ ياٿر آهن— محمد علي شاهہ، سيد علي شاهہ ۽ امداد شاهہ. جن مان محمد علي شاهہ سيني ۾ وڏو ۽ 1908ع ۾ ڄائو. سموري زندگي روضہ خوانيءَ ۾ صرف ڪيائين. محرم ۾ سڄي هندوستان اندر ڪيس گهرايو ويندو هو. چند سال ٿيا، جو فوت ٿيو آهي.

قوت علي شاهہ جو نسب هن ريت آهي: قوت علي شاهہ، حاڪم علي شاهہ، محمد علي شاهہ، حسن علي شاهہ، شهباز علي شاه ه، مير بزرگ ثاني.

مير قربان علي شاهہ: هيءُ سيد بہ پڙهيل ۽ پنهنجي سرنديءَ وارو آهي. پراڻي سکر ۾ معصومي محلي اندر جاءِ اٿس. زمينداريءَ تي گذر بسر ڪري ٿو.

سادات ۽ تعليم: موجوده معصومي سادات تعليم حاصل ڪرڻ ۽ زماني سان هلڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ڪيترا فرد منجهانئن گريجوئيٽ آهن. مثلاً:

(1) ارباب علي شاهہ B.A ، چيف آفيسر.

(2) وارث علي شاهہ B.A ، ايڪسائيز کاتو.

(3) اختر علي شاهہ B.A ، "

(4) پناهہ علي شاهہ B.A-B.T ، تعليم کاتو.

(5) حسن علي شاهہ B.A ، فاريسٽ کاتو.

(6) اقبال حسين شاهہ B.A

اها صورت حال 1962ع تائين جي آهي، جنهن بعد يقيناً هنن تعليم ۽ زماني جي ٻين مسئلن ۾ ترقي ڪئي هوندي[1]

---

[1] 12- سيپٽمبر 1978ع.

بابـ اٺاويهون

همڪار ۽ احباب

مير معصوم اڪبر جي اقبال واري دؤر ۾ مغل سلطنت جي عروج جي زماني ۾ سرڪاري ملازمت ۾ داخل ٿيو. هندستان اندر يا بيرون ملڪ جي مختلف جنگين ۽ معرڪن خواه مسئلن ۽ معاملن ۾ پنهنجي وقت جي چوند اميرن، عهديدارن، اديبن ۽ عالم سان برابر جو شريڪ ۽ ساٿي ٿي رهيو- ظاهر آهي ته اهڙيءَ صورتحال ۾ سلطنت جي تقريباً سيني اهم ۽ مشهور ماڻهن سان سندس چارچشمي ٿي هوندي، ڪن سان ڇڙي ڏيٺ ويٺ، ڪن سان واقفيت، ڪن سان تعلقات ۽ ڪن سان دوستي ۽ قلبي ربط ضبط ٿيو هوندو. مير صاحب همه صفت موصوف ۽ هميشه متحرڪ انسان هو، تنهنڪري بيشتر هم ذوق ۽ هم مشرب رجال ساڻس تعلق وارا هوندا. ليڪن افسوس آهي، جو نه ڇڙو مير معصوم، بلڪ انهيءَ مد ۾ اسان جون تاريخون گهڻو ڪري سيني جي حق ۾ سادي ورق جي حيثيت رکن ٿيون. چنانچه انهيءَ عنوان تحت مير ۽ سندس دوستن متعلق ڪتان به مواد ڪونه ٿو ملي. بدقسمتيءَ سبب اسان وٽ تاريخ نويسي بادشاهن، حاڪمن ۽ بالادستن جي جنگ جوئي ۽ باهمي ڪشت وخون جي دائري اندر پئي رهي آهي، اُن ۾ سماجي ۽ تهذيبي يا شهري زندگيءَ ۾ اٿيءَ ويهيءَ جي صورتحال کي ڪڏهن بہ اهميت نہ ڏني ويئي آهي، جنهنڪري پنهنجن گذريل صدين جواهو پهلو بلڪل اونداهو پيو ڏسجي. مير معصوم جهڙي دلچسپ امير ۽ اديب سان ڪيترن ماڻهن جون دلچسپ مجلسون ۽ محفلون ٿيون هونديون. جيڪڏهن تاريخن ۾ انهيءَ قسم جا اندراج هجن ها، ته ڪيتري نہ مفيد ۽ اهم معلومات اڄ پنهنجي سامهون هجي ها.

مير جي ڪن واقفڪارن جو ڪتابن جي منتشر جملن مان ڏس پتو پوي ٿو، انهن عبارتن کي گڏي، هتي درج ڪري، هڪ تصوير ناهيون ٿا-- جيتوڻيڪ اڻ پوري آهي، تاهم انهيءَ کي بہ غنيمت سمجهڻ گهرجي.

سنڌ ۾ مير معصوم جڏهن هوش سنڀاليو، انهيءَ وقت شاه حسن ارغون حڪمران هو. حڪومت جو مرڪز ٺٽو هو، ليڪن بکر، جنهن صورت ۾ سرحدي شهر هو، تنهنڪري جغرافيائي لحاظ سان انهيءَ کي خاص اهميت حاصل هئي.

پنجاب، هندستان هڪ طرف، ۽ بلوچستان، افغانستان ۽ ايران ٻئي طرف سرحد تي هئا، انهيءَ ڪري بکر جڻ پيو گاديءَ جو هنڌ هو. سلطان محمود بکريءَ سان ــ جيڪو اتان جو صوبيدار ۽ پوءِ حاڪم ٿيو- مير جي والد ۽ ٻين متعلقين جا واسطا ۽ هر وطن هجڻ جي حيثيت ۾ گهرا تعلق هئا. ظاهر آهي ته سلطان محمود ۽ انهيءَ جي گرد رهندڙ سيني اميرن ۽ معاصر عالمن سان مير معصوم جا به واسطا هئا، بلڪ هڪ ضعيف روايت مطابق مير پهرين ملازمت محمود بکريءَ وٽ ڪئي هئي.

اهڙيءَ طرح شاهه حسن ارغون جي وفات بعد (962 هه)، عيسيٰ ترخان نٽي ۾ گاديءَ تي ويٺو ۽ سنڌ ٻن حڪومتن ۾ تقسيم ٿي ويئي. ٺٽو هميشه کان سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ رهندو ٿي آيو، تنهنڪري سياسي، سماجي خواه ثقافتي ورثي جي لحاظ کان سنڌ جي مملڪت ۽ ملڪ جو ٺٽو ننگر جڻ نڪ هو. هر فن ۽ هر شعبي جا نامور ماڻهو- اندريان خواهه ٻاهريان- اتي رهيا ٿي. شعر وسخن ۽ علم و هنر جو شهر مرڪز هو. تهذيبي لحاظ سان دمشق، بغداد، بخارا ۽ سمرقند سان ڪلهو ٿي هنيائين. مير ذي اقتدار خاندان جو فرد ۽ پاڻ ذي علم ماڻهو هو، تنهنڪري حتماً ٺٽي ۽ اتان جي آسپاس جي چيدن ماڻهن سان سندس ڏيٺ ويٺ هوندي.

سيوهڻ سندن ناناڻڪي آڪهه جو پاسو هو. هيءُ شهر به علم ۽ فن جي لحاظ کان پنهنجي اقبال منديءَ جي انتها تي پهتل هو. اهڙيءَ ريت سنڌ جوهر حصو قصبو ۽ قريو سمن جي زماني کان وٺي اسان جي ماضيءَ جو هڪ روشن ترين باب رهندو ٿي آيو. مولانا جاميءَ جا جيڪڏهن انهيءَ سلسلي ۾ هينيان شعر ذهن ۽ زبان تي اچن ته هوند بيجا نه ٿيندو:

اين زميني است که، سر منزلِ جانان بوده

مطرحِ نور، رخِ آن مه تابان بوده

اين زميني است که، هر جا خس و خار است درو

پيش ازين رشته بجايش گل و ريحان بوده

اين زميني است که، هر شيب و فرازي که دروست

جاي آمد شدِ آن سرو خرامان بوده

ميد هد خاک درش، خاصيت آن آبي

که نصيبِ خضر، از چشمه حيوان بوده

بهر ڪيفيت، مير جي زندگيءَ جو قابل ذڪر عرصو، جنهن صورت ۾ سنڌ کان ٻاهر گذريو، تنهنڪري سندس احبابن جو حلقو بہ زياده تر سنڌ کان ٻاهر سمجهڻ گهرجي. سنڌ اندر، علاوه استادن ۽ معاصر اهل ڪمال ماڻهن جي، ٽن شخصيتن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو، جن جو مير سان خاص تعلق بيان ڪيو ويو آهي.

* * *

(1) **ابوالغيث بخاري:** هيءُ بزرگ بکر جو صوفي ۽ خدا پرست بزرگ هو، جيڪو، حسب روايت ملان بدايوني، مير معصوم جو روحاني پيشوا (مرشد) هو. مير جو پنهنجو قول آهي تہ سندس گهوڙا جيڪڏهن هڪ ڏينهن گاهہ يا داڻو نہ کائيندا هئا تہ کيس سخت ملال ۽ ڪاوڙ لڳندي هئي ۽ اهو سڄو ڏينهن انهيءَ منيان واري ڪيفيت سبب ڪنهن سان ڪونہ ڳالهائيندو هيو. هي بہ سندس چوڻ آهي تہ جڏهن پاڻ مير ابوالغيث سان مليو ۽ انهيءَ جو صورتحال ڏنائين، ۽ معلوم ٿيس تہ نہ ڇڙو هُن جي گهوڙن کي بعض دفعا ڏينهن پنيان ڏينهن گاهہ نصيب نہ ٿيندو هو بلڪ خود هُن جي پنهنجي بورچي خاني ۾ ڪاڻ خوراڪ جي اڻ هوند سبب باهہ نہ ٻرندي هئي ۽ انهيءَ حالت ۾ بہ هو، يعني مير ابوالغيث، خوش وخورم ۽ سيني سان کلندو ڳالهائيندو هو، انهيءَ وقت مير جي مزاج ۾ تغير آيو ۽ هن ضبط حال ۽ تزڪيءَ نفس جو سبق سکيو— پيسو هجي تہ ڇا، جي نہ هجي تہ ڇا! هينءَ بہ سڄڻ واه واه! هونءَ بہ سڄڻ واه واه!

از حادثات، در صفِ آن صوفيان گريز
کز بود غم کنندو زنابود شاد مان [1]

انهي روايت کان زياده انهيءَ بزرگ جو احوال ڪونہ ٿو ملي. مير پنهنجي تاريخ ۾ آندل بزرگن ۾ انهيءَ جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. بکر جي هڪ بزرگ مير ابوالغيث جو احوال مير قانع تحفة الڪرام ۾ آندو آهي، ليڪن انهيءَ جو زمانو ميرزا پير محمد (چنگيز جي پوٽي) جو لکي ٿو. [2]

(2) **شيخ ميان اسحاق فاروقي بکري:** شيخ فريد جو مامون، بکر جي جيد عالمن ۽ شهر جي اهم ترين خاندان هو. بکر مان گجرات ويو، خواجہ نظام الدين

---

(1) بدايوني، 3: 365.
(2) تحفة الڪرام، ڇاپو قديم، 3: 126.

جي ملازمت ۾ جو فرد داخل ٿيو ۽ سنڌس وڪيل مطلق العنان (اٿارني جنرل) ٿي رهيو. بکر ۾ مير معصوم ۽ شيخ همسبق ۽ هم درس هئا. شيخ جي ئي ذريعي پاڻئجي ٿو مير معصوم خواجہ نظام الدين جي ويجهو آيو [1]: ۽ آخر پنهنجي علمي فضيلت ۽ تاريخي ڄاڻ سبب سنڌس مصاحب ۽ همدم ٿيو.

تاريخ طاهري ۽ تحفة الڪرام ۾ آخوند اسحاق بکريءَ نالي هڪ عالم فاضل شخص جو مذڪور ملي ٿو، جيڪو پنهنجي دؤر جو زبردست استاد ۽ مدرس هو. تاريخ طاهريءَ جو مصنف وٽس پڙهيو ۽ پوءِ ميرزا غازي ترخان به سنڌس شاگرديءَ ۾ آيو [2]. ابتدا ۾ هو سلطان محمود خان بکريءَ وٽ هو. پاڻئجي ٿو اُهوئي اسحاق بکري ساڳيو بزرگ آهي، جيڪو پهرين سلطان محمود وٽ هو، پوءِ گجرات ۾ خواجہ نظام الدين وٽ رهيو ۽ آخر ۾ وطن موٽي اچي سنڌ فتح ٿيڻ بعد يا انهيءَ کان ٿورو اڳ ميرزا غازي ترخان جو معلم ٿيو. شيخ سعدي ۽ مولانا روم جي پڙهائڻ ۾ ڪيس خاص مقام حاصل هو. شعر به چوندو هو، مقالات ۾ سنڌس هڪ بيت آهي:

مي طپد دل در برم در شوق تو

مي گذارد خانه را از زوق تو.

فريد بکريءَ جو قول آهي ته شيخ اسحاق پڻ خواجہ نظام الدين کي "طبقات" جي لکڻ ۾ مير معصوم سان گڏ مدد ڏني. [3]

(3) **شاهہ قلي**: انهيءَ نالي مير جو هڪ دوست هو، جنهن سان مير، ابوالغيث وارو قصو بيان ڪري ٿو. ذخيرة الخوانين جي مؤلف جي روايت آهي ته شاهہ قلي مير جي سنگتي هو ۽ گجرات جي سفر ۾ ساڻس گڏ هو. [4] شاهہ قليءَ جو انهيءَ کان زياده احوال معلوم نہ ٿي سگهيو.

* * *

هن هيٺ انهن مشهور ماڻهن جو ذڪر ڪجي ٿو، جيڪي سنڌ کان باهر هئا ۽ مير جا دوست هئا.

---

(1) ذخيره جي روايت ته، مير تنگدستيءَ سبب پيدل گجرات پهتو ۽ شيخ جي ذريعي ڪيس ملازمت ملي، غلط آهي. (1: 201.)

(2) طاهري، 13-14. تحفة الڪرام، 3:128. مقالات، 89. مرزا غازي ترخان، حسام الدين، 129-130

(3) ذخيره، 1: 208 - 209.

(4) ذخيره 1: 202.

(4) **خواجہ نظام الدين احمد بخشي:** مير معصوم جو ساٿي، سنگتي، قدردان ۽ سرپرست هو. سندس ساڻ سنگت ۾ رهڻ ڪري مير کي ڪيئي فائدا پهتا. سڀ کان وڏو فائدو هيءُ تہ مير "تاريخ سنڌ" لکي جيڪا "طبقات" جي تاليف سبب وجود ۾ آئي، ٻيو هيءُ تہ ڪيترن اديبن ۽ شاعرن سان مير جي شناسائي ٿي، جن جو واسطو خواجہ سان هو يا جيڪي وٽس گجرات واري زماني ۾ آيا ويا ٿي.

ٻنهي جو سابقو گجرات ۾ هڪٻئي سان ٿيو ۽ 992هہ کان 998هہ تائين ست سال مسلسل سندن ساٿ رهيو. پوئين سال ۾ شاهي حڪم تي جڏهن خواجہ لاهور آيو، ان وقت مير بہ ساڻس گڏ آيو، جنهن کان پوءِ هڪٻئي کان جدا ٿي ويا. يعني مير سنڌ هليو آيو ۽ خواجہ صاحب ٻين خدمتن جي بجاآوري ڪندو رهيو.

خواجہ جي والد جو نالو خواجہ محمد مقيم هو، جيڪو شيخ الاسلام حضرت خواجہ عبدالله انصاريءَ هراتيءَ جي اولاد مان هو. بابر جي زماني ۾ خواجہ مقيم "ديوان بيوتات" رهيو، انهيءَ جي وفات بعد ميرزا عسڪريءَ جو وزير ٿي احمد آباد پهتو، جيڪو ان وقت احمد آباد جو صوبہ دار هو. خواجہ مقيم همايون بادشاهہ جي غريب الوطنيءَ واري سفر ۾ ايران ساڻس گڏ هو. خواجہ مقيم، سلطان محمود بکريءَ جي آخري زماني ۾ مغلن پاران بکر ۾ "امين" جي عهدي تي بہ رهي چڪو هو[1].

خواجہ نظام الدين احمد "طبقات اڪبري" گجرات ۾ لکڻ شروع ڪئي. مير معصوم انهيءَ سلسلي ۾ خاص طرح سندس معاون ۽ مددگار هو. ماثرالامرا مير جو نالو انهيءَ سلسلي ۾ خاص طرح ورتو آهي.

ملا عبدالقادر بدايوني، خواجہ جي خاص دوستن منجهان هو، ۽ غالباً اهوئي سبب ٿيو، جو مير سان بہ ملا جا مراسم گهرا ٿيا.

خواجہ نظام الدين 45 ورهين جو ڦوهہ جوانيءَ ۾، محرقہ تپ ۾ مبتلا ٿي، 23 صفر 1003 هہ (28 آڪٽوبر 1594ع) جو هي جهان ڇڏي ويو. لاهور ۾ سندس پنهنجي باغ ۾ کيس دفن ڪيو ويو. سندس موت سيني کي ڏکوئي وڌو ڪابہ اک اهڙي نہ هئي، جيڪا آلي نہ ٿي هجي. بدايونيءَ تاريخ چئي:

---

(1) ماثرالامر - 3: 249.

رفت میرزا نظام الدین احمد
سوي عقبیٰ وچست و زیبا رفت
جوهر او ز بس کہ عالي بود
در جوار، ملک تعالیٰ رفت
قادري یافت سال تاریخش
گوهري بي بها ز دنیا رفت

طبقات پنهنجي نوعیت جي پهرین تاریخ آهي، جیکا نہ رڳو تحقیقي آهي بلک هندستان جي سموري اسلامي دؤر تي حاوي آهي- یعني سبکتگین جي حملي (367هہ) کان وٺي (1001 هہ) تائین. پوءِ جي سیني تاریخن انهيءَ جو تتبع کیو آهي.[1]

خواجہ علم دوست ۽ ادب پرور هو، ۽ جتي رهیو پنهنجي چوڌاري عالم، ادیب ۽ اهل فن گڏ کري ویٺو. گجرات ۾ کیترا عالم ۽ شاعر سندس محفل ۽ مجلس سان وابستہ هئا. انهن سیني جو تعلق میر معصوم ساڻ بہ هو. هک ئي برادريءَ جا رکن هئا. خواجہ جي شخصیت میر معصوم جي سلسلي ۾ نهایت اهم آهي. هُن میر جي زندگيءَ ناهڻ ۾ وڏو کردار ادا کیو ۽ میر تي سندس شخصیت تمام گهڻو اثر انداز تي.

(5) **ملا عبدالقادر بدایوني:** منتخب التواریخ جو (1004 هہ) مصنف ۽ اکبري دؤر جو بي باک ۽ شخصي پسند ناپسند جي تاثر هیٺ لکندڙ مورخ. هن پنهنجي تاریخ جي رٿا "طبقات" جي نهج تي رکي آهي. سندس تاریخ مواد جي لحاظ سان نهایت مفید ۽ کارآمد آهي، لیکن شخصي راءِ تحت لکڻ جي هُن ایتري سختيءَ سان پابندي کئي آهي، جو سندس رایا هروپرو یا اکیون بوٽي قبول کرڻ جهڙا نہ آهن. تاهم هوئي هک اهڙو تاریخ نویس آهي، جنهن پنهنجي دؤر جي واقعات تي تنقید کري، روایتي انداز کي پنيءَ پاڏنهن اچلائي، تصویر جي ٻئي رخ ڏسڻ جو ۽ ان تي سوچڻ جو موقعو پڙهندڙن اڳیان پیش کیو آهي. نتیجي طور مغل دؤر جي ٻین تاریخن یعني اکبر نامہ، طبقات وغیره جي یک طرفي لکڻيءَ جي تک تور متعلق تمام گهڻي آساني تي

[1] مقالو خواجہ نظام الدین احمد از حسام الدین، مجلۂ جام جم، آکتوبر 1967ع. بدایوني- ایلیٹ، 5: 177.

پيئي آهي. اڄوڪي لکندڙ اڳيان ملاهہ بدايونيءَ جي تاريخ سبب تصوير جا بيئي طرف اچي ويا آهن. جنهنڪري ملان جي، باوجود ڪمزورين جي بہ، پنهنجيءَ جاءِ تي مؤرخاڻي حيثيت اٽل آهي.

ملا عبدالقادر بدايوني 17 ربيع الثاني 947 هہ [1] (21 آگسٽ 1040ع) جو اجمير صوبي جي رنٿنبور سرڪار جي ٽوڊه ڀِوٽ ۾ ڄائو. گويا مير معصوم ڪانئس گهٽ وڌ ساڍا ٽي سالن کن وڏو (944 هہ) هو. ملوڪ شاهہ ابن حامد سندس والد جو نالو هو. پاڻ مختلف استادن وٽ مروج علمن ۾ تعليم وٺندو رهيو. مخدوم اشرف (نانهس)، شيخ پنجو، ميان حاتم سنيلي، شيخ عبدالله ولد شيخ الهڏنو خيرآبادي، شيخ مبارڪ ناگوري ۽ قاضي ابوالمعالي بخارائي سندس استاد هئا. ميان حاتم (متوفي 969 هہ) جي مريدي پڻ اختيار ڪيائين. پنهنجي تاريخ ۾ اڪبري مشاهيرن جو تذڪرو ميان حاتم جي احوال سان شروع ڪيو اٿس.

شيخ مبارڪ وٽ فيضي ۽ ابوالفضل پڻ ساڻس گڏ همدرس هئا. اڪبري دؤر جي هنن ٻن مشهور اميرن ۽ عالمن سان سندس دوستي رهي نہ سگهي، بلڪ هو سندن بدخواهہ ٿي پيو. فيضيءَ جو ذڪ هن نهايت ترش ۽ غير شائائتن لفظن ۾ ڪري، پنهنجي عناد ۽ بغض جو بخار ڪڍيو آهي.

969 هہ ۾ ملا جو والد آگري ۾ گذاري ويو. سندس لاش ڪڻي ملان پنهنجي ڀاءُ شيخ محمد سميت بساور (ضلع بدايون) ويو. ٻئي سال تي ملان جو ڏاڏو اشرف بہ بساور ۾ فوت ٿي ويو. ملان ڪجهہ وقت بعد بساور مان لڏي بدايون ۾ اچي (973 هہ) رهيو. جنهن بعد پٽياليءَ اچي، حسين خان (متوفي 983 هہ) جاگيردار جو ملازم ٿيو. حسين خان همايون جي دؤر جو امير ۽ ساڻس هندستان جي فتح ۾ شريڪ هو. اڪبري دربار ۾ بہ هُن جي اُهائي امارت قائم رهي ۽ سہ هزاري منصب تي فائز رهيو [2]. حسين خان وٽ ملان 981 هہ تائين ملازم رهيو.

974 هہ ۾ جڏهن ملان ڪجهہ وقت لاءِ آگري آيو، تنهن زماني ۾ خواجہ نظام الدين سان سندس ڄاڻ سڃاڻ ٿي [3] جنهن اڳتي هلي دوستيءَ ۾

---

(1) بدايوني، 1: 363.
(2) ائين، 30- شمار 53.
(3) بدايوني، 2: 99.

يڪدليءَ جي صورت اختيار ڪئي. 981 هه ۾ حسين خان وٽان ڇڏي، ملا، اڪبر سان، جلال الدين قورچي ۽ حڪيم عين الملڪ جي معرفت، اچي متعارف ٿيو. اڪبر ڪيس فوجي عهدو ڏيڍ گهريو، ليڪن ملان مدد معاش ۾ زمين تي راضي ٿيو. هڪ سال بعد، اربع جي ڏينهن وارين نمازن جي پيش امام مقرر ٿيو [1]. ملا کي پهرين هڪ سؤ بيگا مدد معاش ۾ مليا هئا ۽ شوال 983 هه ۾ هڪ هزار بيگا سندس حوالي ٿيا. اهو انتهائي انداز هو، جيڪو مغلن جي دؤر ۾ مدد معاش ۾ ڏنو ويندو هو.

ملا مختلف وقتن ۾ سرڪاري ملازمت اندر هيٺينءَ طرح ڪتاب لکيا:

(1) **چهل حديث**

(2) **تاريخ الفي** جو هڪ حصو. (990 ه ه)

(3) **مهاڀارت** جو ترجمو. (990 هه)

اڪبر کي ملا جو هيءُ ترجمو پسند نہ آيو، جنهن تي هُن ملا کي حرام خور ۽ شلغم خور سڏيو [2].

(4) **رامائڻ** جو ترجمو [3]. 996هه

انهيءَ ترجمي تي بادشاهه خوش ٿيو ۽ ملا کي بساور مان جاگير ڦيرائي، 997هه جو، بدايون ۾ ڏني ويئي. انهيءَ کان پوءِ ملان "بدايوني" جي نالي جو جز بڻيو.

(5) **تاريخ ڪشمير** از ملان شاهه محمد شاهه آبادي جو سليس فارسي ترجمو [4]. (998 هه)

(6) **معجم البلدان** جي هڪ حصي جو ترجمو [5]. (998 هه)

انهيءَ سان ملا بدايون ويو، جتي بيمار ٿي پيو ۽ دربار مان سندس غير حاضري طول وٺندي ويئي. ويندي وقت سرڪاري ڪتب خاني مان "خرد افروز" [6] نالي رسالو- جيڪو سنگاسن بتيسيءَ جو ترجمو هو- ڪنيو ويو، جنهن جي طلب بادشاهه ڪيترا دفعا ڪئي ۽ آخر بادشاهه ڪاوڙجي ملا جي جاگير رد

(1) بدايوني، 2: 206- 226.
(2) بدايوني، 3: 118.
(3) بدايوني، 2: 337 - 366.
(4) بدايوني، 2: 374.
(5) بدايوني، 2: 375.
(6) بدايوني، 2: 183.

ڪري ڇڏي ۽ ڏانهس فوراً حاضر ٿيڻ جو حڪم موڪليو. ملان بيماريءَ سبب مجبور هو. خواجہ نظام الدين ۽ ابوالفضل دربار ۾ بادشاهہ جي غصي لاهڻ ۾ ڪوشان رهيا [1].

(7) نجات الرشيد. (۹۹۹هہ)

هيءُ رسالو، ملان شمس آباد ۾، جڏهن تہ خواجہ نظام الدين وٽ سندس جاگير تي هو، لکي پورو ڪيو، ۽ اتي خواجہ جي صحبت ۾ هُن "منتخب التواريخ" لکڻ جو نقشو رٿيو.

اڪبر جي فوري حڪم تي ملا آخرڪار ڀنبر ڳوٺ (نزديڪ سرحد ڪشمير) ۾ شاهي منزل تي پهتو. ملا پنج مهينا غير حاضر هو. شاهي ڇپا تي هن حڪيمن جا سرٽيفڪيٽ پيش ڪيا، ليڪن بادشاهہ اهي قبول نہ ڪيا ۽ سندس غصو پنهنجي جاءِ تي قائم رهيو. اُن تي ملا سخت مايوس ٿيو، لکي ٿو تہ پنجن مهينن تائين هو "قصيدي برده" ۽ "حصن الحصين" جو ورد ڪندو ۽ دعائون گهرندو رهيو. آخر ڪار پنجن مهينن بعد بادشاهہ ڪشمير کان موٽندي هڪ منزل تي آيو ۽ کيس "جامع رشيدي" جي ترجمي جو خيال آيو. شاهي دربار ۾ خواجہ نظام الدين ۽ ملا جا ٻيا خيرخواهہ موجود هئا، جن ترجمي لاءِ ملا جو نالو پيش ڪيو. جنهن بعد شاهي غصو ڍرو ٿيو ۽ ملان 17 ربيع الاول 1000 هہ جو لاهور ۾ شاهي حضور ۾ پيش ٿيو.

فيضي، جنهن لاءِ ملا پنهنجي بدنيتيءَ سبب نهايت تلخ عبارتون لکيون آهن ۽ کيس ڪافر سڏيو اٿائين، تنهن دکن منجهان ملا جي پرزور سفارش بادشاهہ جي خدمت ۾ موڪلي. ملا ڀنبر مان ڏانهس پنهنجي حالت زار جو اطلاع موڪليو هو. جيتوڻيڪ شاهي غصو فيضيءَ جي عريضي پهچڻ کان اڳ لهي چڪو هو، تاهم فيضيءَ جي سرٽيفڪيٽ کي غنيمت سمجهي، ملا بادشاهہ جي خدمت ۾ پيش ڪيو [2].

خط ۾ فيضيءَ جي متعلق جيڪي ڪجهہ ملا لکيو آهي، سامهون رکي، پڙهندڙ آسانيءَ سان فيصلو ڪري سگهي ٿو تہ فيضي ڪيڏو نہ عالي ظرف ۽ ملا ڪيترو نہ پست فطرت، ذليل ذهنيت ۽ تنگ حوصلي جو ماڻهو هو.

---

[1] بدايوني، 2: 377.
[2] خط اڪبرنامہ ۾ آهي ۽ بدايونيءَ بہ ڏنو آهي، 3: 303.

(8) بحر الاثمار (1003 ھ)

هيءُ ڪتاب ڪشمير جي سلطان زين العابدين جي چوڻ تي تيار ڪيو ويو هو، جنهن ۾ هندن جي متعلق قصا ۽ ڪهاڻيون آهن. ملا متئين سال ۾ انهن جو ترجمو ڪيو. 1002 ھ ۾ ملا جا ٻه سرپرست فوت ٿي ويا، هڪ خواجه نظام الدين ۽ ٻيو خواجه ابراهيم حسين [1]. ترت ئي 1003 ھ ۾ ٻيا ٻه سنگتي فوت ٿيس، هڪ شيخ يعقوب صيرفي ڪشميري ۽ ٻيو حڪيم عين الملڪ. ڏهين تاريخ صفر 1004 ھ جو فيضي فوت ٿيو، جنهن جي وفات جو نقشو نهايت ذليل نموني ۾ ملان چٽيو آهي.

(9) منتخب التواريخ (1004 ھ)

ملا بدايوني 999 ھ ۾ پنهنجي تاريخ جو نقشو ناهي انهيءَ کي لکڻ شروع ڪيو. سندس تاريخ ۾ تنقيد جو ترش لهجو ۽ پنهنجي سموري ماحول کان بيزاري، انهيءَ ڪري موجود آهي، جو 999 ھ کان 1004 ھ تائين جو زمانو خود ملا جي صورتحال جي سلسلي ۾ اطمينان بخش نه هو. بادشاهه جي ڪاوڙ، دوستن جي وفات ۽ پنهنجي خانگي معاملن ۾ هڪ ڪرائي نه. اهوئي وڏو ڪارڻ ملا جي لهجي جي ترشيءَ جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

1004 ھ ۾ پاڻ 57 سالن جي ڄمار ۾ بدايون ۾ — جڏهن موڪل تي ويل هو— فوت ٿيو. سندس قبر چئي وڃي ٿي ته بدايون جي لڳ عطاپور ڳوٺ ۾ انبن واري باغ جي پڪ ۾ آهي [2].

مير معصوم سان تعلق ڀانئجي ٿو خواجه نظام الدين جي ذريعي ٿيس. خواجه ٻنهي جو دوست بلڪ سرپرست هو. مير متعلق ملا جو لهجو نهايت نرم ۽ وٹندڙ آهي، جنهن مان ظاهر ٿو ٿئي ته ملا صاحب جي دل مير صاحب لاءِ ٿڌي هئي. مير جي شعرن جو انتخاب به ملا ٻين جي مقابلي ۾ وڌيڪ ڏنو آهي، ۽ سندس لاءِ "بلند طبعيت ۽ عالي فطرت" جا لفظ ڪتب آٿي ٿو.

مير جنهن وقت احمد آباد ۾ هو، ان وقت هينيون قصيدو اتان لکي ڏانهس موڪليو هئائين، جيڪو انهيءَ وقت اٽڪ جي منزل تي هو. ملا پنهنجي تاريخ ۾ قصيدو نقل ڪيو آهي:

---

(1) بدايوني، 3: 228.

(2) تاريخ بدايون، راءِ بختاور سنگ، مطبوعه بريلي، 1868ع

قصيدو مير معصوم

داغي کہ بود بر دل از عشق در ازل
از دولتِ فراق تو، با درد شد بدل
طوفان آتشي کہ دل از درد، بر کشيد
افگنده در مزاج زمين و زمان خلل
ياد غم تو، ميد هدم چاشنيءِ درد
طبعم فراق ميد هدم لذت اجل
خوش آن کہ در طريق محبت قدم نهاد
چون شوق بيملاحظ چون عشق بي حيل
ره يابي ار، بکارگہِ صنع بنگري
هم صنع در معاملہ، هم عشق در عمل
بي تابيم ز عشق، بد يوانگي کشيد
آخر شدم من از تو بد يوانگي مثل
خوناب گرم بس کہ ز دل ريختم فگند
ايام سربسر همہ در آتشين و حل
عشقت هزار عقدهٔ غم، پيشم افگند
ناکرده يک دقيقهٔ هجران هنوز حل
هم بيم مرگ ميد هدم نشأة فراق
هم ذوق وصل ميد هدم شوق از امل
ناگشتہ حشر، روز قيامت شود پد يد
زين آتشي، کہ از جگرم گشت مشتعل
درخون نشستہ چشم جهاني ازان مژه
درخاک خفتہ خلقي ازان چشم مکتحل
در هر دوکون آتشِ ديوانگي زدم
رمزي ز سر عشق تو ناگفتہ در غزل
آن دل کہ داشتم ز تو آميختہ بعشق
خوناب گشت و از مژها ريخت برطلل

دارم بهر مژه ز غمت، ابر شعله بار
دارم بسینه آتش ، هجران هزار تل
مشغول در مشاهده ات چشم روزگار
مثعوف از ملازمتت دیدهٔ دول
خواهم خلاصیم دهد رز دوزخ فراق
ماحي کفر و حامئ دین هادئ ملل
شام نجف علي ولي، شاه لافتي
کز نقد انبیا ز جهان اوست ما حصل
ماهي که مهر کرده از و اکتساب نور
شیري که شیر چرخ ازو مانده در وحل
حفظش اگر حصار کشد بر جهانیان
جز مرگ کس برون نرود از در، اجل
بیند بخواب قوت سر پنجه ات اگر
بازوي چرخ بر کند از بیخ دست شل
بانگ مهابت تو رسد گر بکو هسار
پیچد چو تازیانه صدا در تن، جبل
یک نقطه قاف قدر تو سنجد اگر بقاف
آن جاي قاف گیرد و این جاي بر زحل
دستت اگر عنان ابد باز پس زند
افتد هزار مرحله واپس تر از ازل
نحلِ فلک ز گلشن قدرِ تو یک ورق
باغ جهان ز مزرع جور، تونیم تل
در عهدت آنچنان شده شیرین، مزاج دهر
کز زهر، فرق مي نتوان کرد، تا عمل
گر بر بصل فتد نظر همتت بسهو
در جنب او نماید گردون، کم از بصل
با خصم ذوالفقار و بسایل نعم بلي
ظاهر بعهد تو شده معني لا وبل

گر در ضمير تو گذر د صورت غضب
از بيم همچو بيد بلرزد تن اجل
با شد سپهر قدر ترا وسعتي، کہ مهر
نبود عجب اگر بودش شاهقِ جبل
گر خنجرت بتيغ سياست زبان دهد
اي واي چرخ کجرو مکار پر دغل
آرايشِ عروس سخن چون بمدح تست
بر بستر از معانيءِ رنگين برو حلل
اي واي برتو نامي! و بر اهل حشر واي!
در محشر آيدت چو سيہ نامہءِ عمل
هستم ز آفتاب شفيعي اميدوار
روزي کہ هيچ جا نبود سايءِ امل
بارانِ ابر رحمت و ساقيءِ روز حشر
آن دين پناه اعظم و آن صاحب اجل [1]

مير جو هي لاميو قصيدو "مخزن الغرائب" ۾ بہ آيل آهي. [2]

(6) **عبدالرحيم خان خانان**: محمد بيرم خان خانان جو فرزند پنهنجي جنگي مهارت، فتوحات، سياسي قابليت، علمي سرپرستيءَ ۽ داد و دهش سبب اسلامي دنيا جو عظيم ۽ محبوب ترين شخصيتن منجهان هڪ هو. بلڪ برمڪين بعد هي پهريون امير هو، جنهن امارت ۽ سخاوت ۾ ضرب المثل پيدا ڪري ڇڏيا. سندس شخصيت ۾ عجيب شان محبوبي هو. هڪ دفعو جنهن ساڻس ملاقات ڪئي، سو وري ڪانئس جدا نہ ٿيو— اديب، شاعر، ۽ اهل فن تہ متس پروانن وانگر فدا هئا.

ماثر رحيميءَ جو ٽيون جلد انهن شاعرن جي حال ۾ آهي، جن خان خانان

---

(1) بدايوني، 3: 366 - 370- ملا بدايونيءَ جي سوانح جا سندس تاريخ کان سواءِ هينيان ماخذ آهن:
1- Badaoni and His Works, By Blochmann
J. A. S. III, 1869, P. 106-144
2- بزم تيموريہ، سيد صباح الدين، 1: 191 - 237.
3- ايليٽ، تاريخ هند، 5: 477.

(2) نسخہءِ خطي پنجاب، ورق 345 ب و بعد.

جي شان ۾ قصيدا چيا آهن. انهيءَ دؤر جا وڏي ۾ وڏا شاعر سندس مداح ۽ سندس زرپاشين مان فيضياب هئا. عرفي، ڪليم، نظيري، شڪيبي وغيره ساڻس متعلق هئا. ماثر رحيميءَ اهڙن 107 شاعرن جو احاطو ڪيو آهي، جن قصيدا چيا آهن. ليڪن انهن جڏهن عبدالرحيم جي مدح ۾ زبان کولي آهي تہ چڻ ماڻڪ ۽ موتي نڪتا آهن- هنن قصيدن جو رنگ ۽ شان ئي نرالو آهي. شاهي شان ۾ چيل قصيدن ۾ دماغ کان ڪم ورتو ويو آهي ۽ هنن قصيدن ۾دلين جا سودا ٿيل آهن.

عبدالرحيم خان خانان جو سنڌ سان تعلق ڇڙو فاتحاڻي حيثيت جو نہ هو، بلڪ انهيءَ کان هٽي هڪ قسم سان سندس قلبي لاڳاپو پڻ هو- - سنڌ جي سرزمين سان سندس محبت هئي. سنڌ جي مسئلن ۾ اڪبري ۽ جهانگيري دربار ۾ هُن هميشہ سنڌ طرفان وڪالت ڪئي. چيو وڃي ٿو تہ هن سنڌي زبان بہ سکي هئي ۽ شعر بہ چيو هئائين. عمر ڪوٽ جي سوڍن منجهان سندس شادي ٿيل هئي، جنهن بيبيءَ مان ڪيس ميرزا رحمان داد ڄائو. پنهنجي پٽ ايرج ميرزا ڪي جاني بيگ جي نياڻيءَ سان پرڻايو هئائين[1]. سنڌ، جيسين ميرزا غازي ترخان زندهہ هو (1021 ھ)، تيسين عبدالرحيم خان خانان جي ڪري ئي انهيءَ خاندان جو تخت رهي. خود سنڌ واريءَ جنگ ۾ بہ هُن آخري وقت تائين اهائي ڪوشش ڪئي تہ خون خرابي کا پرهيز ڪَري ۽ جاني بيگ صلح جي ذريعي سنڌ مغلن جي حوالي ڪري.

خان خانان جو مير معصوم سان پهريون دفعو تعلق گجرات واري دؤر (992ھ - 998 ھ) ۾ پيدا ٿيو. 999 ھ لاهور ۾ گڏ هئا، جڏهن ٺٽي کي سنڌ جي مهم لاءِ روانو ٿيڻو پيو. 1001 ھ تائين ٺٽي جو قريبي لاڳاپو رهيو. مير پاڻ عالم بہ هو، اديب شاعر بہ هو. ازان سواءِ مزاج شناسيءَ ۾ بہ يگانو هو، تنهنڪري ظاهر آهي تہ خان خانان جهڙي جوهر شناس انسان وٽ مير جو مقام ڇا هوندو!

ٺٽي جي مهم ۾ خانخانان سان گڏ ڪيترا شاعر بہ همرڪاب هئا، مثلاً: شڪيبي، انيسي، بقائي، غيوري، وقوعي، محوي، حياتي، ڪامي، محمد شيرازي، تاج شيرازي، شجاع شيرازي ۽ مير عيوضي وغيره سيئي سنڌ ۾ انهيءَ موقعي تي گڏ هئا. انهن منجهان ڪيترن سنڌ جي فتح ۽ ٺٽي ۾ منعقد

[1] ڏسو شجرو تحفة الڪرام، ص 386.

تيل چراغان جي موقعي تي قصيدا چيا. انهن سڀني شاعرن سان مير جي بحيثيت هڪ شاعر جي يا خود قدردان ۽ ادب پرور جي حيثيت ۾ ڏيڻ ويڻ، راهه و رسم ۽ شعر و سخن جي ڏي وٺ ضرور تي هوندي [1]

نظيري ۽ ڪليم بيئي انهيءَ دور جا اهم ترين شاعر هئا. نظيري ته گجرات ۾ هو ۽ فوت به اُتي (1023 هه) ٿيو. خان خانان سان ٻنهي جو تعلق هو ۽ يقيناً مير جي به ساڻن چهار چشمي هوندي. عرفي (964 - 999 هه) ٻيو عظيم شاعر انهيءَ دؤر سان متعلق هو. جڏهن مير گجرات کان لاهور آيو، ته عرفي لاهور ۾ ئي هو، ۽ سند ڏانهن اسهڻ واري سال 999 هه ۾ عرفيءَ جو لاهور ۾ انتقال ٿيو. اهو فقط خان خانان کي ئي اعزاز نصيب ٿيو، جو عرفيءَ سندس مدح چئي. وقت جو بادشاهه به انهيءَ سعادت کان محروم رهيو.

خان خانان 964 هه ۾ ڄائو ۽ 1036 هه ۾ فوت ٿيو. دهليءَ ۾ سندس مدفن آهي. ڪانئس اڳ يا پوءِ هندستان جي سرزمين کي جهڙس انسان، غريب پرور ۽ اهل دل امير نصيب ڪونه ٿيو [2].

خان خانان جو پنهنجو ادبي ذخيرو ڪونه ٿو ملي. چند هندي ڏوهيڙا ۽ ٻه - ٽي فارسي غزل موجود آهن. بابر نامه جو فارسي ترجمو سندس نثر نويسيءَ جو شاهڪار آهي.

مٿي مشهور ماڻهن ۽ اميرن سان گڏ ڪن شاعرن جو به ذڪر ڪيو ويو آهي، جن جي سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح مير صاحب سان به ڄاڻ سڃاڻ هئي. انهن شاعرن کان علاوه مير معصوم جو ذاتي بلڪ گهاٽو تعلق انهن سڀني شاعرن سان به رهيو، جيڪي گجرات ۾ خواجه نظام الدين سان وابسته هئا. انهيءَ سلسلي جي شاعرن جو مذڪوره هت آڻجي ٿو.

---

(1) تحفتہ الڪرام، 256 - 257.

(2) ماثر رحيميءَ جا ٻه جلد، خان خانان سان متعلق آهن. مقالات الشعرا ۽ تحفة الڪرام ۾ سنڌ جي سلسلي ۾ سندس احوال آهي. بزم تيموريہ جلد پهرئين ۾ سندس احوال ڏنل آهي. انگريزيءَ ۾ Ph.D لاءِ هڪ مقالو لکيل آهي:

Abdu, R-Rahim Khan-I-Khanan
and his literary Circle
By Dr. C.R. Naik
gujarat University, Ahmedabad, 1966

هڪ ڪتاب ۾ ڪا به خصوصيت ڪانہ آهي، سمورو ماثر رحيميءَ جو چربو آهي.

(7) **امني، ملاغني**: خواجہ نظام الدين جو پروردو ۽ گجرات ۾ ساڻس گڏ هو. پهرين خوفي تخلص هيس، جنهن کي خواجہ بدلائي امني ڪيو. غالباً خوف ۽ بي يقينيءَ واريءَ زندگيءَ جو سفر جهاڳي، خواجہ جي امان ۾ اچي پهتو هو، تنهن مناسبت سان اهو تخلص کيس ڏنو ويو. هيءَ رباعي سندس آهي:

منم کہ غير غـم اندوختـن نمـي دانم
تمـام رشـکم و واسـوختن نمـي دانم
بنـور خـاطر اگـر، روشـناس خورشـيدم
چراغ بخت خود افروختـن نمـي دانم [1]

(8) **بقائي**: ايراني اصل نسل جو هو، پهريون ملڪ قميءَ وٽ دکن ۾ پهتو، اتان احمد آباد ۾ خواجہ وٽ آيو. ابتدا ۾ مشغولي تخلص هئس، خواجہ بدلائي بقائي ڪيس. خواجہ جڏهن فوت ٿيو تہ خانخانان جي سرپرستيءَ هيٺ آيو.

تـا عـش زمژگـان بتـان نيشـتر آورد
خون از رگ و از ريشۂ من جوش بر آورد
فريـاد کہ تـا چشـم زدم، تيـر خيـالش
از ديـده فـرو رفـت و سـر از دل بـدر آورد [2]

(9) **حيائي**: بدايونيءَ جو قول آهي تہ خواجہ سان گجرات ۾ گڏ هو.

پيغـام دوسـت داغ جـگر تـازه ميکنـد
دردِ وداع و رنـج سـفر تـازه ميکنـد

— —

عاشق رخ خويش بـر درت سود و برفت
وان مهر کہ باتو داشت، بنمود و برفت
يـک شـب بهـزار حيلـہ در بـزمِ وصـال
پروانـہ بشـمع ديـده بکشـود و برفت [3]

(10) **صرفي ساؤجي**: گجرات ۾ خواجہ سان وابستہ صاحب ديوان شاعر هو. بدايونيءَ جو قول آهي تہ قصيدي ۽ غزل ۾ خاص طرز جو مالڪ هو. لاهور

---

[1] بدايوني، 3: 187، نورالحسن 70.
[2] بدايوني، 3: 196، صديق 81.
[3] بدايوني، 3: 221.

۾ بہ رهيو. آخر ۾ فيضيءَ سان دکن ويو، جتي فوت ٿيو.

گل فروشِ من کہ خواهد گل ببازار آورد
بايد اول تاب غوغاي خريدار آورد [1]

خواجہ نظام الدين سان مٿين شاعرن کان علاوہ هنن شاعرن جو بہ تعلق هو:

وقوعي، مير شريف نيشاپوري (1003 هہ) [2]
ملا لطفي منجم [3]
ملا عبدي رازي [4]

* * *

مير معصوم سان ايران جي سفر ۾ بہ ڪيترن اديبن ۽ شاعرن جي ملاقات ڏيٺ ويٺ ٿي. هيٺين شاعرن متعلق روايت ملي سگهي آهي:

(11) **تقي ڪاشي**: ايراني دوستن ۾ تقي ڪاشي مصنف تذڪرهٔ "خلاصہ الاشعار" جو نالو سرفهرست آهي. هُن پنهنجي تذڪري ۾ مير جو چشم ديد احوال لکيو آهي ۽ سندس گهڻي ۾ گهڻا شعر درج ڪيا اٿس. ڪاشان ۾ مير جيترا ڏينهن ترسيل هو، تقيءَ سان سندس ملاقاتون ٿينديون رهيون ۽ شعر وسخن جي محفل گرم رهي.

سندس نالو تقي الدين محمد بن شرف الدين علي حسين آهي. 943هہ ۾ ڄائو ۽ 1016 هہ ۾ هن پنهنجو تذڪرو پورو ڪيو، جنهن کي 985 هہ کان لکڻ شروع ڪيو هئائين. تقريباً مير معصوم جو همر عمر هو.

مير معصوم جا اسان کي گهڻي ۾ گهڻا شعر وتانئس مهيا ٿيا. ورنہ ٻين تذڪرن چند شعرن تي اڪتفا ڪئي آهي.

(12) **اوحدي بلياني**: مير تقي الدين محمد بن معين الدين صاحب "تذڪره عرفات العاشقين" متوفي 1030 هہ. هي شاعر مير سان اصفهان ۾ (1013 هہ) مليو، جنهن وقت مير بادشاهہ سان ملي موٽ ڪاڏي هئي. اصفهان ۾ مير جي اعزاز ۾ جيڪي مشاعره ٿيا، انهن ۾ اوحدي حاضر هو.

---

(1) بدايوني، 3: 26.
(2) بدايوني، 3: 378. نظام الدين، 2: 505. رحيمي، 3: 687. صبا، 764. صديق، 518. آزاد خزانہ، 443.
(3) نظام الدين، 2: 501. بدايوني، 3: 320، نور، 88. صبا، 597.
(4) سام ميرزا— نظام الدين 2: 899.

973 ھ ۾ ڄائو. 1015 ھ ۾ هندستان آيو. ۽ آگري ۾ پنهنجي تذڪري کي "عرفات العاشقين" جي نالي سان 1024 ھ ۾ مرتب ڪيائين. 1039 ھ تائين جيئرو رهيو.

(13) **حڪيم شفائي:** شرف الدين حسيني اصفهاني (متوفي 1038ھ) پنهنجي دؤر جو جيد شاعر بلڪ ايران ۾ صفوين جي دؤر اندر رهندڙ شاعرن ۾ نهايت بلند مرتبي جو مالڪ هو. ميرزا صاحب چوي ٿو:

در اصفهان، کہ بدرد، سخن رسد، صائب
کنون کہ نبض شناس سخن شفائي نيست

اصفهان جي مشاعرن ۾ شريڪ رهيو ۽ مير سان شاعراڻيون صحبتون ڪيائين. شفائي شاعريءَ سان گڏ پنهنجي دؤر جو جيد حڪيم بہ هو. اهڙيءَ طرح مير کي بہ طب سان شغف هو. تنهنڪري سندن صحبتون دو آتشہ شراب جهڙيون هيون. سندس شعر آهن:

از رد قبول دگرانش چہ تفاوت
آن بنده کہ در چشم خريدار در آيد

— —

گفتي کہ چہ شد قاعده مهرو محبت
رسمي کهني بود، بعهد تو برافتاد

— —

شفائي را تمامي عمر در راهِ تو مي بينم
بکويت مير ود يا از سر کوي تو مي آيد

— —

آن دل کہ نامزد بوفاي تو کرده ام
کاري مکن کہ عربده جوي دگر شود

(14) **فڪري، محمد رضا:** اصفهاني (متوفي 1020 ھ) اصفهان ۾ مير معصوم جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيو. پنهنجي دؤر ۾ اصفهان جي چند مکيہ شاعرن منجهان هو. اهوئي سبب ٿيو، جو شاھ ايران جو وزير هن کي بہ دعوت ڏيئي شريڪ ڪيو.

هڪ خوبرو ڇوڪر تي عاشق ٿي، دکن پهتو، جتي وفات ڪيائين:

اگر مز اشک گلگون، شده لاله گون زمينها
نتوان شدن پشيمان گل، عاشقي ست اينها

— —

آن قدر خون زلب لعل تو دارم در دل
کز در ونم نفس، آلوده بخون مي آيد

— —

زان دهان تنگ، فکري آرزوي بوسه چيست
آرزو خوبست در جائيکه گنجند آرزو

(15) **عتابي تکلو:** حسن بيگ هرات ۾ ڄائو، قزوين ۾ پليو ۽ رهيو اچي اصفهان ۾. مير معصوم سان ايران کان گڏيو آيو. غالباً سندن ملاقات اصفهان ۾ ٿي. هندستان اچي وري موٽي ويو. ٻيو دفعو 1020 ھ ۾ آيو ٿي، جو قنڌار ۾ ميرزا غازي ترخان وٽ ترسي پيو ۽ سندس مدح گوئي ڪري انعام حاصل ڪيائين. 1021 ھ ميرزا جي وفات بعد هندستان آيو. سندس وفات جي سال تي اختلاف آهي. 1025 ھ وڌيڪ قرين قياس آهي.

ديوان مرتب ڪونه ڪيائين، ليڪن ايترو شعر هيس، جو ڪيئي ديوان ڪنا ٿين. نظاميءَ جو تتبع ۾ خمسو به مرتب ڪيو هئائين.[1]

ندانم آن گل خود رو، چه رنگ و بو دارد
که مرغ هر چمني، گفت و گوي او دارد

— —

خوش آن شبي که خيالم برد بگيسوي يار
دران دو سلسله ام، مويمو بگرداند

[1] "ميرزا غازي ترخان اور اس کي بزم ادب" ۾ وڌيڪ احوال ڏسجي. "1978ع - 10 - 4"

باب اوڻيهون

شعر

جهڙيءَ ريت گذريل صفحن ۾ بيان ٿي چڪو آهي، مير جو ڪلام، جيڪو بقول تقي ڪاشي غزلن جي ٻن ديوانن، هڪ رباعين جي ديوان ۽ پنجن مثنوين تي مشتمل هو، سو گم ٿي چڪو آهي. ٽالپرن جي ڪتبخاني ۾ هڪ نسخي جي هجڻ جو مذڪور اچي چڪو آهي، سو پڻ زماني جي لاهن چاڙهن جتي سنڌ جي انهيءَ شاهي خاندان کي ختم ڪري ڇڏيو، اتهن سندن جمع ڪيل اهو علمي ذخيرو بہ تهہ و بالا ٿي، منتشر ٿي ويو- اهڙيءَ طرح جيئن خزان جي موسم ۾ وڻن ۽ ٻوٽن جا پن ڇڻي ٽڙي پکڙي ۽ آخر ۾ ختم ٿي وڃن. بهر صورت في الحال دنيا جي ڪنهن بہ ڪتبخاني ۾ مير معصوم نامي بکريءَ جي ڪنهن بہ ديوان، ڪنهن بہ مثنويءَ جو ڏس پتو ڪونہ ٿو ملي. جيڪو ديوان پراڻي سکر ۾ خاندان وٽ موجود آهي، جنهن جو نقل پير علي محمد راشديءَ 1932ع ۾ ڪيو هو، سو مير مرحوم جو نہ آهي، بلڪ ڪنهن استاد مقطع ۾ يا تہ اصل شاعر جو تخلص ڪڍي ناميءَ جو تخلص آڻي جعلسازي ڪئي آهي، يا ڪنهن ٻئي ساڳي تخلص واري معمولي شاعر جو آهي، جنهن کي خاندان ۾، مير جو سمجهي، محفوظ ڪيو ويو آهي. انهيءَ ديوان ۾ حمد، نعت، منقبت آهن. ابتدا ٿئي ٿي:

بسم الله الرحمن الرحيم   اول اشار جديد قديم
ڪرد خداوند ز حمد وسپاس   بنده خود را بخودي حق شناس

اختتام هن شعر تي آهي:

سزاي بنده کہ مظلوم نفس و شيطانم
عطيۂ بدهي خاصہ از براي حسين [1]

انهيءَ ديوان تان ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ڪجهہ شعر مير معصوم جا سمجهي "تاريخ سنڌ"جي ديباچي ۾ درج ڪيا آهن. مثلاً: هن قصيدي جا شعر:

اول دفتر بنام ايزد دانا   صانع پروردگار و حي توانا...

---

(1) ديوان 10 ذيقعده 1351 هه (مارچ، 1932ع) جو سکر ۾ نقل ٿيو.

اهو سعديءَ جو قصيدو آهي، جيڪو سندس ديوان ۾ موجود آهي. اهڙيءَ طرح ٻيو قصيدو ڊاڪٽر مرحوم نقل ڪيو آهي:

باد خزان وزيد فرو ريخت نوبهار
عمر عزيز رفت و نکرديم هيچ کار...

منهنجي دوست احمد گلچين معانيءَ جو خيال آهي ته اهو اميدي تهرانيءَ جو معلوم ٿو ٿئي. قصيدي ۾ "باغ اميد" جو نالو آيو آهي، جيڪو اميديءَ نهرايو هو ۽ انهيءَ منجهه پاڻ ماريو ويو هو. "باغ اميد" جو نالو جنهن انداز ۾ آيو آهي، انهيءَ مان اهو خيال ڪرڻ ته اميديءَ جو قصيدو آهي، منهنجي خيال ۾ صحيح نه آهي، ليڪن بهرحال قصيدو ڪنهن جو به هجي پر مير معصوم جو نه آهي. ساڳيءَ ريت هيءُ قصيدو:

روزي که زير خاک تن ما نهان شود
و آنها که کرده ايم يکايک عيان شود

انهيءَ قصيدي جا (53) بيت شيخ سعديءَ جي ديوان ۾ الحاقي شعرن جي تحت درج آهن، جن کي ذکاء الملڪ فروغيءَ پنهنجي تصحيح شده نسخي مان خارج ڪري ڇڏيو آهي.

مير جو ڪلام هن وقت اهوئي دستياب آهي، جيڪو گورستان ۾ ڪتبن تي يا ٻين يادگار پٿرن جي تختن تي اُڪريل آهي يا مختلف تذڪرن ۾ بطور انتخاب درج ٿيل ملي ٿو. ۽ انهيءَ جو اندازو ايترو ٿورو آهي، جو انهيءَ جي آڌار تي مير جي شاعريءَ متعلق ڪوبه صحيح اندازو ڪرڻ مشڪل آهي. تنهنڪري مجبوراً انهيءَ راءِ تي تڪيو ڪرڻو پوي ٿو، جيڪا تذڪره نويسن ڏني آهي ۽ گذريل صفحن ۾ درج ٿي چڪي آهي. اسان جي پنهنجي شخصي راءِ اها آهي ته مير جو هڪ ئي مخصوص رنگ هو، جيڪو هن رباعين ۾ ظاهر ڪيو آهي ۽ غزل کان زياده هو رباعيءَ جو استاد بلڪ انهيءَ صنف جو بادشاهه هو.

سيني معاصر تذڪره نويسن مير جي شاعراڻي ڪمال ۽ انهيءَ فن ۾ سندس صلاحيت جي تعريف ڪئي آهي. تقي اوحدي، جنهن سان مير صاحب اصفهان ۾ مليو، تنهن لکيو آهي ته واقعي کيس شاعريءَ م عظيم قوت ۽ قدرت حاصل هئي [1]. اهڙيءَ طرح تقي ڪاشي يا سندس ذاتي دوستن ملان

---

[1] عرفات تقي اوحدي: "الحق اورا قوت و قدرت عظيم در شاعري بود" رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن، ص. 34، جنوري 1929ع.

بدايوني وغيره سڀ انهيءَ سلسلي ۾ يڪ زبان آهن. سواءِ ٻن تذڪرن جي، يعني "مجمع النفائس" (1164 ھ) ۽ "گل رعنا" (1182 ھ) جي، جن هڪڙي جي نقل ۾ لکيو آهي تہ مير جي ڪلام ۾ رطب ويابس گهٽو آهي [1]. ليڪن اها راءِ مجمع النفائس جي مصنف تقي اوحديءَ ڏانهن منسوب ڪندي نقل ڪئي آهي، سندس پنهنجي نہ آهي، هڪ شاعر جو ڪلام سوفيصد درجي اول جو هجي، سو ظاهر آهي تہ ممڪن نہ آهي، تنهنڪري انهيءَ ڪليہ ڪان مير معصوم بہ مستثنيٰ ڪونہ هوندو.

هن هيٺ اسان ترتيب زمانيءَ جي لحاظ سان مير جا دستياب ٿيل شعر نقل ڪريون ٿا، جيئن ڪلام جي تصنيف جو پتو پئجي سگهي ۽ مير جي تاثرات جي ارتقا جي پروڙ بہ ڪري سگهون.

گذريل صفحن ۾ مير جو هڪ قصيدو ملان بدايونيءَ جي احوال ۾ ڏنو ويو آهي، جيڪو 999 ھ کان اڳ جو يعني گجرات واري زماني جو (992 - 998 تي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح قبرستان جي سلسلي ۾ جيڪي اشعار ۽ رباعيون آيل آهن، سي 1002 ھ کان اڳ جون آهن. اهو سال چؤڪنديءَ نهڻ جو آهي.

ڪتابن ۾ سڀ کان پهريون انتخاب آهي طبقات اڪبريءَ جو، جنهن جي تاليف جو زمانو 1002 ھ آهي. طبقات ۾ ٽي شعر اهڙا آهن، جن مان هڪ مطبوعہ نسخي ۾ ڪونہ آيو آهي، جنهن کي مطربي سمرقنديءَ طبقات وارن ٻين بيتن سان گڏ نقل ڪيو آهي. اهي ٽي بيت هي آهن:

باز دل وصل جو، مصلحت جان گذاشت
آرزوي درد ڪرد، خواهش درمان گذاشت
نيم نگاهش بناز، دين و دل از من ربود
نيم نگاه دگر، در گرو جان گذاشت [2]
نامي از اندوه هجر، سوي عدم رخت بست
واي کہ جان را بهر، دست و گريبان گذاشت [3]

---

[1] نفائس: "اگرچہ رطب و يابس در ڪلامش فراوان است" گل رعنا جي عبارت بہ ساڳي آهي. نفائس جي عبارت مان ظاهر آهي تہ اها راءِ تقي اوحديءَ جي آهي، جيئن تہ لکي ٿو: درينجا تقي گويد کہ ... الحق اورا قوت و قدرت درين فن بود اگرچہ رطب و يابس رڪلامش فراوان است.

[2] هيءُ بيت مطربيءَ ڇاپي نسخي کان علاوه ڏنو آهي.

[3] طبقات ۽ تذڪرة الشعراء مطربي، ص. 15.

انهيءَ کان پوءِ ساڳئي ئي دؤر ۾ زماني جو انتخاب ملان بدايونيءَ جو آهي، جنهن پنهنجي تاريخ 1004 ھ جو پوري ڪئي.

ابيات

چون گريۀ من ديد، نهان کرد تبسم
پيداست ڪہ اين گريۀ من، بي اثري نيست [1]

— —

در عشق نشہ ايست، ڪہ عشاق خستہ را
ذوقي ست در فراق ڪہ، اندر وصال نيست [2]

— —

داده پيغام بقاصد مہ من خنده کنان
ظاهر است از سخن او اثر خنده هنوز [3]

— —

چہ خوش است آن ڪہ از خود روم و تو حال پرسي
بتو شرح حال گويم بزبان بيزباني [4]

رباعيات

يک حصۀ عمر من بناداني رفت
يک حصۀ ازان چنان کہ ميداني رفت

— —

يک حصہ بہ بيهوده بہ بيکار گذشت
يک حصۀ بافسوس و پشيماني رفت [5]

— —

---

(1) بدايونيءَ کان علاوه ٻي شعر طبقات، گلِ رعنا، مخزن الغرائب، شمع انجمن، تاريخ مظفري (خطي، انجمن) ۾ آهي.
(2) گل رعنا، مخزن الغرائب.
(3) گل رعنا، مخزن الغرائب، انيس العاشقين، نشتر عشق.
(4) طبقات، ماثرالامرا، مقالات الشعرا، گل رعنا، نشتر عشق، مخزن الغرائب. هيستائين سڀ بيت بدايونيءَ ۾ آيل آهن. (3: 366.)
(5) مخزن الغرائب.

از درد تو صد گونه دلِ من ریش است
در هجر توام قیامتي درپیش است
دم درکشم و نفس به بیرون نکشم
کز دل تالب هزار دوزخ بیش است

— —

تنها باخود در انجمن بایدِ بود
باخویش همیشه در سخن باید بود
هم بلبل و هم گل چمن باید بود
دیوانهٔ بکار خویش باید بود [1]

— —

عشقت نه متاع هر خریدار بود
اورا دو جهان بهادي یکتار بود
گل نیست که در کوچهٔ و بازار بود
یا مشک که در دکانِ عطار بود [2]

— —

جویاي جمالش ارچه بسیار بود
هر دیده نه لایقِ رخِ یا ربود
هر کفر نه اندر خورِ زنار بود
هر سر نه سزاوار سرِدار بود

— —

در بحر دلم قلزم خون مي جوشد
صد دوزخ در دم بد رون مي جوشد
در وضعِ زمانه آتش خواهم زد
زینگونه که در درون جنون مي جوشد

— —

[1] گل رعنا. مخزن الغرائب.
[2] گل رعنا.

هر لحظہ دلم خيال تو ساز کند
زان سُو کہ توئي هزار انداز کند
ترسم جانا کہ مرغ جان از قفسم
يکبار ز شوق وصل پرواز کند [1]

— —

هر سال کہ گل ببوستان مي آيد
شادي و نشاط در جهان مي آيد
هر صفحۂ گل ز بيوفائئ حرفي
سهل است کہ بلبل بفغان مي آيد [2]

— —

اي آن کہ بر آن رخت نظر مي بايد
چشم تو وراي چشم سر مي بايد
خواهي کہ ز عشق هاش غافل نشوي
در چشم دلت، چشم دگر مي بايد

— —

در ديده ز اندوه خبر مي بايد
در نالہ ز درد اثر مي بايد
در سينہ بجاي دل شو ر مي بايد
در ديده بجاي خون جگر مي بايد

— —

در عشق بتان مشق جنون بايد کرد
جان را بفراق رهنمون بايد کرد
چون شيشہ تمام پر ز خون بايد شد
وانگہ ز رهِ ديده برون بايد کرد [3]

— —

---

(1) مخزن الغرائب.
(2) مخزن الغرائب.
(3) تقي کاشي، مخزن الغرائب، نگارستان سخن، گل رعنا.

امـــروز صبـــا بـــوي وفـــائي دارد
گـويـــا خبـــري ز آشـــنائي دارد
ديوانــه دل مــرا بجــوش آورده اســت
آشـــفتگي مـــگر ز جـــائي دارد

— —

در مذهب ما بجملہ يکسان مي باش
در دايـرۀ کفـر بايمـان مـي بـاش
ايـن اسـت طريـق عشـق جانانـۀ مـا
زنار بـگردن و مسـلمان مـي بـاش [1]

— —

گـــلزار جمـــال عـــارض دلـــدارم
چـون جلـوه دهـد بخـاطر افگـارم
دريـا دريـا، جهـان جهـان، خـون ريـزم
بسـتان بسـتان، چمن چمن گلبـارم [2]

— —

روزي کـہ بفريـاد غمـش بـر خيـزم
دار دامـــن هجـــر دســـت دل آويـــزم
زان گريـــہ کـــہ بـــاخون جـــگر آميـــزم
خـــونِ دو هـــزار دل بدامـــن ريـــزم

— —

گـہ نـالم و گـہ ز نالـہ خاموش کنـم
باشـد کـہ ز جـاي سـخنت گـوش کنـم
فـارغ ز خيـال تـو نيـم يـک نفسـي
ترسـم کـہ دگـر نفس فرامـوش کنـم [3]

— —

(1) گل رعنا، مخزن الغرائب.
(2) تقي کاشي.
(3) مخزن الغرائب.

هر اشک کہ از دیدہ برانگیختہ ام
با زهر غمش، نخست آمیختہ ام
ترسم کہ بحشر دوزخي بر خیزد
این گریہ کي در فراقِ او ریختہ ام

— —

از آلایشِ روزگار اندر گلۂ
عیبِ دگران مکن، تو هم زان گلۂ
پرهیز ز آلودگئ دامنِ خویش
نامي! دوسہ روزي کہ درین مزبلۂ [1]

— —

اي آنکہ تو بار بستہ بر راحلۂ
در خواب شدہ غافل ازین مرحلۂ
بیدار شو! و پاي طلب در رہ نہ
رفتند همہ، تو نیز ازین قافلۂ

— —

فریاد راحیل از همہ کس مي شنوي
آوازد را، ز پیش و پس مي شنوي
کردہ همہ شبگیر بسر منزل دور
توخفتہ برہ بانگ جرس مي شنوي [2]

— —

دلدار مجو تا همہ دل خون نہ شوي
وز وي نہ شوي تا تو دگرگون نہ شوي
شوریدہ و شیدائئ و مجنون نہ شوي
تا از روشِ زمانہ بیرون نہ شوي [3]

— —

(1) تقي کاشي، مخزن الغرائب.
(2) مخزن الغرائب. هيءَ رباعي عادل شاهہ فاروقيءَ جي مقبري تي مبر جي هنيل کتبي ۾ بہ آهي.
(3) مخزن الغرائب.

تا کي؟ دل از این و آن، پر از کینہ کني!
تا چند بہ زر سینہ چو گنجینہ کني؟
کار این نہ بود کہ تیرہ سازي دل را
آن کار بود کہ دل چو آئینہ کني! [1]

— —

بدایونيءَ کان پوءِ، 1012 ھہ ۾ کیل انتخاب تقي کاشيءَ جو آهي، جیکو هن ملاقات جي دوران پنهنجي تذکرہ "خلاصۃ الاشعار" ۾درج کیو آهي، جنهن ۾ یقیناً میر جي پنهنجي پسند بہ شامل هوندي. گھٽي ۾ گھٽو انتخاب (563 شعر) انهيءَ تذکري ۾ آیو آهي، جیکو هیٺ ڏجي ٿو:

غزلیات [2]

بانگ غفران چو زند رحمت او، عصیان را
تکیہ بر کفر بود از کرمش، ایمان را
ریش درد دلم، ایدوست! بمرهم مخراش
ورنہ از آتش دل داغ کنم درمان را

— —

هجرا را، بود بهر خاتمہ اي، روز وصال
هست در عهد تو قانون دگر هجران را
صد رہ از گنبد فیروزہ نهم پا برتر
همچو آہ خود اگر چست کنم دامان را

— —

عفو تو، بستہ است لب عذر خواہ را
بر رو نهاد داغ شفاعت گناہ را
از بس بجستجوي تو پیک نظر دوید
دیدم هزار آبلہ در پا، نگاہ را

---

(1) مخزن الغرائب. هیستائین آیل کلام بدایونيءَ ۾ نقل ٿیل آهي. (3: 370 - 375.)

(2) جیکي بیت یا رباعیون هن کان اڳین کتابن ۾ آیون یا درج ٿي چکیون آهن، اهي مٿي آندیون ویون آهن.

از بس کہ ناز و عشوه فشاند، گہ خرام
آرایش بهار دهد، جلوه گاه را

— —

بي گل رویش، ز برق آه آتشبار ما
سایۂ گل، شعلہ گردد بر سر دستار ما
تا فگنده سایہ بر ما از کرم آن آفتاب
رشک دارد آفتاب از سایۂ دیوار ما

— —

در بزم دو ختم نگهي، بر نگاه غیر
بر بستم از نگہ سر راه نگاه را

— —

تا دور کردي از گل عارض، نقاب را
کردي شکستہ رنگ گل آفتاب را
شهري، بہ نیم جنبش مژگان، کند خراب
یکسو نهاده جنبش روز حساب را
نامي چو بر صحیفۂ گردون رقم کشد
سوزد صریر او ورق آفتاب را

— —

از مهر و ماه پنبہ نهد آسمان بگوش
گر سر کشد بجانب گردون فغان ما
آید هزار همچو سمندر بگشت باغ
بلبل اگر بنالہ شود همزبان ما
مرغان باغ، زان سوي افلاک، جا کنند
گر مرغ نالہ، مي پرد ز آشیان ما

— —

بهرطریق کہ خواهي، لباس غمزه بپوش
کہ من شناختہ ام آشتي و جنگ ترا

تو ننگ و نام، بعالم فروختي نامي!
کنون چه قدر بود پیش یار، ننگ ترا

— —

بنما رخ و زلف عنبرین را
تاراج نماي عقل و دین را
هر جا که تو پا نهي، من از شوق
بوسم همه عمر، آن زمین را
گر سجده برم به آن کف پا
خورشید نسب کنم جبین را

— —

غمزهٔ کافر، دلت درهم شکست
عاقبت، بام در اسلام را

— —

گریه ز بس گره شده، بسته بناله راه را
چند بدل فرو برم بي تو سنان آه را
تا نکند نظارهٔ، ماه رخ تو، چشم کس
پردهٔ حسن تو کنم از همه سو نگاه را

— —

دورو گرنیست تیغ عشق را پس از چه روباشد
زیک روزخم بر یعقوب وزیک روزلیخا را

— —

رخصت یک عشوه ده، آن مژهٔ تیز را
نایب صد فتنه کن، غمزهٔ خونریز را
نیمشبان کز غمت، ناله ز دل بر کشم
وقت مبدل شود، مرغ سحر خیز را

— —

از کس نشود حاصل ما مرهم دردي
هر چند بدریوزه فرستیم فغان را

— —

از حرف طلب بسته زبان ادب ما
هرگز نرود نام تمنا بلب ما
هرگز بتمنا لب خواهش نکشاییم
عشق تو بریدست زبان طلب ما

— —

از ناله مکن تیز خراش جگر ما
صد دوزخ سوزنده بود از شرر ما
بر آتش بي تابيُ ما، چند زني طعن
خشکست لب ناله، ببین چشم تر ما
ما بیخبریم و خبر از خویش نداریم
از بیخبري پرس، چو پرسي خبر ما
فرادست که نامي صفت از ما اثري نیست
هر چند که در خاک بجوئي اثر ما

— —

از خنده مزن اینهمه راه گلهٔ ما
از شکوه گرانبار مکن قافلهٔ ما
از چشم زدن پیش، بمقصود رسید است
هر کس که گرفتست پئ راحلهٔ ما

— —

گر بتیغ غمزه، مرغ دل طپد، عیبش مکن
رسم باشد، صید را هنگام بسمل، اضطراب

— —

بلبل اندر وصل امشب سري نالهاي زار داشت
شاهد گل گوئیا امشب سري با خار داشت

— —

حسنست که او جلوه گر از پردهٔ ناز ست
عشقست که با حسن ازل محرم راز ست [1]

---

[1] مخزن الغرائب.

قانون خروشم همہ بیرون ز جنون ست
این زمزمہ امشب نہ باندازهٔ نازست
امشب، بتمناي مہ روي تو، تا صبح
چشم، چو در خانهٔ ویران شده، بازست [1]
آن حسن کہ، جولانگہ او، عرصهٔ نازست
مستغن ز آرایش و فارغ ز نیازست

— —

من بیخبر و در نظرم جلوه گري هست
زین بیخبري در همہ عالم خبري هست

— —

دلم آئینہ، و مهر تو درو جلوه گرست
این چراغیست کہ کونین ازو بهره ورست

— —

مصلحت نیست کہ بي پرده جمالش نگري
دیده بردوز کہ چشم تو حجاب نظر ست [2]
نامیا! قطع منازل کن و از پا منشین
ره بسر منزل مقصود ازین بیشتر ست

— —

بي روي تو در دیدهٔ من نور نماند ست
یک ذره توان، درمن مهجور نماند ست
پیوستہ، بتان را سوي عشاق، نظر بود
این قاعده در عهد تو، منظور نماندست
دور از تو، مرا حال بمردن شده نزدیک
تا مرگ زمن، یک نفسي دور نماندست
هجران تو نامي صفتم تافتہ پنجہ
بازوي مرا طاقت این زور نماندست

— —

(1) مخزن الغرائب، نشتر عشق، روز روشن.
(2) ریاض الشعرا.

شد نگهم گرم تماشاي دوست
ساخت در آغوش سراپاي دوست
خواستم از نخل قد او ثمر
فتنه فرو ریخت ز بالاي دوست
وه که تنم صورت دیوار گشت
بسکه شدم محو سراپاي دوست
در دل نامي، گل شادي دمد
دمبدم از خار ستمهاي دوست

— —

بلبل امشب نالهٔ مستانه داشت
گل شراب ناز در پیمانه داشت
با خیال او بسر آوردیم دوش
آرزوهاي که در دل خانه داشت
عاقبت در کاسهٔ ما کرد خرج
دردي دردي آن که در پیمانه داشت

— —

شب که دل پر آتشم پروانه بود
خندها بر گرمئ پروانه داشت
هر که چون من آتشي در خانه داشت
خنده بر جانبازئ پروانه داشت
دل کجا و آرزوي وصل دوست
آرزویي در دل دیوانه داشت
قصهٔ ما شور حشر ار پا نشاند
بلعجب خوابي درین افسانه داشت

— —

نگاهش باز چین بر جبین داشت
ز غمزه خنجري در آستین داشت

لبت بوسیدم انـدر خـواب نوشـین
مـرا تلخـئ زهـر غـم، بریـن داشـت

— —

مرغ دل بـاز بسـوداي کسـي افتادسـت
بـال نکشـوده بـدام قفسـي افتادسـت
عـاقبت بـرق محبـت ز دل مـن سـرزد
آتش طـور ببـال مگسـي افتادسـت [1]

— —

غمزه اش گرم عنان گشت، پئ بـردن دل
شعلۂ بـرق بدنبـال خسـي افتادسـت [2]
شـبنم آخـر شـد و آنمـاه نیـامد نـامي
شمع سان کـار دلم بـا نفسـي افتادست

— —

بیگانہ از وفاست بد انسـان کہ، هیچگہ
اورا کسـي بعیـب وفـا، متهـم نداشـت
شـب چشـم از مطالعۂ مصحـف رخـت
عینک صفت ز روي تو چشـم بهم نداشت

— —

خیال کیست کہ باز آتشم بجان انداخت
چو شعلہ هر نفسم رقص در فغان انداخت
شمیم گلشن کوي تو، چون نسـیم آورد
دلم ببوي تو، خود را از آشیان انداخت

— —

حدیث وصل تو میگویم و بهجر خوشم
بجـاي دیـده، نظـارهٔ تـو گـوش منسـت

---

(1) مجمع النفائس، ریاض الشعرا.
(2) ریاض الشعرا.

چو پا بوادئ عشقش نهي، قدم مشمار
زمين عشق، برون از شمار و فرسنگست
چو من بنالهٔ درد تو، شيون آغازم
اسير درد شناسد که اين چه آهنگست
چو دوست ميطلبي، نام رنگ و بوي مبر
که حسن زاده بي بوي و عشق بي رنگست

— —

منم که کنگرهٔ عشق جلوه گاه منست
فروغ نور خور، از سايهٔ کلاه منست
چو در خيال رخ دوست ديده بکشايم
هزار جلوهٔ معشوق در نگاه منست

— —

عشق تو در درون دل از سينه در گرفت
وين آتشم بسينه ز راه نظر گرفت
پروانه را ز آتش هجران کباب کرد
آن آتش وصال که در بال و پر گرفت
نامي ز چيست کز اثر دود آه من
صد شمع مرده باز بهر گوشه در گرفت

— —

دل چو ذرهٔ موهوم وتن چو موي ضعيف
هزار کوه غمم در دل اين چه بلعجبست!

— —

هزار روز شد از وعدهٔ تو امر ديروز
هنوز چشم و دل من بجانب فرداست

— —

بيدار مکن هر نفس از جنبش مژگان
آن غمزه که بر بستر ناز تو بخوابست

— —

آتشــــم چـــون ز دل بجــــان نرســـد
خانــــه پهلـــوي خانـــــه افتادســــت

— —

هر نامه يي که از تو به نامي رسيد است
صد بار بیش خوانده و از سر گرفته است

— —

کاتب صنع، در آنروز که، ابرو میساخت
بهر سنجیدن حسن تو، ترازو میساخت
خواست نقاش، کشد صورت یوسف ز رخت
جانب روي تو میدید و ازانرو میساخت
تا بگوشي نظرم غمزه حديثي گويد
ناز را معجزه عشق سخنگو میساخت
طبع نامي ز پي وصف دهان و خط یار
نکته هايي همه باريکتر از مو میساخت

— —

چند دستم بگریبان رود از دست غمت
عنقریب ست که همسایه دامان شده است

— —

آخر از دست غمش، شد خانه صبرم خراب
بلعجب همسایه، دیوار بر دیوار داشت
جز پشیماني گلي از گلشن عمرم نرست
گلبن امید ما گلهاي حسرت بار داشت

— —

دل تلخئ کونین چو نوشست مکیده
لب با شکر آلودن، عیب مگس ماست
ما کام دل خویش ز کونین بریدیم
محرومئ جاوید نصیب هوس ماست

— —

دانم که سوي اهل وفا گم نشود راه
بر هر سر خاري اثري از جگر ماست

— —

در دلم از ناز پیکان بر سر پیکان نشست
غمزه ات در سینه خنجر بر سر خنجر شکست

— —

کسي که در طلبش رو بسوي کعبه نهاد
بنزد اهل وفا روي در قفا کردست

— —

نیست آن دل، که مبتلاي تو نیست
نیست آن جان، که در هواي تو نیست
آشناي کسي نشد نگهت
که دگر نازت آشناي تو نیست

— —

فروغ شمع جمال تو نور دیده ماست
ز آفتاب غني چشم سیر دیده ماست
هزار دسته گل چید چشم از رخ تو
بباغ روي تو گلهاي حسن چیده ماست

— —

سیر گردون کن چو نامي گرسري داري بجیب
پا بدامان کش اگر سر در گریبان تو نیست

— —

صد عشوه جا گرفته، در گوشه کلاهت
صد ناز خانه کرده، در دامن نگاهت

— —

از زخم خنجر تو، چون جان برد دل من
تا دسته مي نشید، هر خنجر نگاهت

— —

دوشم از خاک، لب او به تبسم برداشت
یک بیک عقده ام از دل بتکلم برداشت
تا نگاهت پي خونریز دلم، بست کمر
منت بار سر از گردن مردم برداشت
ز استین ناله دردم، چو برون دست کشید
امتحان، ناله کنان دست ترحم برداشت

— —

چشمش ازان نمي نگرد در نیازمند
کاندر خور کرشمه و نازش نیاز نیست
بگداخت تن ز آتش غم، دل همانکه بود
این شیشه را در آتش سوزان گداز نیست

— —

دل چاک چاک گشته ز تیغ نگاه اوست
جان پاره پاره از مژه هاي سیاه اوست
میر سپاه فتنه و آشوب و ناز گشت
سر کرده هزار کرشمه نگاه اوست
نامي چرا ز رشک نسوزم هزار بار
در هر دلي که مینگرم جلوه گاهه اوست

— —

بقدر حسن تو و آرزویم ار نگرنه
فراق یکدمه، صد سال صبر یعقوبست
دهي چو نامه نامي بدست او قاصد
نهفته گوي که: مضمون برون ز مکتوبست

— —

در فراق آن بهشتي صورت حوري سرشت
جنتست امروز بر من آنچه فردا آتشت
ز آتش هجر تو برمن تنگ شد روي زمین
هر کجا رومي نهم زین آتش، آنجا آتشست

— —

رويت ز آب باده گلستان آتشست
مي در پياله ريز که دوران آتشست
امشب بسوز سينه خوشم، مهلت اي اجل
خاشاک نيم سوخته مهمان آتشت [1]
زان آتشي که در دل نامي ز دست عشق
چون برهمن، هميشه ثنا خوان آتشست

— —

محرروم گشته ديده بختم ز روي دوست
کو برق جذبه يي که برم ره بسوي دوست
گم کرده بود دل بسوي کوي دوست راه
شد بوي زلف راهنمونم بکوي دوست
پر کردم از حديث غمش، گوش روزگار
تا بعد ازين، کسي نکند آرزوي دوست

— —

هر موي تنم مويه کنان بي تو زبانيست
لب بستن و خاموشي من نيز بيانيست
کس نيست که از حالت دردم شود آگاه
هر نکته يکي قصه و هر حرف بيانيست

— —

چه شد چه شد؟ که ز طوفان گريه عالم سوخت
چه گريه بود که عالم در آتش غم سوخت
چو اخگر دلم، از ديد شد ستاره فشان
فروغ آتش دوزخ بنيم شبنم سوخت

— —

دل بدردش دوست شد زانروي بامن دشمنست
دوست بهر دوست پيو سته دشمن دشمنست

[1] مخزن الغرائب، شمع انجمن، گل رعنا. مجمع النفائس، نشتر عشق.

تا غم عشق تو، بامن داد، دست دوستي
با گریبان دستم و پایم بد امن دشمنست
ني ز اسلام نصیب و نی ز کفرم بهره یي
هم بمن زاهد بدست وهم برهمن دشمنست
من نمیخواهم که افتد هیچ چشمي بر رخش
دیده از رشک رخش با چشم سوزن دشمنست
دشمنی افتاده در اجزاي جسم سربسر
جزو جزو من، زسر تا پاي، با من دشمنست

— —

دلم آئینه و در وي دوجهان جلوه گرست
صورت رفته و آئینه مرا در نظرست
نام آن غمزه چو بردم ز دلم درد چکید
چه کنم وايء زبانم بسر نیشترست
هرکجا دیده کشایم، گل خورشید دمد
کافتاب رخ خوب تو، مرا در نظرست

— —

تا در دلم ز دست تو شیون گره شدست
رگهاي جان من، همه در تن کره شدست
آهم که حلقه حلقه برون میشد از درون
در دل، بسان حلقه آهن، گره شدست

— —

چرا مرغ اسیر از غم ننالد
که پروازش بدست دیگرانست

— —

تو در مقابل من و من در خیال تو
چشمم بباغ و دل بتماشاي دیگرنست

— —

ز آتش غم سوختم چندانکہ خاکستر شدم
سوزم افزون شد مگر خاکستر من آتشست

— —

شمع لگن سینہ کہ سوزش همہ دردست
گر شعلۂ نورش نبود درد نفس هست

— —

بیاد وصل تو، عمرم در انتظار گذشت
خوشم کہ بي تو باین حیلہ روزگار گذشت
گذشت عمر مرا، در شمار روز فراق
بیاکہ روز فراق تو، از شمار گذشت

— —

بي صبري و نالیدن عاشق، بزبان نیست
خاموش دل نیز کم از آه و فغان نیست
فریاد کہ آن غمزه بایما و اشارت
صد قصہ بیان کرده و حرفي بمیان نیست

— —

امشب از درد توام نالہ گرانجاني داشت
دل ز بیتابي هجر، آنچہ تو میداني داشت
ناگہ از غمزه، بپاي نگهم خار خلید
دیده گویا نگهي سوي تو پنهاني داشت
دوش در بزم کسان، از من و او دزیده
نگهش با نگهم صحبت پنهاني داشت

— —

فزون شود ز نگاهم، زمان زمان حسنت
مگر کہ صقیل حسن رخت نگاه منست
من از دو کون، براه تو چیده ام دامنہ
غبار هستئ کونین، گرد راه منست

— —

ره یابي اگر، در حرم بار گہ عشق
داني تو کہ عاشق کہ و معشوق کدامست
همت چو بلندست، فلک پایہٴ پستست
وز روي زمین تا بفلک یک دو سہ گامست

— —

امروز، از تو آئینہ دل، صفا نداشت
وان چشم آشنا نظر آشنا نداشت
هر گز نشد امید بسویت کز آنطرف
نومید گشتہ روي بسوي قضا نداشت

— —

در انتظار رهش، صد هزار دیده کمست
بلي براه وفا، حق بدست یعقوبست
باحتیاط دران کوي پاي نہ نامي
پر ملایک، آنجا بجاي جار وبست

— —

عشق در هر دل کہ کار گرست
گریہ بي نفع و نالہ بي اثرست
سوخت پروانہ ز اشتیاق و هنوز
همچنان در هواي بال و پرست
صد قیامت ز دل گذشت و هنوز
درد را حشر و نالہ را حشرت

— —

فغانم باز تاثیر دگر داشت
مگر از سوز درد من خبر داشت
نگاهم چید ازو صد دستۂ گل
ازان گلشن کہ او باغ نظر داشت
نیفتد تا برویش دیدۂ غیر
سراپایش دو چشم در نظر داشت

— —

چشمش ز نگاهم بسر حرف زبانیست
هر یک نگهش ترجمه راز نهانیست
اي پیر! لب از خنده بیهوده فرو بند
شادي و طرب، لازمهٔ عهد جوانیست
خوبئ جهان در نظر عقل، چو خوابیست
گوش توکه نشنید نصیحت، ز گرانیست

— —

بیدار مکن هر نفس، از جنبش مژگان
آن غمزه که بر بستر ناز تو بخوابیست

— —

میرفت و نهاني نظري جانب ما داشت
امروز گل عشوهٔ او بوي وفا داشت
بر بوي سر زلف تو دل سوي تو میرفت
هر چند که میرفت رهي، سوي بلا داشت
هر کس بجهان بود دگر روبتو آورد
عشق تو مگر خاصیت قبله نما داشت

— —

هر شب که نالهٔ ام بسوي آسمان شدست
خیل ملک، ز درد دلم در فغان شدست
هر سو که بنگرم بسوي اوست دیده ام
چشمم مگر بغمزهٔ او، همزبان شدت

— —

نگذ رد بر من دمي کز یاد آن باغ جمال
هر دم از آهم گلي بر گوشهٔ دستار نیست
خواه در خلوت نشین و خواه بیرون جلوه کن
مانع نظارهٔ عاشق، در و دیوار نیست
از گلستان غم و درد تو در بستان جان
یک گلم نشگفت کز وي صد گل اندر بار نیست

— —

هر ناز، کو بنرگس ليلي ذخيره بود
امروز آشکار بطرف نگاه تست
اي غمزه چيست کز نگهش پا کشيده يي
بخرام يکزمان که همان جلوه گاه تست

— —

غنچۀ دل بي لبت با خنده گل دشمنست
رشتۀ جان، بي سر زلفت، بسنبل دشمنست
تا غمت با صبر دشمن گشت و با دل دوست شد
عاشق بيچاره باصبر و تحمل دشمنست
سر فرو نارد بگردون طبع نامي در جهان
گردن همت بلندان با تنزل دشمنست

— —

مستيء روزگار به پيمانۀ منست
رقص فلک ز نعره ستانۀ منست
سوزد چراغ مهر گر از رشک دور نيست
امشب که شمع روي تو همخانۀ منست

— —

ميخواست که بيند سوي من ديد سوي غير
افسوس! که اين تير بجاي دگر افتاد

— —

از گريه و از ناله تسلي نپذيرد
تا اين دل غربت زده را ميل وطن شد
بر بلبل شوريده گل از عشوه بخنديد
يکخندۀ گل باعث صد گونه سخن شد
رسميست کهن، پرسش ياران کهن عهد
چونست که اين رسم بعهد تو کهن شد

— —

گر چنين ابرو و چشمر خون دل بيرون کشد
چرخ نيلي هر زمان پيراهني در خون کشد

— —

شب در خيال روي تو چشمر بخواب بود
تا روز در مشاهدۀ آفتاب بود
پروانہ را ز عشق بدل شعلہ در گرفت
بيچاره درميان دو آتش کباب بود
در آتش فراق تو، هر لحظہ چشمر زار
بيخود در اضطراب، چو سايہ در آب بود

— —

چہ مايہ شيوۀ ديوانگيست در ره عشق
کہ آشنا خبر از آشنا نميگيرد

— —

جان هيچ بدرد ما نسازد
خود طاقت بار ما ندارد
غم مي نرود بخواب راحت
تا سر بکنار ما ندارد

— —

خوش آن بزمي کہ چون بامر نگاهش در سخن آيد
نظر دزديده از گلزار رويش خوشہ چين باشد

— —

ز جان، پر وانۀ اويمر ولي گردش نميگردمر
کہ بال افشانيءِ پروانہ شمعمر راضرر دارد

— —

ذوق عشقت عاقبت سرمايہ سو دا ميدهد
مينهد زنجير بر پا سر بصحرا ميدهد
عشق را نازمر کہ والا منصب ديوانگي

گاه با مجنون و گاهي با زليخان ميدهد
ساحت ملک دلم دانسته گويا سر عشق
کز زمين تا آسمانم درد يکجا ميدهد

— —

هر لحظه بر چراغ دلم، آستين مزن
کاين شعله را، چو باد رسد، تيزتر کند

— —

خار وخس باد دران ديده، که بي نم باشد
خوشدلي دور ازان سينه، که بي غم باشد
گو بميرد همه در حسرت و در ناکامي
هر که با زخم تو، در خواهش مرهم باشد
خستۀ دشنۀ آن غمزه دگر جان نبرد
گر همه بر سر او عيسي و مريم باشد
نامي از نالۀ درد و غم خود لب بربند
خلق تا کي زتو، در نالۀ ماتم باشد

— —

آفاق ز بيتابيء دردم گله دارد
دوزخ ز شرار نفسم آبله دارد
گويا، خبري يافته از گم شدن دل
اين ناله که بانگ جرس قافله دارد

— —

دل کام خود از لعل لب يار طلب کرد
در خنده شد و خنده اش آرايش لب کرد [1]
يک گام نديست که بي تفرقه باشد
عقلم، همه آفاق بانديشه وجب کرد [2]

— —

(1) نشتر عشق، انيس العاشقين، مخزن الغرائب، روز روشن.
(2) روز روشن، مخزن الغرائب.

تبسمش، گره ناز بر جبین دارد
گل وفاي بتان، رنگ و بوي کین دارد
مگر ز گلشن کویش، نسیم بوي گرفت
که باز باد صبا، گل در آستین دارد
گیاه ناله دمد از زمین سینهٔ من
هنوز گریهٔ من، تخم بر زمین دارد
کجا ز کوي تو نامي برون تواند رفت
بپاي دل ز تو زنجیر آهنین دارد

— —

ز بس بگریست، چشمم گشت بي نور
چراغ ارنم کشد، روغن بسوزد

— —

آه ازین کودکان که در دل من
هر دم از تیر غمزه راه کنند
تختهٔ مشق کودکان شده دل
که ببازیچه اش سیاه کنند

— —

عاشقان هر دم متاع درد و غم برهم نهند
بیغمان، بر زخم دل شادي بجاي غم نهند
باد جان من فداي مردمي، کز زخم درد
مرهم ریش دل خود، درد دل مرهم نهند
نالهٔ درد دل من بشنوند، ار اهل راز
نوحه درد دگر، در گریهٔ ماتم نهند
از سرشک من، جهان در آتش سوزان نشست
نام دوزخ شاید ار بر قطرهٔ شبنم نهند
شعله سر بیرون کشد نامي ز اشک دیده ام
سر برارد دانه، آري چون بجاي نم نهند

— —

دل بي سر زلف تو سراسيمگيء داشت
چون صيد گرفتار كه از دام برايد

— —

مست چشمش هوس باده و ساغر نكند
فتنۀ لعل لبش، ميل بكوثر نكند
با نگاهش، نگهم دست و گريبان نشود
كه نگاه دگرش دست بخنجر نكند

— —

غم در دل ديوانۀ من، خانه نسازد
رسميست كه، ديوانه بديوانه نسازد
هر گز نشود با دل من عقل و خرد يار
پيدا ست كه بيگانه به بيگانه نسازد

— —

نقد دل گم شده در كوي يكي، ميترسم
درميان حاصل كونين بتاوان برود

— —

بهوش باش كه، هنگام كار ميگذرد
تو غافلي و ز تو روزگار ميگذرد
بروز وصل همه ياد هجر يار كنم
چه نشاه است كه اندر خمار ميگذرد
كجا بحوصلۀ آتش سقر گنجد
ز آهم، آنچه بجان فگار ميگذرد
گذشت از سر كويت جنازۀ نامي
هنوز با دل اميدوار ميگذرد

— —

هنوزش غمزه نوخيز ست ولعلش خنده نا ديده
هزاران غنچۀ نشگفته در شاخ نگه دارد

— —

نگذشت هیچ آرزوي در ضمیر من
کافسون غمزهٔ تو، برمزي ادا نکرد
هرگز گذر نکرد بسویش، نگاه من
کز گلشن امید گل تازه وا نکرد

— —

خدنگ غمزه، نتواند کند یکره ز دل بیرون
بجذب شوق مقناطیس پیکانرا نگهدارد

— —

ببزم غیر چو بیني مرا و رو تابي
تغافل نگهت، کار صد نظاره کند

— —

مگر خواهد نهد، طرح بناي در دل تنگم
غمش امروز، در گرد دلم، بسیار مي آید

— —

امروز چه شد، باز که ابر مژه نم داد
صد قافلهٔ صبر، بسیلاب عدم داد
هر مرغ که، جا داشت در ایوان تو، رم کرد
شب نالهٔ من سوزش مرغان حرم داد

— —

سلطان گل ز باغ بشبگیر میرود
ساقي بیا که وقت ز تاخیر میرود
مطلق عنان بهر طرف آن غمزه را مده
چشم بغمزهٔ تو عنان گیر میرود
عیبم مکن برندي و بدنامي، اي حکیم
این گفتگو بعالم تقدیر میرود

— —

سبزه نه از گلشن رویش دمید
ناز ز گلزار رخش سر کشید
معتکف دیده شده طفل اشک
تا نگه انگشت نگاهش مکید
دیده بیک چشم زدن میر بود
چشم تو، هر ناز که مي آفرید

— —

ز فسون معجز آیین، نظري بکار دارد
که بنیم غمزه چشمش دو جهان فگار دارد
نگهش ز نرگس او، ننهد ازان برون پا
که هنوز نرگس او اثر خمار دارد
نگهم، ز دیده خیزد همه دم، بغل کشاده
که همیشه با نگاهش هوس کنار دارد

— —

برق پیمایان، کز آب دیده ره گل میکنند
کار بر پس ماندگان عشق، مشکل میکنند
جادوان چشمش، از بهر گزندد چشم بد
ناز را در گردن غمزه حمایل میکنند
اي خوش آن مستان که، از خوناب اشک و آه دل
هر نفس آئینهٔ خورشید را گل میکنند
نامي از کوي بتان هر سوي بوي درد خواست
درد خیزد هر کجا عشاق منزل میکنند

— —

چشم مستش با نگاهم دوش، در گفتار بود
اوبخواب ناز و ناز غمزه اش، در کار بود
دوش از چشمش همي آمد خریدار نگاه
کاروان آرزو را تا چها درکار بود

از ره کوتـاه دسـت امیـد را پـا بـود لنـگ
نـا امیـدي هـر طـرف خـار سـر دیـوار بـود
گلشـن رویـش یکـي در دیدهٔ مـن جلـوه کـرد
چشـم مـن هـر جا کـه مـي افتاد بـر گلزار بـود
امشب از شاخ نگاهم هر طرف گل میـد میـد
شوخ چشمي را مگـر گـل بـر سـر دسـتار بـود

— —

ایـــام فـــراق تـــو مـــرا تنـــگ گرفتـــه
عمـــرم عجبســـت اربمـــه و ســـال رســـاند
یکمـــرغ نگـــاهم بتـــو پـــرواز نکـــرده
چشـــم دگـــري را بپـــر و بـــال رســـاند [1]

— —

ســـخي کـــه چشـــم او ره گـــلزار میزنـــد
ســـتا: گـــل بکوشـــهٔ دســـتار میزنـــد
غنچـــه ز شـــوق لعـــل لبـــت جامـــه میـــدرد
گـــل بـــر زمیـــن ز بـــوي تـــو دســـتار میزنـــد
تـــا دیـــد گـــل، جمـــال تـــو، از شـــرم هـــر نفـــس
از خـــون خویـــش، غـــازه برخســـار میزنـــد
صورتـــگري کـــه روي تـــو بینـــد ز بیخـــودي
بـــي اختیـــار تکیـــه بدیـــوار میزنـــد

— —

از دیـده حیـرت زده ام، خـون جـگـر ریخـت
فریـــاد ازیـــن خانـــه فرســـوده کـــه نـم داد
نـــامي بغـــم عشـــق تـــو از دوق الـم مـــرد
مـــي ســـاقئ عشـــقت نـــه بـــاند ازهٔ غـــم داد

— —

---

[1] ریاض الشعرا.

بهر کجا سپه غمزه، تیغزن باشد
زخنده سربسر زخم او دهن باشد
بهر کجا سخن عشق، درمیان آید
حدیث لعل تو، پیرایهٔ سخن باشد

— —

چند گویي ناصحا دست از گریبان باز دار
از گریبان خود، چه گوي؟ حرف با جان میرود

— —

نالہ ام چون بر آسمان گذرد
برق را برسر سنان پیچد

— —

چون بر آرم نفس ز آتش دل
گرم بر خویش شعلہ سان بندد
رشتهٔ آه را بسر بندد
رسن نالہ بر میان پیچد

— —

غمزهٔ او، بستہ ره آرزو
کس بتمناي دلي، چون رسد

— —

حدیث وصل تو در آرزو، نمي گنجد
ازان طرف کہ تویي گفتگو نمي گنجد
چنان ز غمزهٔ او، چاک گشتہ سینهٔ من
کہ قدر یک سر سوزن رفو نمي گنجد
هجوم گریہ، گره شد ز سینہ میجوشد
شراب عشق تو، در هر سبو نمي گنجد
شدست نامي از اندیشہ غمش چون موي
هنوز در دل آن جنگجو نمي گنجد

— —

نگـاه مــن، چــو برويـش رود بگلچيــدن
نگــاه او، نگهــم را گلــي بدســت دهــد

— —

رسيد قـاصد و آورداز تـو وعـدۀ وصـل
نظر ز شوق ز نظـاره ات، بگـوش آمـد

— —

بسـک معانيسـت بهـر حـرف مـن
نامــه ازان بـــار گرانـــي کنـــد

— —

گهـي مشـاهدۀ آن نظـر توانـي کـرد
ک چشم صورت خود را دگر تواني کرد
نظـارۀ رخ جانـان کنـي بچشـم نظـر
گهي ک چشم دلت در نظر تواني کرد
چو آفتاب، سري گر فرو بري در جيب
دگـر بپـاي دل خـود سـفر توانـي کـرد
بنالـ سوز دلت، کم نگشت اي نـامي
عـلاج دل مگر از چشم تـر توانـي کـرد

— —

آن غمــزه دل مــرا نهــان بــرد
دزد آمــد و رخـــت کـــاروان بـــرد
از نالــۀ دل شـــدم، بســـويش
بـــانگ جرســم بکـــاروان بـــرد

— —

شب، نسيم گل دماغ جان، پريشان کرده بود
نرگسش از ناز، گوي گل بد امان کرده بود
بيتو، از بيطاقتي هر گ ک، کردم جام چاک
دست شوقم دامن جانرا، گريبان کرده بود

— —

نالہ را سر میدهم گو آتشین طوفان شود
مي فشارم دیده را گو آسمان ویران شود
من نخواهم کرد سوداي غمش از سر برون
گو گریبان هوس از دست دل دامان شود
مطلع خورشید گردد خانۂ همسایہ ام
گر شبي در خانۂ تاریک من مهمان شود
خانۂ دل کرد نامي عاقبت هجرش خراب
آنکہ کرد اینخانہ ویران، عاقبت ویران شود

— —

چون نکتۂ کلکم بفلک دانہ دماند
زینگونہ اگر تربیت دانہ کند ابر

— —

صید نگهت شد دلم، اي ماه! نگهدار
در رشتہ فکن تابي و کوتان نگهدار
چشمش بکمین دگري تیغ کشید ست
اي دیده! تو مردانہ سر راه نگهدار
نقد گهر دل، کہ بدست تو فتاد ست
خواهي بمنش باز ده و خواه نگهدار
در راه تو از درد بهر سوي گرههاست
نامي! دگر این رشتۂ گوتاه نگهدار

— —

شمع افروختۂ عشق، نمیرد هرگز
گو پئ تجربہ در رهگذر باد ببر

— —

فهرست شهیدانش بیرون ز شمار آید
این جمع کجا گنجد فردا بحساب اندر
پیوستہ بود جسمم، در آتش بي تابي

جان در تن من سوزد چون خون بکباب اندر
از رايحۀ درد، كونين معطر شد
سوزي بنهان دارم چون بو بگلاب اندر

— —

طريق عشق ازانرو بديده پيمايم
كه هست در قدم ديده جستجوي دگر

— —

كام خسرو يافت از شيرين، كنون اي ابر غم
اشک حسرت، بر تمناي دل فرهاد ريز

— —

من بيخود از نظارهٔ جانانه ام هنوز
بيرون نرفته بوي گل از خانه ام هنوز
صد بار بيش گشت مرا خان و مان خراب
چغدي نكرده بانگ ز ويرانه ام هنوز

— —

يكه مرهم ز پي زخم دلت، ميطلبي
هر دم از ناله، دلت را بخراش و بخروش
نقد، هر وقت تو، نامي! گهر بيش بها ست
مده از دست ببازي وبغفلت مفروش

— —

ترا خوش باد هردم شادي و نوش
كه من دارم بيادت غم در آغوش
چو عرض حال دل گويم به پيشت
كنم طرز سخن گفتن، فراموش
چنان عشق تو ام، ديوانه كردست
كه خود گويم حديث و خود كنم گوش

— —

ما بستہ ایم از دوجهان در، بروي خویش
در دل بریده ایم سر آرزوي خویش
ترسم کہ از جمال ازل، پرده برفتد
روزي کہ دل رود بسر گفتگوي خویش
چون شیشہ ام بقهقهہ گر نیک بنگري
دارم هزار گونہ گره در گلوي خویش
در باغ دهر، عمر تو یکروزه بیش نیست
اي گل مناز اینهمہ بر رنگ و بوي خویش

— —

دري کہ جاي گرفتست در بنا گوشش
بهانہ یي شده بهر گراني گوشش
کرشمۂ مژه اش هر زمان بیاد دهد
اگر بسهود شود غمزه یي فراموشش
عجب کہ نامي بیدل دگر بهوش آید
چنین کہ بادۂ عشق تو برده از هوشش

— —

بر آفتاب رخت، نیست قطرهاي عرق
کہ در بهار رخش، حسن آمدست بجوش

— —

نزدیک شد کہ مرحلۂ هجر، طي کند
شوقم چنین کہ بر زده دامان اشتیاق

— —

هرجا کہ میروي تو، من از پيۂ همیرسم
طي کرده پي گرفتہ رهت را ببوي دل

— —

خون میخورم چو غنچہ مگر خندۂ گلم
نالم بصد ترانہ مگر صوت بلبلم

تـا آن پـري، گمـان نبـرد از محبتـم
جـان محـو از نظـاره و مـن در تغـافلم

— —

تا دیده را، ز گریہ بصد آب شستہ ایم
چشم خود از مصاحبت خواب شستہ ایم

— —

بجستجوي تو، هر سوي چون صبا، رفتم
رهـم غلـط شـد و در کوچہ بـلا رفتـم
شکوه حسن تو، زنگونہ ام ز جاي ربـود
کہ راه آمـده را بـاز بـر قفـا رفتـم
رسید نوبت پاي طلب، بسعي دو چشم
کنونکہ در طلب او بسعي پـا رفتـم
بجستن تـو، مـن و دل هـم اتفـاق شـدید
دلم جدا بطلب رفت و من جـدا رفتم
چنان ز دست غمت، تنگ شد جهان نـامي
کہ پاي بر سر غم بود، هر کجا رفتم

— —

از جنون عشق، شوري درجهـان انداختـم
غلغـل بي تـابي، انـدر آسمـان انداختـم
او بجانم دشمن و من حرف مهرش را بخود
آن قدر گفتم کہ، خود را در گمان انداختم

— —

بلبـل خجـل از نالۂ مـن گشـت بگـلزار
ترسـم کہ رهش بـر گـل و گـلزار ببنـدم

— —

چوشب شود ز تو چون شمع مرده جان گیرم
بشـاخ شـعلہ چـو پروانہ آشـیان گیـرم

ز دور آیـم و دسـت نگـہ دراز کنـم
در آسـتین نگـہ، غمـزه را نهـان گیـرم

— —

هسـتیم مهـر وار بهـر ذره نـور بخـش
گردیـده گـرد عـالم و در خانۂ خودیـم

— —

دل از درد فـراق تـو خروشـان دارم
دوزخ سینہ ز غمهـاي تـو جوشـان دارم
چون نیابي بجهانم بعدم خواهي جست
خانـہ پیوستہ ببـازار خموشـان دارم

— —

زنگـار دل، از مصلقۂ نالـہ، ز دودم
خورشید شد این آئینہ بـر روي کہ دارم

— —

نـه نالہ بود، کہ من بیتو دوش میکـردم
همہ ز دست غمت، دشنہ نوش میکـردم

— —

اگـر اجـازت بـي نـامیم جنـون میـداد
چها کہ بـا جـگر اهـل هـوش میکـردم

— —

بگرفتـہ دلم از در و دیـوار زمانـہ
خواهـم کـہ دري بـر رخ ایـام بـر آرم

— —

منـم کـہ بیتـو گرفتـار شـهربند تنـم
سزد کہ، بر پرم و دام این قفس شکنم
نـہ چـون چـراغ ره بـاد کشـتۂ نفسـم
در آتشـم ز تـو، چـون شمـع مـرده، در کفنـم

دران نفس کہ مرا دایہ تربیت میکرد
چو شیر، بوي همیداد عشقت از دهنم
چنان شدم بتو یکروي و یکدل و یکتن
کہ هر کہ دید ترا، رفتہ در گمان کہ، منم

— —

چو ذره، گرچہ بمهر تو، دل قرین دارم
چو آفتاب ز تو داغ آتشین دارم
چنان بدیدۂ من جا گرفتہ یي کہ مگر
نظر بروي تو اي شوخ نازنین دارم

— —

نظرم از پي گلچیني ناز تو رود
چون گل عشوه ز باغ نظر آید بیرون
مژده آمدنت داد چو قاصد، جانم
از ره گوش براي خبر آمد بیرون

— —

نالہ مجروح از دل این مستمند آید برون
نالہ یي کز درد خیزد دردمند آید برون

— —

گر از تو تا بمقصد، یک گام مانده دور ست
گر صد هزار منزل طي کرده یي بیابان

— —

آفتابي در پس دیوار این سر منزلست
جلوۂ دیدارش از دیوار مي آید برون

— —

ما زمي وحدتیم، مست الست آمده
جام مي بیغشیم، دست بدست آمده
سنگ ستم خورده ایم، بیش درستي مجوي
شیشہ ما در ازل، بهر شکست آمده

— —

خون نیست جلوه گر برخ آتشین تو
جوشید حسن همچو عرق از جبین تو

— —

با عشق تو، چون بسر توان کرد
کاین راه دراز و عمر کوتاه

— —

باز از غم تو دلرا جوش هوس نشسته
امید باز گشته، خواهش بپس نشسته
بر وعدهٔ نگاهت صد قاصد نگاهم
بي دیده باز گشته، در ره ز بس نشسته
مو نیست بر سر من، سودات سر کشیده
از بس که در دماغم درد هوس نشسته
دل شد اسیر زلفت، خود گوچگونه داند
پرواز شاخ گلبن، مرغ قفس نشسته
از ضعف آنچنانم، کز سینه تا زبانم
صد جاي نالهٔ من در هر نفس نشسته
نامي ز جنس وصلش هر کس خرد متاعي
من چون گداي مفلس، بي دسترس نشسته

— —

کو نگهي که تا کند رشتهٔ دلربایي
یا کششي ز جذب دل تا کنم آشنایي
صد گره از شکنج غم باز فتاده در دلم
غمزه کجاست، تا کند تازه گرهکشایي
شربت وصل اند کي بیشترک بکام جان
چون نچشیده است دل چاشني جدایي
نامي خسته را بود خواهش پرسش از لبت
ناله بدرد میکند زمزهٔ گدایي

— —

خوشدل شوم مگر کہ بوصلت رسیده ام
آید چو از دیار تو ناگاه همدمي

— —

زمانہ گو نکند پشتي و فلک یاري
مرا بسست غم دوست در هوا داري
چہ سحر بود ترا، در دو چشم خواب آلود
کہ تلخ کرده بمن خواب را چو بیداري
هزار بار ازان دل بهہ است آهن و سنگ
کہ یکدمش نکند درد او خریداري

— —

ز بس خوارم ازان بیگانہ پرور
گریزم چون بہ بینم آشنایي
چون صندل، تب دارم، داغ تو بہ پیشاني
کفرست بکیش ما آیین مسلماني
سوز عجبي دارم از خندۀ پنهانت
داري نمکي گویا در خندۀ پنهاني
داریم دلي فارغ از قاصد و از نامہ
نا گفتہ همیداني ننوشتہ همیخواني
زاهد! ز بهار من، بربند دماغ خود
کز عشق بسر دارم گلهاي پریشاني

— —

چو راه عشق نرفتي، بکاروان نرسي
اگر ز خود نگذشتي، بهمرهان نرسي
ز غم بنالہ در آیي، هنوز بیدردي
بذوق غم نرسي تا ز غم بجان نرسي
مسافران ره او، بطيء مرحلہ اندر
ز پا چو خار برابري بهمرهان نرسي

— —

از مطلع ضمیرم سر بر زد آفتابي
مه را مهین شریکي، خورشید را جوابي
باز از شکنج دردت، تنگ آمده دورنم
لب تشنہ فغانم چون تشۂ یي بابي
من گلستان عشقم، از پرتو جمالش
بر هر سر نگاهم، گل کرده آفتابي
تا از خمار هستي، فارغ شوم زماني
کو مستئ جنوني، کو نشاۂ شرابي
تا چند از تو باشم پیوستہ همچو نامي
در خواهش خیالي در آرزوي خوابي

— —

رباعیات

اي در تو نهان ، ز خاک تا اوج سما
چون آینہ ساز جوهر جان ز صفا
رو قطرۂ دل چو ساحت دریا کن
تا محو شود قطره درون دریا

— —

در دیده ز بس خیال یارست مرا
جان و دل و دیده لالہ زارست مرا
دل از هوس وصل فگارست مرا
پا در طلبش برسر خارست مرا

— —

اي آنکہ نرفتہ یي ره مقصد را
کي داني کي طریق نیک وَ بد را
گر حال درون خود بخود بنمائ
شاید کہ بدست خود بسوزي خودْ را

— —

نامي چو نخفته يي جهانرا درياب
بنياد زمانه هست چون نقش بر آب
با تو گويم که حاصل دنيا چيست
بيداري يکزمان و باقي همه خواب

— —

نامي ز غم فراق محزون ميگشت
در باديه يي که باد مجنون ميگشت [1]
خورشيد اگر پاي نهادي آنجا
سر تا بقدم آبلهٔ خون ميگشت

— —

اين کاشته برداشته بگذاشتنيست
تخم دگري درينجهان کاشتنيست [2]
چيزي که گذشتنيست مي برداري
مي بگذاري هر آنچه برداشتنيست

— —

نامي تو که کام خواستي، کام کجاست
در گردش روزگار، آرام کجاست
صياد قضا نهاده دامي ز اجل
مرغي، که برون جهد ازين دام، کجاست

— —

اوراق فلک، دفتر پارينه ماست
گنجينهٔ اسرار ابد، سينهٔ ماست
راز ازل، اندر دل بي کينهٔ ماست
نقش دو جهان پرتو آئينهٔ ماست

— —

---

[1] نشتر عشق، مخزن الغرائب، انيس العاشقين، رياض الشعرا.
[2] مخزن الغرائب.

چون مست، بهر ترانہ میباید ساخت
چون طفل، بهر فسانہ مي باید ساخت
از من بشنو نصیحت، اي یار عزیز
شرطست کہ با زمانہ مي باید ساخت

— —

جانم، دگر امروز شرار افروزست
دل باز، بنالهاي دوزخ سوزست
از چیست کہ امروز ز دست تو، رمید
صید دل من، کہ مرغ دست آموزست

— —

غم را، بدلم دوستي جاویدست
با دوستیش، دلم پر از امیدست
از عشق تو، پاي تا سرم پر مهرست
وز مهر تو، ذره ذره ام خورشیدست

— —

ما آمده بودیم درین باغ بگشت
چون ابر بروي سبزه، چون باد بدشت
چون نرگس پر خمار، ناگاه از خواب
تا چشم کشادیم ز هم، عمر گذشت

— —

چون خاک شود ز غم وجود پاکت
وز حادثہ برباد دهد افلاکت
جز سبزه، کسي سر نکشد بر گورت
جز باد، کسي پا ننهد بر خاکت

— —

از کردۀ معصیت دلم دو نیمست
پر نامہ ز بد چو جدول تقویمست

اي واي! چو نامـه ام بمحشـر آرنـد
بـر دوزخ و بـر بهشـت آن دم بیمسـت

— —

دل دوست نهاده نـام آن دشمن دوسـت
چون مایل دشمنست، دشمن تـر ازوست
آن دوست کہ من گرفتہ ام دشمن خوست
دشمن بود آنکس کہ بود دشمن دوست

— —

از وصل تـو صد گونہ دل مـن ریشـت
و ز هجـر تـو ام قیـامتي در پیشسـت
دم در کشـم و نفس بـه بیـرون نکشـم
کـز دل تـالب هـزار دوزخ بیشسـت [1]

— —

غـم بـر جـانم، ز نـو غمـي آور دسـت
وز درد متـاع عـالمي آوردسـت
نـي نـي، ز پـي هـلاک مـن قـاصد هجـر
پیچیـده بنامـه مـاتمي آوردسـت

— —

دل از مـي عشـق، بـاز قـلزم نوشسـت
وز مـوج سرشـک دیـده دریـا پوشسـت
از حیـرت آن جمـال و گفتـار چـو نـوش
گوشست تمام چشم و چشم گوشست

— —

بـر روي بتـان، نگـاه از دور خوشسـت
هر دیدۀ کہ او کجست، بي نور خوشست
هر کس کہ، بچشـم بـد بخوبـان نـگرد
دور از رخ صاحب نظران، کور خوشسـت

— —

---

[1] مخزن الغرائب.

چشمم، کـه بگریـه هاي دل، مـي خندید
دامــان مــژه بقــلزم دیــده کشــید
آن جــان غــم آتشــي شــادي دشمــن
چیـزي، کـه ز گریـه دیـد، از خنـده ندیـد

— —

خواهـي کـه دلـت شـود بسـان خورشید
آیینـهٔ دل پـاک کـن از بیـم و امیـد
بـا آینـه یـک مـو نرسـد، سـودو زیـان
بیننـدهٔ آن اگـر سیاهسـت و سـفید

— —

اي از تــو دل مــرا تمنــاي امیــد
چشمیسـت مـرا از توبـه پهنـاي امیـد
صحراي دلم، کـه از دو عالم بیشست
افتــاده درو، امیــد بــالاي امیــد

— —

چـون داغ، دهـان بـي زبـان بـاید بـود
چون نعـل، زبـان بـي دهـان بـاید بـود
با این دهن و زبان، کـه گفتم، همـه عمر
از درد دل خــود، بفغــان بــاید بــود

— —

هـر گـه کـه غمـت، بجـان مـن آمیـزد
دوزخ ز شــرار نفســم بــگریزد
چون توسن نالـه ام، شـود گـرم عنـان
از دل، همـه گـرد آتشـین بـر خیـزد

— —

عشـقت نـه متـاع هـر خریـدار بـود
اورا دو جهـان بهـاي یـک تـار بـود

گل نیست، کہ در کوچہ و بازار بود
یا مشک، کہ در دکان عطار بود [1]

— —

از جان، غمت اي دوست! نهان خواهم کرد
لب بستہ، ز درد تو فغان خواهم کرد
صد جان بهوس گرد سرم خواهد گشت
این کار کہ امروز بجان خواهم کرد

— —

تیر مژه را چو غمزه، پیکان گردد
صد جان بهوس آید و قربان گردد
چون تیغ کشي، ز بیم خوي تو، اجل
در قالب کشتۂ تو، پنهان گردد

— —

بیچاره کسي، کہ از ره بخت افتد
سهلست کسي، کہ از سر تخت افتد
کاري نکني، کہ از نظرها افتي
افتاد هرانکہ از نظر سخت افتد

— —

پیوستہ دو دیده لالہ گون مي آید
دل نیز چو دیده غرق خون مي آید
وارستگیي گرت بعالم هوسست
دیوانگیي بہ از جنون مي آید

— —

جو یاي جمالش، ارچہ بسیار بود
هر دیده، نہ لایق رخ یار بود
هر کفر، نہ اندر خور زنار بود
هر سر، نہ سزاوار سر دار بود

— —

---

[1] مخزن الغرائب.

روزي کـه دلم ز دهـر نوميـد شـود
جـان بـاز بسـر مـنزل جـاويد شـود
ذرات وجـودم کـه بمهـرت شـده خـاک
کمتـر ذره ازو چـو خورشـيد شـود

— —

مهـر تـو نـه آن مهـر کـه، از جـان خيـزد
نقـش تـو نـه آن نقـش کـه، از دل بـرود
از دل عجـب ار صـورت قـاتل بـرود
کـي ز آئينـه نقـش در مقـابل بـرود

— —

آنکـس کـه بمنتهـاي وادي نرسـد
تـا يافتـه رنـج و غـم بشـادي نرسـد
در دهـر بـدان کـه، رامراديسـت مـراد
چيـزي بجهـان بنـامرادي نرسـد

— —

گـر دل، ز غـم عشـق، بگفتـار افتـد
آفـاق ز گفتـه ام، بزنهـار افتـد
رمـزي اگـر از عشـق تـو بـر لـب رانم
سـر ازل و ابـد ببـازار افتـد

— —

چـون داغ ز ديـده خونچکـان بـايد بـود
لـب بسـته ز درد در فغـان بـايد بـود
چـون غنچـه بخنـدۀ نهـان بـايد بـود
خاموش چـو گل بصـد زبـان بـايد بـود

— —

عاشـق ز فـراق يـار در جـوش شـود
يابد چـو وصـالش، همـه تـن گـوش شـود

دریا کہ بود همیشہ در جوش و خروش
چون سوي محیط رفت خاموش شود

— —

نامي ز چہ اسرار تو پنهان باشد
بر سر تو ظاهر تو عنوان باشد
چون شیشہ شو از صافدلي، پاک ضمیر
تا، ظاهر و باطن تو یکسان باشد

— —

هر دم، الم از درد، بجان میدزدم
صد نشتر شعلہ از فغان میدزدم
غم مي مکم، ایدوست! ز سبابۂ آه
از نالہ بدل زخم سنان میدزدم

— —

اي تازه و تر شگفتہ، مانندۂ گل
بنگر، سوي اوراق پراگندۂ گل
ایام بقاي زندگاني، بمثل
چون گریہ شبمست و چون خندۂ گل

— —

نامي چہ شد ار تو تختگاهي کردي
در قصر زراندود پناهي کردي
خوبيءِ جهان، بصورت آئینہ دان
انگار درو تو هم نگاهي کردي

— —

نامي بقضا رو بتمنا میرو
ره جانب آرزو چلیپا میرو
پشتت باميد داد، پهلو بمراد
رو تافتہ از خود بپس پا میرو

— —

اي آنکه، بر آن رخت نظر مي بايد
چشم تو و راي چشم سر مي بايد
خواهي كه ز عشوه هاش غافل نشوي
در چشم دلت چشم دگر مي بايد

— —

آنرا كه، بمعشوق نظر مي بايد
در هر نظرش، چشم دگر مي بايد
نظاره آن جمال، آسان نبود
در هر سر مو، هزار سر مي بايد

— —

آنرا كه، مغمزه اش نظر مي بايد
در خورد نظاره اش جگر مي بايد
آسان نبود نظر، سوي غمزهٔ دوست
يک ديده و صد هزار سر مي بايد

— —

عشقت، چو بسينه آتش افگن، گردد
چون سنگ تن از سوختن من گردد
دل سخت شد، از بس كه تن از عشق گداخت
هر گه كه گداخت، سنگ آهن گردد

— —

تا كي، ز ستمهاي تو، اي رشک بهار
تا چند، ز بي مهريت، اي لاله عذار
از آه زنم دستهٔ سنبل بر سر
وز ناله نهم شاخ گل بر دستار

— —

خواهي كه شوي بهره ور از عالم جان
دمسازي كن، بگريه و آه و فغان

چون شمع، بگریہ باش بي منت چشم
چون ني، همہ نالہ باش بي کام و زبان

— —

اي درد! ترا بجان من کار دراز
غمهاي ترا، بر دلم آزار دراز
وصل تو، چو عمر صبح، بسیار اندک
هجر تو، چو روزگار، بسیار دراز

— —

هر چند کہ، بیتو میکشم از دل، آه
فریاد کہ، یکره نکند بر لب راه
افتاد باه دلم از بس کہ کره
آه دل من ازان بر آمد کوتاه

— —

پیچیده بسینہ ام، نفس مي گردد
چون مرغ اسیر، در قفس مي گردد
زانگونہ ضعیفم کہ، اگر آه کشم
بر لب نرسیده، باز پس مي گردد

— —

آهم همہ نقد دل بصحرا داده
چشمم ز جگر مایہ بدریا داده
خسران زده يي چون من، کجا خواهد بود
هم مایہ و هم سود، بیغما داده

— —

اي روئ تو، چون مهر فلک، عالمسوز
خندان ز رخت جمال عید و نوروز
چون هست رخ تو، در جهان بزم افروز
گو دور شو از میان چراغ شب و روز

— —

گر باغم تو، دسترس داشتمي
غم داشتمي تا نفسي داشتمي
غمخواري من، اگر غمت میکردي
من نیز چو دیگران کسي داشتمي

— —

جانیست چو شعلہ ام در آتش جاني
بر آتشم آه میکند داماني
آن نیست کہ آتشم دگر بنشید
گر زانکہ در آب کوثرم بنشاني

— —

دریا موجم، ز ابر یارانيء خویش
درزخ فوجم، ز آه طوفاني خویش
بر عارض مهر، همچو مہ نیل کشم
گر آه کشم ز سوز پنهاني خویش

— —

اي عشق، نہ آتشي بلاي دگري
گہ دردي و گہ درد دلم را اثري
گر آه همیکشم، تو یي در دل آه
ور نالہ همیکنم، تو در نالہ دري

— —

در عشق بسوز، اگر تو یي صاحب حال
از آتش عشق، عاشقانراست کمال
پروانہ رسد بشمع پایش سوزد
پروانۂ ماراست ز آتش پر و بال

— —

من بیتو، ز آتش هوس، مي میرم
چون مرغ اسیر، در قفس مي میرم

چون آتش کاروان، کہ در پس مانده
نہ مردم نہ زنده هر نفس مي میرم

— —

افگند ز پا هجر بلا انگیزم
چون پاي ندارم، بکجا بگریزم
ان ضعف چنان شدم، کہ آویزم دست
در دامن نالہ و ز جا برخیزم

— —

ما دست، ز دامن هوس، وا زده ایم
صد لطمۂ طعن، بر تمنا زده ایم
خاشاک تمنا، همہ جمع آورده
آتش بمتاع آرزوها زده ایم

— —

از یاد تو، خویش را فراموش کنم
خود حرف غمت گویم و خود گوش کنم
ترسم کہ، جهان ز درد آزرده شود
لب بندم و نالهاي خاموش کنم

— —

زان اخگر آتشین کہ، در تن دارم
از دیده شرارها بدامن دارم
عشق آتش و تن فتیلہ و دل فانوس
هر شب، ز تو این چراغ روشن دارم

— —

آنم کہ، ز عشق دل بسامان دارم
صد طعن، بملک روم و خاقان دارم
چشمي بخیال روي جانان دارم
در خانہ نشستہ، گشت بستان دارم

— —

نامي نیم آنکه عهد مشرب شکنم
گر توبه کنم بروز، در شب شکنم
گر توبه، ز دل بر آیدم، باکي نیست
صد توبه نا رسیده بر لب شکنم

— —

من ذوق لب تو، از سخن مي یابم
ذوقست دران سخن که من مي یابم
حرفي که، ز لعل تو بر آید، آنرا
میگویم و ذوقش بدهن مي یابم

— —

از حرف تو، لذت شکر مي یابم
میگویم و از لبت اثر مي یابم
هردم بزبان همیکنم تکرارش
هر مرتبه، لذتي دگر مي یابم

— —

یکچند پي زینت و اسباب شدیم
یکچند به بیهوده بهر باب شدیم
یک چشم زدن، چشم گشادیم ز خواب
تا چشم بهم زدیم، در خواب شدیم

— —

من مشتریم، لیک خریدار خودم
دلال، متاع زر بازار خودم
حرف تو، بخود گویم و خود گوش کنم
دیوانه صفت، عاشق گفتار خودم

— —

از عشق تو، پشت سوي ننگ آوردم
اندر طلبت، جهان بتنگ آوردم

پـــايي بهـــزار ره، بســـنگ آوردم
تـا همچـو تـو دلبـري، بچنـگ آوردم

— —

دور از تو، چو نخل خشک، بي برگ و برم
چـون داغ درون هميشـه بـا چشـم تـرم
رحـم آرا! بمـرده جـاني مـن، کـه ز تـو
نـه مـردم نـه زنـده، چـون چـراغ سحرم

— —

آنم کــه، دل از دوکــون برداشـــته ام
اســباب جهــان، در آتــش انداختــه ام
در آتــش خــود چــو شمــع، بگداختــه ام
پروانــه صفــت، بســوختن ســاخته ام

— —

دارم، دردي نهفتــه در جـــان، از تـــو
هيچــم نبــود اميـــد درمـــان از تـــو
درد تـو مـرا از تـو نهـان خواهـد گشـت
اي دلبــر بــي درد، چــه پنهـــان از تـــو

— —

المعميات

باسم آهي:

عشـاق اگـر بکـام وصــل تــو، رســند
کــي محنـت هجـر پيشـت اظهـار کننـد
پيـش توجـه گوينـد، تــو هــم ميدانــي
اي مـاه رخ! آنچـه در فـراق تــو کشــند

—

سالم:

چه غم ايد ل گر اول گفت حرفي سخت بر رويم
ز مهر آنماه بين آخر فشاند ست آستين سويم

—

مير:

تا کي ز درد هجر بناليم چون جرس
ايدل! بہ يار گوکہ: بفرياد ما برس

—

قراري:

با بودن رويش دلا دايم چہ باشد روي مہ
بي عارض آن دلربا خوبست ماه چار ده

—

مير يميني:

چون شبم ياد کردي از ياري
گويم از دل بروز ياد آري

—

امت:

همہ دارند وصلش را تمني
دل ما خود ز ديدن شد تسلي

—

تقي ڪاشيءَ لکيو آهي تہ مير معصوم بہ "ساقي نامہ" تصنيف ڪيا آهن. خوشقسمتيءَ سان هڪ ساقي نامو پاڻ کي هڪ بياض ۾ ملي ويو، جيڪو بياض مير غلام علي آزاد جي گهراڻي ۾ موجود آهي ۽ گمان غالب آهي تہ مير آزاد جي ذاتي ذخيري جو آهي. ساقي نامو مڪمل نہ آهي، ليڪن بهر صورت غنيمت آهي، جو ايترو حصو بہ ملي ويو.

ساقي نامو

الا اي دلِ گشتہ از هوش مست
پيءِ خواهشِ دل، شده بت پرست
تو تاکي چنين بت پرستي کني
نہ ديوانہءَ؟ چند مستي کني
بہ هوش آي يکدم زمستيءِ خويش

برون آي از بت پرستي خويش
بت شيشه را، در بغل آر تنگ
برون آي از كسوتِ نام وننگ
تنت را، يكي شست و شوي بده
رخت را ز مي، آبروي بده
گذر كن به ميخانۀ اهل درد
كه بويت ترا سازد از خويش فرد
در و بام او، از نشاط و طرب
ز عشرت، خم و شيشه را لب بلب
بخاكش عبيرِ چنان بيخته
به مي، آبِ حيوان در آميخته
بكف ساقي بزم جام شراب
زده پنجه بر پنجۀ آفتاب
هوايش موافق بصبحِ دويم
بذرات فيضش مه و مهر كم
ضمير خمش آفتاب منير
بهر قطره خورشيد اندر ضمير
شفق باده، سيارهان چون حباب
خم مي، فلك خشت، خم آفتاب
درو جا گرفته فرشته و شان
ز دنيا و عقبيٰ نجسته نشان
گروهي به بيگانگي آشنا
به ديوانگي گشته از خود جدا
فشانده بدين خاكدان دامني
به بر كرده از خاك پيراهني
به بدنامي خويشتن در خروش
به رسوائي ديگران عيب پوش
حريفان سرمست و بيدار دل

بریـــده بیکبـــاره ز اغیـــار دل
نهـــاده بــــ بیدانشـــي دل همــــ
بـــر ســـواي خویـــش مـــایل همــــ
بــ بدنـــامي خویـــش پـــر داختــــ
لبـــاس بدیوانگـــــي ســـــاختــ
ازان مئي کــ هـر کــ شـود شـعلـ تـاب
کنـد روز راشـب، بــ شـب آفتـــاب
شـعاعش، اگـر پـر تـو افـگن شـود
جهـان همچـو خورشـید، روشـن شـود
کنـد پـر تـوش، گـر سـوي دیـده، راه
دگـر تـا ابـد مسـت افتـد نگـاه
سـپهرِ حـَـرون، تیـز جـولان ازو
بسـاطِ زمیـن، تنـگ میـدان ازو
چو دور اَفگند خشـت خـم مـي فـروش
فلک چون خمِ مي، در آیـد بــ جـوش
حبـابي کــ، بربـاده اش مسـکن اسـت
سـراپاي او، دیـدۀ روشـن اسـت
نباشـد فـروزان شـراب، از حبـاب
شـگفت اسـت از مـي، گـلِ آفتـاب
گریبـانِ پرهیـز، ازو چـاک چـاک
دلِ زهـد و تقـوي، ازان دردنـاک
گـُـنـ را ازو مایـۀ پـر دلـي
درو رسـم دیوانگـي عـاقلي
سواریسـت بـ اده بمیـدانِ غـم
ز جـام و صراحیـش طبـل و علـم
چـو پنبـ ز گوشـش بـر آري بـرون
فـرو ریـزد از دیـده سـیلاب خـون
تـو هـم پنبـ از گـوشِ مینـا بـر آر

صراحـي و بربـط بـه غلغـل در آر
كـه يكـدم ز دوران كنـاري كنـم
وزان سـوئي عـالم، گـذاري كنـم
بيـاؤ بـده جـام چـون آفتـاب
كـه از بـوي او مـرده خيـزد ز خـواب
بيـا سـاقي! آن آتشـين جـام را
كـه بـرده ز سـيماب آرام را
بمـن ده كـه تـا بيقـرارم كنـد
گلـي آرزو در كنـارم كنـد
بيـا سـاقي! آن شـكرين جـام را
كـه شـيرين كنـد تلخـيءِ كـام را
مغنـي! بيـاؤ طـرب سـاز كـن
نشـاطي بشـادي هـم آواز كـن
مغنـي! بـزن يكـره ايـن تـار را
كـه بيـرون بـرد از دل آزار را [1]

—

بعد جي تذڪره نگارن پنهنجن پنهنجن تذڪرن ۾ مير جا شعر گهڻو ڪري هڪبئي تان نقل ڪيا آهن. چند شعر اهڙا ڏسجن ٿا، جيڪي اڳين ماخذن ۾ آيل نہ آهن. هن هيٺ انهيءَ قسم جا منتشر شعر تذڪرن جي حوالي سان نقل ڪجن ٿا:

ابيات متفرق

نـامي ز زمانـه بـار بـردار
رو آر بـان جهـان سبكسـار

— —

[1] بياض جي ورق 221 ب - تا - 222 الف تي نقل ٿيل.

توخفتــــ بــــره و کـــــاروان تیـــز
تــو ســنگ خــودي ز راه بــر خیــز [1]

— —

در دلم صد سیل اشک و برلبم صد برق آه
عشق را نازم ک پیدا آب و پنهان آتش است[2]

— —

هي مثنويءَ جو بيت آهي:
اگـــر در ســـايہ ســـرو ايســـتادي
بــر آن ســوي دگــر ســايہ فتــادي [3]

— —

حسن است کہ او جلوه گر بر سر ناز است
عشق ات کہ با حسنِ ازل، محرمِ راز است
امشــب بتمنــاي مــہِ روي تــو، تــا روز
چشم، چو درِ خانۂ غارت زده باز است [4]

— —

چغدي ديدم نشستہ در صبح پگـاه
بــر کنـــگرۂ مقبـــرۂ شـــرو انشـــاه
فريـاد کنـان ز روي عبـرت ميگفــت:
کو آن همہ حشمت؟ و کجا آنهمہ جاه؟ [5]

— —

باگشــت چمــن ز تــو تســلي گشـــتيم
و ز دوســت بگفتگـــو تســـلي گشـــيم

---

(1) هي بيئي بيت عادل شاهہ فاروقيءَ جي مقبري تي مير جي نصب ڪيل ڪتبي ۾ آهن. (معارف، مارچ 1921ع.)
(2) روز روشن، مخزن الغرائب، نشتر عشق، رياض الشعرا.
(3) مجمع النفائس، گل رعنا.
(4) رياض الشعرا.
(5) ماثر الامرا 23: 537، گورستان مير معصوم، مقبره شاه بداغ.

ديدم کہ وصال و هجر يکسان بوده است
از وصل، بہ آرزو تسلي گشتيم [1]

— —

ڪجهہ بيت ڪتبن ۾ آهن، جيڪي هن ڪان پوءِ جي باب ۾ پڙهي سگهجن ٿا. في الحال مير معصوم جو ايترو ڪلام اسان جي دسترسيءَ ۾ آيو، ممڪن آهي تہ هن ڪان پوءِ ڪڏهن سندس سمورو ڪلام يا هتي درج ڪيل ڪلام ڪان علاوه ڪجهہ حصو ملي وڃي. اهو هن ڪان پوءِ جي لکندڙن جو ڪم آهي تہ انهيءَ ڏس ۾ ڪوششون جاري رکن.

اسان کي يقين آهي تہ مير معصوم جي خاندان وارا جيڪڏهن پنهنجي اثاثي جو چڱيءَ طرح جائزو وٺندا ۽ تلاش ڪندا تہ مير جو ادبي سرمايو لازماً هٿ اچي ويندو. اهو ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ تنها اهو ئي يادگار آهي، جيڪو مير جو نالو قائم رکي سگهي ٿو. ٻيون سيئي شيون فنا ٿيندڙ آهن، سواءِ علمي نشانن جي، جيڪي جيسين دنيا قائم آهي ۽ انهيءَ ۾ انسان موجود آهن، تيسين مستحڪم رهنديون!

[1] گل رعنا، مجمع النفائس (16 - 10 - 1978ع.)

باب تيهون

ڪتبا

اين خط جاده ڪه بصحرا نوشته اند
ياران رفته، با قلمِ پانوشته اند

ايندڙ صفحن ۾ مير معصوم ۽ سندس فرزند مير بزرگ جا ڪتبا درج ڪيا وڃن ٿا. ڪتبا اڄا گهڻائي هوندا، ليڪن ڪي برباد ٿي ويا ۽ ڪي اڃا دستياب نه ٿيا آهن. جيڪي ملي سگهيا آهن، هتي تن کي تاريخي ترتيب سان يڪجا ڪيو ويو آهي:

ڪتبا تاريخن جي لکڻين ۽ واقعن جي ڪڙين ملائڻ لاءِ غير معمولي اهميت رکن ٿا. مير معصوم جي زندگيءَ جي ڪيترن گوشن تي سندس ڪتبا روشني وجهن ٿا، ۽ ڪيترا اهم واقعا انهن جي ذريعي حل ٿي وڃن ٿا. سندس سفر ۽ سفر جي رندن- راهن جو پتو به سندس انهن ڪتبن مان پوي ٿو. مير صاحب آخري مرتبو آگري مان ڪڏهن هليو. انهيءَ جو ڪوبه ڪتابن ۾ اطلاع ڪونه هو. سندس قبر تي تاريخي ڪتبي هوندي به ڪن مورخن کي ڀاءُ، ڪونه ٿي آيو ته مير 1014ھ ۾ ڪو فوت ٿيو هوندو! تنهنڪري ڪن جو خيال هو ته 1019ھ ۾ مير وفات ڪئي. مير جي مدهاڪر واري ڪتبي مان نه فقط آگري مان هلڻ جو سال بلڪ مهينو به معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ جي بناءَ تي بکر اچڻ ۽رهڻ جو وقت متعين ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح مير بزرگ جي 1015ھ واري ڪتبي مان نه فقط مير بزرگ جي پنهنجي قنڌار وڃڻ جو زمانو ظاهر ٿئي ٿو، بلڪه انهيءَ ۾ مير بزرگ پنهنجي والد لاءِ "مرحوم" جو لفظ لکي، وفات واري معاملي کي واضح ڪري ڇڏيو آهي.

آسير جي فتح جون تاريخون ۽ ايران وڃڻ جو رستو ۽ زمانو پڻ ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو. ايران جي ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ سفر ۾ مير صاحب پنهنجو خمسو پورو ڪيو ۽ مسجد عليءَ (اصفهان) واري ڪتبي تي پهريون دفعو خمسي جو مثنوين جا نالا ۽ بيت ڏنا ويا ۽ لکيو ويو ته خمسو انهيءَ سفر جي دوران مڪمل ٿيو.

مير صاحب جي شعرن جوگهڻو ذخيرو ڪتبن ۾ محفوظ پاڻ کي ملي ٿو.

قبرستان تان اُنهن حو وڏو تعداد مهيا ٿيو آهي ۽ ڪيترا نوان شعر بين ڪتبن جي ذريعي مليا آهن.

آسير ويندي، آگري کان برهانپور تائين، بادشاه ستٽ منزلون ڪيون ۽ 48 ڏينهن پنڌ ۾ لڳا [1]. ظاهر آهي تہ هر منزل تي مير ڪتبا هنيا هوندا، ليڪن اسان تائين چند ڪتبا پهچي سگهيا آهن.جيڪي پنهنجيءَ جاءِ تي تاريخي تعين لاءِ اهميت جا حامل آهن.

مير صاحب جي خط جي سيني تعريف ڪئي آهي، ليڪن ڪتبن مان انهيءَ جي تصديق ڪانہ ٿي ٿئي. مير صاحب جو نستعليق خط صاف ۽ روان ضرور هو، ليڪن هُنَ ڪتبہ نويسيءَ خواه خط جو شاندار نمونو ڪونہ قائم ڪيو. فني لحاظ سان پڻ ڪتبہ نويسيءَ جي سنڌي روايت کي مدنظر نہ رکيو [illegible] هي — حالانڪ مير جي پنهنجي دؤر ۾ سنڌ اندر ترخانن جا ڪتبا، خط خواه فن [illegible] جي لحاظ کان، پنهنجو مٽ پاڻ هئا. جن کي مير جهڙي خفتيءَ ضرور [illegible] ندو.

انهيءَ [illegible] آهي تہ مير صاحب جي مدنظر فن يا خط نہ هو بلڪ ڪتبن جي ذريعي [illegible] پنهنجون تاريخي يادگيريون ڇڏڻ ٿي چاهيون، جن ۾ هو يقيناً ڪامياب ٿيو آهي.

پانئجي تو ۽ ڪتابن ۔ لکيو آهي تہ مير پاڻ سان سنگتراش کنيو وتندو هو. مناسب جاءِ تي پٿر تي پاڻ لکندو هو ۽ ڪاريگر اُن کي ٽڪي ڪتبو تيار ڪندا هئا. مير بزرگ بہ ساڳيو والد وارو طريقو اختيار ڪيو هو.

ايندڙ صفحن ۾ پنهي سيدن جا 54 ڪتبا ڏنا ويا آهن. ڪيترن جو تصويرون بہ ڏنيون وڃن ٿيون. يادگار عمارتن جي سلسلي ۾ بہ ڪيترا ڪتبا اچي ويا آهن. ايران ۽ افغانستان جا ڪيترا ڪتبا ملي نہ سگهيا ۽ خود هندوستان جا ڪيئي ڪتبا منتشر آهن. آئينده جي اميد تي في الحال هت آيل ڪتبن تي اڪتفا ڪئي وڃي ٿي.

* * *

---

(1) اڪبر 45 سال جلوس ۾ آگري کان ڪوچ ڪيو ۽ 11 فيبروردين 45 جو برهانپور پهتو. 12 اردي بهشت 46 جو بادشاه برهانپور مان واپس ٿيو ۽ 3 امرداد 46 جو آگري پهچي، 20 تاريخ فتح پور ۾ داخل ٿيو. (اقبال نامہ - 3: 473 - 477.) آگري کان برهانپور 228 اڪبري ڪوه هئا. اڪبري ڪوه 5 هزار گزن جو هو. انگريزي ميل هڪ هزار هڪ سؤ سٺ گز ٿئي ٿو. انهيءَ حساب سان اهو فاصلو 8 سؤ ميلن جو ٿيو.

ڪتبو - 1 سنہ 1007 ھ

چهل زينو قنڌار

مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ قنڌار جي عجائبات جو ذڪر ڪندي، چهل زينہ جي عمارت لاءِ لکيو آهي:

"هي عمارت هڪ ڪونيءَ وانگر، فردوس مڪاني بابر بادشاھ جي حڪم تي، "سر پوزه" ٽڪر تي ٽڪريءَ کي ٽڪي ناهي ويئي آهي، جيڪا تمام مٿانهينءَ تي آهي ۽ 80 ماڻهن نون سالن جي مدت ۾ تيار ڪئي آهي. حقيقت ۾ نهايت عمدي ۽ فرحت بخش جاءِ آهي. ارغنداب جي وهڪري جي ڪناري تي آهي. انهيءَ ملڪ جا اڪثر باغ ۽ پوکون انهيءَ پاڻيءَ تي سيراب ٿين ٿيون ۽ بهار جي موسم ۾ ماڻهن جو عام لنگهہ پڻ اتان ٿئي ٿو. مٿانهون هجڻ سبب ماڻهن کي چڙهڻ ڏکيو ٿيو ٿي ۽ دهشت سبب ماڻهن لاءِ پهچڻ ناممڪن هو. اتي حضرت فردوس مڪاني بابر بادشاھ، ميرزا عسڪري، ميرزا ڪامران، ميرزا هندال جي نالي تي — جيڪي انهيءَ ڪم جا نگران هئا— ڪتبو لڳل آهي، ۽ حضرت جنت آشياني همايون بادشاھ اتي ڪونہ آيا هئا. تنهنڪري انهن جو نالو (انهيءَ ڪتبي ۾) ڪونہ آهي ۽ سندن زير نگين ملڪن مان فقط قنڌار اڪريل هو.

ڪاتب جڏهن اتي پهتو ۽ ڏٺم تہ جنت آشياني ۽ حضرت خليفہ اللهي جا نالا ۽ قبضي ۾ آيل ملڪ — جيڪي ڪابل ۽ قنڌار کان هزار ڀيرا وڏا آهن- لکيل نہ هئا، تہ دل ۾ خيال ٿيو تہ اهي نالا، شهر ۽ ملڪ هتي لکڻ کپن. انهيءَ ڪري خوش نويش ۽ سنگتراش بکر کان گهرايم، جن نالا لکيا ۽ حضرت جنت آشياني ۽ حضرت شهنشاھ ۽ سندن ملڪن جا- جيڪي بنگال کان وٺي بندر لاهريءَ تائين ۽ ڪابل ۽ غزنيءَ کان دکن تائين پکڙيل آهن- نالا درج ڪيا ويا. تقريباً چئن سالن تائين (1004ھ - 1007ھ) انهن ماڻهن ڪم ڪيو ۽ پورو ڪيائون. سچ پڇ تہ ڏسڻ وٽان ڪم ٿيو آهي ۽ ماڻهو انهيءَ

کي ڏسڻ لاءِ ايندا ويندا رهن ٿا [1].

انهيءَ ڪتبي ۽ انهيءَ عمارت جو ذڪر — جنهن کي "چهل زينہ [2]" سڏيو ٿو وڃي ۽ مٿي پهچڻ لاءِ انهيءَ ٽڪريءَ تي چاليهہ ڏاڪا ٺاهيا ويا آهن- پهريون دفعو 1248 هـ (1832ع) ۾ منشي موهن لال [2] ڪيو. ۽ ڪتبي کي نقل ڪيو. جنهن بعد ڪتبو "مفتاح التواريخ [3]" (تصنيف 1848ع) ۾ آيو. ۽ انهيءَ کان پوءِ فرانسي مستشرق **James Darmesteter** رسالي **Journal Asiatique** جي 1890ع واري پرچي ۾ انهيءَ تي مفصل مقالو لکيو ۽ ڪتبو نقل ڪيو. جنهن بعد اهو نقل در نقل ٿيندو رهيو [4]. هتي ڪتبي جو نقل **Darmesteter** جي پڙهڻيءَ تان ڏجي ٿو جيڪا زياده مستند آهي:

"در تاريخ سيزده شهر شوال نهصد و بيست و هشت. عاليحضرت گردون بسطت مملکت پناه. معدلت شعار. مکرمت آثار. نوين بزرگ کامگار. اعتضاد سلاطين گردون اقتدار. ملاذ قياصره گيتي مدار. شهسوار مضمار عدل و احسان. اعدل اکاسره زمين و زمان.

---

[1] ... عمارت پيش طاق کہ بفرمودۂ فردوس مکاني بابر بادشاه در کوهي کہ موسوم بہ "سرپوزه" است. از سنگ بريده اند. و آن طاقيست در غايت ارتفاع و در مدت نہ سال هشتاد نفرسنگتراش هر روز آن جا کارکرده باتمام رسانيده اند. الحق جاي نفيس و فرح افزاست. وچون مشرف بر آب ارغنداب است و اکثر باغات و مزروعات آن ديار بر آنست. در ايام بهار محل عبور اکثر مردم ميشود. اما از بس بلندي. بر آمدن بر آنجا بسيار دشوار است. بعضي از دهشت نمي توانند آنجا رسيد.
و در آنجا کتابۂ بنام حضرت فردوس مکاني بابر بادشاه و ميرزا کامران و ميرزا عسکري و ميرزا هندال- کہ صاحب اهتمام بوده اند- نوشتہ اند. و چون حضرت جنت آشياني همايون بادشاه آنجا تشريف نداشتہ اند. اسم سامي ايشان دران کتابہ مذکور نيست. و از ممالک محروسۂ ايشان همين قندهار مرقوم نموده بودند. کاتب چون آنجا رسيد. ديدۂ کہ نام جنت آشياني و نام حضرت خليفہ الاهي و ممالک محروسۂ حضرت- کہ هزار هزار برابر قندهار و کابل در تصرف غلامان اين درگاه است- نبود. بخاطر رسيد کہ اسم ساميءِ ايشان شهرها و ممالک محروسۂ در آنجا درج بايد نمود.
بنا بران. خوش نويس و سگتراشان را از بکهر طلبيده. کتبہ در آنجا نوشت. و نام حضرت جنت آشياني و حضرت شهنشاهي و اکثر شهرهاي ممالک محروسۂ ايشان. از اقصاي حدود بنگالہ تا بندر لاهري و از کابل و غزنين تا دکن. همہ را داخل ساختہ. قريب چهار سال آنجا کارکرده باتمام رسانيد. الحق مجموعہ شده است کہ خلائق بتماشا ميروند.
(معصومي. 31 - 132.)

[2] چهل زينہ تي قاموس جغرافياي افغانستان ڏسڻ گهرجي. 2: 89.

[2] Travels in the Panjab and Afghanistan By Mohan lal landon 1846ع

[3] مفتاح. ص. 155 - 156.

[4] غالباً آخري طرح رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن ۾ حڪيم شمس الله قادري "مير محمد معصوم نالي" مقالہ ۾ ص 43 تي ڇپيو آهي- جنوري 1929ع .

المنظور بانظار .... ت الله. ابوالغازي ظهير الدين محمد بابر پادشاه خلد الله ملکہ و سلطانہ. فتح قندهار نمود و در همين سال امر عالي بہ بناي اين رواق جهان نماي، کہ سر رفعتش بمجاذات ايوان اوان رسيده شرف نفاذ يافت و اتمام انرا باهتمام فرزند همايونش محمد کامران بهادر کہ شرفات کاخ عدالتش ازين نہ طاق در گذشتہ و بر حسب اشارت عليہ بي توقف مهند سان صاحب هنر و استادان ماهر دانشور درساعتي خجستہ و طالع فرخنده اساس آنرا طرح انداختند و عملہ و تيشہ کاران چابک دست، کہ هر يک سر آمد کشوري ويگانہ مملکتي بودند. دقاق خداقت و مهارت در احداث آن بظهور رسانيدند. و از ميامن التفات شاهزاده فيروز بخت کہ ضمير منيرش مطرح الانوار الہٰهي است، در نهصد وسي وسہ اين عمارت سپهر فرساي با تمام رسيد و چو... شا... مشاراليہ ايالت مملکت قندهار را بہ برادر ارجمند سعادت يار مرحمت آثار معدلت شعار محمد عسکري بهادر طول عمرہُ و افاض علي العالمين برہُ و احسانہ تفويض فرمود. و دار ايام ايالت اين شاهزاده عاليشان در نهصدوسي... ... ...

منقوش مرات ضمير ارباب دانش ميگرداند کہ مملکت قندهار در قبضۂ تصرف اباي بندگان حضرت شاهنشاه جم جاه فلک بارگاه خلافت پناه ظل الله جلال الدين محمد اکبر پادشاه غازي خلد ملکہ بود و در حيني کہ رايات کشورستاني جنت آشياني محمد همايون پادشاه غازي طيب الله ثراه و جعل الجنتہ مثواه. بميامن توفيقات رباني و تائيدات سبحاني تسخير دهلي نمود. ديار قندهار از تصرف اين دودمان بيرون رفت. و چون اقبال و دولت شاهنشاهي اکثر اقاليم ربع مسکون را کہ. طول آن از حدود سرانديپ و اديسہ و بند گورا کات و کورو بنگالہ تا تتہ و بندر لاهري و هُرمُز. کہ مسافت آن قريب دو سالہ راه ميشود. و عرض آن از کابل و کشمير تا سرحد دکن و برار. کہ قريب يک نيم سالہ راه باشد. مسخر گردانيد. در سنہ هزار ودو مملکت قندهار در حيطہ تصرف غلامان درگاه خلايق

پیا درآمد و مخفی نماند که مابین حدود مذکوره ولایات و شهرها و قلعه ها بسیار و تعداد آنها دشوار بود. با ایراد بعضی اختصار نموده شد و تفصیل آن این است. ادیسه، جگنات، ستگانو، چتگانو، بردوان، سلیمان آباد، پیرتیه، ستارگام، کوراگات، شیرپور، میرچه، پرنیه، تاج پور، گور، تانده، اکمحل، منگیر، بهار، ترهت، حاجی پور، بیته، ره تال، شهسرام، چوسا، غازي پور، چنار، بنارس، جونپور، کر(مانکپور)، مانک پور، کالپي، کیلنجر، اتاوه، قنوج، لکنو و اوده، بهرایچ، سنبل، امروهه، بداوون، کول جلالي، شمس آباد، آگره، گوالیار، چندیری، رایسین، سارنگ پور، اجین، مالو، مندو، هندیه، برار، اسیر و برهانپور، نظربار، صورت، بروج، بروده، محمد آباد، کنبایت، جونا گره، نوانگر، جام، کچ کنکار، احمد آباد، ایدر، پتن، نهروالد، جالور، سروهي، میرته، جودپور، جیسلمیر، ناگور، نار نول، اجمیر، رن تپور، لنبلمیر، چتور، بیانه، فتحپور، متره، دهلي، پاني پت، سامانه، حصار فیروزه، تانیسر، سرهند، تجاره، سلطان پور، جلندر، لاهور، کلانور، نگرکوت، ره تاس، اتک، جمو، جلال آباد، بهیره، غزنین، شورپتن شیخ فرید، ملتان، دوداي، اچه، بکر، ستوان، عمر کوت، تته.

امید که عنقریب اکثر اکناف عالم از تائید بخت و اقبال حضرت ظل الهي و شاهزاده هاي کامکار گردون اقتدار عالم مدار شاه سلیم و شاهمراد و دانیال شاه و خسرو شاه پرویز شاه مسخر اولیای دولت بیزوال گردد، آمین یا رب العالمین. تمت في سه هزار و هفت.

پوشیده نماناد در زماني که اعلیحضرت خاقاني حکومت قندهار را به نواب نامدار شاه بیگ خان کابلي مفوض فرموده بودند. بنده درگاه محمد معصوم ابن سید صفایي البانه وبن سید شیر قلندر بن سید حسین زنجیر پاي ابن بابا حسن ابدال جداً و النامي تخلصاً و البکري مسکناً در سلک امراء نامدار بکومک قندهار آمده. روزي باین سر منزل عالي رسید. چون از ممالک محروسه غیر قندهار در اینجا مرقوم ندید، بنابران پاره از شهرها در این رواق ثبت نمود

بدعايي حضرات اختصار کرد. لمحرره من کتاب حسن و ناز:

نشــان ظفر فتح شــاه اکبــر
معــاني نشــانه الله و اکبــر
درين خجسته بنا مهر است ثاني
بــدوران جام عمــرش بــاد بــاقي

وله من کتاب مثنوي راي وصورت:

ذاتش بــا مهــر همنشــين بــاد
نامش بجهــان ابــد قريــن بــاد

(1)

چهل زيني ۾ ڪتبي جي ڪن حصن جون تصويرون ڏنيون وڃن ٿيون.

انهيءَ ڪتبي مان هڪ علمي مسئلي تي بہ روشني پوي ٿي. يعني 1007هہ تائين مير متي بيان ڪيل ٻہ مثنويون پوريون ڪيون هيون. ظاهر آهي تہ ٻيون مثنويون تيار هجن ها تہ دستور مطابق اُنهن جا اشعار بہ ضرور انهيءَ موقعي تي ڪتبي ۾ داخل ٿين ها.

* * * * *

ڪتبو

اندريي محل آڏگير

ميءَ ڪتبو ٽُڪڙل آهي، انهيءَ جو هڪ حصو بيدر موڪليو ويو باقي حصو اندريي محل اودگير جي اولهائين ديوار ۾ لڳل آهي. انهيءَ جا شعر مير معصوم جا آهن. جيڪي ڪن ٻين ڪتبن تي بہ آيا آهن.

(1) توان کردن تمام عمر را مصروف آب و گل
کہ شايد يکدمي صاحبدلي در وي کند منزل
(2) شاعر اين خانہ را تادولتي منزل کند
ورنہ عاقل عمر خود کي صرف آب و گل کند (2)

* * *

ڪتبي ۾ علامي نشان اسان ڏنا آهن. جرنل ايشاتيڪ جي صفحي 195 کان 230 تائين مضمون آهن مضمون جو عنوان آهي.

La Grande Inscription De Qandahar- Par M. James Darmesteter Fevrier- Mars 1890ع

(2) E. I. M. ص. 26 سال 30 - 1929ع، خواجہ محمد احمد. Inscription From Udgir, Bidar Distt.

ڪتبو - 3 سنہ 1007 ھ

بيانہ --- بازار مسجد

بيانہ جي بازار واري مسجد، خواجہ حسن جي ٺهرايل آهي، انهيءَ جي تاريخ مير معصوم هيٺينءَ ريت ڪڍي ڪتبي تي هڻي:

"مسجد ..... ساخت خواجہ حسن
ڪز جهان ڪرد سانڪش امراض
نامي از بهر سال تاريخش
گفت: آباد مسجد فياض"

1007 ھ سال تاريخ بناءَ جو نڪري ٿو [1].

* * *

ڪتبو - 4 سنہ 1008 ھ

اروڙ

هيٺيون ڪتبو اروڙ جي قتل شهر جي پر ۾ هڪ ڪيڙ جي بوٽي جي پاڙ ۾ پيل آهي، جيڪو معلوم ٿئي ٿو تہ پنهنجي اصل جاءِ تان نڪري اچي پيو آهي.

انهيءَ ڪتبي جو پهريون دفعو مذڪور ايسٽوڪ ڪيو آهي. مصنف جو خيال آهي تہ اهو پٿر درياهہ جي پراڻي وهڪري جي نشان لاءِ هنيو ويو هو [2]، ليڪن ڪتبي جي عبارت مان انهيءَ خيال جي تائيد ڪانہ ٿي ٿئي. ڀانئجي ٿو تہ هي ڪتبو دهلي ۽ آگري ڏانهن ويندڙ رستي جي ڪنهن يادگار تي- جيڪا انهيءَ ايراضيءَ ۾ هئي- مير صاحب جي "فرموده" تي هنيو ويو هو. عبارت آهي:

"(1) برادر قدم چو ره نور دان
در باديہ پاي نہ چو مردان

(2) بفرموده سيادت پناه امير محمد معصوم مرقوم شد سن 1008 ھ".

---

(1) Cunningham's Reports VI- XX, P.16.

(2) Allore and Rohri T. B. R. A. S. Vol I, April 1843 (ص. 209) Antiquities of Sind, H. Cousens, P 78 ۽ ڏسو

انهيءَ پٿر جو حوالو: حيات معصوم، الوحيد آزاد نمبر، ستاره سنڌ بهار نمبر، تاريخ معصوميءَ جي ترجمي ۾ مقدمي اندر ۽ مولانا شفيع جي مضمون ۽ اورينٽل ڪاليج ميگزن آگسٽ 1927ع ص 89 ۾ آيو آهي. آخري مضمون حامد عليءَ ڏان ڪراچيءَ ۾ (1969ع آگسٽ) لکيو.

مون پاڻ اها پٿر 1957ع ۾ ڏٺو ۽ اُن جي تصوير ڪڍيم، جيڪا هتي شامل آهي. حامد علي مرحوم انهيءَ جي تصوير 1969ع ۾ شايع ڪئي.

* * *

ڪتبو - 5 - 21 1014ھ - 1008 ھ

فقيرن جو تڪيو - جيسلمير

جيسلمير مير صاحب جي اچ وڃ واري رستي تي هو، ازان سواءِ اتان جي راجا سان بہ سندس تعلقات هئا. هڪ دفعي راجا رانول جي استدعا تي مير صاحب ڏهہ ڏينهن اُتي رهي پيو. هن اتهن يادگار عمارت بہ نهرائي. هن هيٺ اسان متعدد ڪتبا ڏيون ٿا، جيڪي انهيءَ مسجد تي لڳل آهن، جنهن عمارت کي عرف عام ۾ "فقيرون ڪا تڪيہ" يعني فقيرن جو آستانو سڏيو ويجي ٿو. مير بزرگ جا ڪتبا بہ آهن. اهي سيئي مختلف سالن جا آهن، جنهن مان ظاهر آهي تہ آمدرفت جي سلسلي ۾ جيسلمير مرڪزي مقام هو.

فقيرن جي تڪيہ جي دروازي تي هيٺيان شعر جدا جدا پٿرن تي اُڪريل آهن.

(1)

(1) قدم بردار نامي وقت کار است
کہ بختيءَ عمر بر صرصر سوار است

(2) بيا بگذر ازين زال جهان نام
کہ نا کاميست از وي حاصلِ کام

(1-10 metre 77 centimetres بہ ستون)

(2)

ساڳئي هنڌ تي:

(1) زد شيشہءِ چرخ سنگ بر ساغر ما
خون شد چو انارداند، دل دربر، ما

(2) گردي ننشستہ بود بر افسر ما
اکنون بنگر خاک سيہ بر سر ما

(1-10 Mt 30 cm بہ ستون)

(3)

ساڳئي هنڌ تي

(1) ما آمده بوديم درين باغ بگشت
چون ابر بروي سبزه، چون باد بدشت

(2) چون نرگس پر خمار، ناگاه از خواب
تا چشم گشاديم، بهم گذشت

(1 - 20 m26 cm ٻه سٽون)

(4)

ساڳئي هنڌ تي

(1) هان تا ننهي هان با نخويش يکيم پرداز
پرداخت بپيان توشهٔ رفتن سپيانه

(2) داري در پيش پس ره دور و دراز
اي کاش اميد آمدن بودي باز

(90m 29cm ٻه سٽون)

(5)

ساڳئي هنڌ تي:

(1) اي تازه و تر شگفته مانده گل
بنگر سوي اوراق پراگنده گل

(2) ايام بقاي زندگاني بمثل
چون گريهٔ شبنم است، چون خندهٔ گل

(1 - 22 m27 cm ٻه سٽون)

(6)

دروازي متان:

(1) شد بيطو مرا ثالسر گوتاه نفس
بلي نالب ملب نملي لبنلوده رالمنفس
از ضعف چنان شدم که اندر دنمز هوگ
بيرون نبودي بي آمدم آه نفس

(2 - 30 Mx20 cm هڪ سٽ)

شهتير تي هڪ سٽ ۾

(1) جام از مي عيش تلخڪام مده
وين مجلس باده ناتمام افتاده
بنگر ز حريفان مي و جام افتاده
مستانہ بخواب هر ڪدام افتاده

— —

اي انکہ تو چون باد صباي در گشت
گہ سوي چمن خرامي و گہ سوي دشت
چون زير زمين جاي تو گردد داني
تا در تہ خاک بر سر ما چہ گذشت
(5.15 mx20 cm هڪ سٽ)

(8)

شهتير تي هڪ سٽ ۾:

(1) اي تازه و تر شگفتہ مانند گل
بنگر سوي اوراق پراگندهٔ گل
ايام بقاي زندگاني بمثل
چون گريهٔ شبنم است چون خندهٔ گل

فرياد رحيل از همہ کس ميشنوي
آواز درا ز پيش و پس ميشنوي
کرده همہ شبگير بسر منزل دور
تو خفتہ بره بانگ جرس ميشنوي
(4mx20 cm هڪ سٽ)

9

ساڳئي هنڌ هڪ سٽ ۾:

(1) نامي من ازين دهر پشيمان رفتم
ناچيده گلي ازين گلستان رفتم

بـــودم دو هـــزار آرزو در دل بيـــش
نـــاکرده يکـــي ازو بســـامان رفتـــم
(2.25mx20 cm هڪ سٽ)

اهي اشعارن جا ڪتبا "فقيرن جي تڪيہ" تي لڳل آهن. هن هيٺ تاريخي ڪتبا - جيڪي ساڳيءَ عمارت جي مختلف هنڌن تي آهن- ڏجن ٿا، جن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ اها مسجد 1008 هہ ۾ ٺهي، ۽ "بنايي دلپذير" تاريخ اٿس.

(10)

هڪ سٽ ۾:

(1) گوينـــد بــــود فاتحـــہ را فايحـــہٴ
زان فايحـــہ بخـــش نکهـــت رايحـــہٴ
بـــر روح گذشـــتگان فرســـت اخلاصـــي
محتـــاج دعـــائيم بخـــوان فاتحـــہٴ

— —

ميـــر معصـــوم آن ســـيادت مـــنزلت
ســـاخت اينجـــا از پـــيءِ برنـــا و پيـــر
ســـالِ تـــاريخش چـــو جســـتم از خـــرد
درزمان گفتا- بنيايي دلپذير 1007-1008

بہ سال لڳل آهن جيئن ڏيکاريو ويو آهي. هڪ سال عمارت جي ٺهڻ جو آهي.
(5.92 mx20 cm هڪ سٽ)

(11)

متئين ڪتبي جي تشريح هن ڪتبي ۾ ٿئي ٿي، جيڪو ٻئي شهتير تي هڪ سٽ ۾ اُڪريل آهي:

(1) — در شهور سن هزار وهشـت هجريہ کہ بندگـان خلافـت پناهي ظل الـهي جلال الدين محمد اکبر بادشاه غازي خلد ملکہ ابـدا. نـواب سيادت پنـاه فصـاحت و بلاغت دستگاه. اميـر محمـد معصـوم النامي تخلصاً و البکري مسکناً ولد مير سيد صفاي الترمذي اباً و بن سيد شير قلندر بن بابا حسن ابـدال جداً (را) از خدمـت قندهـار طلب فرموده بودند، در حيـن نـزول بديـن مقـام بنـاي اين بقہٴ خيـر نهـادند.

حرره العبد مير بزرگ ولد امير محمد معصوم.

نامي بکشا چشم بصيرت درياب
بنياد زمانہ همچو نقشي است بر آب
با تو گويم کہ حاصل دنيا چيست
بيداري يکزمان و باقي همہ خواب

(10.30 Mx20 cm هڪ سٽ)

(12)

ساڳيءَ عمارت تي هي ٻيو تاريخي ڪتبو آهي هڪ سٽ ۾:

(1) نامي ز خرد دوش دلم کرد سوال
کز رفتہ و آينده بيان کن احوال
گفتا: چہ خبر ز رفتگان نيست اثر
آينده چو رفتہ دارن چہ مي پرسي حال

بندگان حضرت اعلا بايلچي گري عراق نواب سيادت پناه ابوي امير محمد معصوم بکري را رخصت نمودند و در سنہ 1010 هہ ازينجا عازم بکر شدند. حرره مير بزرگ.

(5.20 Mx20 cm هڪ سٽ)

(13)

ساڳيءَ عمارت جي ديوار تي ٻاهرئين پاسي کان چئن سٽن ۾ هي ڪتبو آهي:

(1) چون درميان نواب ابوي امير محمد معصوم
(2) و حکومت دستگاه راول بينو (-ٻنيو؟) نسبت (دوستي)
(3) و يگانگي بود بنا بران باستدعاء راول جيو درين منزل
(4) ده روز اتفاق مقام افتاد. سنہ هزار و ده العبد مير بزرگ.

(92 . 63 cm)

مٿين ڪتبن جون تاريخون واقعاتي لحاظ سان تمام اهم آهن، جن جي سلسلي ۾ گذريل صفحن ۾ لکيو ويو آهي.

انهيءَ عمارت کان سواءِ - جيڪا ڪتبن مان ظاهر آهي تہ مسجد نہ بلڪ مسافرن جي رهڻ لاءِ اوطاق آهي- مير صاحب هڪ ٻئي جاءِ بہ نهرائي، جيڪا هن وقت چوڪرن جي گورنمينٽ سيڪنڊري اسڪول لاءِ ڪتب اچي رهي آهي.

(14)

ٻاهرين دروازي جي ديوار تي پاهرئين پاسي لڳل ٻن پٿرن تي ڪتبا آهن:

(1) اين تازه بنا چو مير معصوم نهاد

چرخ فلکش ديد و بر وتحسين گفت

هنگام بنا چو خلق کردند دعا

از هر طرفي غلغلهٔ آمين گفت

(2) چون بود ز سنگ بنيادش عقل

بنياد نمود خانهٔ سنگين - گفت

(3) نواب سيادت پناه ابوي امير محمد معصوم البکري النامي المخاطب بامين الملک بجهت يادگار اين عمارت بنا فرمود 1014 هـ.

(2.10 Mx42 cm)

هن ڪتبي ۾ "امين الملک" جو لقب آيل آهي. جيڪو پهرين 1010هه ۾ اڪبر پنهنجي انهيءَ خط ۾ لکيو هو، جيڪو مير صاحب شاهه ايران ڏانهن کڻي ويو هو. مرتي اچڻ بعد جڏهن جهانگير ڪيس بکر موڪليو ان وقت کيس "امين الملک" جو عهدو تفويض ٿيو. اهو سال 1014هه هو.

(16)

ساڳيءَ عمارت جي اندرئين در جي مٿين سري تي چوڏاري اُڪريل:

(1) اين چنين عالي عمارت خانهٔ فرمود

مير معصوم آن جهان کرم

(2) تا بيابد خلايق همي پاسباند

اندرين منزلي چو باغ ارم

(3) کرد تاريخ سال مير بزرگ

در زمان خانهٔ نشاط رقم.

ساڳئي ڪتبي جو ٻيو حصو

(1) نواب سيادت و

(2) نقابت پناه ابوي الم

(3) امير محمد معصوم بکري

(4) المتخلص بالنامي وا

(5) المخاطب بامين الملک

(6) اين سر منزل بجهتہ

(7) اسايش خلايق بنا نمود

(8) حرره العبد

(9) مير بزرگ

(10) 1014 ھ

(1.80 14x32 cm)

مير مراد عليءَ پنهنجي رسالي ۾ لکيو آهي تہ جيسلمير شهر جي مشرق ۾ دهليءَ دروازي جي سامهون جو ڏيوو ڏانهن وينڊ رستي تي هندن جو مساڻ آهي، جنهن جي پڪ ۾ گدييسر تلاءُ آهي. انهيءَ کان شمال طرف سفيد پٿر جي اوطاق آهي، انهيءَ تي محراب آهي (ترپوليا).

مير مراد عليءَ جي ياد داشت ۾ هنن عبارتن جو اضافو آهي:

(15)

محراب تي هيءَ عبارت آهي:

عن سليمان عليہ السلام اعظم المصائب فوت الوقت بلا فائدہ

حررهٔ العبد مير بزرگ بن مير معصوم النامي تخلصاً و البکري مسکناً ترمذي اصلاً و الحسيني نسباً- و کان لما ذالک في سنتہ ثمانيۃ و آلف.

مير جي ياد داشت ۾ هي بيت زياده آهن:

(16)

دو جهان در نظر ديده وران مختصر است
هرکہ بر بست ازو چشم طمع، ديده وراست

---

(1) هنن کتبن مان کجهہ "انتخابات نادره" نالي رسالي ۾ منشي ديبي پرشاد ڇپيا هئا. سال 1917ع، لکنئو، ص. 12 تا 16 ۾ ۽ ڪي مير مراد عليءَ جي کتاب "يادگار مراد علي" (ص. 306-308) تان افسر صديقيءَ رسالي تنوير، کراچي لعشي 1937ع ۾ ڇاپيا هئا. جن مان ڏانهن هي کتبا، سرکاري پڙهٽيءَ مطابق حکومت هند جي رکارڊ تان محبي ام مالک رام صاحب نقل کري، 11 فيبروري 1965ع جو موکليا. هي سب کتبا راقم پنهنجي کتاب "ميرزا غازي ترخان اور اس کي بزم ادب" ۾ پڻ ڇپي ڇڏيا آهن.

تاتو بد عهد، رهِ مهر و وفا بر بستي
نامي دل شده را ديده بديوار و در است [1]

*　　*　　*

ڪتبو 22　　　　1008 ھ

بيانہ -- عيد گاھ مسجد

بيانہ ۾ عيد گاھ جي مسجد سڏجي ٿي، جنهن تي مير جو ڪتبو آهي:

نامي بکشا چشم بصيرت درياب
بنياد زمانہ همچو نقشيست بر آب
تاتو بگويم کہ حاصل دنيا چيست
بيداري يکزمان و باقي همہ خواب

قايلہ مير محمد معصوم بکري مسکناً (ترمذي) اصلاً والنامي تخلصاً....... حرر مرزا....... 1008 ھ [2].

*　　*　　*

ڪتبو - 23　　　　1008 ھ

بلند دروازو، فتحپور سيڪري

فتحپور سيڪريءَ ۾ اڪبري مسجد جي بلند دروازي تي مير معصوم جي هيٺيون ڪتبو ٻن تختن تي لڳل آهي:

شده رشک طاق سپهرِ بلند

(1) قال عيسيٰ عليہ السلام الدنيا قنطرة فاعبروها، ولا تعمروها- في الاخبار- من تا مل انہ يعيش غداً، تامل انہ يعيش ابداً- وقيل- الدنيا ساعتہ فاجعلها طاعتہ بقيتہ العمر. لاقيمتہ لها.

(2) — في الاخبار - من قام الي الصلواة وليس معہ قبلہ فانہ لا يريده من- الله الا بعداً - خيرالمال ما انفق في سبيل الله. بيع الدنيا بآخرة يربح، الفقر ملک بيها محاسبتہ.

---

[1] تنوير، ڪراچي، مئي 1937ع، ص. 2.

[2] Cunningham's Reports VI- XX, P.16.

(3) نامي چہ شد ار تو مسجد گاهي کردي
و ز قـصر زر انـدوده پنـاهي کـردي
خوبـي جهـان بصـورت آئينـہ دان
خود گير و تو هم درو نگاهي گردي

(4) قايلہ و کاتبہ محمد معصوم نامي بن سيد صفائي الترمذي اصلا و البکر مسکنا و المنتسب الي شير قلندر بن بابا حسن ابدال السبز واري مولداً، و القندهاري موطناً [1].

سيد لطيف پنهنجي ڪتاب جي ص. 146 تي ڪتبي ۾ هيءُ اضافو ڇپايو آهي: و قال عيسيٰ ... الخ ڪان پهرين هيءَ عبارت آهي:

حضرت شهنشاه فلک بارگاه ظل الله جلال الدين محمد اکبر بادشاه بعد فتح ملک دکن و دانديش کہ سابقا مسمي بہ خانديس بود در سن 46 الاهي مطابق سنہ 1010 بفتح پور رسيده عزيمت آگره فرمودند.

تا نـام زميـن و آسمـان سـت
تا نقـش و جـود در جهـان سـت
نـامش بـہ سپهر هم نشين باد
ذاتـش بجهـان ابدقريـن بـاد.

انهيءَ عبارت بعد "و قال عيسيٰ" ... تا عبارت "العمر لا قيمت لها" آهي ۽ ايستائين هڪ پٿر تي آهي، جيڪو اوڀارينءَ ديوار تي آهي. باقي ڪتبو عبارت "من قام الي الصلواة وليس" ... "و القندهاري موطناً[2] " تائين اولهائينءَ ديوار تي آهي.

*　*　*

---

(1) ۽ ڪتبو پهرين مسٽر بلاخمن 1872ع ۾ بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي رسالي ۾ (ص. 160) ڇاپيو. تاريخ معصوميءَ جي سنڌي ترجمي جي مقدمي ۾ مخدوم امير احمد، ڊاڪٽر بلوچ جي نقل تان نقل ڪيو. اهو نقل غلط آهي (ص. 17)- سيد عبداللطيف جي ڪتاب آگره جي ص. 146 تي ۽ تزڪ جهانگيري، لکهنو، ص. 5، جي حاشيہ ۾ پڻ ڇپيل آهي.

(2) آگره، عبداللطيف، ص. 147.

ڪتبو - 24 1008 هه

اجين جي عمارت

1008 هه ۾ اڪبر جڏهن دکن لاءِ روانو ٿيو، ان وقت اُجين ۾ پهچڻ تي مير معصوم هيٺيون ڪتبو ناصر الدين خلجيءَ جي ٺهرايل عمارت تي هنيو:

بتاريخ 44 الـٰـهي موافق 1008 هجري رايات ظفر آيات عازم تسخير دکن بود باينجا عبور افتاد

نظم:

نامي! ز فلڪ دوش دلم ڪرد سوال
کز رفته و آينده بيان کن احوال
گفتا: چه خبر؟ ز رفتگان نيست اثر
آينده چو رفته، زان چه ميپرسي حال
راقمه محمد معصوم نامي البکري (1)

ڪتبو - 25 1008 هه

درگاهه محمد غوث گواليارِي

حضرت محمد غوث گواليارِيءَ جي درانديءَ ۾ مير جو هيءُ ڪتبو لڳل آهي:

(1) من اڪثر ز (ڪرائمه) - وت
(2) رضي من الدنيا باليسير
(3) يڪدم ز گذشتگان بڪن ياد
(4) و ز فاتحه روح شان بڪن شاد
(5) قايله و راقمه محمد معصوم البکري
(6) موطناً و الترمذي اصلاً 1008/1007 (2)*.

گواليار دکن جي رستي تي آهي. مسٽر سڪسينا جو خيال آهي ته دکن

---

(1) ايپي گرافيا انڊو مسليمڪا 33 - 1934ع، ص. 14 - 15. رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن ج. ا. ش ا. و بلاخمن مجلہ ايشياٽڪ سوسائٽي، بنگال، 1872ع.

Epigraphia Indo- Moslemica, Dr. E. Denison Ross, ع1907- 8

Some Muslem inscriptions from gawaliar State by Ramsing Saksena, P.56.

واريءَ مٿهر بي ويندي، جڏهن اڪبر اِبي منزل ڪٺي سوڌي ته مير اتهن ڪتبو هنيو. حضرت محمد غوث جو مقبرو اڪبر جو ٺهرايل آهي.

* * *

ڪتبو - 26   1008/9007 ھ

خانقاه حميد الدين ناگوري

هيءُ ڪتبو، مير بزرگ جو، خانقاه شيخ حميد ناگوريءَ (سلطان التارڪين) تي لڳل آهي، جنهن کي پنهنجي دوست ڊاڪٽر عبدالله چغتائيءَ E. I. M. (1949 - 50ع) ۾ ڇپيو آهي. ڪتبو هن ريت آهي:

(1) عن سليمان عليه السلام اعظم المصايب فوت الوقت بلا فائده

(2) حرر العبد مير بزرگ بن امير محمد معصوم النامي لخلصاً و البکري مسکناً

(3) و الترمذي اصلاً و الحسيني نسباً و کان ذالک في 1008/9007 ثمان و الف.

ڪتبو سال 1008 ھ جو آهي، انهيءَ جي هيٺيان 9007 جا انگ آهن، جن جي متعلق ڊاڪٽر عبدالله جو خيال آهي ته انهيءَ جو مطلب متئين سال جي تاريخ ۽ مهينو آهي، يعني 7 رمضان 1008 ھ (23 مارچ 1600ع) [1]

* *

ڪتبو - 27   (1) 1008 ھ

خانقاه شيخ حميد الدين ناگوري

هيٺيون ڪتبو شيخ حميد جي خانقاه ۾ لڳل آهي. ڪتبو مير بزرگ جو آهي، جيڪو پيءُ سال کان 1008 ھ ۾ انهيءَ خانقاه ۾ آيو:

(1) نامي بکشا چشم بقيرت درياب
بنياد زمانه همچو نقشي است برآب
(2) باتو گويم که حاصل دنيا چيست
يڪدم بودن و باقي همه خواب

Some Inscriptions from Jodhpur State, Rajputana: P.40-41, E. I. M. 1949- 50ع.

(3) بتاريخ سن 1008 هـ در خدمت نواب امير محمد معصوم نامي بزيارت اين مرزار رسيد

(4) حرره مير بزرگ [1].

اهو ڪتبو خانقاه جي دروازي وٽ ڪبي هٽ تي لڳل آهي.

* * *

ڪتبو - 28 1008 هـ

ناگور

هيءُ ڪتبو ڊاڪٽر چغتائيءَ عنايت ڪيو- مير بزرگ جو آهي ۽ ناگور ۾ لڳل آهي:

(1) قيل الدنيا ساعة فاجعلها طاعة

(2) بتاريخ 1008 بزيارت اين مزار

(3) در خدمت نواب امير محمد معصوم

(4) نامي رسيد- - حرره مير بزرگ [2]

* * *

ڪتبو - 29 1008 هـ

ناگور محلهٔ آهنگران

ناگور جي شهر ۾ ڏکڻ طرف لوهارن جو محلو آهي، جنهن ۾ هڪ مقبري جي ٿنين تي هي ڪتبو اُڪريل آهي:

(1) تو خفتهٔ براه و کاروان تيز
منشين و چو گرد و باد برخيز

— —

نامي چه نشستهٔ درين راه
مي نهٔ قدميد رار و کوتاه

---

(1) Some Inscriptions form Jodhpur State, Rajputana, by Dr. M. Abdullah Chaghtai, E. I. M. ع1949-50, P.41.

(2) انتخاب نادره، منشي ديبي پرشاد، ۾- تاريخ معصوميءَ جي ديباچي ۾ (يو)، ۽ رسالہ تاريخ دکن ۾ آهي. مقالو - ڪتو - عبدالله چغتائي، مطبوعہ، رسالہ اردو، جنوري 1968ع، ص. 164.

(2) گوينـــد: بـــود فاتحـــ را فايحـــۀ
زان فاتحـــ بخـــش نکهـــتِ رايحـــۀ
بـــر روح گذشـــتگان فرســـت اخـــلاص
محتـــاج دعـــائيم بخـــوان فاتحـــۀ

حرره مير بزرگ 1008 [1].

* * *

کتبو - 30 1008 ھ

دھار

ڌار ۾ لاٽ مسجد جي اندران هيءُ ڪتبو لڳل آهي:

❖ در زمانيکہ اعليٰ حضرت خاقاني ظل سبحاني شان مظهر حق، شاه اکبر تعاليٰ شان الله اکبر
عازم دکن بود بتاريخ هشتم اسفندارمذ سنہ 44 جلوسي موافق 1008 هجري درين مقام نزول اجلال فرمودند
عمل دراد و کنده کار (حرره) محمد (معصوم) نامي البکري [2].

* * *

ڪتبو - 31 1008 ھ

سعدل پور

سعدل پور مالوھ ۾ آهي. ڌار کان شمال ۽ مشرق طرف 12 ميلن جي فاصلي تي سعدل پور جي رودخانہ تي هي ڪتبو ٻن پٿرن تي آهي:

❖ 1- بندگان حضرت شهنشاھ خلافت پناه ظل الله جلال الدين محمد
2- اکبر بادشاه. در حين توجهہ تسخير دکن اين منزل را بعز قدوم
3- رشک فردوس برين ساختند
و کان ذالک
4- في تاريخ اوائل اسفندارمذ سن 44 الـاٰلهي.
5- موافق سنہ 1008ھ حرره محمد معصوم نامي بکري

---

(1) انتخاب نادره، منشي ديبي پرشاد، ۽ رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن.
(2) رسالہ تاريخ حيدرآباد، ص. 39 ۽ 9 - 1910ع E.I.M ص. 13، مقالہ The Inscription of Dhar and Mandu

6- نامي يکشا چشم، بصيرت درياب
7- بنياد زمانہ همچو نقشي است بر آب
8- با تو گويم کہ: حاصل دنيا چيست؟
9- بيداري يکزمان و باقي همہ خواب [1].

* * *

کتبو - 32 سنہ 1008 ھ

ماندو - نيل ڪنٺ

شادي آباد ماندو جي قلعي ۾ نيل ڪنٺ نالي شاه بداغ جي ٺهرايل عمارت آهي، جنهن جي ٿنڀ تي هي ڪتبو آهي:

1- در تاريخ سن 44 الـهي موافق سنہ 1008 ھـ بندگان اعلیٰ حضرت جهان پناهہ.

2- فلک بارگاه ظل الله متوجهہ دکن بوند، بدين جا عبور افتاد.

3- تاکي گوئي بچرخ شد خانۂ ما
خندند همہ بر دل ديوانۂ ما
4- ز افسانۂ ديگران بيا عبرت گير
زان پيش کہ بشنوند افسانہ ما [2].

انهيءَ عمارت جا بيا ڪتبا 1009 ھـ ۾ ڏسڻ گهرجن. شاهہ بداغ وارو ڪتبو بہ هن ئي عمارت تي آهي. ڏسو ڪتبو نمبر 34.

* * *

ڪتبو - 33 سنہ 1009 ھ

اُجين - عمارت سلطان ناصرالدين

❖ سنہ 45 الـهي موافق سن 1009 حضرت خلافت پناه ظل الله جلال الدين محمد اکبر بادشاه ملک دکن و خانديس را... تفويض نموده مراجعت فرمودند. لمحرره:

---

(1) رسالہ تاريخ حيدرآباد، ع 10 -1909 .E. I. M
The Inscriptions of Dhar and Mandu, Zafar Hussan, P. 17.
(2) رسالہ تاريخ حيدرآباد، ص. 40، ع 9 - 1910ع .E. I. M
The Inscriptions of Dhar and Mandu, Zafar Hassan. 26 ص.

فتح خانديس و دکن چون کرد شاه
عازم نزهت گه معمور شد
يک عدد نامي فزود آنگاه گفت:
شاه والا عازم لاهور شد [1]

اها تاريخ معمولي تغير سان ٻئي ڪتبي تي بہ آيل آهي، (ڏسو نمبر 35 ۽ 37).

* * *

ڪتبو - 34 سنہ 1009 ھ

ماندو - نيل ڪنٺ

شادي آباد ماندو جي عمارت نيل ڪنٺ نالي شاه بداغ جي نهرايل آهي، جيڪو سارنگپور جو تيولدار هو. نيل ڪنٺ پڪي آهي، جنهن جي ڳچيءَ ۾ سائي ڏور ٿيندي آهي. شاه بداغ انهيءَ تي هي ڪتبو پنهنجي هٿ لکيل هنيو:

توان کردن تمامي عمر را مصروف آب و گل
کہ شايد يکد مي صاحب دلي اينجا کند منزل
کتبہ شاه بداغ خان سن 982 هجري [2].

---

(1) 33 - 1934ع .E. I. M ص. 14 - 15 رسالي تاريخ نمبر 1.

(2) اهو ڪتبو ماثر الامرا ۾ پڻ نقل ٿيل آهي. (2: 537.)

انهيءَ بيت جي نوعيت جا شعر شيراز ۽ اصفهان جي ڪتبن ۾ بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيئن تہ پرسي پولس (شيراز) جي هڪ پٿر تي آهي:

مگر صاحبدلي روزي برحمت
کند درکار درويشان دعاي

(تخت جمشيد علي سامي، ص. 249- 257.)

اهو بيت تاريخ بدايونيءَ ۾ بہ آيو آهي. (3: 394.)

اصفهان ۾ هڪ ڪتبي تي (1044 ھ) آهي:

غرض نقشي است کزما باز ماند
کہ هستي را لنمي بينم بقاي
مگر صاحبدلي روزي برحمت
کند درکار درويشان دعاي

اصفهان ۾ هڪ ٻئي ڪتبي ۾ هيٺيون مصرع ڦريل آهي:

کند در حق اين مسکين دعايي

(گنجينہ آثار، ص. 382.)

انهيءَ عمارت تي مير معصوم جي هي ڪتبو لڳل آهي:

1- بتاريخ سنہ 1009ھ حضرت اکبر بادشاہ فتح

2- دانديس و دکن نموده عازم هند شدند

حرره محمد معصوم

ساڳئي سال ۾ مير ٻيو ڪتبو هنيو آهي:

1- حضرت ظل الہ اکبر بادشاه فتح دکن و دانديس

2- نموده در سنہ 1009 عازم هند شدند - قايلہ نامي

3- ديدم چغدي نشستہ در صبح پگاه

بر کنگره مقبره شروان شاه

4- فرياد کنان ز روي عبرت ميگفت

کو آن همہ حشمت و کجا آن همہ جاه [1].

انهيءَ عمارت تي مير جو سال 1008ھ جو ڪتبو آهي، جيڪي پنتي ڏسڻ گهرجي.

* * *

ڪتبو - 35 سنہ 1009 ھ

برهانپور - جامع مسجد

برهانپور شهر ۾ عادل شاھ فاروقيءَ (861ھ/1457ع - 909ھ/1503ع) جي جامع مسجد نهرايل آهي، جنهن جي صدر دروازي مٿان عادل شاھ جو ڪتبو آهي. انهيءَ مسجد جي مينار تي مير معصوم جو ڪتبو آهي:

تاريخ الـٰهي عبارت است از زمان جلوس حضرت

شاهنشاه ظل الـلہ اکبر بادشاه غازي کہ ز تائيد

جوان بخت خويش اسير کشاد:

گشت آباد اسير ازان نامي

سنہ پيشش بگفت: الہ آباد [2]

---

[1] The Inscriptions of Dhar E. I. M and Mandu, by Zafar Hassan P. 26 - 27. 1909-10ع E.I.M.

[2] سال 44 جلوس نڪري ٿو.

بتاریخ 11- فروردي ماہ الـٰهي سن 45 موافق 5- رمضان سن 1009 ھ حضرت شاهنشاہ فلک بارگاہ ظل الہ برهانپور را مقر آیات ظفر آیات ساختند. و بهادر خان آمده بپابوس مشرف شدند و او را باتباع جان بخشي کردند. و قلعہ اسیر فتح شد.

شاہ غازي جلال الدین اکبر
آن بتائید بخت قلع کشاد
کرد فتح اسیر ازان نامي
گفت: بگرفت قلعہ اعلا (1)

قایل و کاتبہ محمد معصوم المتخلص بنامي بن سید صفائي الترمذي اصلاً و البکري مسکناً و مدفناً و منتسب اماً الي سید شیر قلندر ابن بابا حسن ابدال السبزواري مولداً و القندهاري موطناً و مرقداً.

بتاریخ روز ماہ دوازدهم اردي بهشت سنہ 46 موافق 26 شوال 1009 ھ بندگان حضرت عازم لاهور شدند.

فتح خاندیس و دکن چون کردشاہ
عازم هندوستان في الفور شد
یک عدد نامي فزود. آنگاہ گفت:
شاہ والا عازم لاهور شد (2)

هيءُ نهایت مفصل ڪتبو میر معصوم فتح خانديش جي سلسلي ۾ جامع مسجد تي هنيو ، جنهن ۾ فاروقي سلطان بهادر خان جي پيش پوڻ، اسير فتح ٿيڻ، جان بخشي ۽ بادشاهه جي لاهور اسهڻ جو ذڪر ۽ تاريخون ڏنيون ويون آهن (3).

* * *

ڪتبو - 36 1009 ھ

برهانپور - مقبره عادل شاه

برهانپور ۾ عادل شاه فاروقيءَ جي مقبري تي مير جا تي ڪتبا آهن، هيٺينءَ طرح:

---

(1) سال فتح 1009 ھ نڪري ٿو.
(2) رسالہ تاريخ ۽ بليٽن ناگپور ميوزم نمبر 1، سال 1920ع. ۽ معارف اعظم گڙھ، مارچ 1921ع.
(3) ناگپور ميوزم بليٽن نمبر 1- 1920ع، معارف، مارچ 1921ع.

(1)

انظرو الي اهل القبور فاعتبروا يا اولي الابصار لما قبل غفلتہ الاحياءُ اکثرا حسرة الاموات. قال عيسيٰ عمر الدنيا و قنطرة فاعبروها و لا تعمروها.

(2)

فرياد رحيل از همہ کس ميشنوي
آواز درا ز پيش و پس ميشنوي
کرده همہ شبگير سر منزل دور
توخفتہ بره بانگ جرس ميشنوي
نامي ز زمانہ بار بردار
رو آر بر آن جهان سبکسار
تو خفتہ براه و کاروان تيز
تو سنگ خودي ز راه برخيز [1]

(3)

(1) در حين کہ حضرت ظل الله جلال الدين محمد اکبر پادشاه از فتح قلعہ اسير
(2) و احمد نگر وا پر داختہ متوجهہ لاهور شدند. تحرير يافتہ 1009 هہ
(3) العبد محمد معصوم بن سيد صفائي اباً و البکري مرقداً و الترمذي اصلاً
(4) بن سيد شير بن بابا حسن ابدال اماً و القندهاري مشهداً و سبز واري مولداً.

* * *

کتبو - 37 (الف) 1009 هہ

قلعہ اسير داخلي دروازو

قلعي جي داخلي دروازي کان ٻاهر ديوار نما ٽڪر تي چار ڪتبا آهن، جن مان ٻه مير معصوم جا آهن ۽ هڪ شاهجهان جي دؤر جو ۽ عالمگير جي زماني جو آهي.

اهي سڀئي نستعليق خط ۾ آهن:

(1) قلعہ اسير کہ با کره اثير همسرست و از زمان بنا تا امروز دست
(2) تصرف ازان کوتاه بود تاريخ سنہ 45 موافق 1009 هہ بر دست

---

[1] ناگپور ميوزم بليٽن نمبر 1- 1920ع، مارف، مارچ 1921ع.

(3) شهنشاه ظل الله جلال الدين محمد اکبر پادشاه مفتوح شد
(4) کرد از تائيد لطفِ ايزدي فتح اسير
شاه هفت اقليم عالمگير اکبر پادشاه
(5) ناميا داد الـهي دادش اين فتح عظيم
سال تاريخ الـهي خواه از- دادِ الـه
(6)قايلہ کاتبہ محمد معصوم بکري.

ڪتبو- 37 (ب)

هيءُ ڪتبو ساڳيءَ جاءِ تي هن ريت آهي:

❖ (1) بندگان حضرت ظل الله ملک دکن و
(2) دانديس را بحضرت قدسي القاب
(3) شهزاده دانيال تفويض فرموده
(4) 12 اردي بهشت سنہ 46 موافق 26
(5) شوال 1009 عازم هند شدند. لمحرره.
(6 - 7) فتح دانديس و دکن چون کرد شاه
عازم هندوستان في الفور شد
(9 - 8) يکعدد نامي فزود آنگاه گفت
شاه والا عازم لاهور شد [1] .

* * *

ڪتبو - 38 سنہ 1009 ھ

قلعہ اسير داخلي دروازو

قلعہ اسير ۾ جامع مسجد جي اوير ڪان وچين ٿنڀ تي نستعليق خط ۾ 15 سٽن جو هي ڪتبو آهي:

1- بتاريخ 6 بهمن ماه الـهي سنہ 46
2- موافق 22 رجب قلعہ اسير
3- مفتوح شد و بتاريخ 24 منہ
4 — موافق 8 شعبان حضرت

[1] E. I. M 26 - 1925ع. محمد حميد قريشي، ص. 4 تا 6.

5- خاقاني ظل سبحاني جلال
6- الدين اکبر پادشاه غازي
7- بمقدم شريف آنرا مزين ساخت
8- از بخت جوان فتح آسير کرد
9- جان بخش شاه اکبر ملک گير
10- چو نامي طلب کرد تاريخ فتح
11- خرد گفت: بگرفته گوه اسير
12- قائل کاتبہ محمد معصوم بکري
13- ابن سيد صفائي الترمذي
14- المنتسب اماً الي سيد شير بن بابا حسن
15- ابدال السبز واري اصلاً و القندهاري مرقداً[1].

اسير جو قلعو 6 بهمن سن 46 اللـهي (22 رجب 1009 هـ) جو فتح ٿيو ۽ 24 تاريخ ساڳئي مهيني جي (مطابق 8 شعبان 1009 هـ) جو بادشاهه قلعي ۾ اندر آيو.

مير معصوم مٿيون ڪتبو هنيو ۽ تاريخ ڪڍيائين: بگرفته گوه اسير- - 1009 هـ.

گويا فتح کان 16 ڏينهن پوءِ اها تاريخ ڪڍي ويئي.

* * *

ڪتبو - 39 سنہ 1010 هـ

مذکر - باغ سلطان سليمہ

آگري ۽ فتح پور جي وچ ۾ بيگم سلطان سليمہ[2] جو باغ آهي، جنهن ۾ هڪ مسجد آهي، انهيءَ مٿان مير جو ڪتبو آهي. اها مسجد ۽ باغ مير جي آمدورفت واري رستن تي هيو. ڪتبو آهي:

---

(1) E. I. M 26 -1925ع ص. 3- 4، مقاله عبدالحميد قريشي برڪتبات آسير. ڊاڪٽر دائود پوٽي مقدمي ۾ ذڪر ڪيو آهي (يو).

(2) سليمہ سلطان بيگم جي والد جونالو ميرزا نور الدين محمد ۽ والده جو نالو گلرخ بيگم هو. سليمہ سلطان پهريون بيرم خان، خانخانان جي نڪاح ۾ هئي. انهيءَ جي وفات بعد اڪبر ساڻس عقد ڪيو. اهو باغ بيگم پاڻ نهرايو هو ۽ انهيءَ ۾ دفن ڪئي ويئي.

— تزک جهانگيري، ص. 114.

بندگان حضرت ظل الاهي بعد از فتح دکن بنده را از آگره بجانب
عراق و خراسان در سنہ 1010 هہ مرخص فرمودند.
حرره محمد معصوم بکري بن سيد صفائي المتخلص بنامي [1].

هن ڪتبي مان ظاهر آهي تہ مير معصوم کي اڪبر اسير کان آگري پهچي، پوءِ آگري مان ايران ڏانهن اماڻيو. انهيءَ مسجد تي بيو 1014 هہ جو ڪتبو آهي، جيڪو تاريخي لحاظ سان نهايت اهم آهي ۽ اڳتي اچي رهيو آهي.

*   *   *

ڪتبو - 40 سنہ 1010 هہ

بيانہ - خواجہ باولي

بيانا شهر ۾ جنوب کان خواجہ باولي وٽ هڪ گنبذ آهي، جنهن جي ٽنيپ تي هي ڪتبو آهي:

بتاريخ سنہ 1010 حضرت شاهنشاه خلافت پناه اکبر بادشاه بعد از
دکن و خانديس ازين جا عبور فرمودند.
العبد محمد معصوم نامي البکري [2]

*   *   *

ڪتبو - 41 سنہ 1010 هہ

جيپور ميوزم

هي ڪتبو نرانہ ڪلان جي تلاءَ تي 1014 هہ واري ڪتبي سان گڏ لڳل هو، جيڪو پوءِ جيپور ميوزم ۾ منتقل ڪيو ويو:

1- طاعتہ الله...
2- جام از مي عيش تلخکام افتاده
3- (بنگرز) حريفان مي و جام (افتاده)
مستانہ بخواب هر کدام افتاده

---

[1] آثار اڪبري، يعني تاريخ فتح پور سيڪري. محمد سعيد مارهروي سنہ 1915ع ۾ رسالہ تاريخ.
[2] Extract from Report of J. H. Marshal of Archeological Buildings, 1907ع, P. 7. بيانہ جي تاريخ متعلق Cunningham's Survey Reports, Vol: VI and XX.

4- قائل محمد معصوم

5- سنہ 1010 [1]

* * *

ڪتبو - 42 سنہ 1010 ھ

خانقاه حمید الدین ناگور

میر معصوم جو ھينئون ڪتبو شيخ حمید الدین ناگوريءَ جي خانقاه جي دروازي تي سجي ھٿ تي لڳل آھي. جنھن ۾ ایران جي تقريءَ جو ذڪر ڪيو ويو آھي:

1- دوجهـان در نظـر ديـده وران مختـصر سـت
هر کہ برسـت ازو چشـم طمع ديـده ور سـت

2- تـا تـو بـد عهـد رهِ مهـر و وفـا بربسـتي
نـامي دلشـده را روي بديـوار و در سـت

3- بعد از فتح دکن حضرت اعلا بنده را بحجابت عـراق رخصت فرمودند

4- العبد محمد معصوم بکري سنہ 1010 [2].

* * *

ڪتبو - 43 سنہ 1010 ھ

ڪٽو

ھيءُ ڪتبو ڊاڪٽر عبدالله چغتائي ڇپيو آھي. ڪتبو شيخ احمد ڪٽو (متوفي 849 ھ) جي خانقاه تي لڳل آھي:

1- گوينـــد بـــود فاتحـــہ را فايحـــہٴ
- زان فاتحـــہ بخـــش نکهـــت رايحـــہٴ

2- بـر روح گذشـــتگان فرسـت اخلاصـي
محتـــاج دعـــائيم بخـــوان فاتحـــہٴ

---

(1) Some unpublished Inscripions from the Jaipur State by G. Yazdani, E. I. M. 1923-24, P-21ع اھو بيت جيسلمير جي مسجد تي بہ آھي، ڏسو جيسلمير جا ڪتبا.

(2) Some Inscriptions from Jodhpur State, Rajputana, by Dr. M.A. Chaghtai, E. I. M. ع1949 - 50, P. 41.

ءِ انتخاب نادره ءِ رسالہ تاريخ دکن.

3- بندگان حضرت ... محمد معصوم بکري را بحجابت عراق مرخص نمودند 1010 هه [1].

* * *

ڪتبو - 44 سنہ 1011 هه

شاهہ جو ڳوٺ نؤديرو

نؤديري جي پرسان شاهہ جو ڳوٺ، هڪ ننڍو ڳوٺ ساداتن جو آهي، اتي جي جامع مسجد ۾ مير معصوم جي ڪتبي ۾ هڪ وڏو پٿر پيل آهي، جيڪو اڌ کان ڀڳل آهي. چيو وڃي ٿو تہ اهو ڪنهن ڪوهہ تي پيل هو، جتان ڪڍي آڻي اتي رکيو ويو. 1956ع ۾ راقم انهيءَ پٿر تان هيٺينءَ طرح اتارو ڪيو:

ڪتبي جي ڪناري تي

(1) ... و آخرة و گشتي او تقوي و مردمان همہ مسافر

(2) ... پي کہ بعد از تو چون خواهد بود ... کہ پس از مرگ ديگران چونست

هيءُ عبارت پٿر جي سيني تي آهي:

(3) ... نامي ابن سيد صفائي ترمذي ... 1011 هه

(4) ... بسرم چو باد و باران ذره

(5) ... دهد ز خاکساران ذره

(6) ... ره ذره ام کہ نايم بشمار

(7) ... ره ذره هزاران ذره

(8) ... وقع هذه العمارة في

(9) ... عشر و الف و هزار و يازده.

پوري اڌ کان پٿر ڀڳل آهي.

* * *

ڪتبو - 45 سنہ 1012 هه

مقبرو احمد جام زنده پير

تائباد کان مشهد واري رستي تي "تربت جام" نالي ڳوٺ آهي، جتي مشهور

---

[1] ڪتو از عبدالله چغتائي، مطبوعہ رسالہ اردو، جنوري 1968ع. ص. 165، احمد ڪتوءَ لاءِ پڙهو: Muslim Monuments of Ahmadabad Through their Inscriptions, by: Abdullah Chaghtai, 1942.

صوفي بزرگ احمد جام زنده پيل دفن ٿيل آهن. قنڌار پاڪستان کان ايران (مشهد) پهچڻ جو رستو هيو. همايون جڏهن پڳو تہ انهيءَ رستي کان ويو ۽ اتي زيارت لاءِ ترسيو. مير معصوم بہ ايران ويندي هرات کان تائباد ۽ اتان تربت جام مان ٿيندو، ايران ۾ داخل ٿيو. مير تربت ڪٿهڙي تي احمد جام زنده پيل جي تاريخ وفات شعر ۾ تصنيف ڪري، اڪيري، جيڪا هينئنءَ ريت آهي. راقم الحروف بہ دفعا انهيءَ ڪتبي کي ڏسڻ لاءِ ويو، هڪ دفعو مشهد کان تربت جام [1]، ٻيو دفعو مشهد کان تائباد ويندي واٽ تي انهيءَ مقبري تي دعا گهري.

اولهائين پاهين ڪٿهڙي جي مٿئين سري تي ڪتبو اُڪريل آهي:

(1) مرشد نامي شيخ گرامي — احمد جامي عمر بره

سال وفاتش گرتو بجوي — احمد جامي قدس سره

(2) 536

(3) حرره محمد معصوم

(4) بکري نامي

(5) 1012.

تاريخ نهايت قابليت سان ڪڍي ويئي آهي.

* * *

ڪتبو - 46 — سنہ 1013 ھ

اصفهان - مسجد علي

مسجد علي اصفهان ۾ سلجوقين جي ڏينهن جي آهي. داخلي دروازي جي سامهون خانقاہ هارون ولايت آهي. انهيءَ گنبذ جي پٺ ۾ ڪنهن زماني ۾ مهمان سراءِ هئي، جا هاڻي ڊهي ويئي آهي. مسجد جي مشرقي ڪنڊ ۾ نهايت خوبصورت منارو آهي. انهيءَ مسجد جي ايوان تي ديوار ۾ مير معصوم ڪتبو هنيو. ڪتبي جي ماپ 95x 16 سينٽي ميٽر آهي.

(1) نـي بـہ تمنـاي تـو از خـود تهـي

نالہ ز سو داي تو در فربهي

(از معدن الافکار)

---

[1] پهريون دفعو 13 - سيپٽمبر 1966ع جو ويس، ٻيو دفعو 1976ع ۾ وڃڻ جو موقعو مليو. مولوي محمد حسين آزاد ايران جي سفرنامي ۾ انهيءَ تاريخ جو ذڪر ڪيو آهي.

(2) بحـــر ز گـــرداب شـــده کاســـه گـــر
تـا نمـي از جـود تـو یـابد مـگر

(3) مهـر کـه عـالم همـه محتـاج اوسـت
خـال جمـال شـب معـراج اوسـت
(معراج)

(4) نالـــهٔ مـــن شـــعلهٔ دوزخ ضمیـــر
دانـه اشـکم شـر ر دیـر میـر
(حسب حال)

(5) چـــر خیســـت اگرچـــه تیـــز رفتـــار
بـر جاسـت همـان چـو گـاو عصـار
(توحید)

(6) میـــگردد و گـــر دنـــش بـــه بندســـت
از مهر و مهش دو چشـم بندسـت

(7) حمـــدش چـــو قلـــم شـــروع کـــرده
صـد سـجده بیـک رکـوع کـرده

(8) تـــا ز تـــو ســـایه بـــر کنـــار شـــده
آفتـــاب از تـــو ســـایه دار شـــده
(حسن و ناز)

(9) حدیـــث لعـــل آن بـــر چشـــمهٔ نـــوش
شـده پیرایـهٔ لـب چـون دُر گـوش

(10) بزیـــر ســـایه ســـر و ار ســـتادي
بـــان ســـوي دگـــر ســـایه فتـــادي
(اکبر نامه)

(11) بگـــل چینـــئ آن گلســـتان شـــدم
ســـراپا صبـــاوار دامـــان شـــدم
(در جنگ)

(12) سـرو دست ببریـده افتـاده پسـت
چو گر زي که یابد ز دسته شکسـت

هيءَ عبارت پٿر جي پاسن تي لکيل آهي:

(13) در حين کہ از هند بر سالت نزد شاه عالمپناه فلک بارگاه شاه عباس آمده بود از ايران در سنہ 1013 ھ مرخص شده

(14) باينجا رسيد اين چند بيت از خمسہ. کہ در راه باتمام رسيده بود. ثبت نمود. قايل و راقم محمد معصوم الحسيني النامي [1].

* * *

ڪتبو - 47 1013 ھ

گوشت - بلوچستان، ايران

ايراني بلوچستان ۾ خاش ۽ سراوان جي وچ تي هڪ ڳوٺ گوشت نالي آهي. مير معصوم پنهنجي ايران واري سفر ۾ اتان لنگهندي پٿر هنيو. جيڪو اڃ تائين موجود آهي، ۽ اتان جي ماڻهن لاءِ هڪ تبرڪ جي حيثيت رکي ٿو. پٿر جي ماپ 30 x55 سينٽي ميٽر آهي. پٿر تي قربانيءَ جا ٻڪرا ڪُهي چاڙهيندا آهن، خيراتون ڪندا آهن ۽ باسون باسيندا آهن. ڳوٺ سرسبز ۽ شاداب آهي.

1- شہ دين و دنيا علي ولي

2- وصي وفي جانشين نبي

3- قد مهاش بر بازوي شد سوار

4- کزو بازوي شرع شد استوار

5- قايل نواب امير محمد معصوم

6- الحسيني النامي تخلصاً والبکري مسکناً

پٿر جي مٿئين ڪناري تي:

(7) در وقتي کہ از هند برسالت ايران آمده بود

(8) اينجا رسيد 1013 ھ هزار و سيزده [2]

* * *

---

[1] هيءَ ڪتبو راقم الحروف 3- 4 مرتبا ڏٺو آهي. هن تي مضمون روزانہ هلال پاڪستان ڪراچيءَ ۾ 22- اپريل 1974ع جو شايع ٿيو. انهيءَ کان پوءِ اهو مضمون "پيوندهاي ايران و پاڪستان" ڪتاب ۾ بہ ڇپيو- عنوان "اصفهان نصف جهان ۽ سندم سنڌ سونهاري".

[2] مقالہ داڪتر علي اڪبر جعفري "سنگ نوشتہ هاي مير معصوم بکري". رسالہ هنر و مردم. سال 15، شماره 169- 170، ص. 17.

1013 ھ — ڪتبو - 48

ڪوهڪ - بلوچستان، ايران

سراوان (بلوچستان، ايران) کان 110 ڪلوميٽر مشرق طرف پاڪستاني سرحد جي ويجهو ڪوهڪ نالي ڳوٺڙو آهي، جتي پڻ مير معصوم جو ڪتبو ڪاري پٿر تي اُڪريل آهي، جنهن کي ماڻهو پوڄيندا آهن. عبارت آهي:

ساقي از اين باده ڪه دارم بجام
فيض رسان سو بسوي خاص و عام
قايل نواب مير محمد معصوم الحسيني البکري
در وقتي ڪه از هندستان برسالت ايران آمده بود
اينجا رسيد سنه 1013 ھ [1].

* * *

1013 ھ — ڪتبو - 49

خانقاھ حميد الدين ناگوري

هيٺيون ڪتبو 1013ھ جو آهي، جيڪو مير بزرگ هنيو آهي، جڏهن مير معصوم ايران کان واپس ٿي، آگري وڃي رهيو هو. سندس خمسه ايران جي سفر ۾ مڪمل ٿيو هو. ايران جي اصفهان واري ڪتبي ۾ انهيءَ جو ذڪر آهي. (مسجد عليءَ جو ڪتبو).

(1) در حين مراجعت از ايران از ملازمت نواب امير محمد معصوم نامي

(2) باينجا رسيد و اين چند بيت از خمسه ايشان ڪه درينولا باتمام رسانيده

(3) بودند تحرير نمود در سنه 1013 ھ

(4) **از معدن الافکار:**

بحرز گرداب شده کاسه کر
تانمي از جود تو يابد مگر

---

[1] مجله ياد گار سال پنجم، شماره 8-9، ص. 98- 99، جغرافياي بلوچستان، نوشته شيخ محمود افضل الملک کرماني.
مقاله داکتر علي اکبر جعفري، "سنگ نوشته هاي مير معصوم بکري"، هنر و مردم سال 15 ش 169- 170، ص 24.

(5) از كتاب حسن ناز:

حديث لعل آن سرچشمہ نوش
شده پيرايۂ لب چون در گوش

(6) از كتاب اكبر نامہ:

بگل چيني آن گلستان شدم
سراپا صباوار دامان شدم

(7) از كتاب راي صورت:

حسنست درم خريدۂ او
خوبي گل آفريدۂ او

(8) از كتاب خمسہ متحيره:

هست بر نامت ابتدائي همہ
بتو آغاز و انتهائي همہ [1]

ناگور مير معصوم جي لنگهہ تي هو. ڪتبن جي تاريخن مان مختلف واقعن ۾ مير جي آمدو رفت جي سالن جو تعين ٿئي ٿو.

*　*　*

ڪتبو - 50　　1013 هه

ڪتو - خانقاه بابا اسحاق مغربي

هينيون ڪتبو خانقاه بابا اسحاق مغربيءَ تي لڳل آهي. مير بزرگ پنهنجي والد سان ايران کان واپس ٿيڻ بعد انهيءَ خانقاه تي مليو ۽ هيءَ ڪتبو انهيءَ ملاقات جو يادگار آهي:

(1) بتاريخ 1013 هه هزار و سيزده در وقت مراجعت از
(2) ايران در ملازمت نواب سيادت پناه امير محمد معصوم
(3) نامي بزيارت اينجا رسيد و اين بيت تحرير نمود
(4) بيدار دلان خفتہ پيكر
افتاده بزير خاک، بنگر [2].

---

(1) Some Inscriptions from Jodhpur State, Rajputana, by M. A. Chaght a, E. I. M. ع1949 - 50, P. 42.

(2) مقالو - ڪتو عبدالله چغتائي، مطبوعہ، رسالہ اردو، جنوري 1968ع، ص. 165.

اها خانقاه ناگور کان 35 ميل مشرق طرف آهي ۽ ڪتبو خانقاه جي شمالي ديوار تي آهي. (روايت ڊاڪٽر چغتائي).

* * *

ڪتبو - 51 1014/1010 ھ

دهلي دروازو آگرو

هينئون ڪتبو جهانگير جي تخت نشينيءَ سان تعلق رکي ٿو. **Mr. Keene** لکي ٿو تہ هن هيءُ ڪتبو دهلي دروازي جي سڄي هٿ واري ڪمري ۾ پيل ڏٺو. ڪي اکر پڳل هئا. مسٽر **Blochmann** 1875ع ۾ تيار ڪيل **Transactions of the Archaeological Society of Agra** تان پڙهي نقل ڪيو.

حضرت شاهنشاه جم جاه خلافت پناه ظل الله جلال الدين محمد اکبر پادشاه در سنہ 1008 ھ توجهہ (تخسير دکن) فرمود و در سنہ 1010 ھ نزول اجلال فرمود ... چون بگلزار آگره جاي گرفت.

اهو حصو دکن جي مهم سان تعلق رکي ٿو. ۽ هي اشعار جهانگير جي تخت نشينيءَ سان متعلق آهن:

شاہِ جهان گرفت جاي بتخت شرف
تخت ز رفعت نهاد بر زبرِ چرخ پا
دستِ دعا بر کشاد پير فلک از نشاط
گفت کہ بادا مدام حکم تو فرمان روا
خواست کہ نامي کند سال جلوسش رقم
بود دران دم لبش پُر ز ثناء و دعا
ميل دو چشم حسود يک الفش کرد و گفت
باد جهان پادشاه، شاه جهانگير ما
قايلہ و راقمہ محمد معصوم البکري اصلاً.. [2]

* * *

(2) Proceedings of the A. S. of Bengal, 1874ع, Persian Inscriptions of Agra, Sikandra and Narnaul, by H. Blochmann.

محمد لطيف آگره، ص. 75.

ڪتبو - 52 1014 ھ

مذڪر- باغ سلطان سليم

ساڳيءَ مسجد ۾، جنهن تي 1010 ھ جو مير ڪتبو هنيو، انهيءَ تي هينئون ڪتبو 1014 ھ ۾ هنيو اٿائين، جيڪو هن لحاظ سان نهايت اهم آهي تہ مير - انهيءَ ڪتبي جي مطابق - 1014 ھ جي رمضان ۾جهانگير کان رخصت ٿي، بکر روانو ٿيو، جتي پهچڻ بعد فوراً فوت ٿيو. سندس روانگيءَ جو وقت هن ڪتبي مان تعين ٿئي ٿو.

❖ من معدن الافکار

بختـــي عمرســـت چنـــان راهـــوار
ڪـــش نتـــوان بـــاز ڪشـــيدن مهـــار
نـــامي ازيـــن ره دلـــت آگـــاه بـــہ
ســـاز بـــانداز ازيـــن راه بـــہ

قايلہ و ڪاتبہ محمد معصوم النامي البکر تحرير فـي الشـهر رمضان سنہ 1014 ھ [1].

* * *

ڪتبو - 53 1014 ھ

جيپور - نرانہ ڪلان

جيپور ۾ نرانہ Naraina تلاءَ مٿان مير معصوم جو هي ڪتبو آهي:

(1) چند بخسپي تو درين خوابگاه
خيز کہ بس دور دراز ست راه

(2) قايلہ و راقمہ محمد معصوم البکري النامي 1014 ھ [2]

---

[1] آثار اکبري، محمد سعيد مارهروي، و رسالہ تاريخ.

[2] Some Unpublished Inscriptions from Jaipur State, by G. Yazdani, E. I. M. 1924 - 23, P. 20.

انتخاب نادره — رسالہ تاريخ
اسان جو خيال آهي تہ انگ جيڪو 1014 پڙهيو وڃي ٿو، سو دراصل 1013 آهي ۽ اهو ڪتبو مير ايران کان موٽڻ وقت هنيو آهي. تصوير ڏسجي.

هن سان گڏ 1010 هه جو بہ ڪتبو ساڳئي هنڌ هو. جيڪو پوءِ جيپور ميوزم ۾ رکيو ويو.

*　　*　　*

ڪتبو - 54　　1015 هه

ديرو غازي خان

هيءُ ڪتبو مير بزرگ جو آهي ۽ تاريخي اهميت رکي ٿو. مير بزرگ ميرزا غازي ترخان سان گڏ قنڌار طرف سرڪاري عهدي تي مقرر ٿي ويو هو. هن ڪتبي مان سندس روانگيءَ جو سال، تاريخ ۽ وڃڻ جو رستو معلوم ٿئي ٿو. دريافت ٿيل ڪتبن ۾ انهيءَ خاندان جو هيءُ آخري ڪتبو آهي. مير معصوم 6- تاريخ ذي الحج (جمعي) 1014هه جو انتقال ڪيو ۽ مير بزرگ ڄڻ هڪ سال بعد 17- رمضان 1015 هه جو قنڌار ويندي، اتان لنگهيو. اهو قنڌار وڃڻ جو پراڻو رستو آهي، جيڪو ديري غازي خان جي لغاري تحصيل ياركان (متصل پشين رود) کان لنگهي ٿو.

بتاريخ هفدهم ماه رمضان 1015هه بحكم بندگان حضرت نورالدين محمد جهانگير پادشاه غازي بكمك قندهار تعين شده بود، ازين منزل عبور نموده. مير بزرگ ابن نواب مرحومي مير محمد معصوم بكري المتخلص نامي[1].

هن ڪتبي ۾ "مرحومي" لکي والد جي وفات وارو مسئلو مير بزرگ صاف ڪري ڇڏيو آهي.

مير بزرگ وڏو عرصو قنڌار ۾ رهيو. پيءُ جي تربيت ڪري منجهس ڪتبن هڻڻ ۽ يادگارن نهرائڻ جي عادت هئي. قنڌار طرف، ظاهر آهي تہ هن ڪيئي ڪتبا هنيا هوندا، جن مان ڪن جي نشاندهي پروفيسر عبدالحي حبيبي صاحب پنهنجي ڪتاب "تاريخ افغانستان در عصر گورگاني" ۾ ڪئي آهي. افسوس آهي، جو ڪتبن جو متن ڪونہ ڏنو ويو آهي.

(1) مزار سيد عبدالجليل (شاه مقصود) بن سلطان خليل بن سلطان محمد (متوفي 854 هه) جي مزار تي مير بزرگ ڪيئي ڪتبا هنيا

---

[1] هٽورام، تاريخ بلوچستان.

آهن. مزار جي عمارت بہ مير بزرگ ٺهرائي، جنهن تي پوءِ (1055هہ) شاهہ صفي صفويءَ پڻ ڪتبا هنيا ۽ مرمت ڪرائي.

(2) ڪوهہ شوراب تي مير ان وقت ڪتبو هنيو، جڏهن سندس والد ايران وڃي رهيو هو. اهو ڪتبو فراه جي رستي تي دلارام جي حد اندر ڪوهہ شوراب تي آهي. اهو رستو قنڌار کان هرات ڏانهن وڃي ٿو. مير بزرگ 1012 هہ ۾عمارت يادگار ٺهرائي ۽ ڪتبو هنيو [1].

---

[1] تاريخ افغانستان در عهد گورگاني، ص. 196- 197- 301،   (ڪراچي 31- 10- 1978ع)

اضافا

تاريخ سنڌ مير معصوم

تاريخ سنڌ جي انگريزي ترجمي جو ذڪر ص. 326 تي ڪيو ويو آهي. مسٽر ميلٽ جي ترجمي کان علاوه بعض مصنفن انهيءَ ڪتاب جا اقتباس انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري آندا آهن. جيڪي هن ريت آهن:

(1) **ايليٽ**، تاريخ هند جي پهرئين جلد ۾ ص. 215 کان 252 تائين اقتباس ڏنو آهي.

(2) **قليچ بيگ**، تاريخ سنڌ (ڪراچي 1902ع) جي پهرئين جلد ۾ عربن جي فتح کان ڪلهوڙن جي شروعات جي دؤر ۾ ان جي تلخيص ڏني آهي.

(3) **ڊاڪٽر محمود الحسن صديقي**: ارغونن ۽ ترخانن جي تاريخ **(History of the Arghuns and Tarkhans of Sindh)** جي نالي ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر جو ترجمو نهايت تحقيق ۽ مفيد حاشين سان انگريزيءَ ۾ ڪيو آهي. جيڪي مير معصوم کان هيٺ متانهيون رهجي ويون آهن، انهن سيني جو نهايت تحقيق سان ازالو ڪيو ويو آهي.

ڪتاب سنڌ الاجيءَ طرفان 1972ع ۾ ڇاپيو ويو آهي. ڊاڪٽر صديقيءَ، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ڇاپي متن ۾ جيڪي غلطيون رهجي ويون آهن، تن سيني جي ٻه ٻين نسخن کي سامهون رکي تصحيح ڪري، اهم ڪم پورو ڪيو آهي.

پراڻي سکر ۾ معصومين جو قبرستان

معصومي ساداتن جو نئين سکر جي مناري واري قبرستان کان سواءِ پراڻي سکر ۾ سندن محلي جي پنيان اوير ۾ پڻ هڪ قبرستان آهي، جيڪو پراڻي ناري يعني سکر واهه جي پر تي آهي، جنهن تي بيگاري بند پڻ آهي. ٻه قبرون پڪيون ۽ خاص آهن:

(1) مير بزرگ ثانيءَ جي پڪين سرن سان نهيل آهي.

(2) بيبي دردانه جي آهي. انهيءَ بيبيءَ جو تفصيل معلوم نه ٿي سگهيو.

مير معصوم جو گهر

سيد قوت علي شاهہ صاحب جي روايت آهي تہ سندس پاءُ محمد علي شاهہ جي جاءِ مير معصوم جي حويليءَ واريءَ سر زمين تي آهي ۽ جاءِ جو مرداڻو حصو اتي هو. جتي هاڻي قوت علي شاهہ جي پنهنجي اوطاق آهي.

سيد صفائيءَ جي مسجد بہ انهيءَ ايراضيءَ ۾ آهي، جنهن مان انهيءَ خيال جي تائيد ٿئي ٿي تہ مير صفائي ۽ مير معصوم جون جايون واقعي انهيءَ زمين ۾ جاءِ تي هيون.

در ٻيلو ۽ مير معصوم

مير کي در ٻيلي ۾ جاگير هئي، جيڪا 1063 ھ تائين اتهن سندس نالي مشهور رهي آهي. ڪتاب تفسير واحدي راقم الحروف محڪمہءِ اسناد قديمہ لاءِ (5- 6- 1972ع) خريد ڪيو، جنهن تي هيءَ عبارت ثبت آهي:

”هذه النسختہ الشريفتہ الكريمتہ المسمي تفسير لامام الهمام الواحدي تغمده الله برحمتہ . بعون الله و حُسن التوفيق. تم وقت الضحي من يوم الثلثاء و اثنا و عشرون من شهر المحرم.

كاتبہ و مالك فقير قاسم بن حسن بن صدرالدين عرف تميم ساكن كندياره مسكن بدربيلہ.

و قد كتبتہ لأجلي ولنفع غيري. تم هذا في عهد سيد معصوم بكري و تم في بلدة البماركتہ التي سعدت العلماء و صلحاء المسمي بدر بيلہ.

بتاريخ 1 صفر 1063ھ داخل كتبخانہ شد.

ملاحظ:

العبارة المذكورة نقلت كماهي كتبت علي النسختہ الخطية التفسير الواحدي.

ماخذ

هيئين ڪتابن کان سواءِ ڪيترن ڪتابن جا نالا ۽ حوالا ڪتاب ۾ اندر ڏنا ويا آهن- جن جو هن فهرست ۾ داخلا ٿيل نہ آهي:

(1) اقبال نامہ جهانگيري: معتمد خان، نولڪشور
(2) اڪبر نامہ (جلد ٽيون): ابوالفضل، ڪلڪتو
(3) احسن السير (تاريخ اجمير): اجمير
(4) انتخاب نادره: منشي ديبي پرشاد، لکنو 1917ع
(5) آثار ايران: 1937ع
(6) اورينٽل ڪاليج مئگزين: مقالہ مولوي محمد شفيع، لاهور، آگسٽ 1937ع
(7) الوحيد "سنڌ آزاد نمبر": ڪراچي 1936ع
(8) آثار اڪبري (يعني تاريخ فتحپور سيڪري): محمد سعيد ماهروي، آگرو 1915ع/1324 ھ
(9) احسن التواريخ (I ۽ II): حسن روملو،
بڙودو 1931ع- 1934ع
(10) برهانپور ڪي سندهي اولياءَ: راشد برهانپوري،
سنڌي ادبي بورڊ 1957ع
(11) تاريخ سنڌ (معصومي): ڊاڪٽر دائود پوٽو، بمبئي 1938ع
(12) تاريخ سنڌ (معصومي) (سنڌي ترجمو): مخدوم امير احمد،
سنڌي ادبي بورڊ 1959ع
(13) تاريخ هند (جلد 1): ايليٽ، لنڊن
(14) تاريخ گجرات: برڊسن، نولڪشور
(15) تحفة الڪرام: قانع، ڇاپ قديم
(16) تحفة الڪرام: (حصو اول از جلد سوم) حسام الدين راشدي،
سنڌي ادبي بورڊ 1971ع
(17) تذڪرة الشعراءِ جهانگير (مطربي سمرقندي): ميرزا يوف،
ڪراچي 1976ع

(18) تزک جهانگيري: نولکشور
(19) تذکره علماء هند: رحمان علي، لکنو
(20) تاريخ افغانستان (در عصر گورگاني): عبدالحي حبيبي، کابل 1341 ھ
(21) حيات معصوم: پير علي محمد راشدي، سکر 1932ع
(22) ديوان نامي (مخطوط): منسوب بہ مير محمد معصوم، بخط پير علي محمد راشدي
(23) ذخيرة الخوانين (جلد 1 ۽ 2): شيخ فريد بکري، ڪراچي 1961ع
(24) رسالہ "هنر و مردم" (نمبر 169 - 170): مقالہ علي اکبر جعفري، تهران
(25) رسالہ "پارس": مقالہ گلچين معاني، ڪراچي
(26) روز روشن: مظفر حسين صبا، ڀوپال 1297 ھ
(27) رياض الشعرا: والہ داغستاني، خطي
(28) رسالہ تاريخ حيدرآباد دکن: شمس الله قادري، مقالہ مير معصوم، جنوري 1929ع
(29) رسالہ "معارف" اعظم ڳڙه- آگسٽ 1930ع ۽ مارچ 1931ع
(30) رسالہ "تنوير" ڪراچي: افسر امروهوي، مئي 1937ع
(31) رسالہ "اردو" ڪراچي: جنوري 1968ع
(32) سرگذشت خط نستعليق: عبدالله چغتائي، لاهور 1970ع
(33) سنڌ جا ستارا: مرزا قليچ بيگ، حيدرآباد
(34) "ستارهٔ سنڌ" روزانہ جو "بهار نمبر": حسام الدين راشدي، سکر
(35) شمع انجمن: صديقي حسن خان، ڀوپال
(36) صناديد سنڌ: مولوي محمد شفيع، لاهور 1971ع
(37) طبقات اکبري (جلد 2 ۽ 3): خواجہ نظام الدين، ڪلڪتو
(38) ظفر الوالہ (عربي)
(39) عالم آرائي عباسي (جلد 3): اسڪندر بيگ منشي، تهران
(40) گنجينہ اصفهان : ڊاڪٽر لطف الله هنرفر

(41) مڪلي نامہ قانع: حسام الدين، سنڌي ادبي بورڊ 1967ع
(42) مظهر شاهجهاني، يوسف ميرڪ: حسام الدين، سنڌي ادبي بورڊ 1962ع
(43) مقالات الشعراءُ قانع: حسام الدين، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع
(44) ميرزا غازي بيگ اور اُس ڪي بزم ادب، حسام الدين راشدي، ڪراچي 1970ع
(45) مير معصوم نامي: (مقالہ) عبدالحي حبيبي، آريانا، ڪابل، ش 6 س 4
(46) مجمع التواريخ: ميرزا خليل مرعشي، تهران 1328 هہ
(47) منتخب التواريخ (ج، 3): ملا عبدالقادر بدايوني، ڪلڪتو
(48) ماثر رحيمي (ج، 3): عبدالباقي نهاوندي، ڪلڪتو
(49) ماثر الامرءُ (ج، 1- 2- 3): شاهنواز خان، ڪلڪتو
(50) ميخانہ عبدالنبي فخر الزماني- گلچين معاني، تهران
(51) مفتاح التواريخ: بيل
(52) مراة سڪندري - سڪندر ابن منجهو، بڙودو 1961ع
(53) مراة احمدي (1- 2- 3 ۽ ضميمو): بڙودو 1927ع، 1928ع، 1930ع.
(54) مير معصوم شاهہ: مقالہ اقبال حامد، "جنگ" 16- 9- 1961ع
(55) نقش پارس بر احجار هند: علي اصغر حڪمت، تهران 1337 هہ
(56) نگارستان سخن: سيد نورالحسن، ڀوپال
(57) نتائج الافڪار: قدرت الله گوپاموي، مدراس
(58) نوٽبڪ پير علي محمد راشدي
(59) نوٽبڪ حسام الدين راشدي
(60) نوٽبڪ ڊاڪٽر دائود پوٽو
(61) هفت آسمان: سيد احمد علي، ڪلڪتو

خطي تذڪرا

(1) خلاصہ الاشعار و زبدة الافڪار- تقي ڪاشي، نسخہ مانچسٽر و جرمني

(2) مخزن الغرائب- سنديلوي، پنجاب يونيورسٽي
(3) نشتر عشق- ذخيرهٔ آزاد، پنجاب
(4) انيس العاشقين- زخمي، پنجاب
(5) گل رعنا شفيق- پنجاب
(6) تاريخ مظفري- انجمن
(7) مجمع النفائس- آرزو، قومي عجائب گهر، ڪراچي
(8) يدبيضا- غلام علي آزاد .

انگريزي ڪتاب

Bibliography

(1) Antiquities of Sindh, H. Cousens, Cal: 1925.

(2) Agra, S.M. Latif, Cal: 1869.

(3) Agra, A.C.L. Carllyle, Cal: 1924.

(4) Akbar, V.A. Smith, Indian Reprint, 1958.

(5) Ain-e-Akbari, Abulfazal: H, Blochmann, Cal:1927

(6) Abdur-Rahim Khan-i-Khanan and his Literary Circle, D. Chhotubhai Naik, Ahmadabad 1966.

7) An Inscription of Mir Masum in Alor (I - II) Hamid Ali, Daily "DAWN" 3-8-69, 10-8-69,

(8) Bulletin of the Deccan College Research Institute, vol II, No: 1-2 (Nagur- A forgotten Kingdom by A. Chagtai).

(9) Epigraphia Indo - Muslemica 1907-08, 1909-10, 1921-22, 1923- 24, 1925-26, 1927-28, 1929-30, 1935-36, 1939-40, 1949-50, 1954.

(10) Extract from Report of J.H., Marshall, Archeological Buildings, Published by C.R. Judd, Bharatpur, (Bayana), 1907.

(11) Fatahpur Sikri parts I-II-III, E.W. Smith, Allahabad, 1897.

(12) Gazzetteer of Sindh, Hughes.

(13) Gazzetteer of India, Vol 5-8-13, Hunter.

(14) History of Jahangir, Beniparshad, Allahabad, 1940.

(15) Indo- Persian Relations, Riazul Islam, Tehran, 1970.

(16) Indian Archaeology 1960-61, Ed. A. ghosh.

(17) Journal of the A.S. of Bengal, Vol 38, 1869, PP. 106-144, (Badaoni and His Works, H. Blochmann).

(18) Journal of R. A.S London, Oct 1898, PP. 798- 808 (The geography of the Kandhar Inscription, J. Beames)

(19) Journal Pakistan Historical Society, July 1966. (Tarikh Musaumi - date of compilation, Dr: M.H. Siddiqui).

(20) Journal Asiatique, Vol xv, Feb-Mar: 1890, PP. 195- 230 (Inscription of kandhar, M.J. Darmester).

(21) Journal of the R.A.S. Bengal, Calcutta 1974, P.209, (Persian Inscriptions from Agra, Fatahpur Sikri, by H. Blochmann).

(22) Journal of the Pakistan Historical Society, July 1978, (A Seventeenth Century Account of Sindh, Dr: Riazul Islam).

(23) Nagpur Museum Bulletin, Vol. 1, No. 1, Nagpur 1920.

(24) Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar,s Reign, S.A.A. Rizvi, New Delhi 1975.

(25) Reports regarding the Archaeological Remains in the Karachi, Hyderabdad and Shikarpur Collectorates in Sindh, Bombay 1878.

(26) Reports Archaeological Survey of India, 1871- 72.

(27) Reports Archaeological Survey of India, 1903- 04, cal 1906, (Agra fort and its Buildings).

(28) The Deccan Policy of the Mughals, Yar Mohd, Lahore 1971.

(29) The Evolution of gardens and Orchards in Iran and Sindh, The Char Bagh, Dr. Ansar Zahid.

تصویرون ۽ نقشا

PLAN OF MASOOM SHAH JO MINARO AT SUKKUR

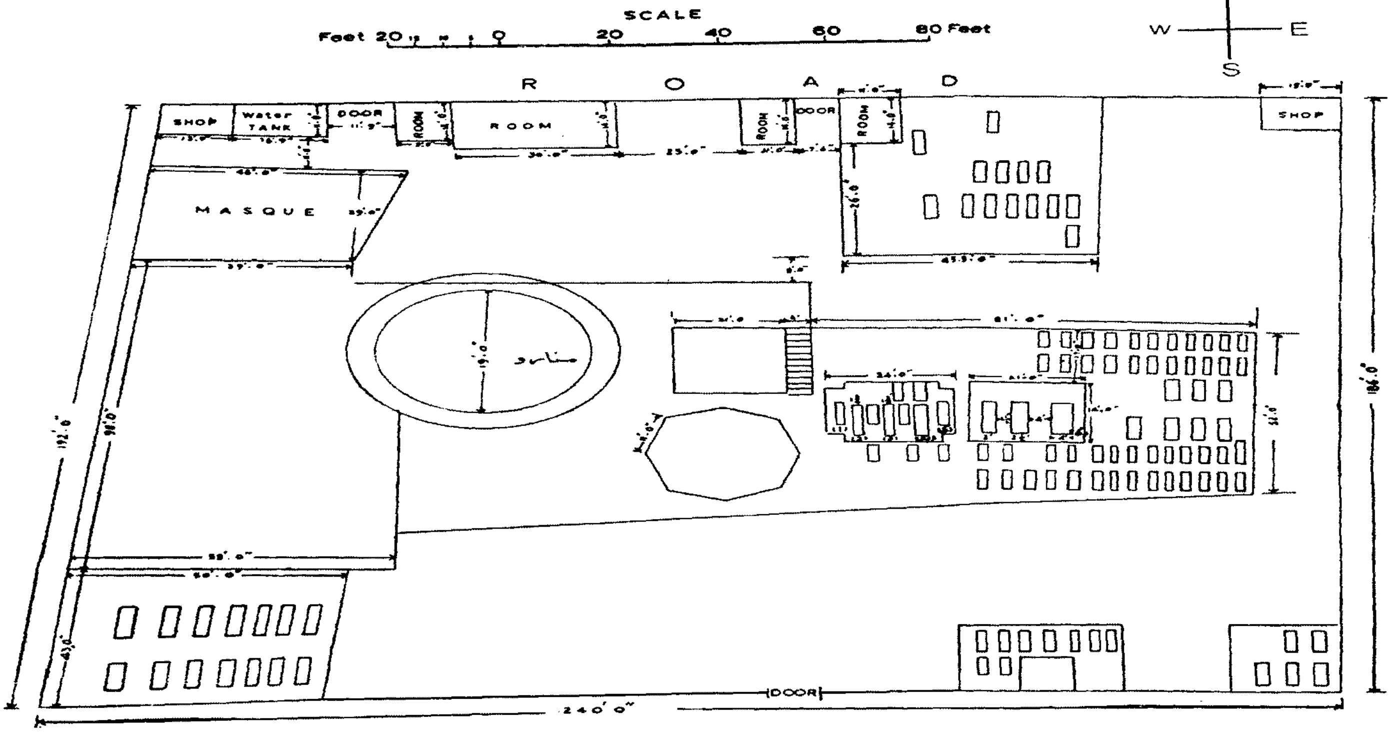

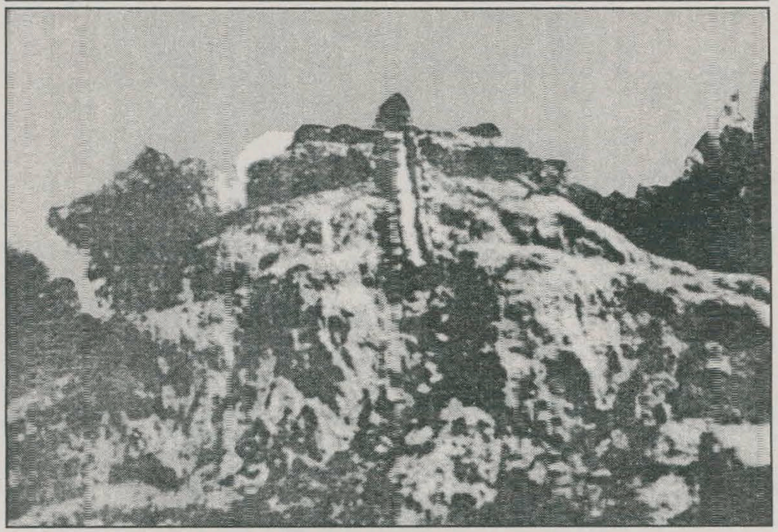

1. سيوهڻ: مير ڪلان جي قبر. ڏسو ص 35

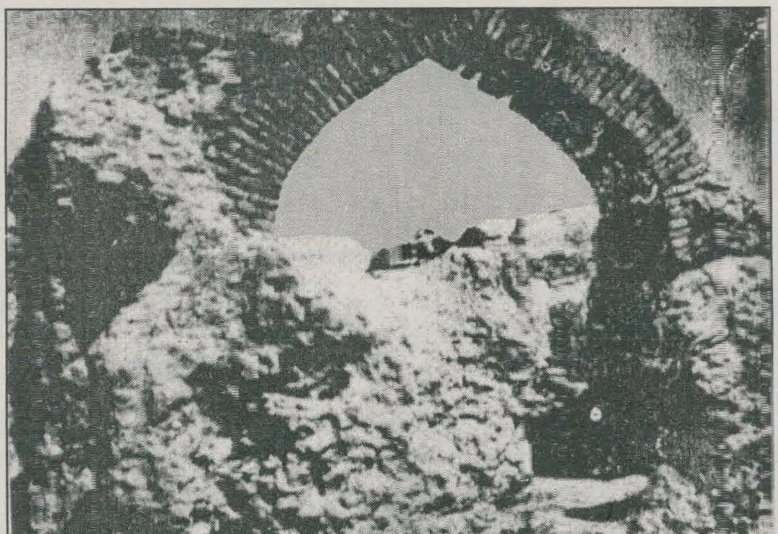

2. سيوهڻ: مير ڪلان جي قبر. ڏسو ص 35

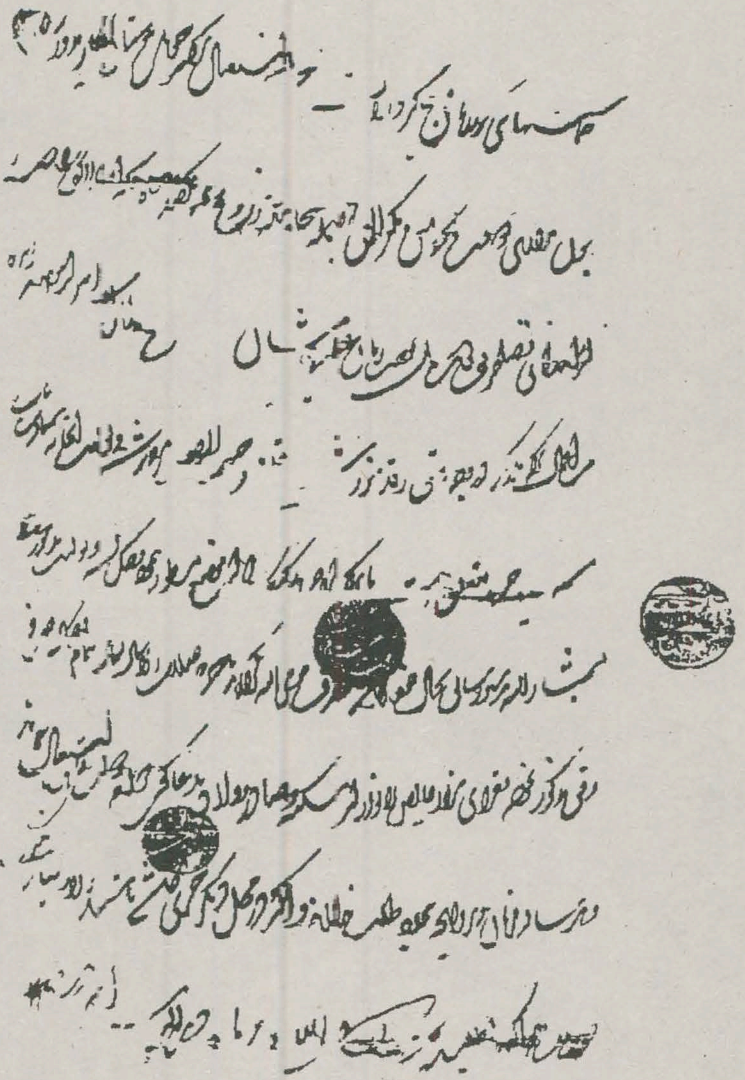

3. میر کلان جي اولاد جا پروانا - ڏسو ص 37 (سنہ 1016ع)

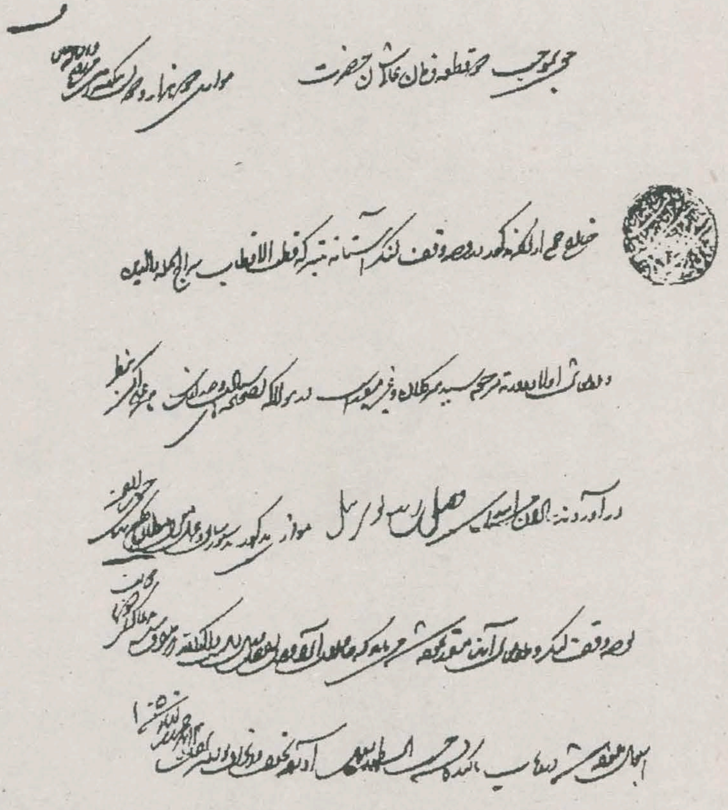

4. مير ڪلان جي اولاد جو پروانو - ڏسو ص 37 (سنہ 1050ع)

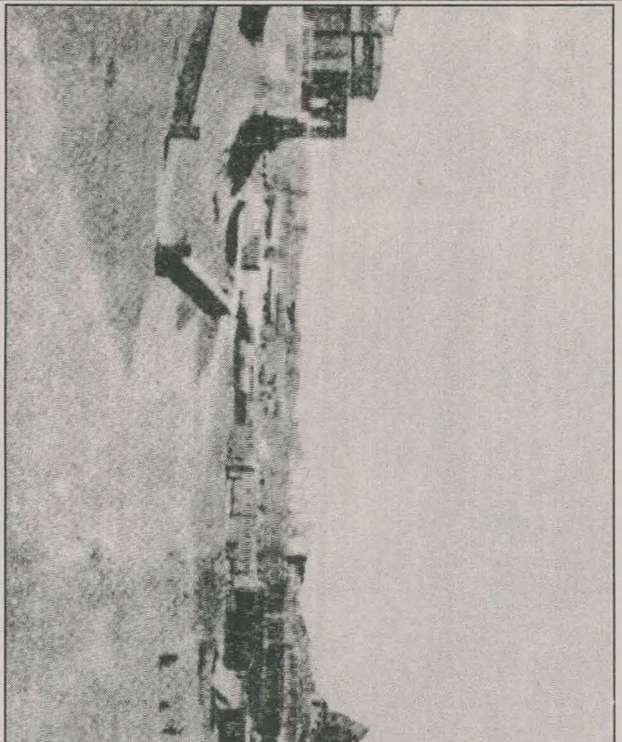

5. مناري جو نظارو 150 ورهيه اڳ

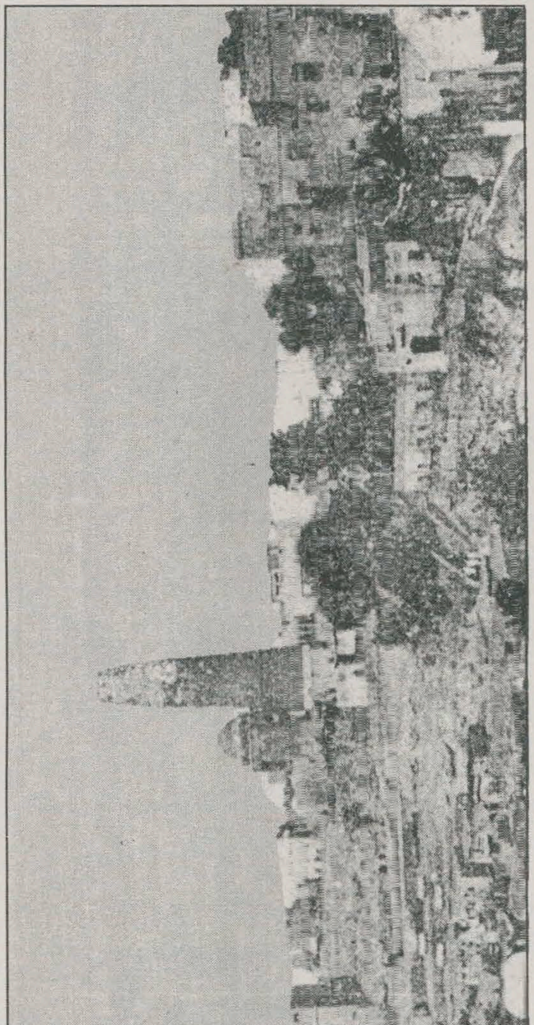

6. مناري جو نظارو انگريز دور ۾

7. منارو. ويجهو نظارو

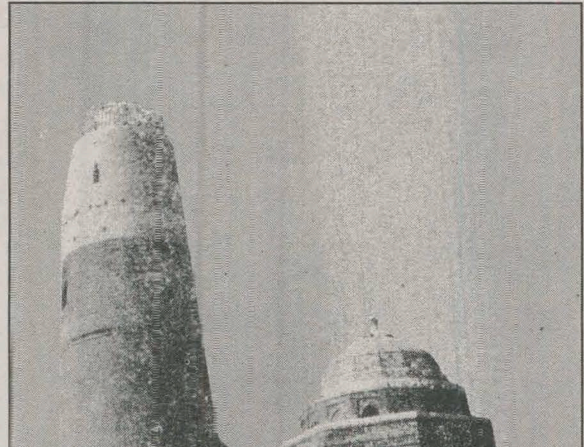

8. منارو: ويجهڙو نظارو

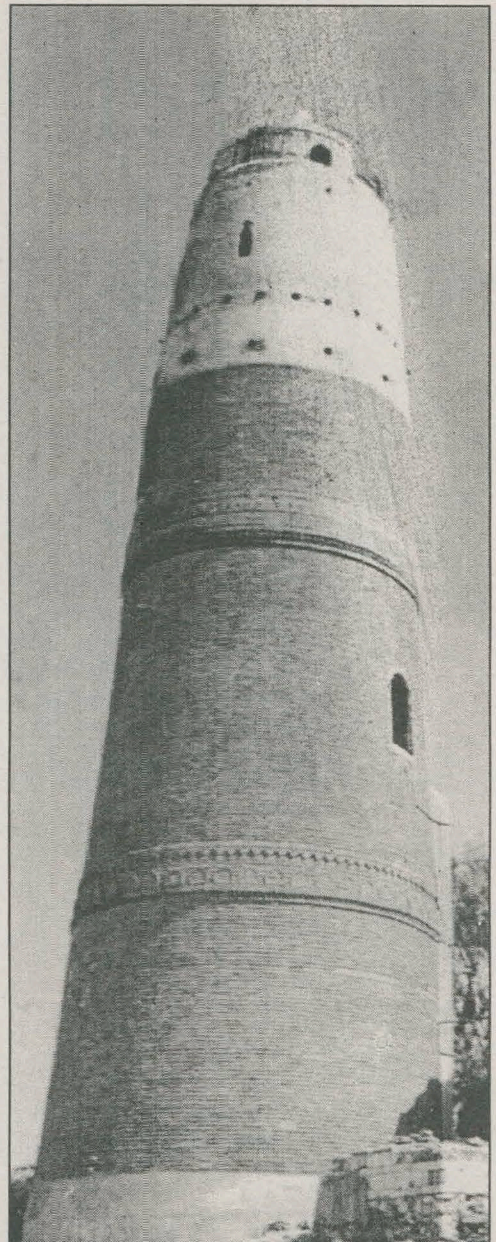

9. منارو. ويجهر

10. منارو. ويجهو

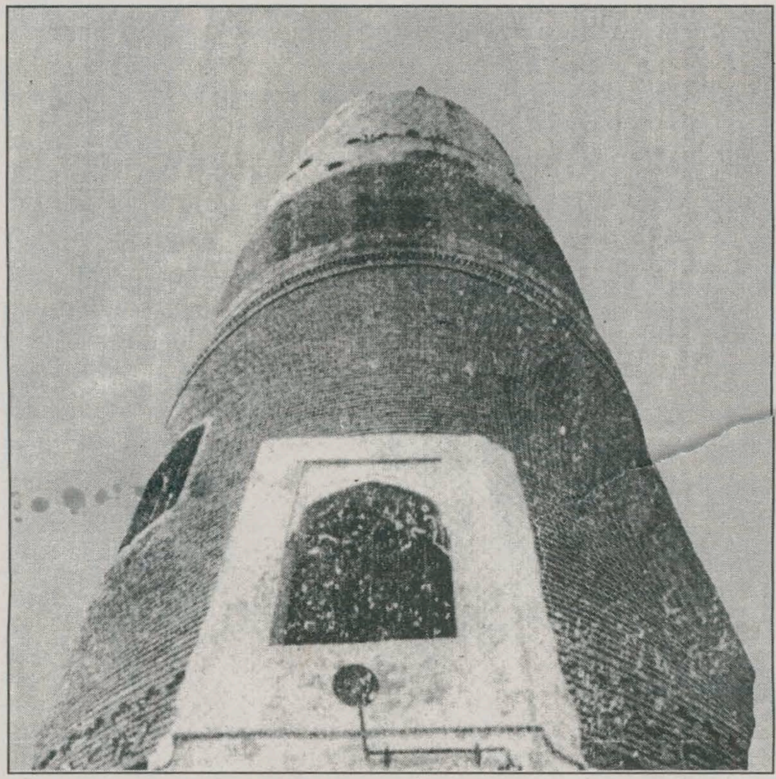

11. منارو. ويجهو

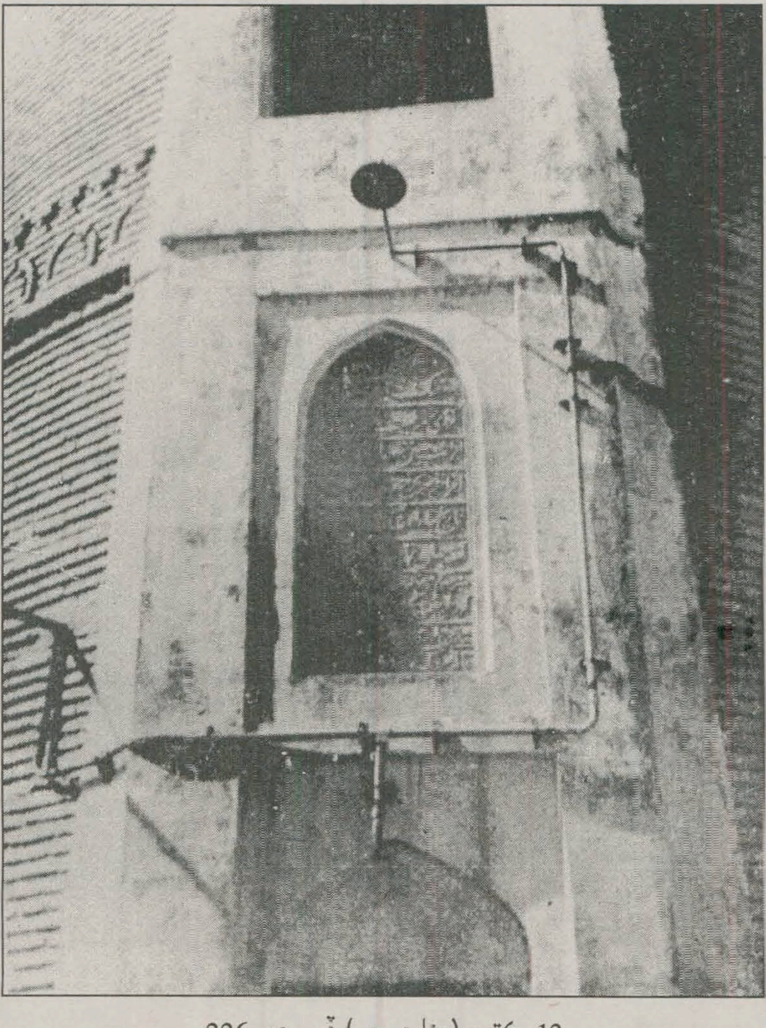

12. کتبو (مناري جو) ڏسو ص 226

13. ڪتبو امتري جو، ڏسو ص 226

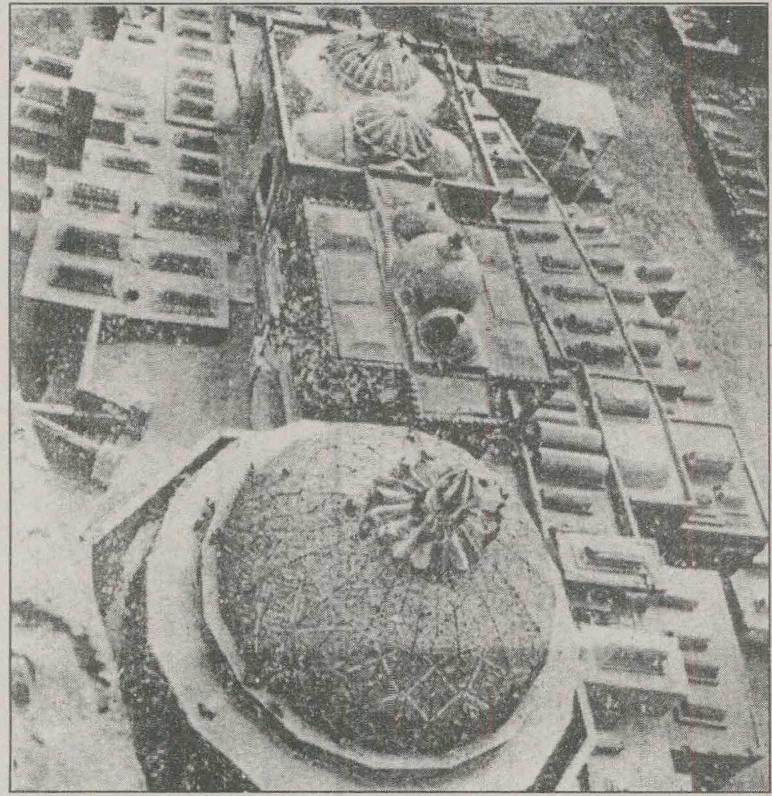

14.مناره تان قبرستان جي بيهڪ

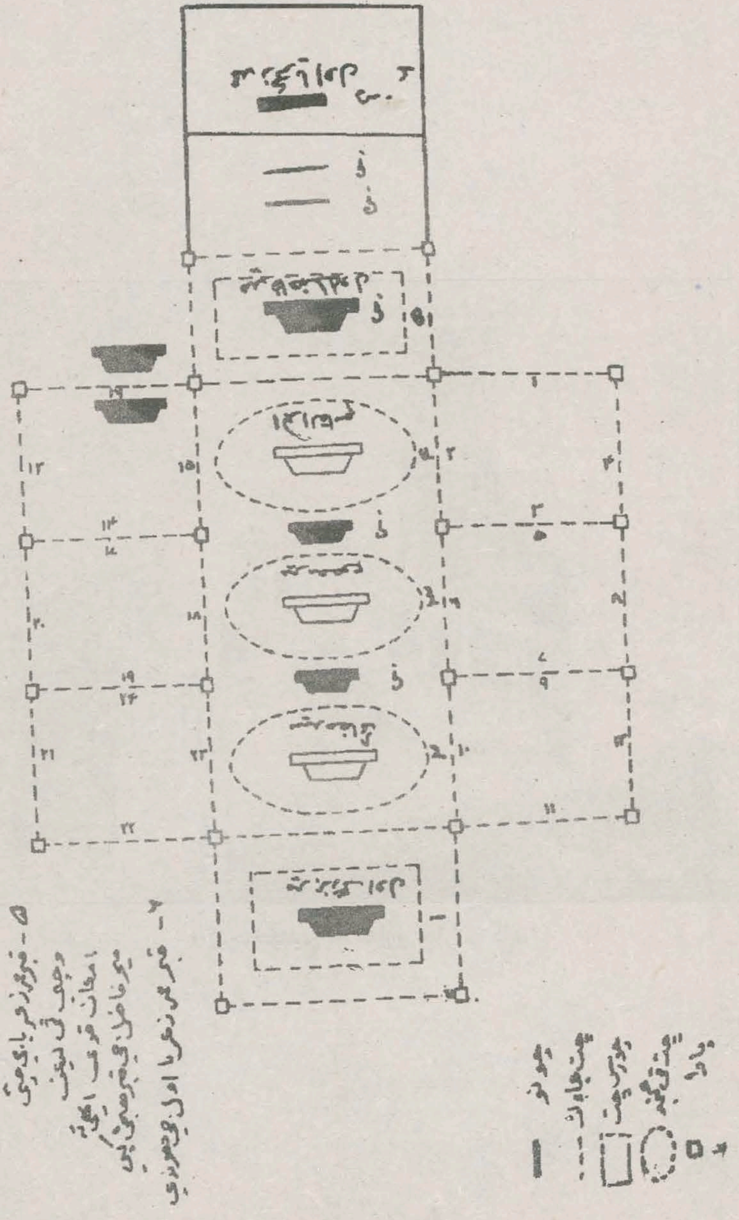

15. قبرن جو نقشو ۽ نشان. ڏسو ص 215

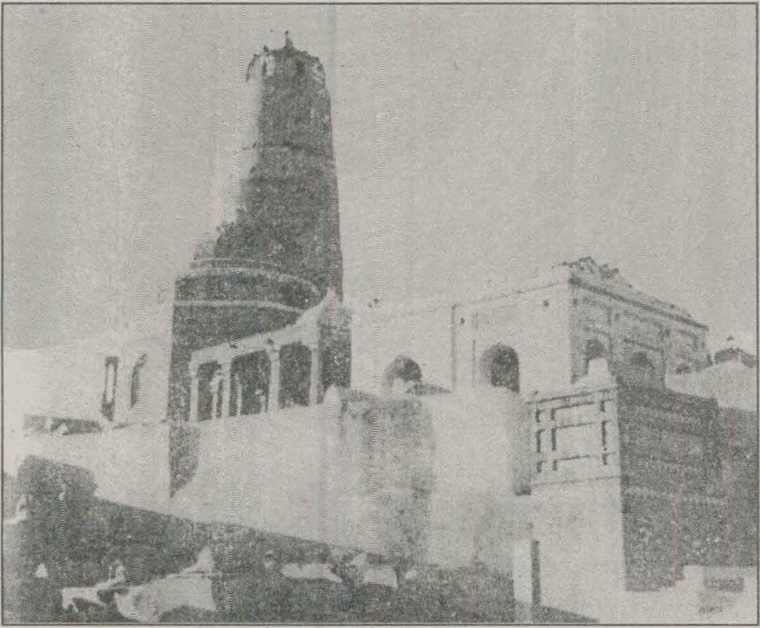

16.چوکنڊي — مارو - آرام گاھ

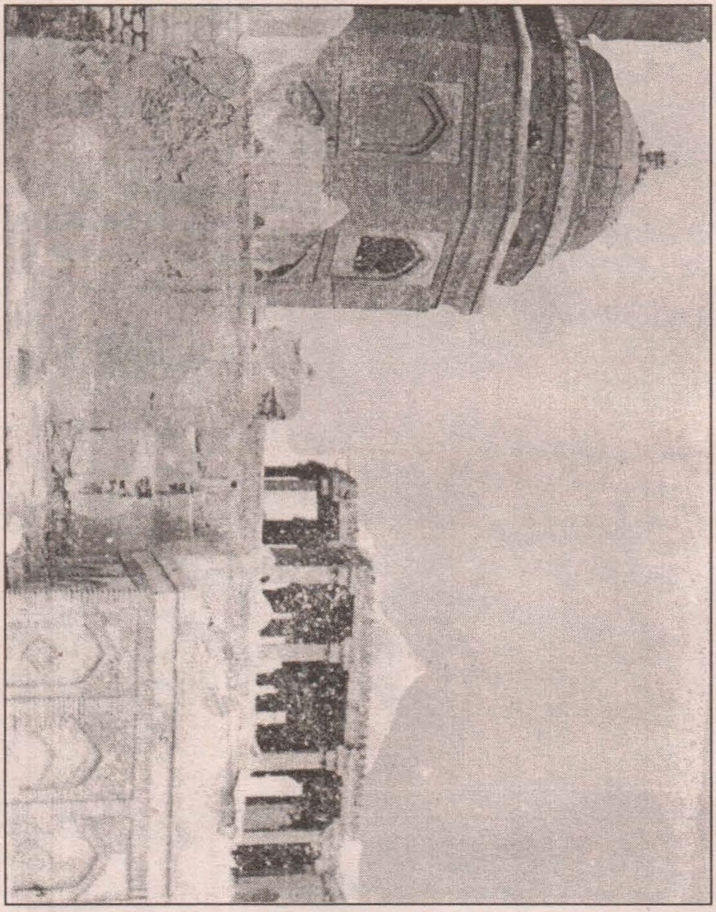

17.جوڪنڊي ۽ آرام گاهه

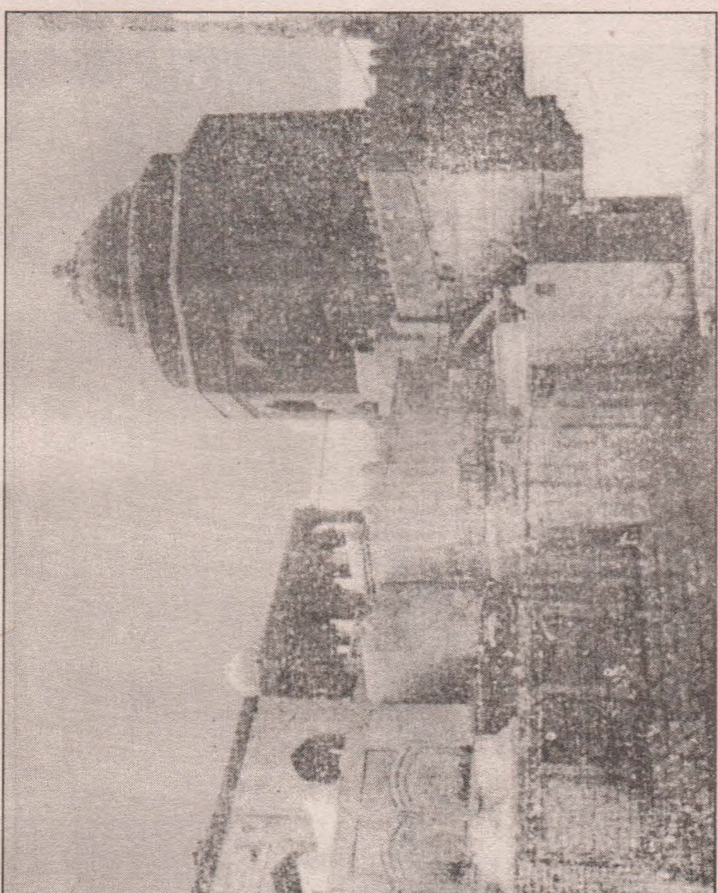

18.چوکنڊي - آرام گاھ - قبرن جا ٿلها

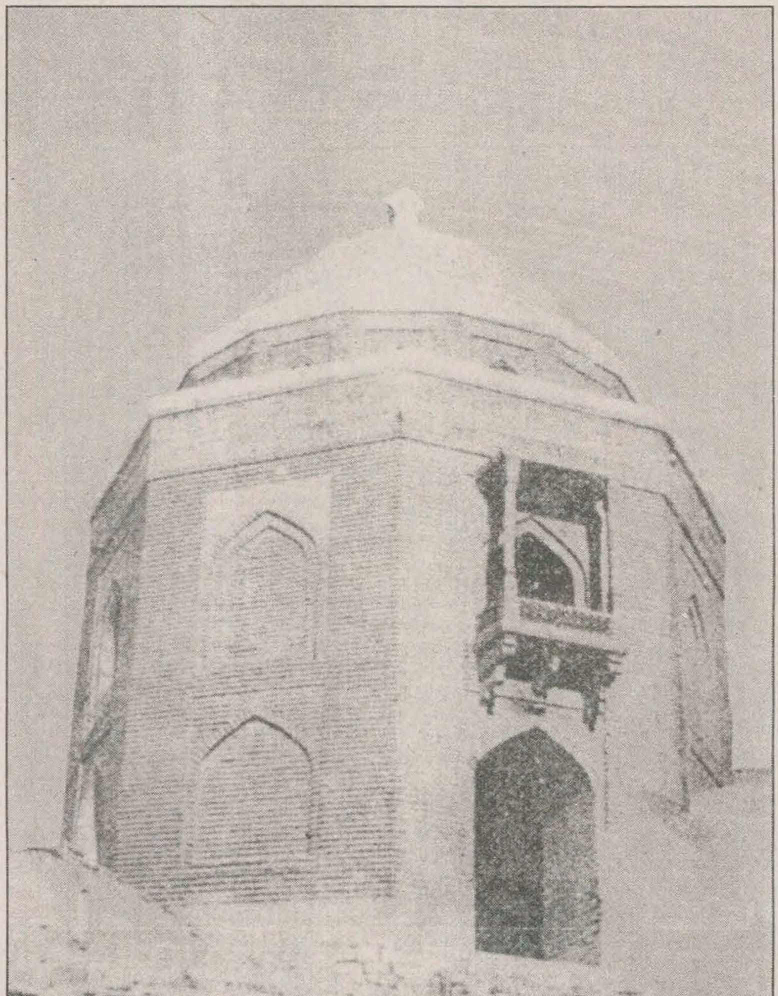

19. آرام گاهه -- ڏسو ص 227

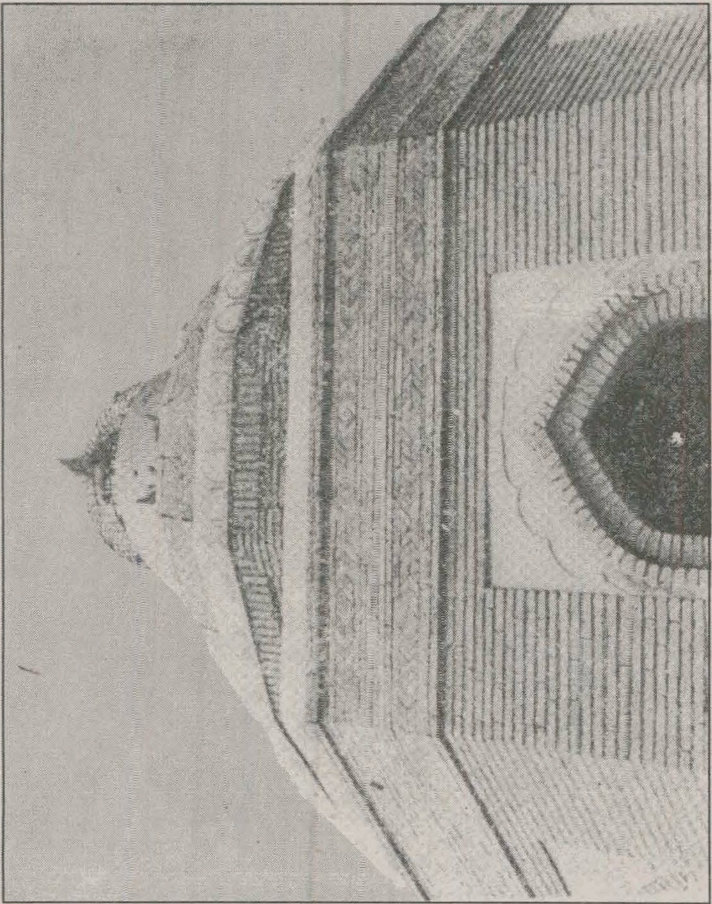

20. آرامگاه - مکان بافیض. ص 227

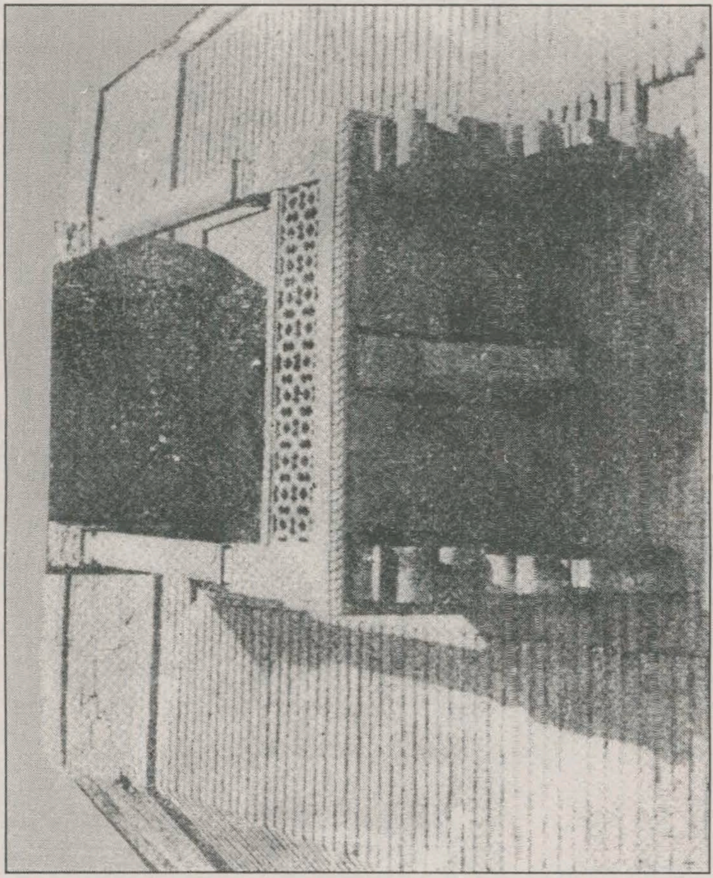

21. آرامگاه - ڈسو ص 227

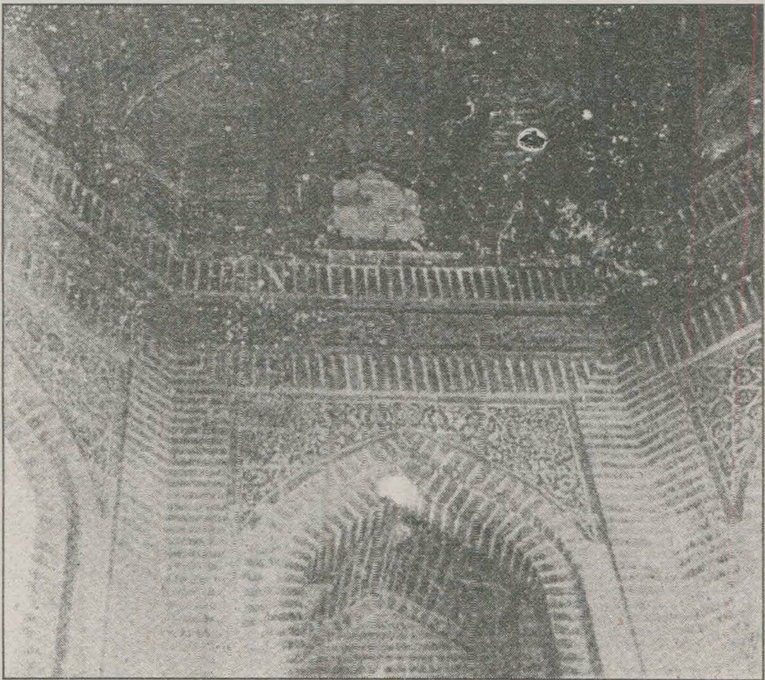

22. آرامگاھ - اندران ڪاشيءَ ۽ سرن جي ساخت. ص 227

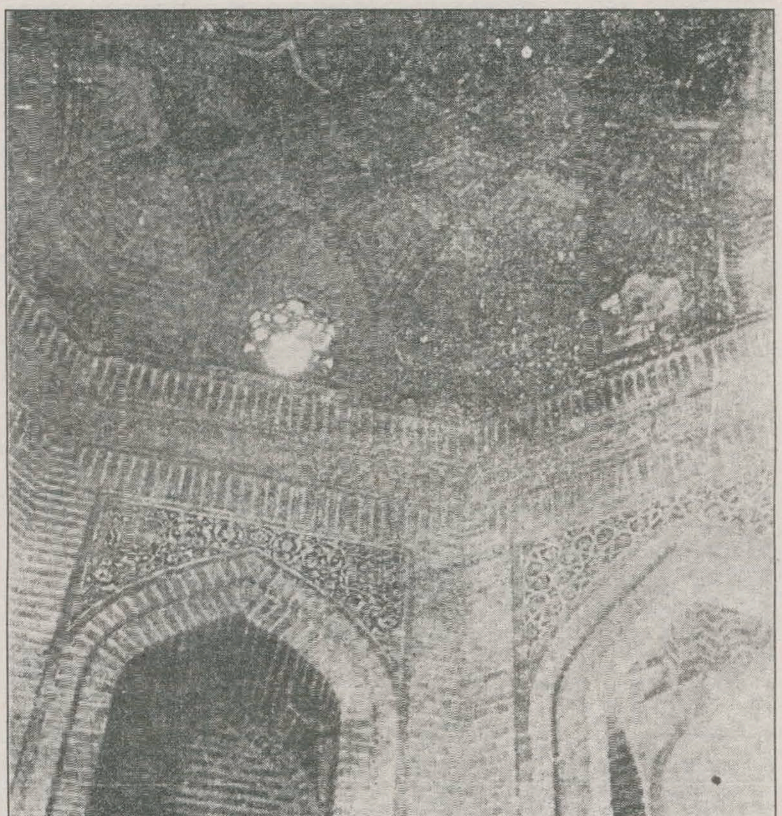

23. آرامگاھ - اندران ڪاشيءَ سرن جو ڪم. ص 227

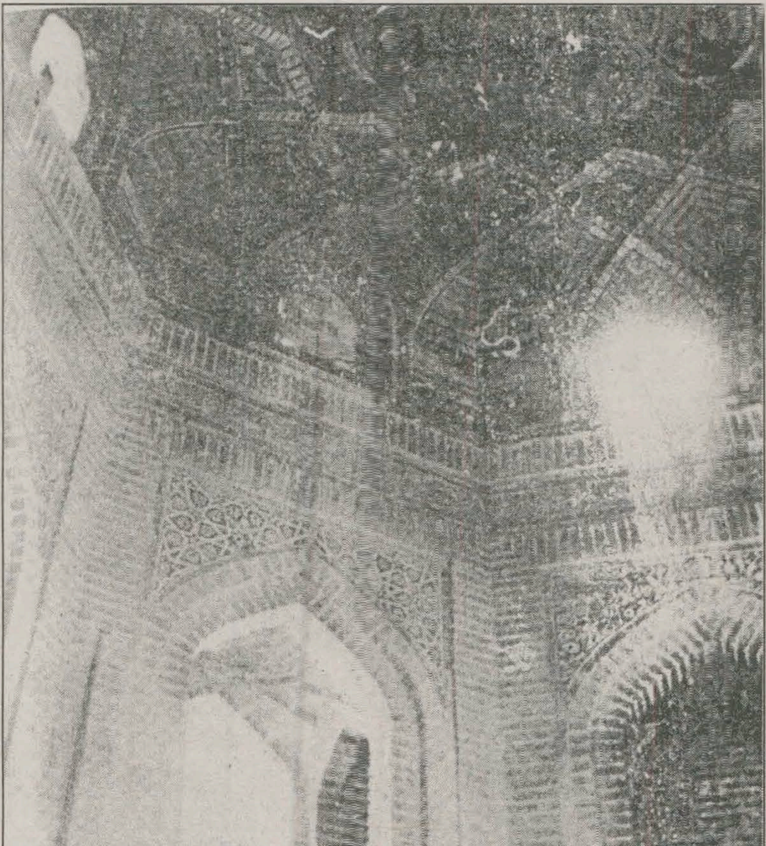

24. آرامگاھ - اندران ڪاشيءَ جو ڪم، ڇت ۽ پاسا. ص 227

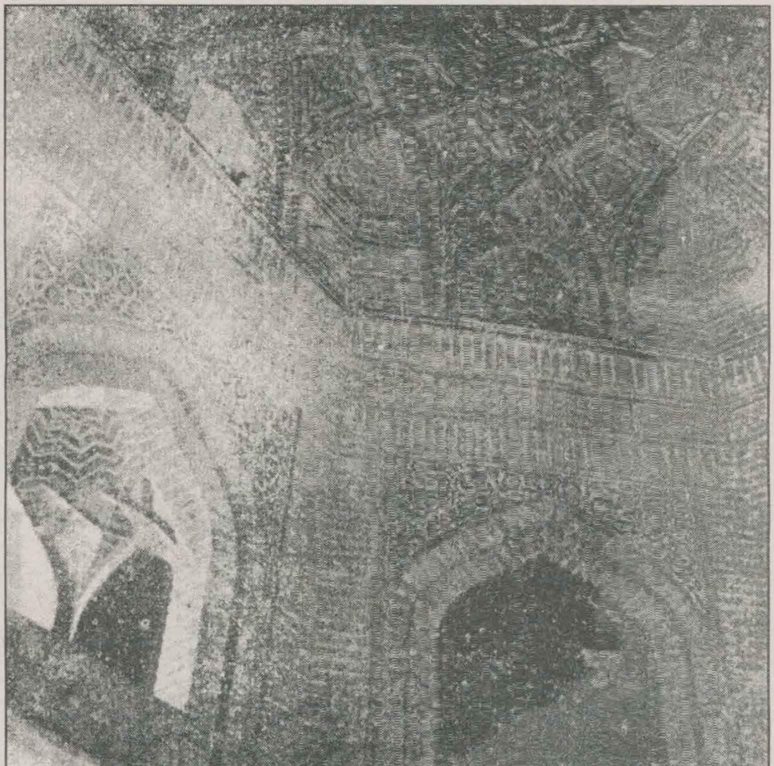

25 آرامگاھ - اندران ڪاشيءَ ۾ سرن جو ڪم، پاسا ۽ ڇت. ص 227

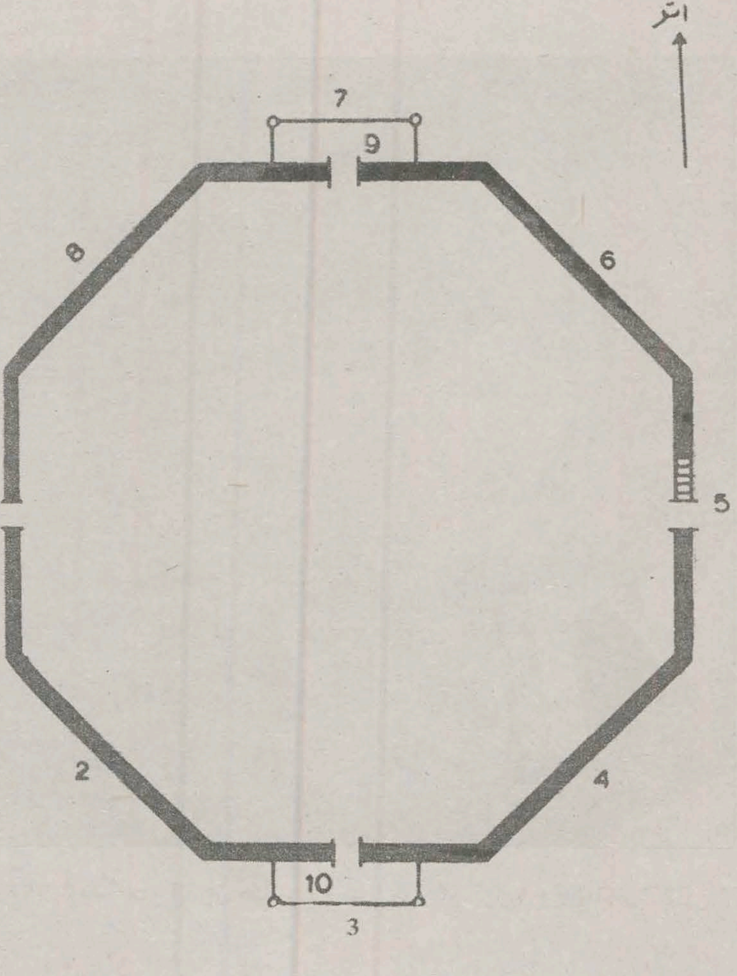

26.آرامگاهه جو نقشو. ص 227

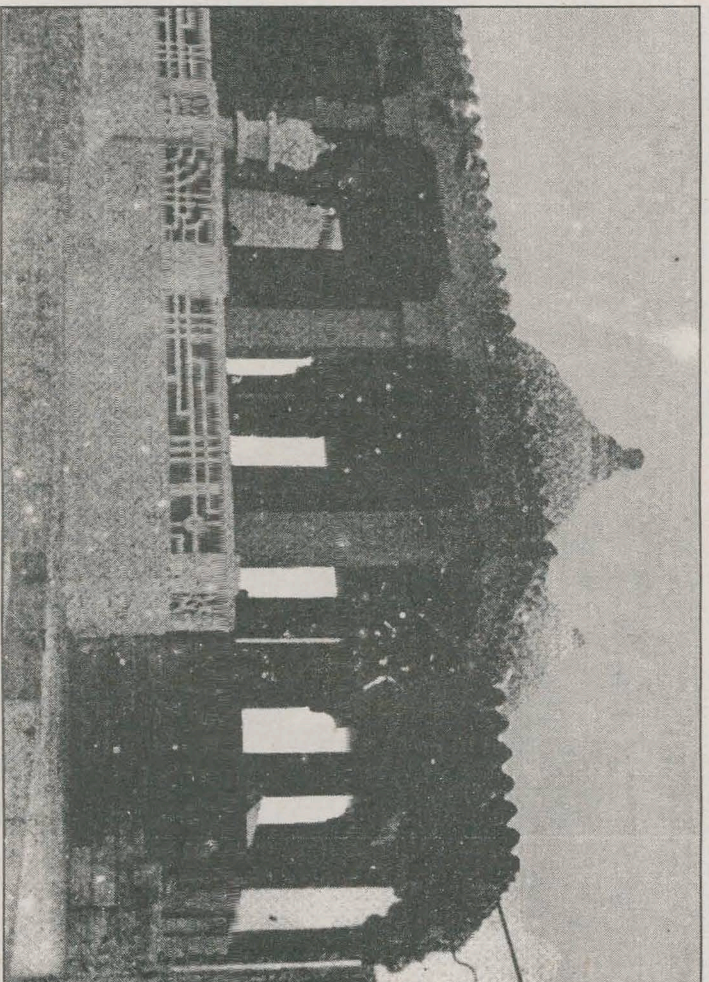

27. قبرن جي چوکنڊي. عمارت سرکوهه. ص 210

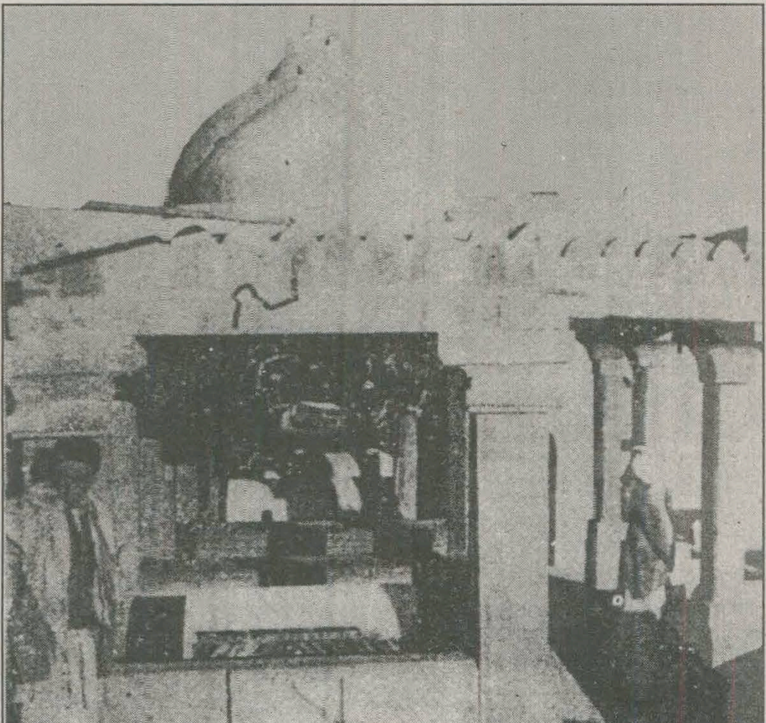

28.چوکنديءَ جي ساخت - اندر قبرون. ص 210

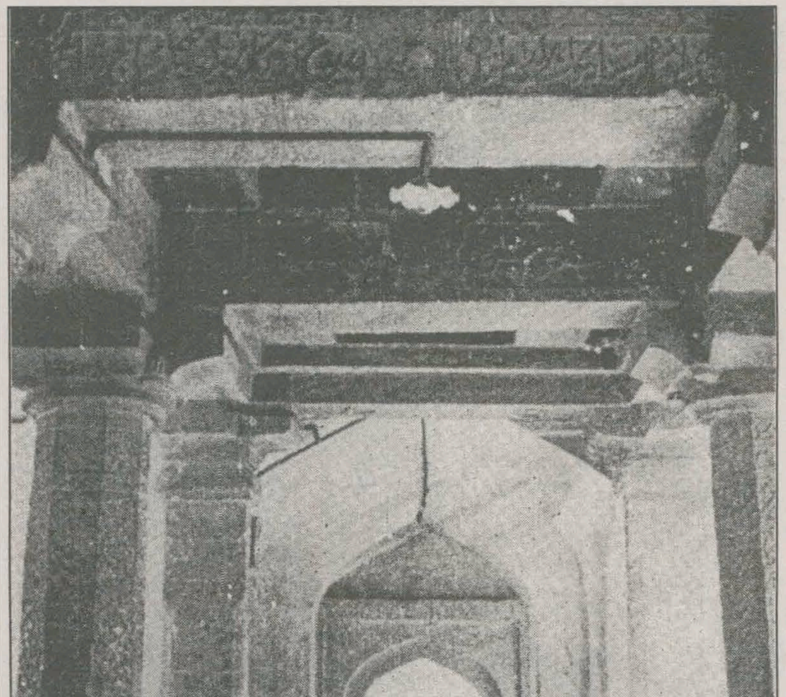

29.ڇت ۽ پاون تي نقاشي ۽ ڪتبا. ص 210

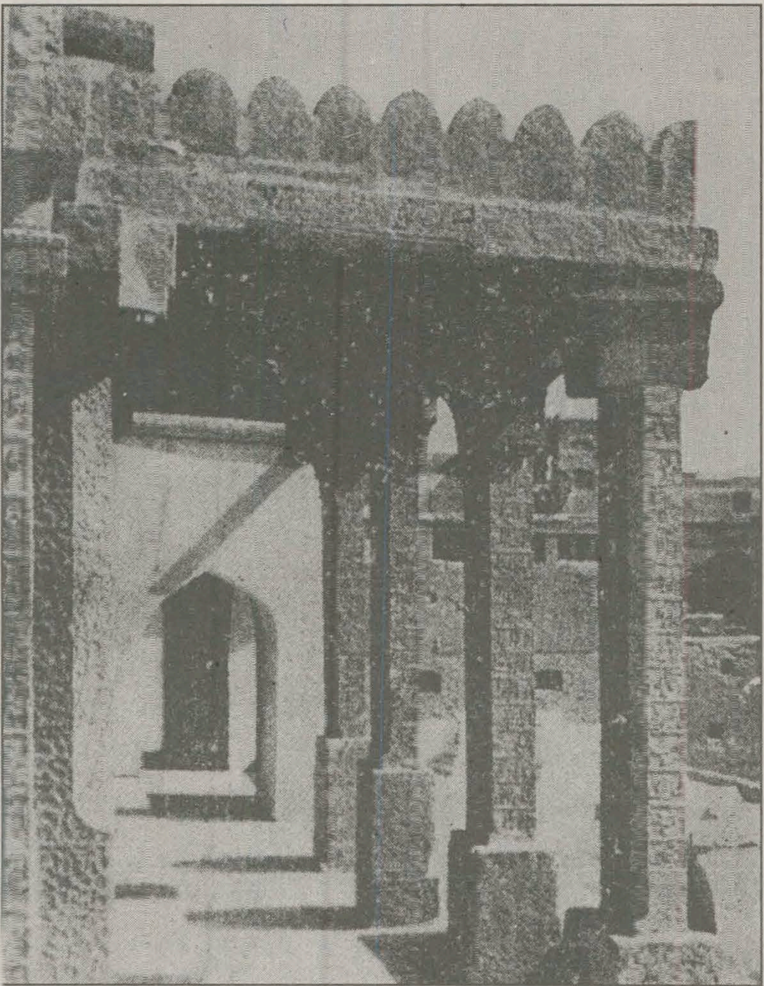

30. پاون تي عمارتن جي اُکر. ص 210

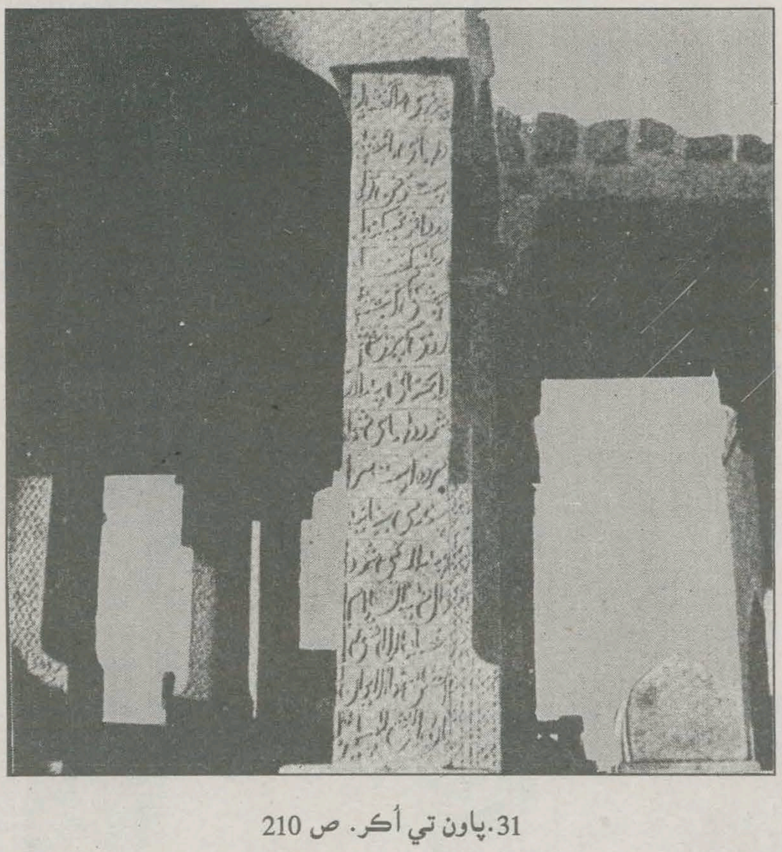

31. پاون تي أکر. ص 210

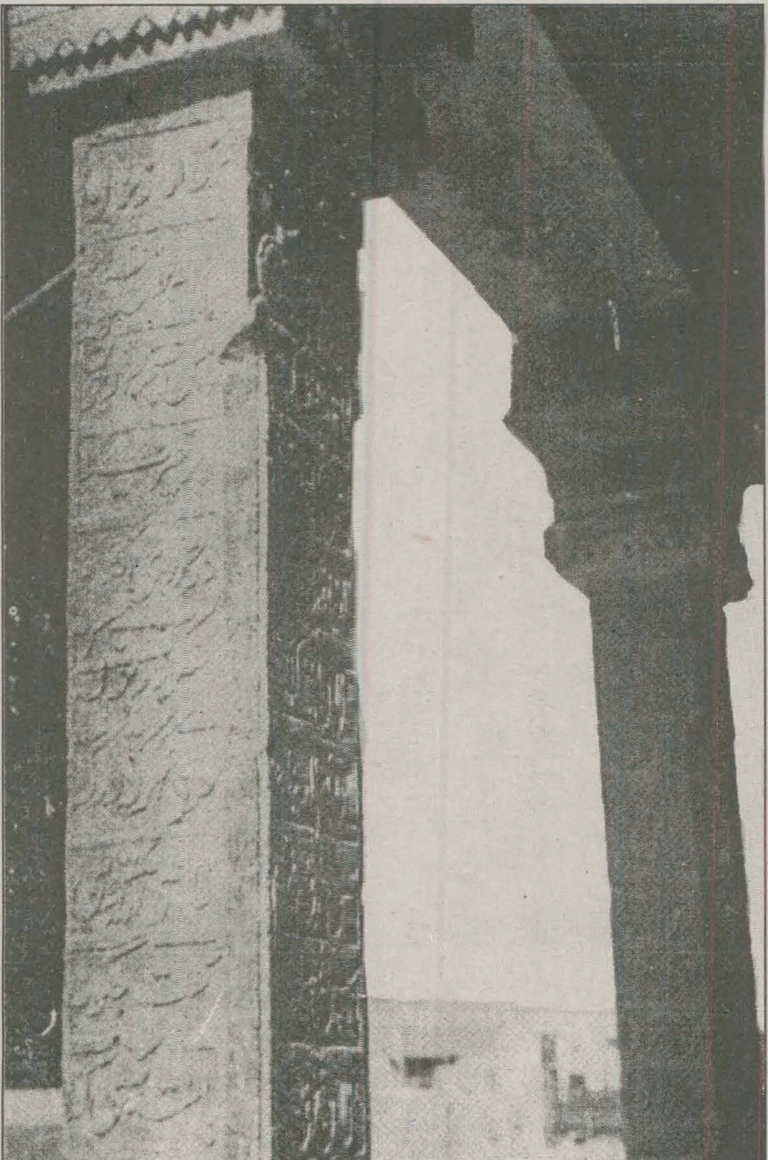

32. پاون تي اُڪر. ص 210

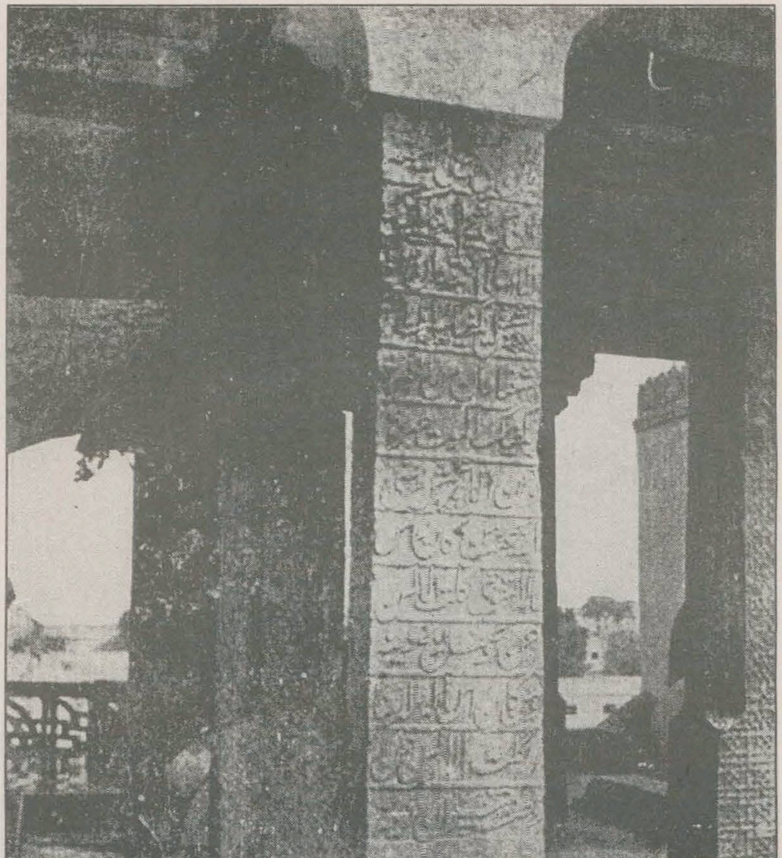

33. پاون تي اُکر. ص 210

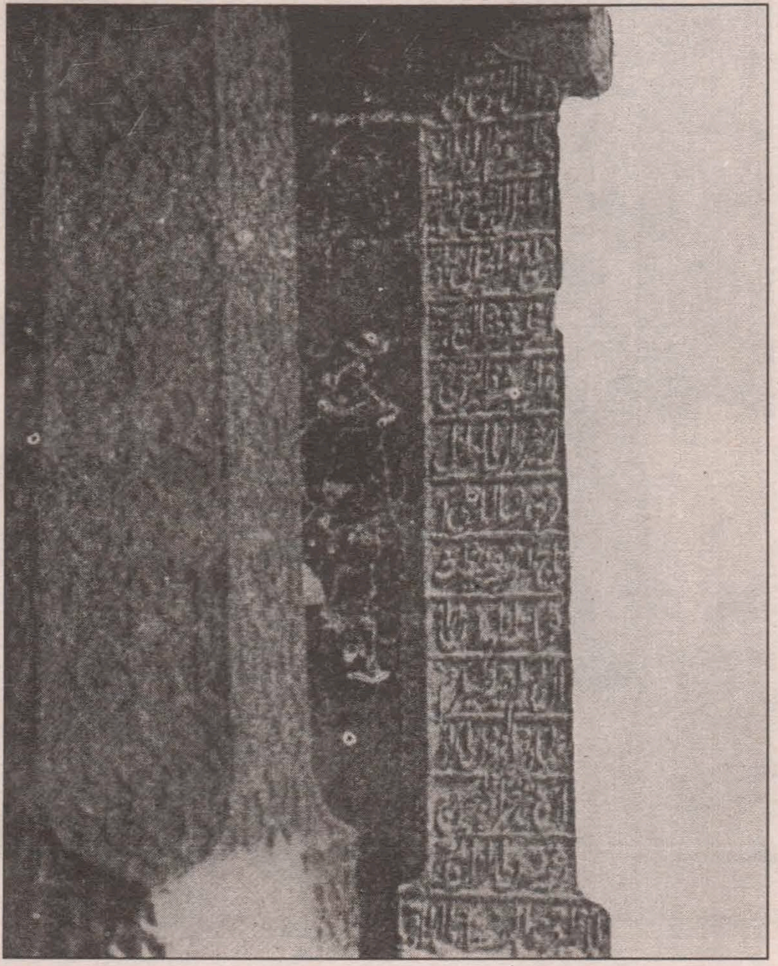

34.پاون تي أکر. ص 210

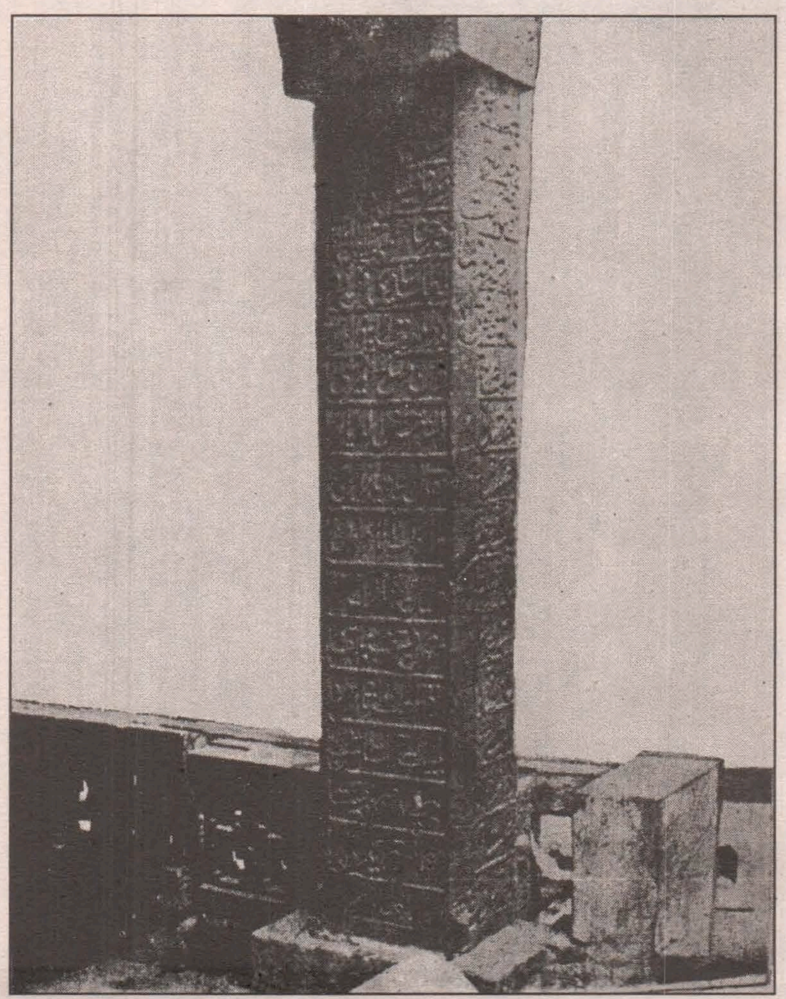

35. پاون تي نقشي ۽ عبارتن جي اُکر. ص 210

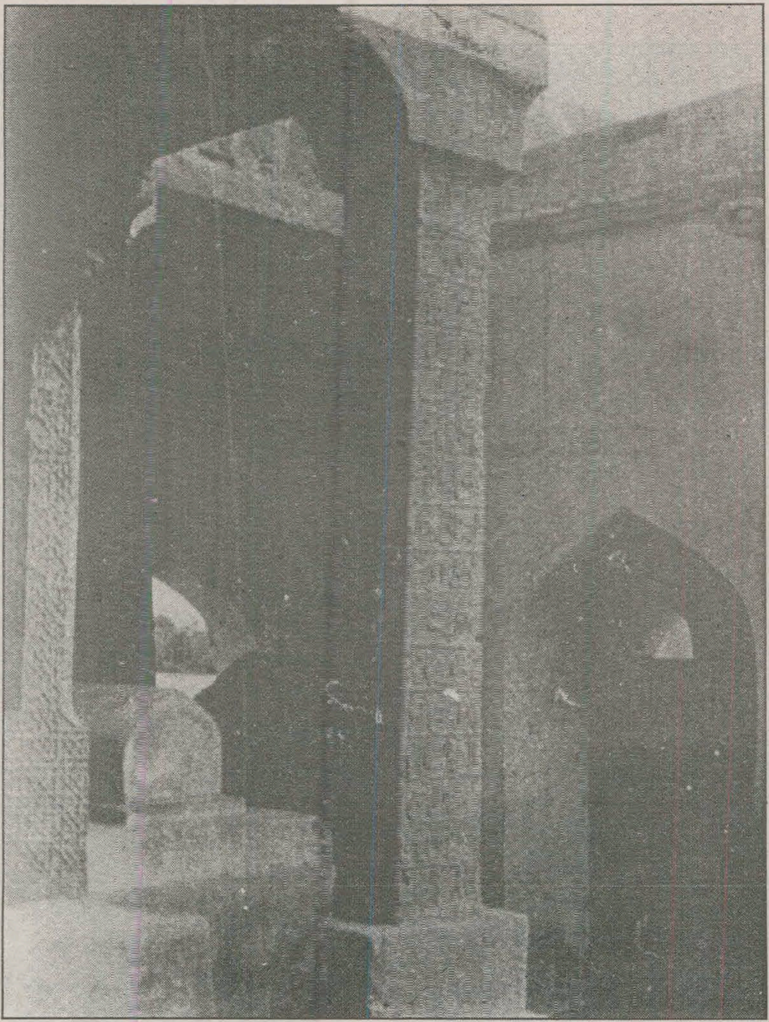

36. پاون تي ڪر. ص 210

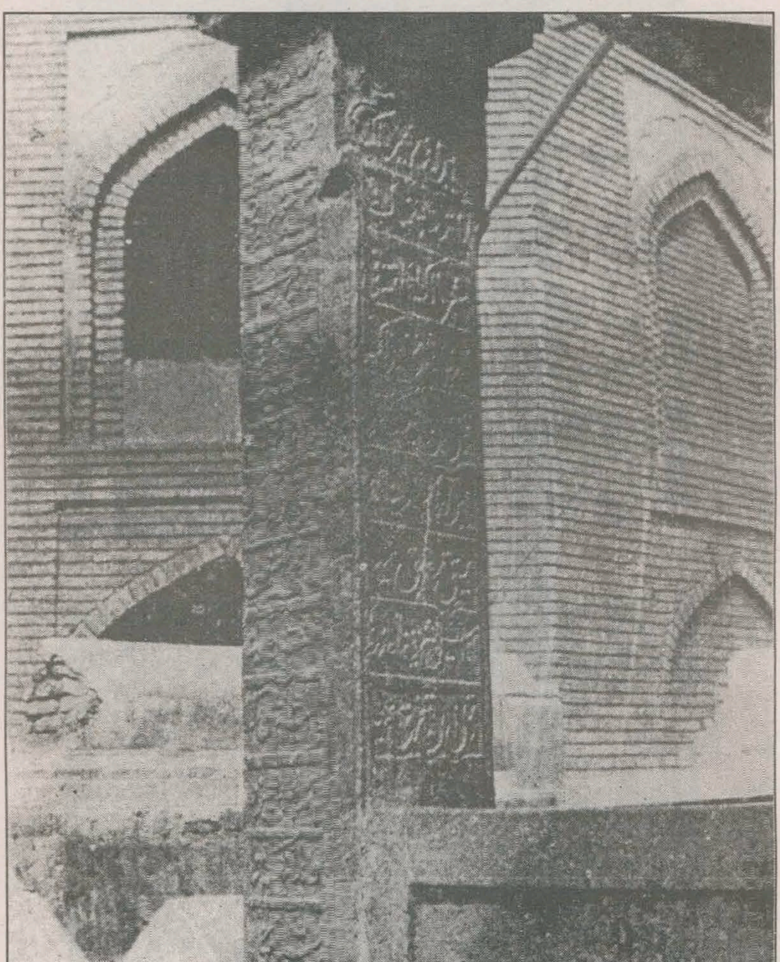

37. پاون تي أکر. ص 210

38.پائو - أكر. ص 210

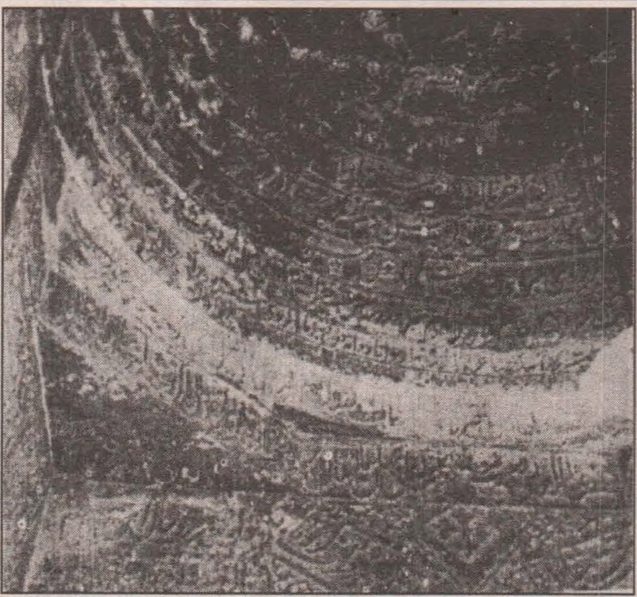

39.مير معصوم جي قبر جي ڇت ۽ ان تي اُکر. ص 210

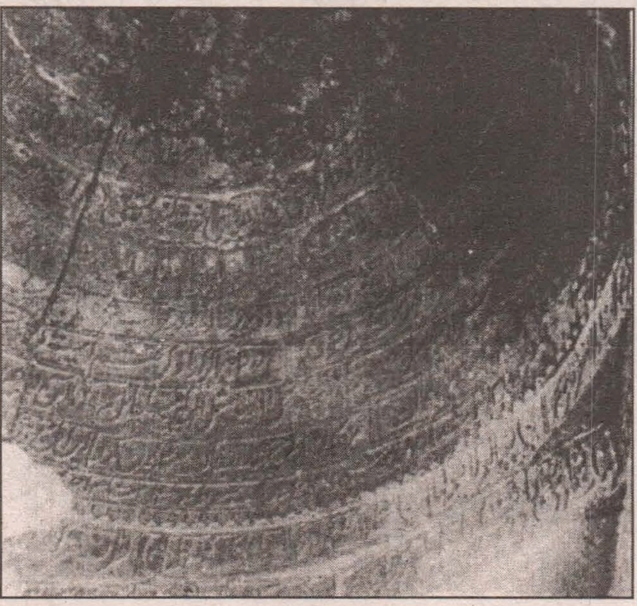

40.ڇت تي اشعار. ص 210

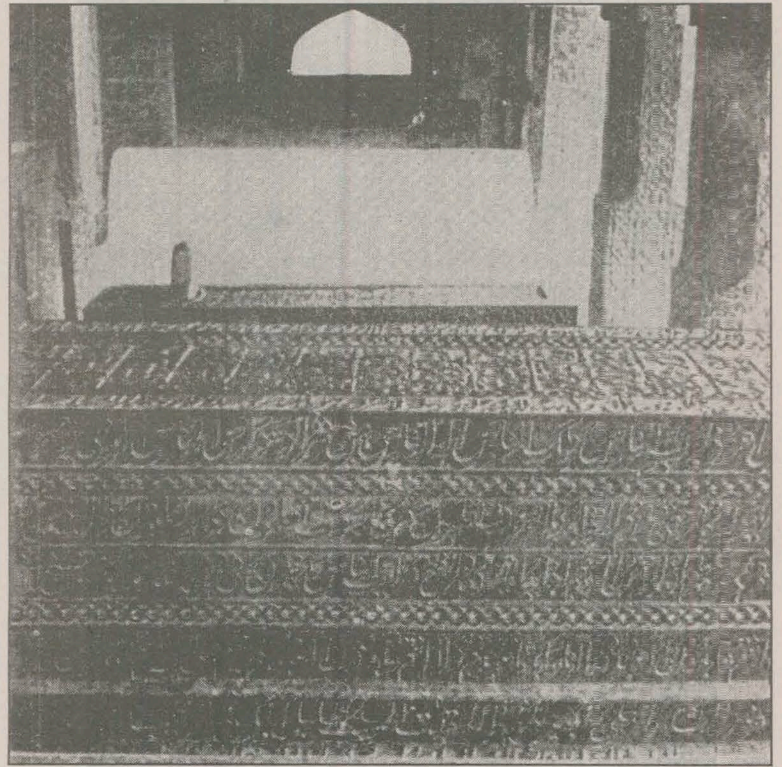

41.قبرن جو لوڙهہ - آيتن جي اُکر. ص 210

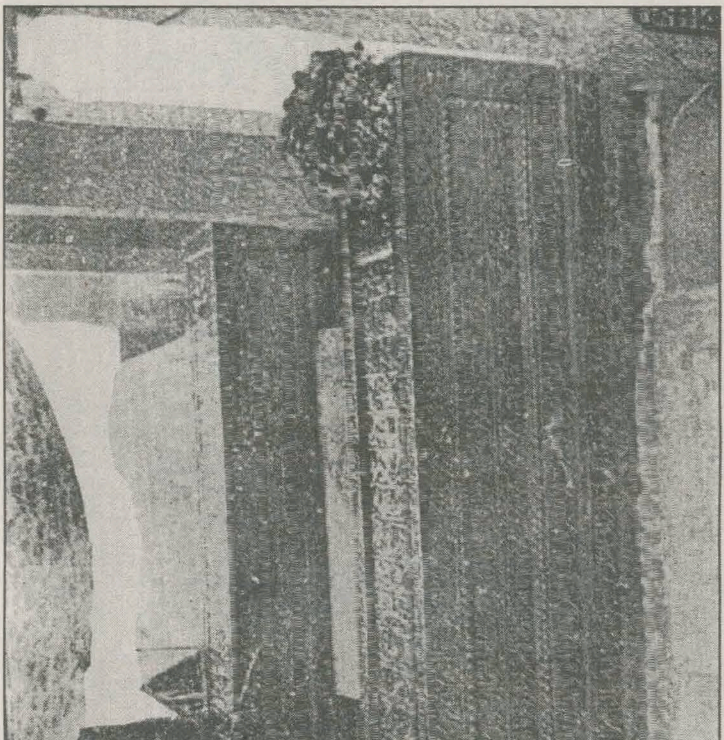

42.مير معصوم ۽ سيد صفائيءَ جي قبر. ص 210

43. مير ابوالقاسم جي قبر. ص 222

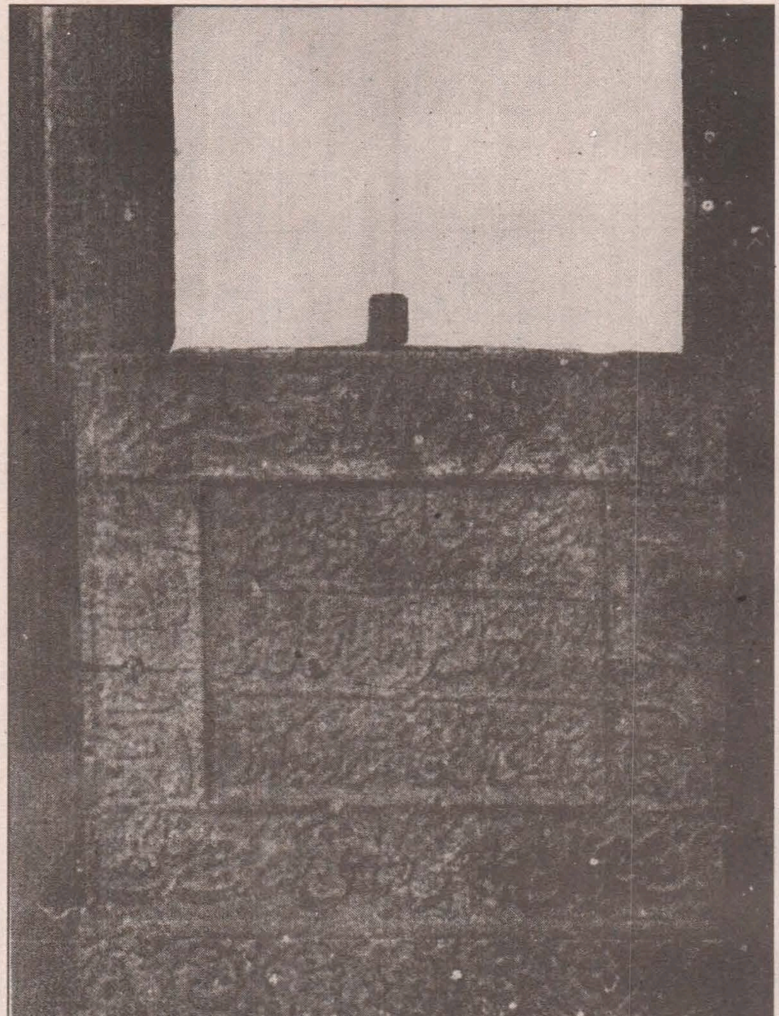

44.مير صفائيءَ جي قبر. ص 214

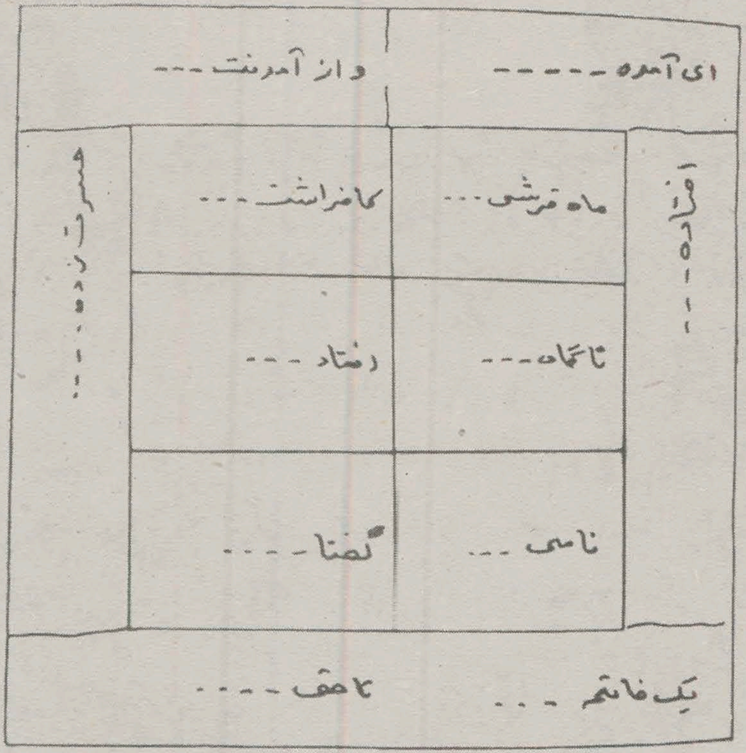

45. مير صفائيءَ جي ڪتبي جي بيهڪ. ص 214

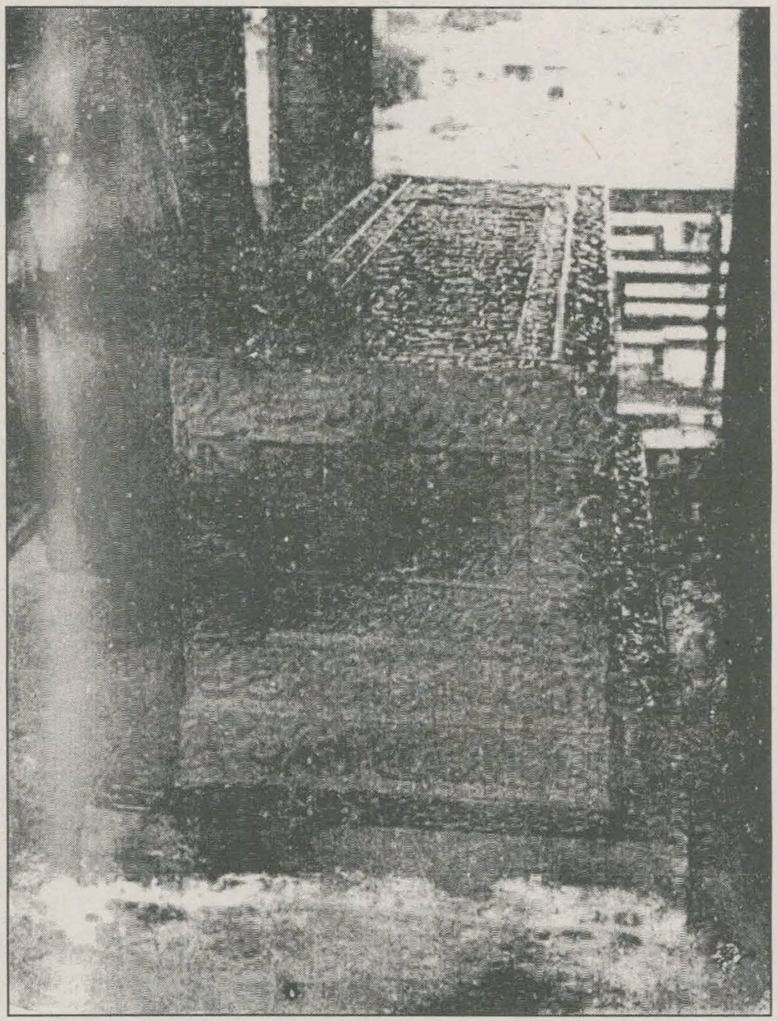

46. مير صفائيءَ جو لوڙهه. ص 215

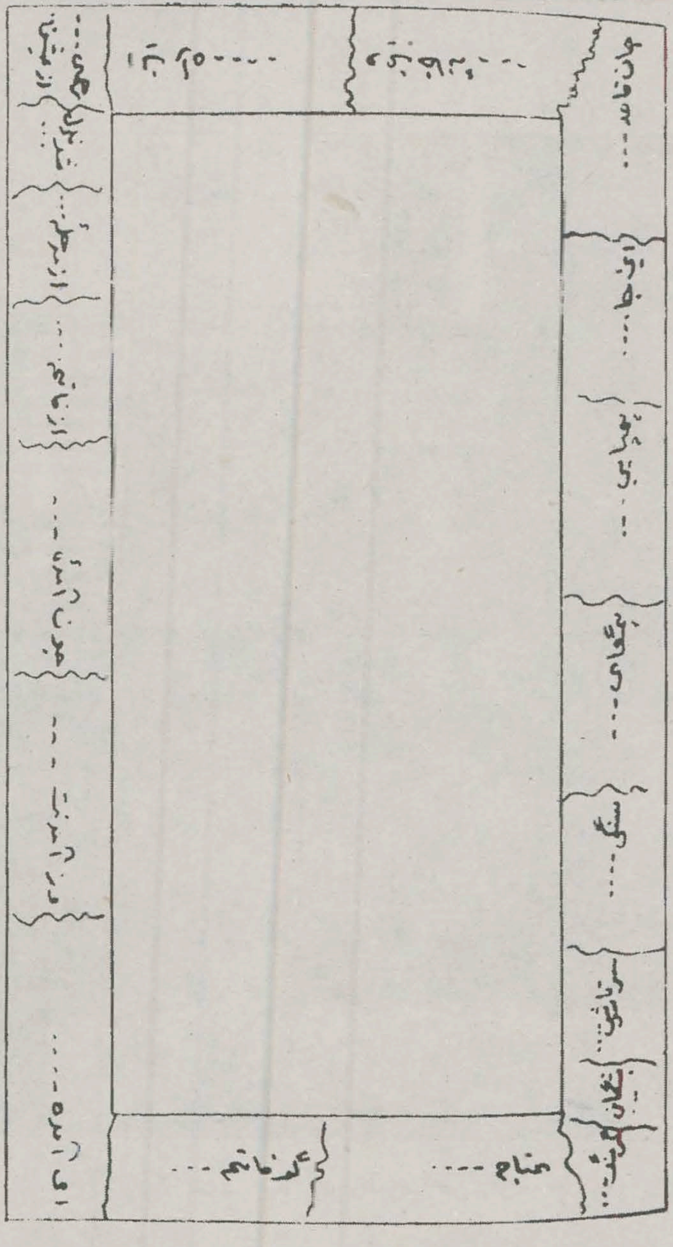

47. میر صفائيءَ جي قبر جي پاڙ وارا ڪنارا. ص 215

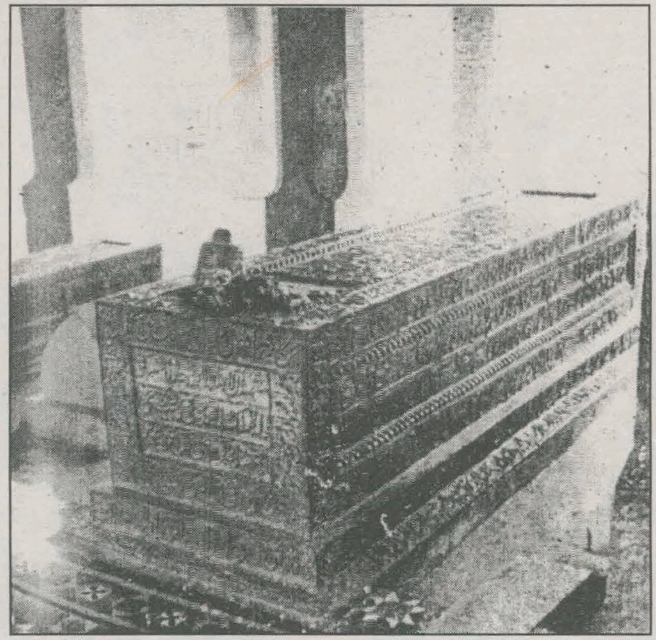

48.مير معصوم جي مزار. ص 217

49.مير معصوم جي مزار. ص 217

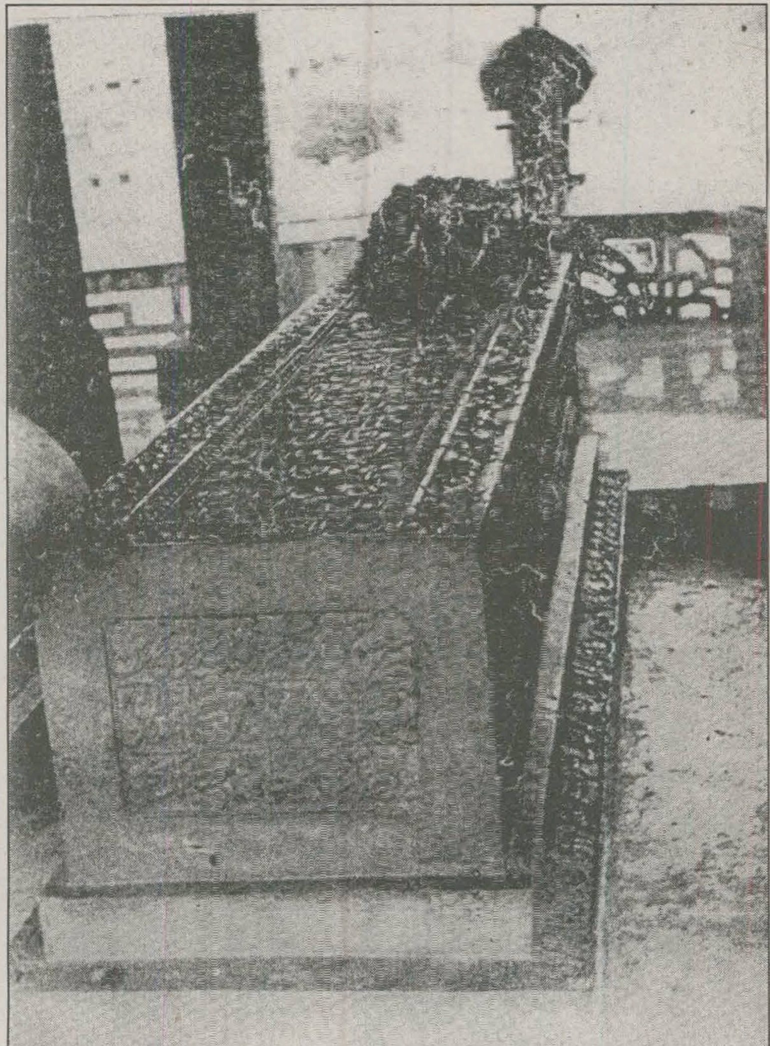

50. مير معصوم جي مزار. ص 217

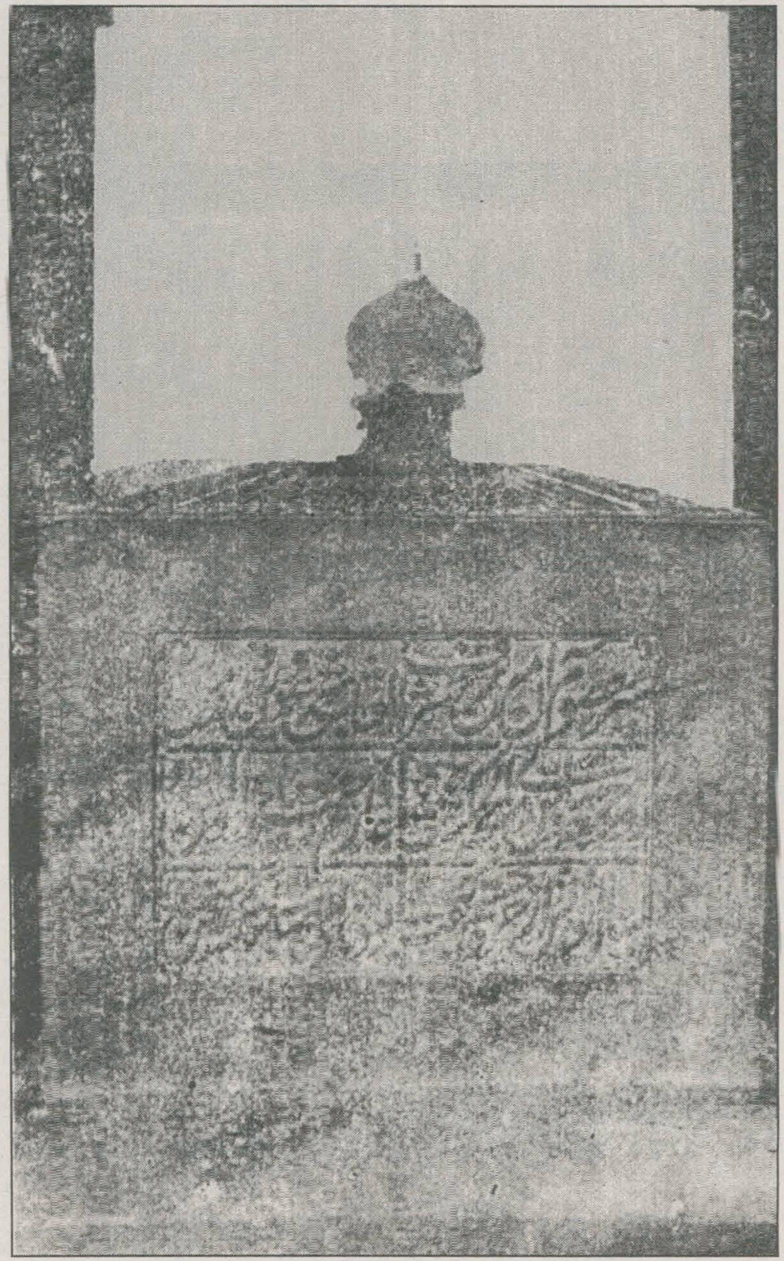

51. مير معصوم جي پيرانديءَ جو تاريخي ڪتبو. ص 217

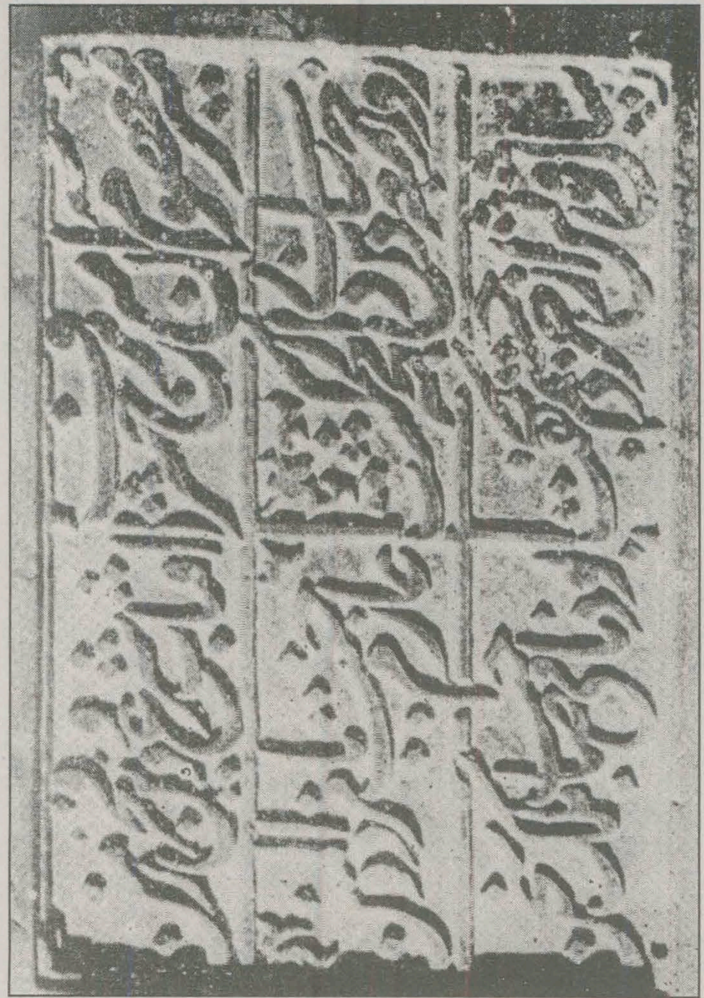

52.مير معصوم جي تاريخ جو ڪتبو. ص 217

53. ڪاشيءَ جو ڪتبو، چوني جي ٺهيل ڇتيءَ تي.

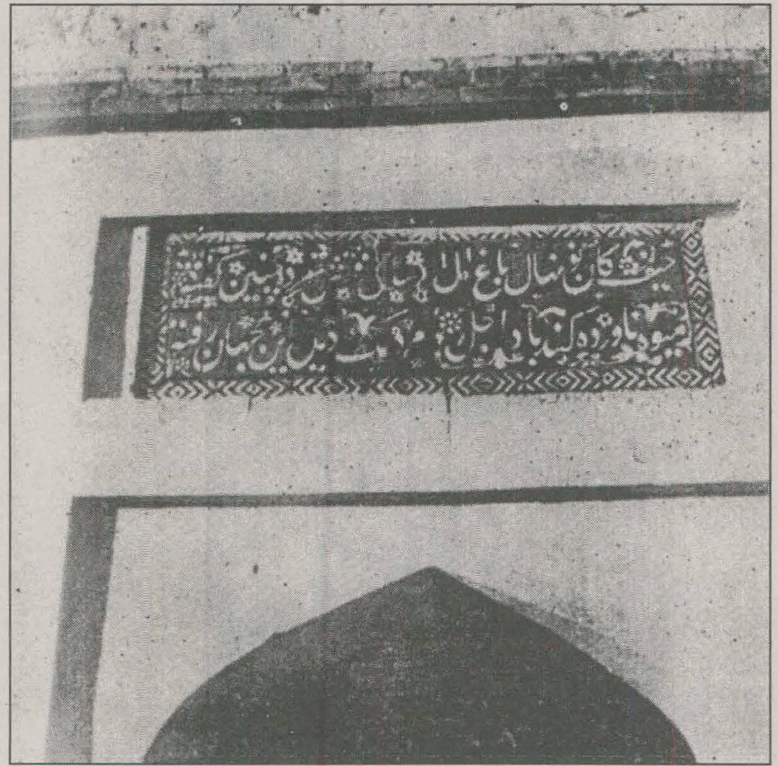

54.چوني واري ڄنيءَ جو ڪتبو.

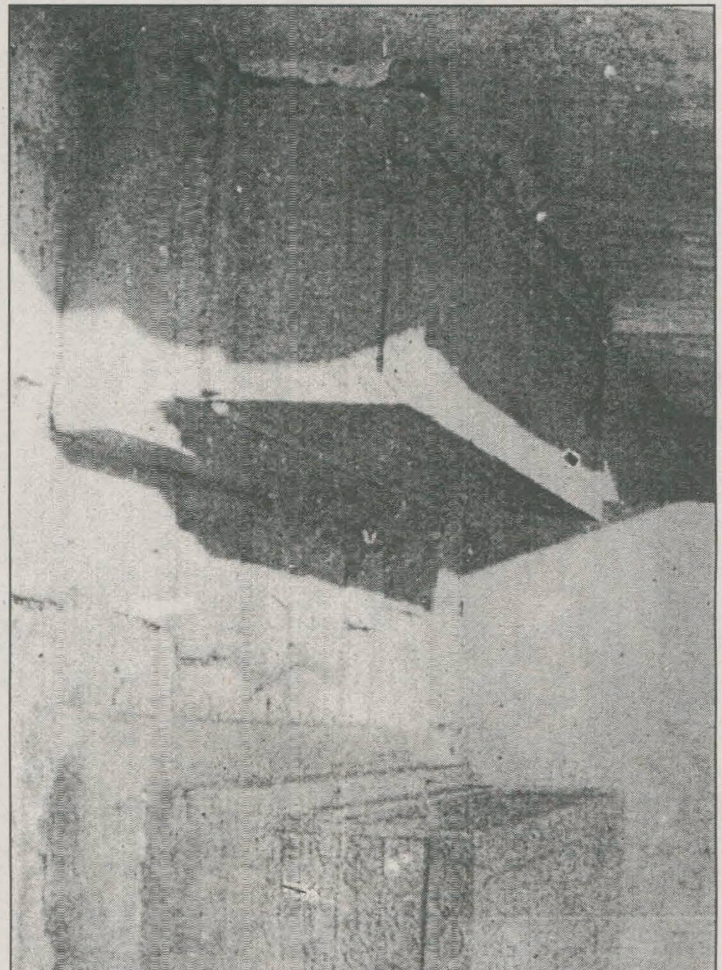

55.پٽر جون قبرون. ص 222

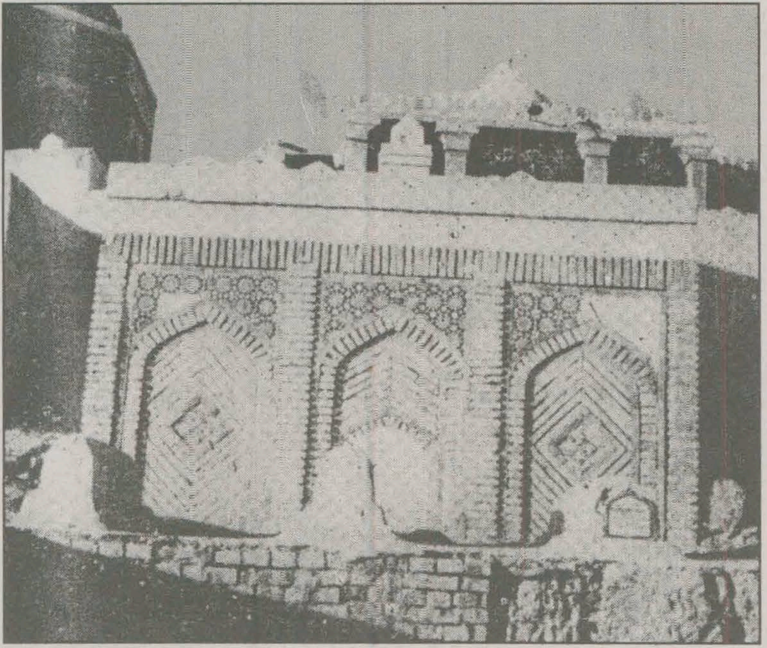

56. قبرن جي ٿلهن جي ساخت.

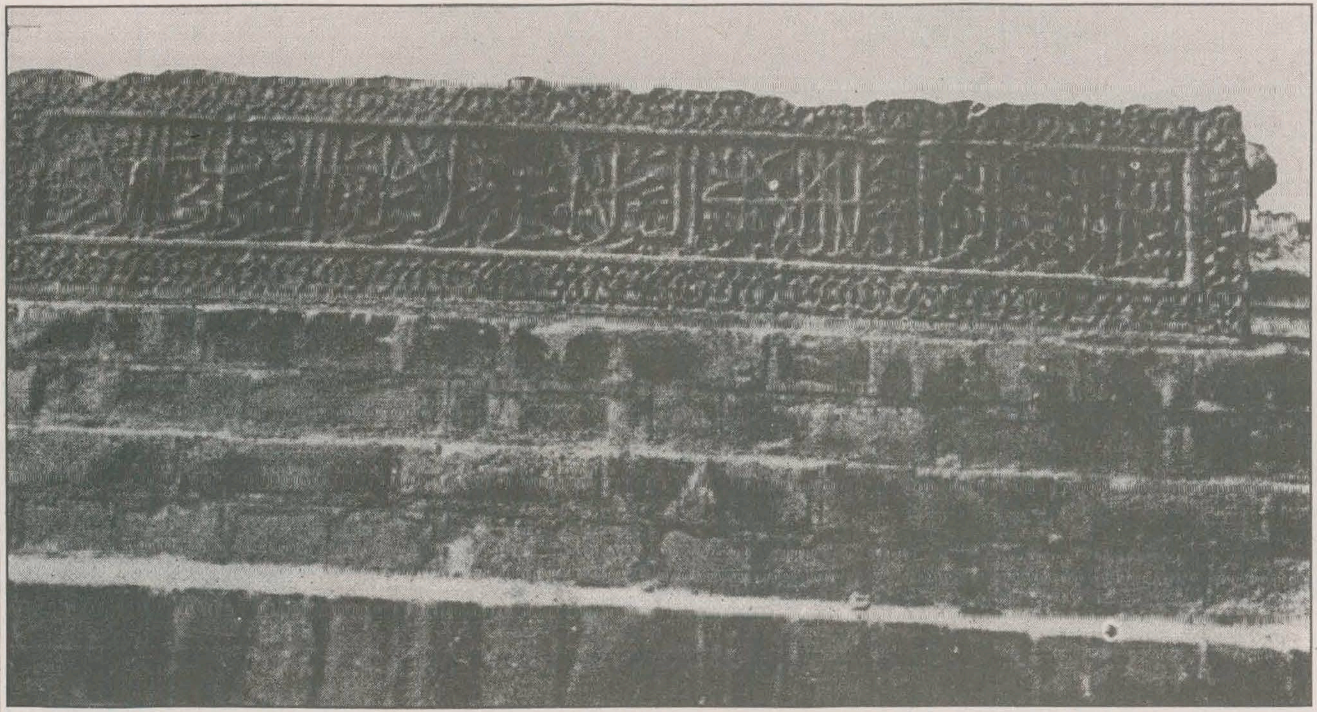

57.قبر جو هڪ لوڙهه - آية الڪرسيءَ جي اُڪر

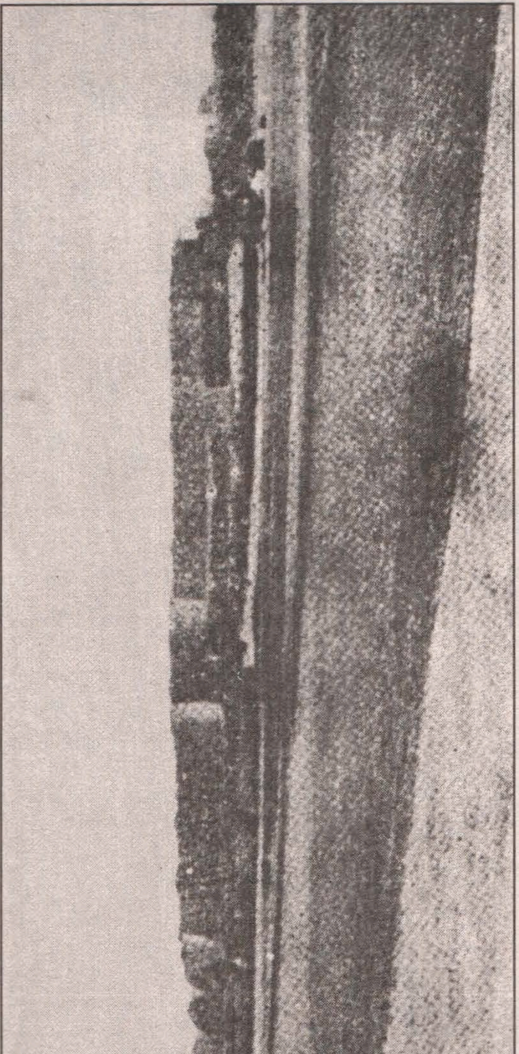

58.بکر جو قلعو 170 ورهيه اڳ.

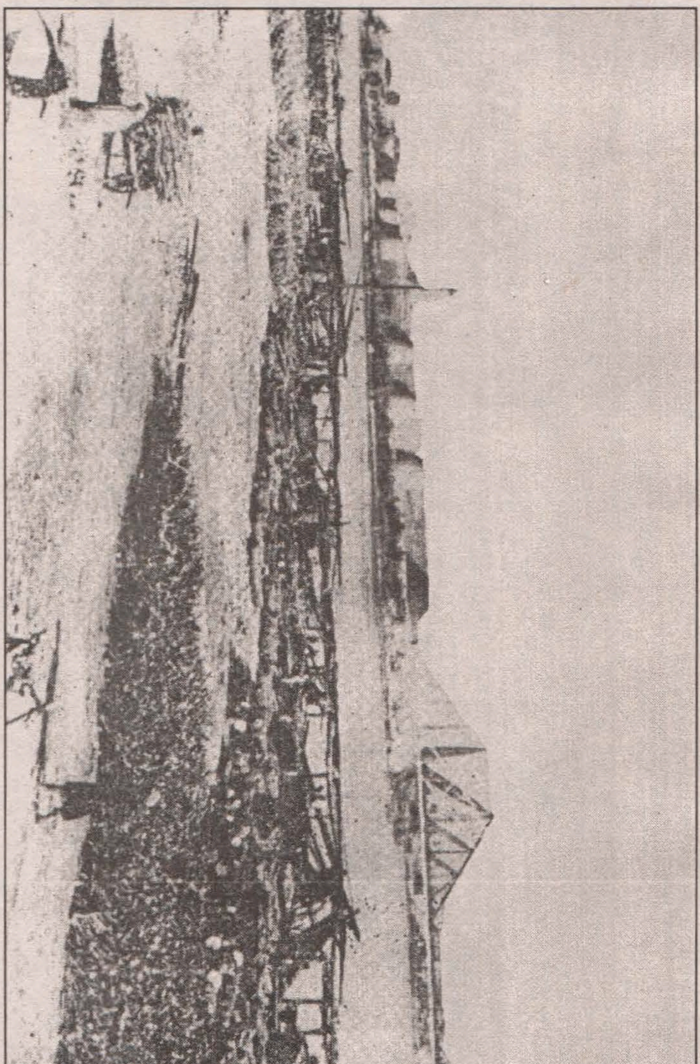

59.بکر جو قلعو منزلگاھ کان.

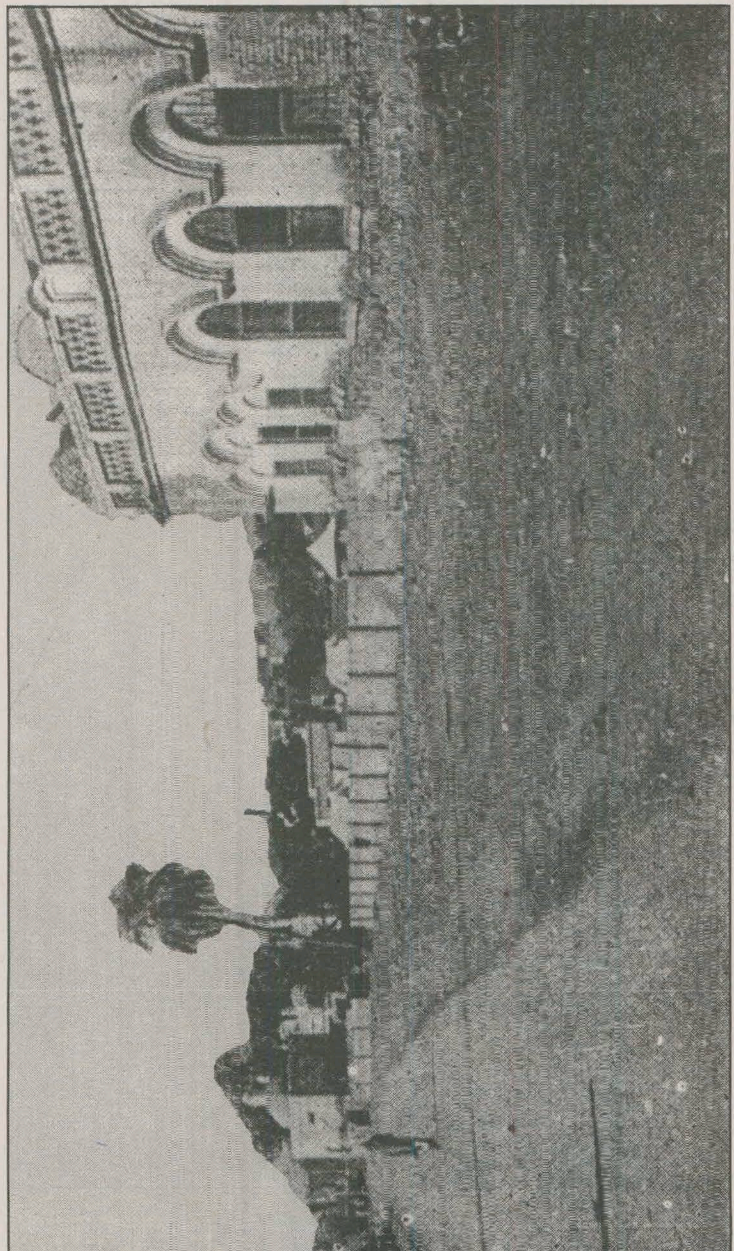

60.منزلگاھ جون عمارتون

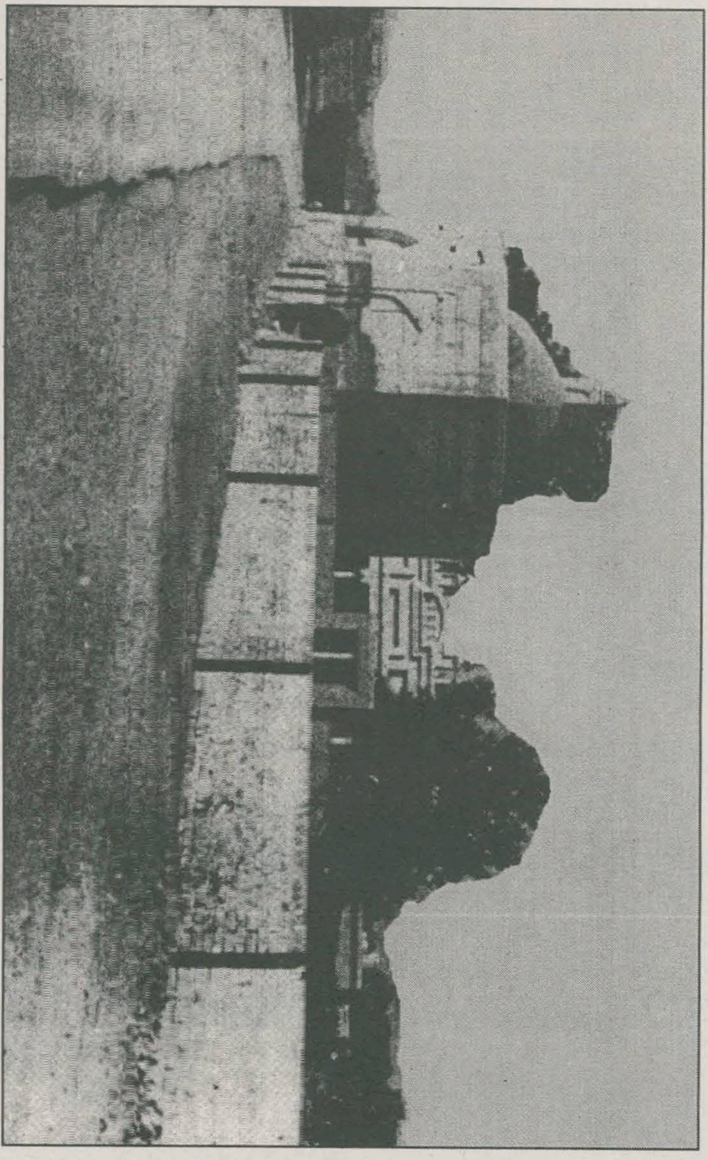

61.منزلگاه جي عمارت

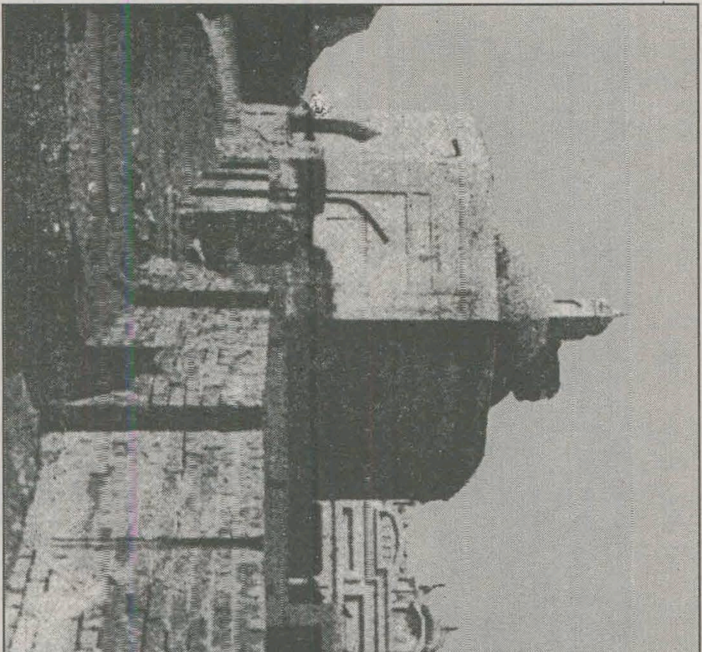

62.منزلگاه جي عمارت

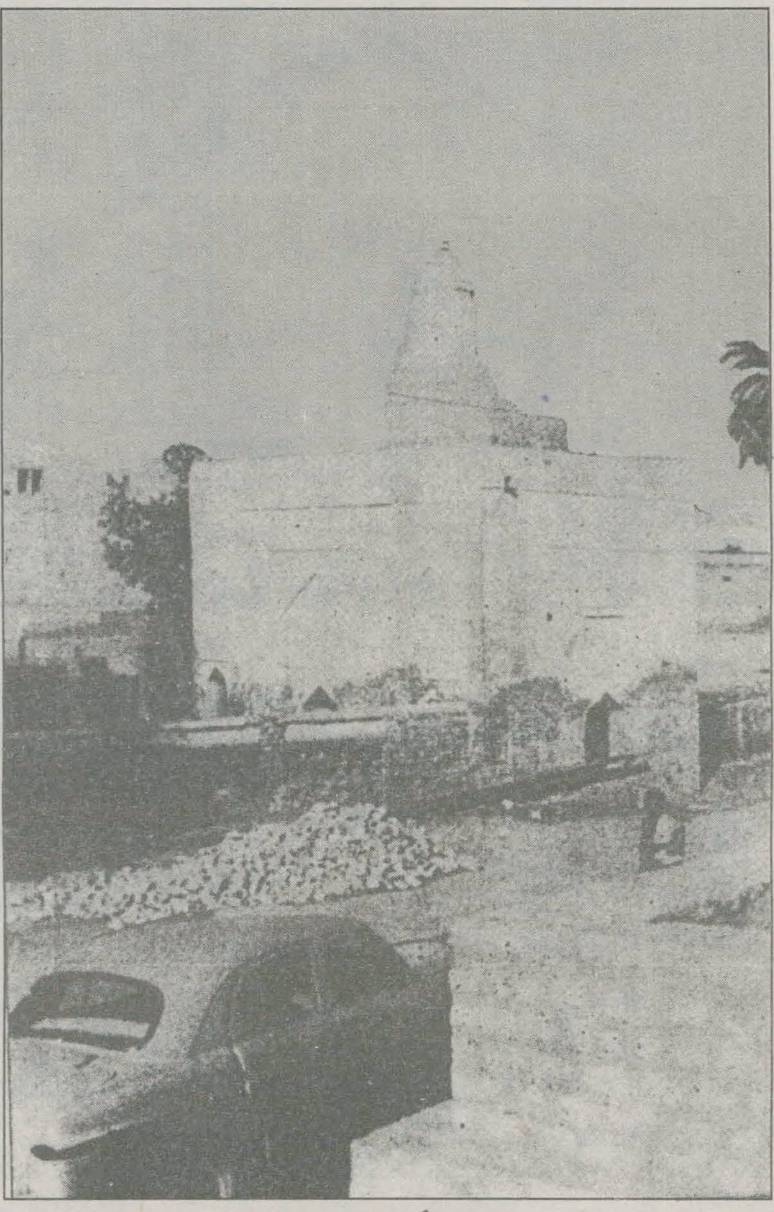

63.منزلگاھ جي عمارت

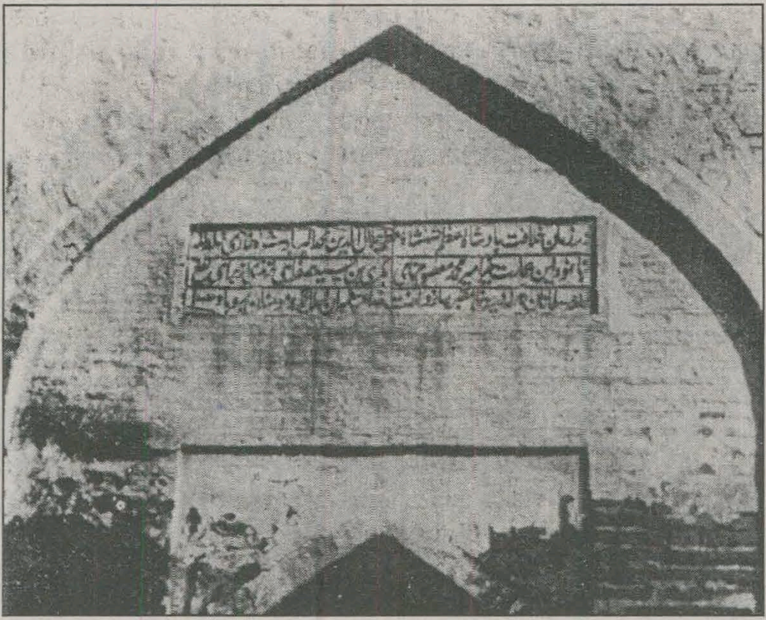

64.منزلگاه جي عمارت جو ڪتبو. ص 229

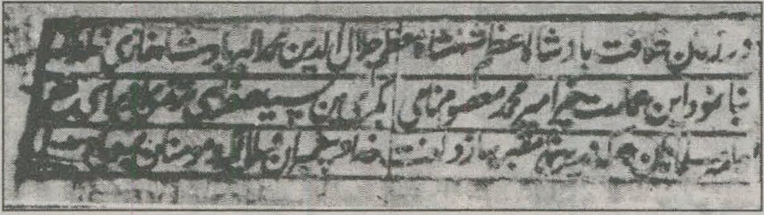

65.منزلگاه جي عمارت جو ڪتبو. ص 229

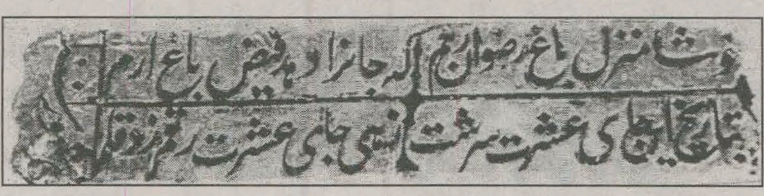

66.منزلگاه جي عمارت جو ڪتبو. ص 229

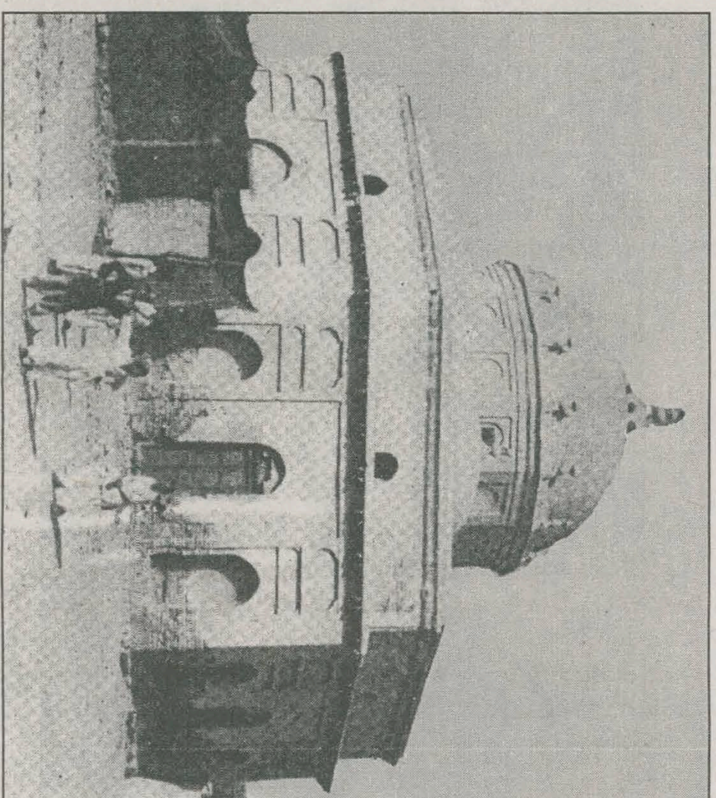

67. هشت پهلو عمارت سکر. ص 229

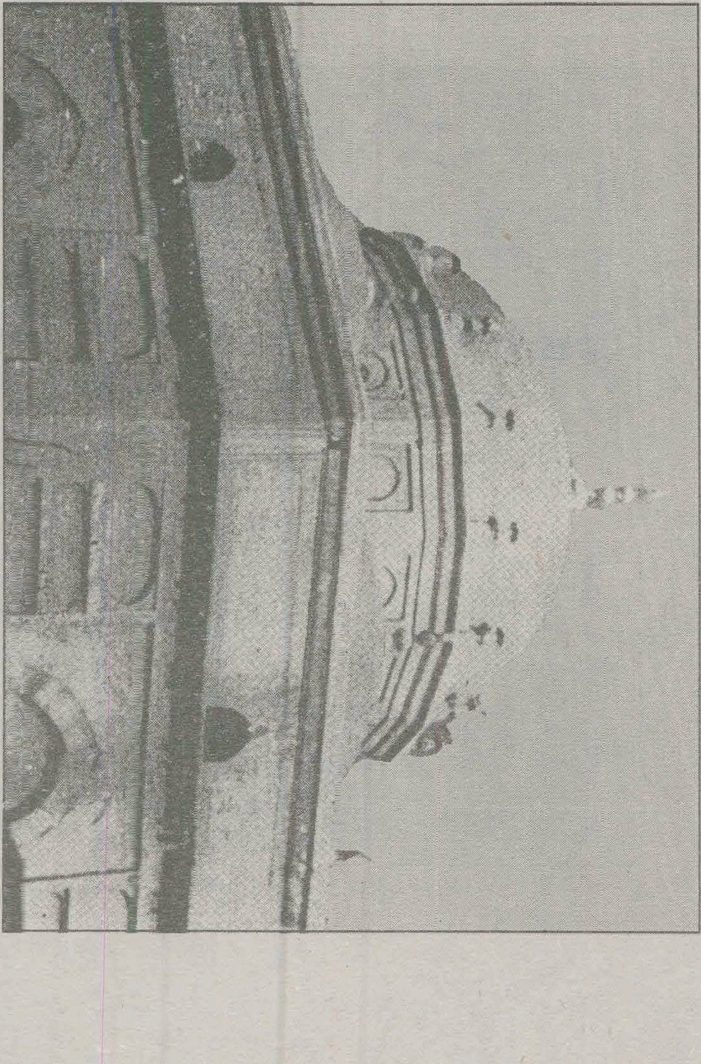

68.هشت پهلو عمارت سکر. ص 234

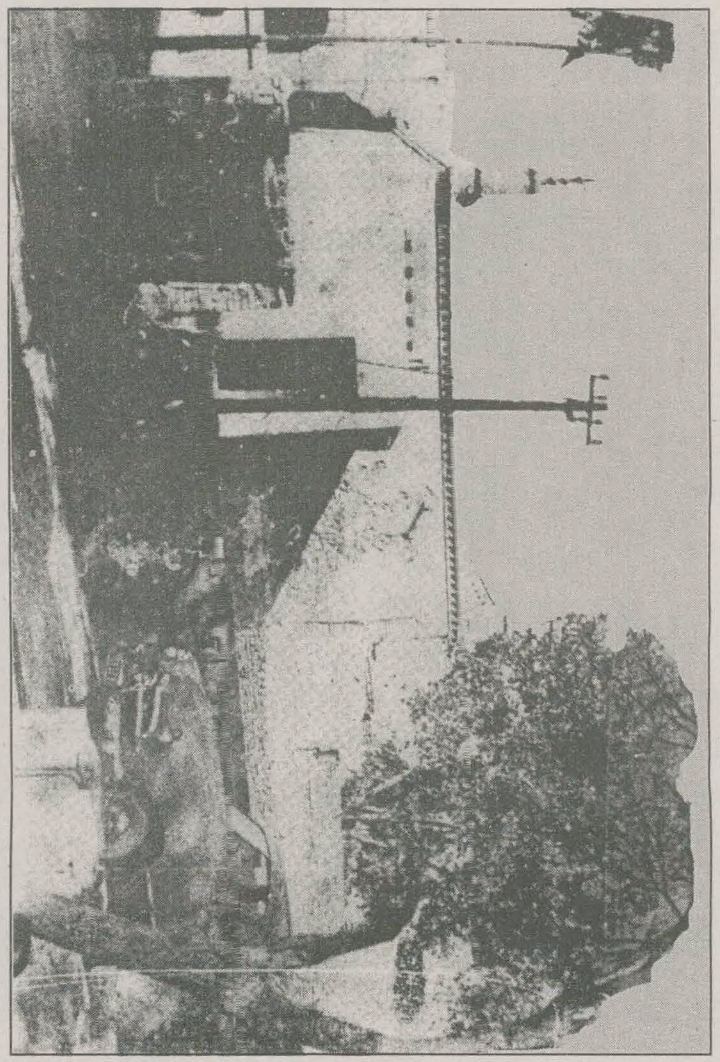

69. هفت چاه - سکر. ص 234

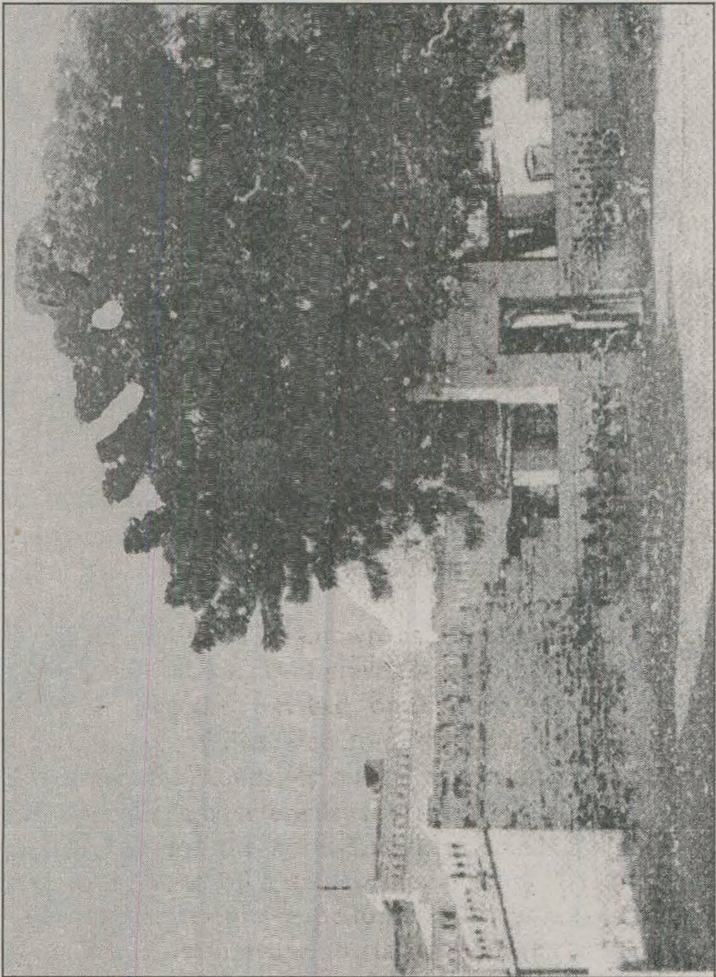

70.مسجد سيد صفائي، هفت چاه سکر. ص 235

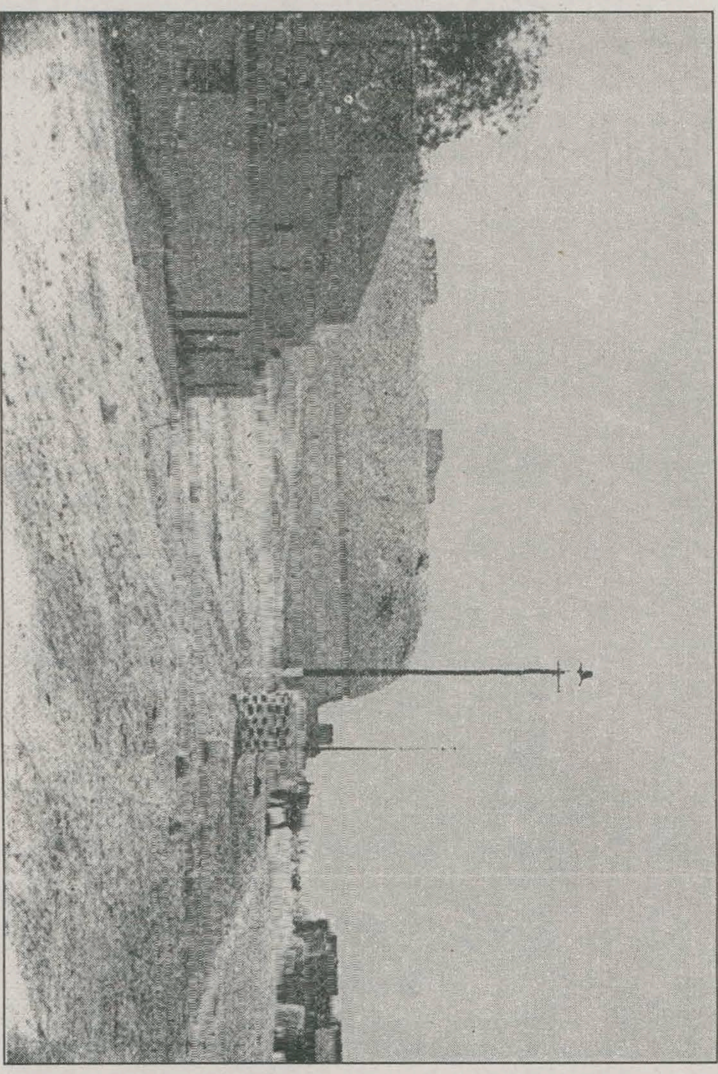

71. عيدگاه روهڙيءَ جو نظارو. ص 208

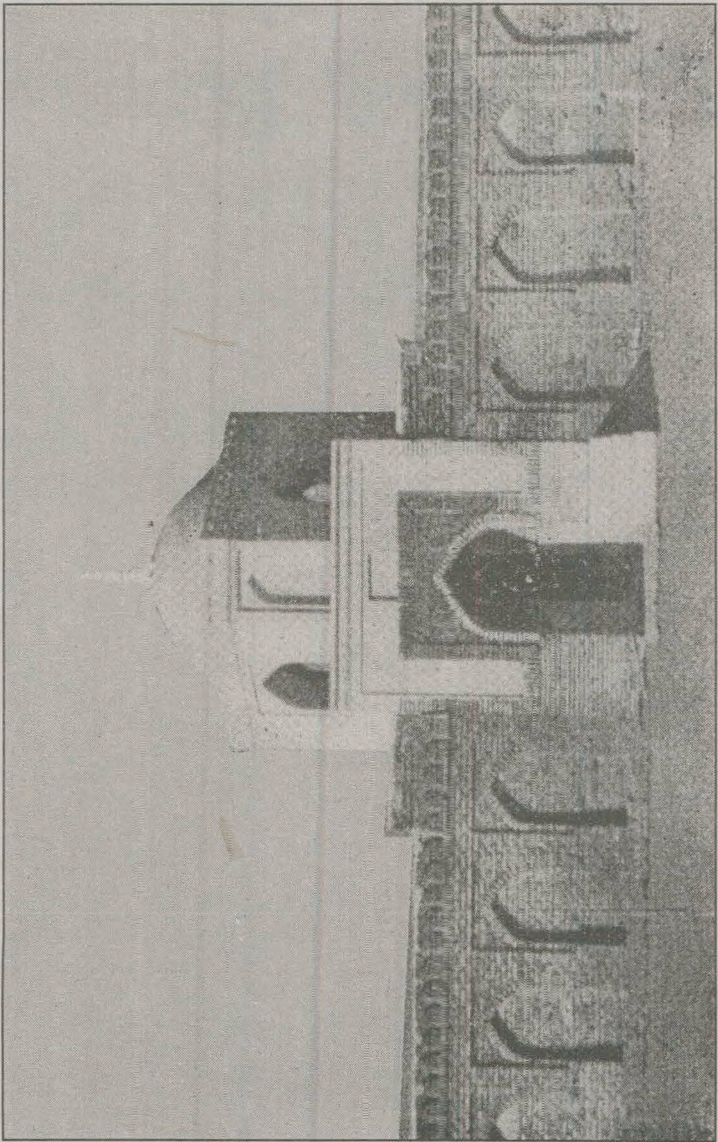

72. عيد گاهه جو محراب - روهڙي. ص 208

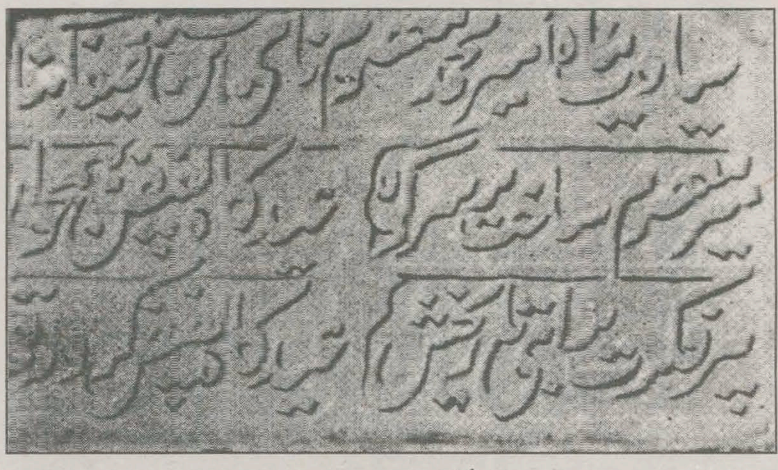

73.عيدگاھ جو ڪتبو. ص 203

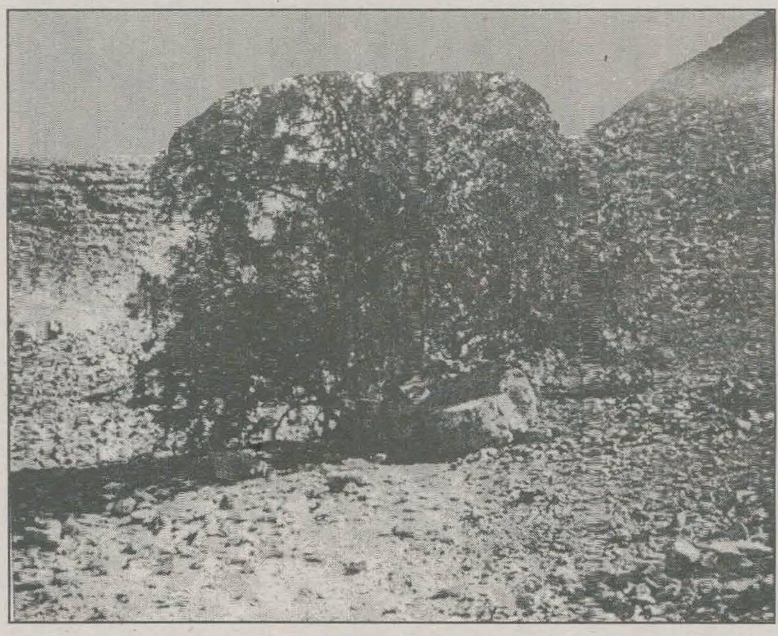

74.اروڙ وارو پيل ڪتبو. ص 340

75. اروڙ وارو ڪتبو. ص 340

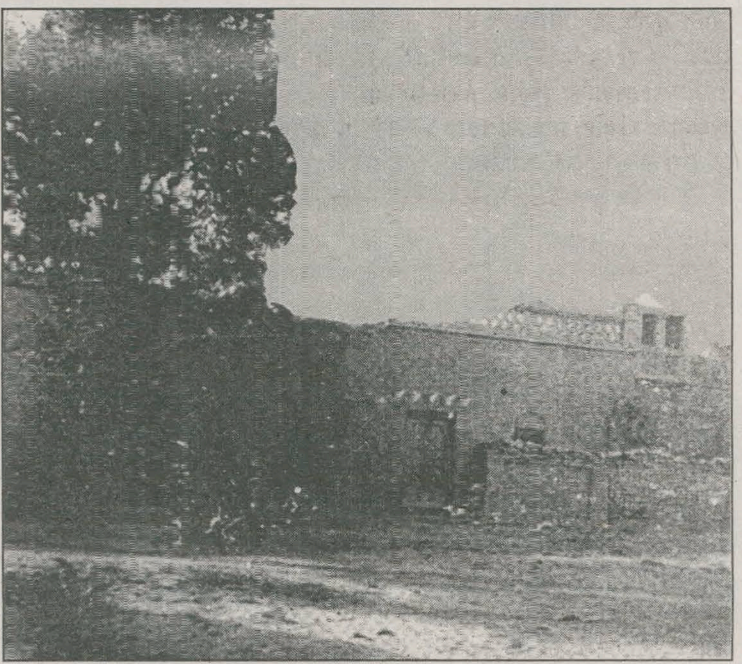

76. مير صفائيءَ جي مسجد - پراڻو سکر. ص 235

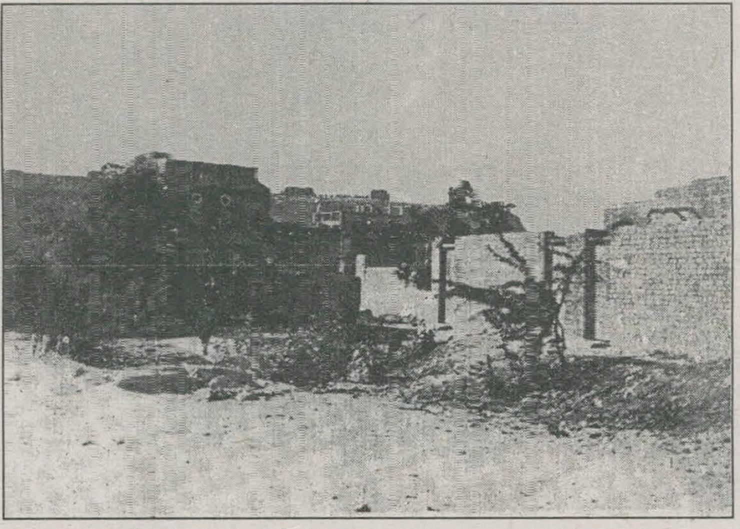

77. پراڻي سکر جو قبرستان. ص 373

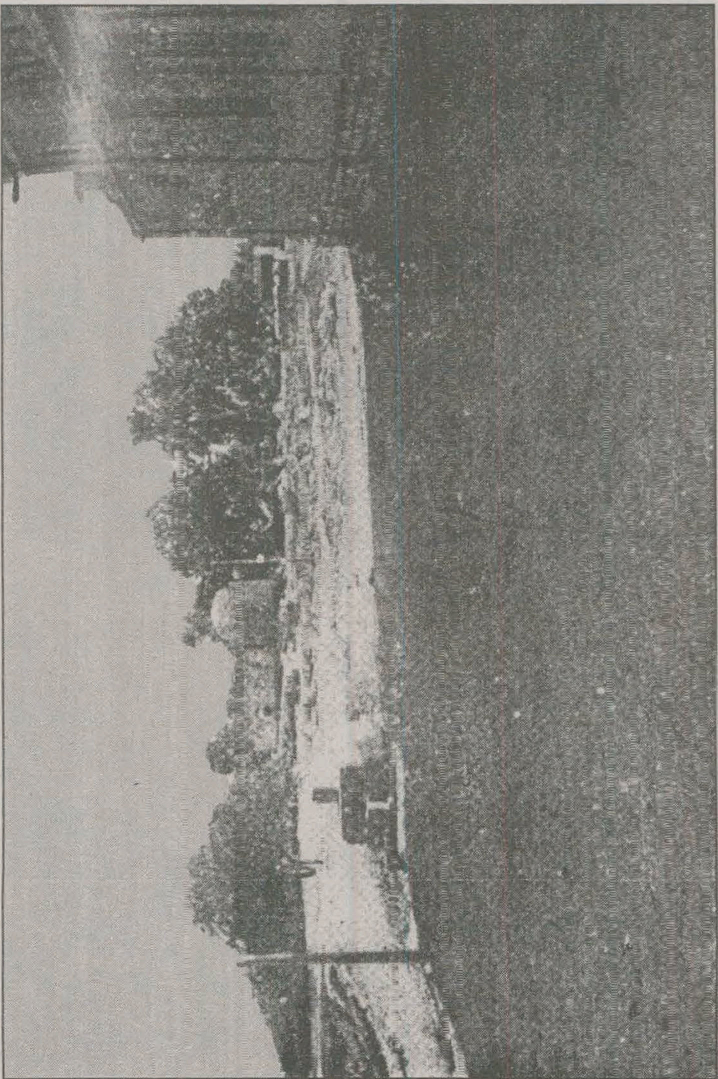

78. پراڻي سکر جو قبرستان. ص 373

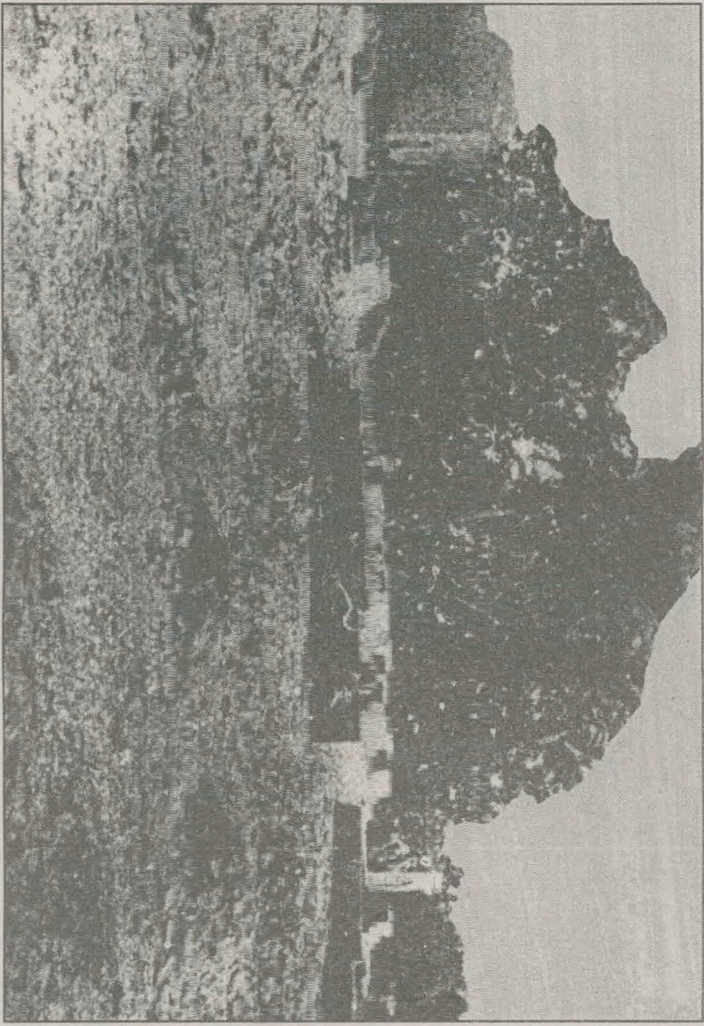

79. پراڻي سکر جو قبرستان. ص 373

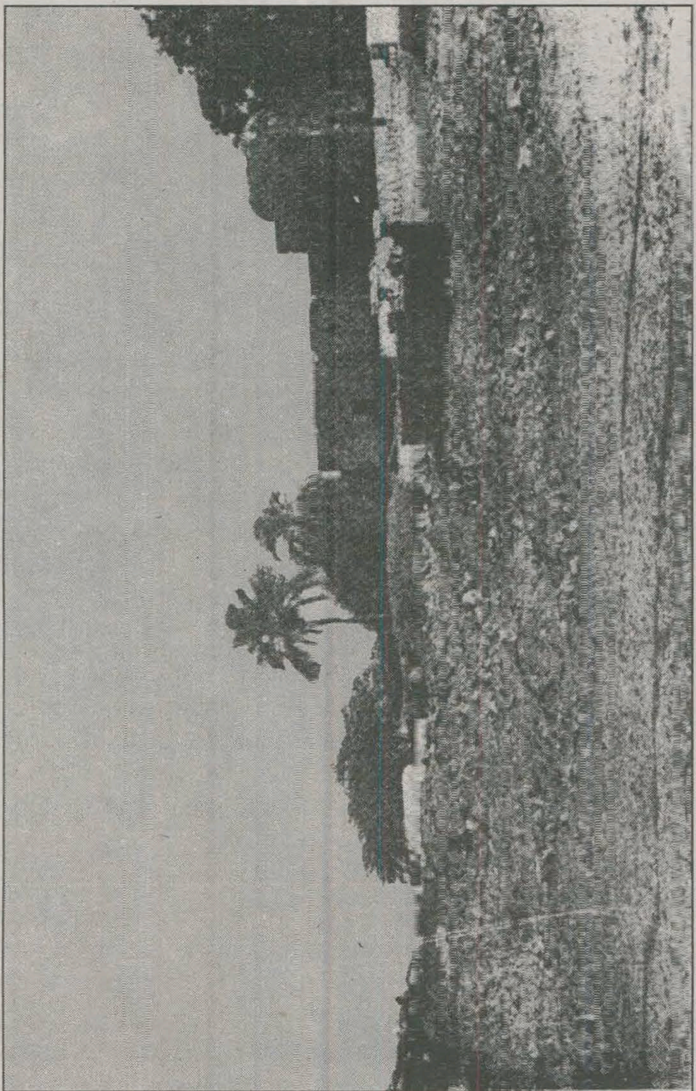

80.پراڻي سکر جو قبرستان. ص 373

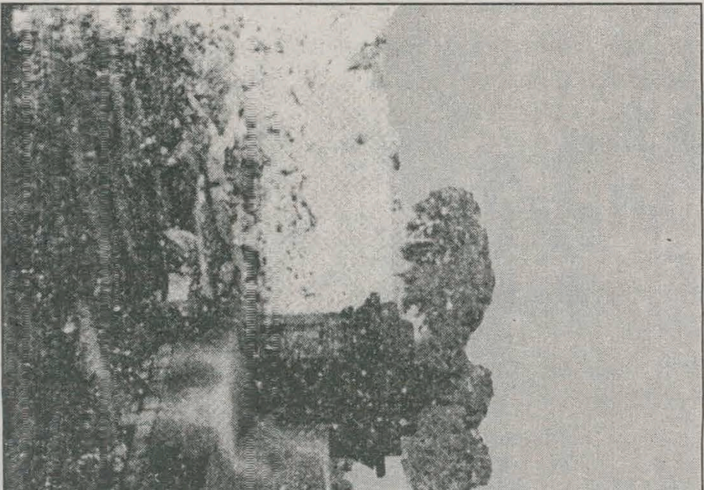

81.مير زکريا جي قبر - پراڻي سکر جي قبرستان ۾. ص 237

82.چهل زيني واري ٽڪري. ص 120

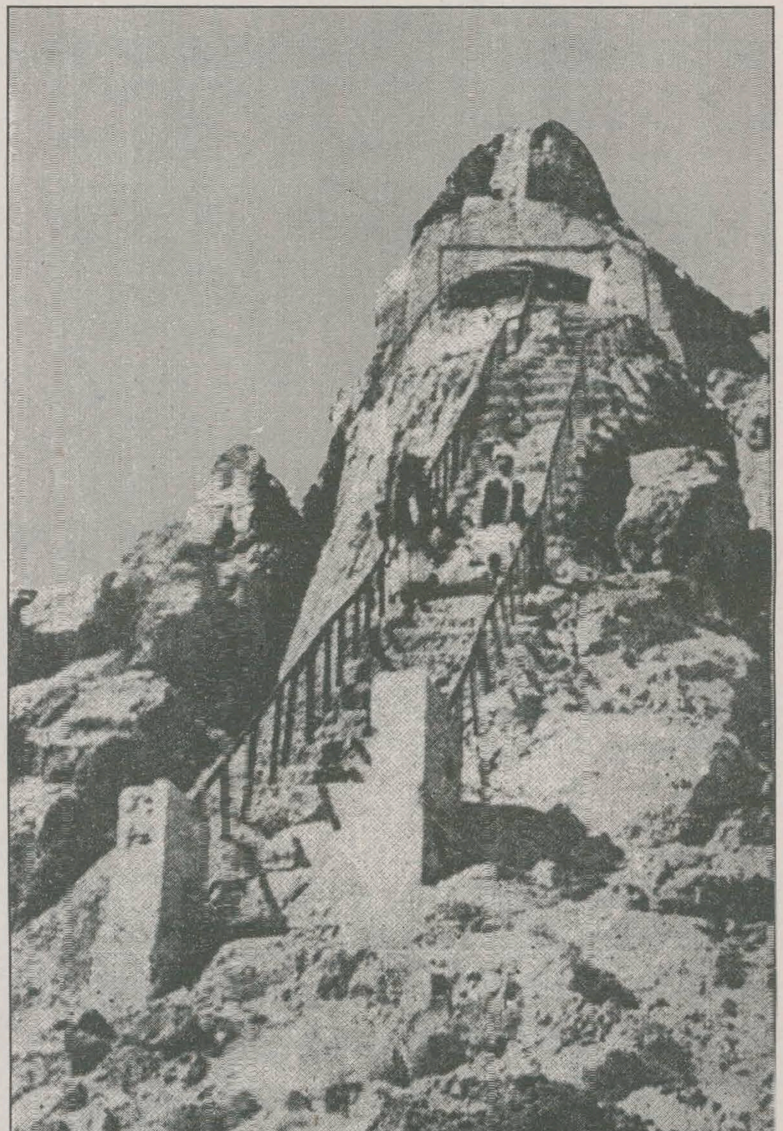

83.چھل زيني جي ڏاکڻ. ص 120

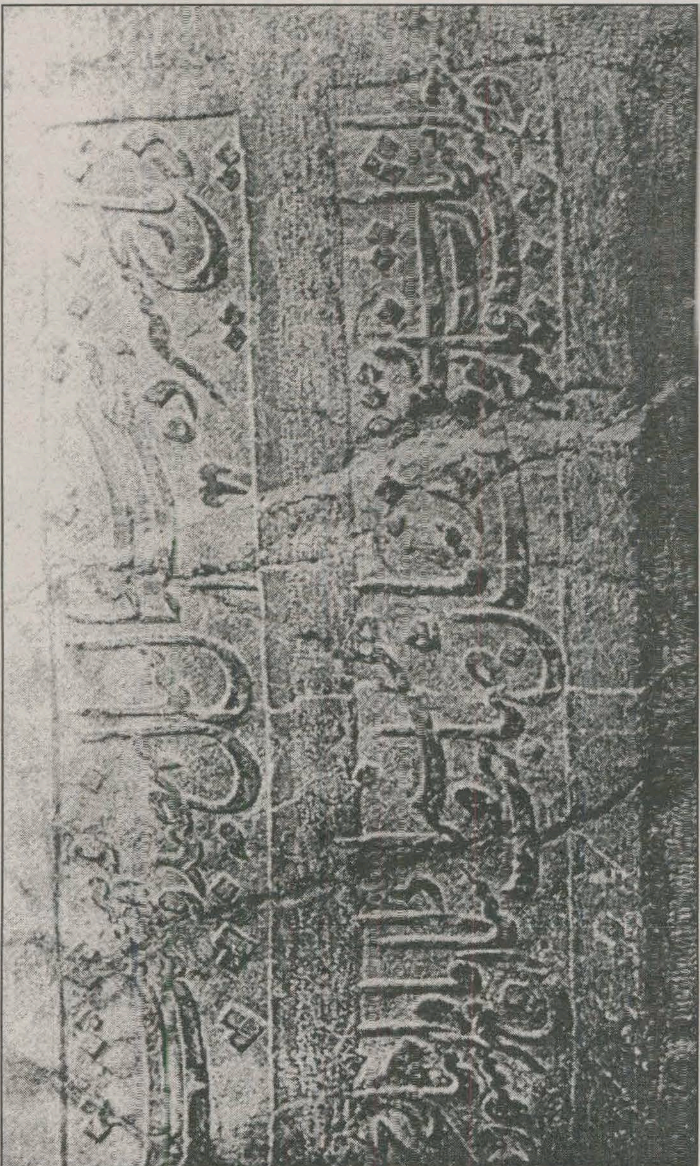

84. ڪتبو چهل زينو

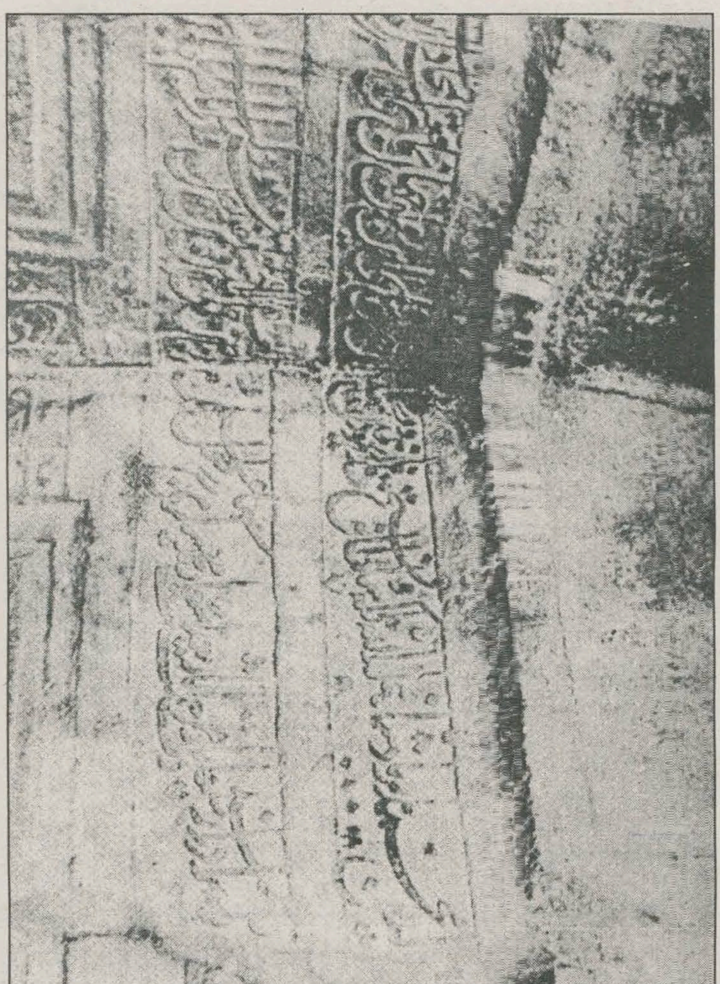

85. چهل زيني جو ڪتبو

86.چهل زيني جو ڪتبو

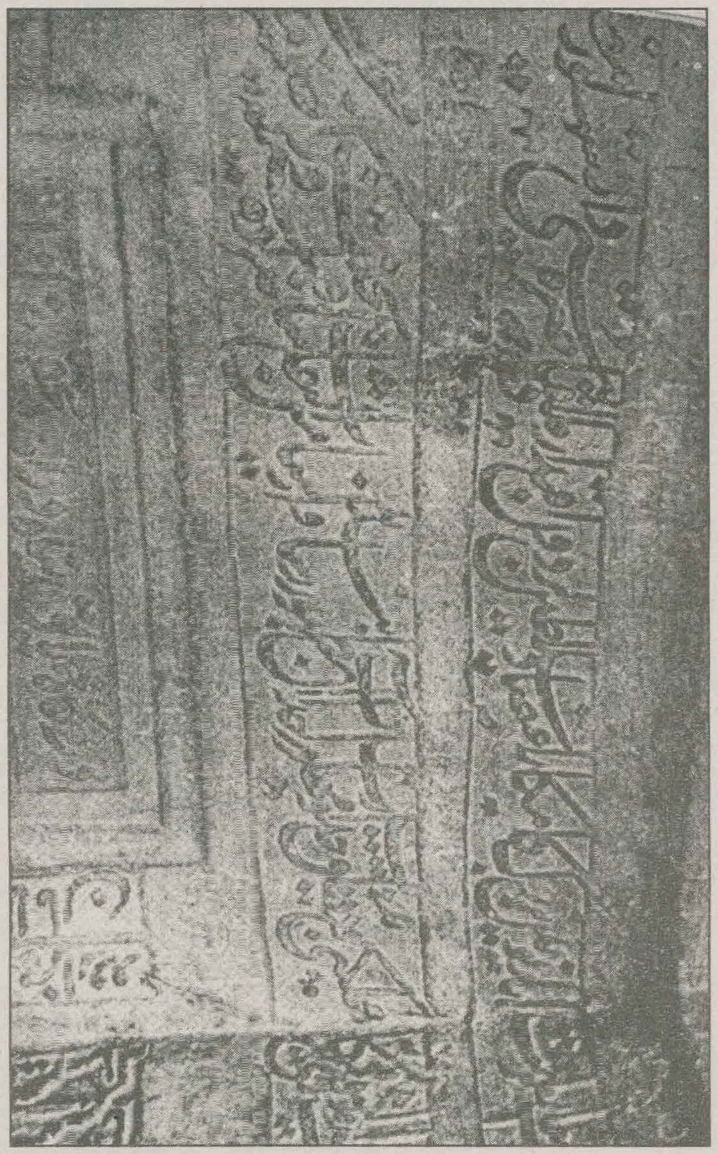

87.چهل زيني جو ڪتبو

88.چهل زيني جو ڪتبو

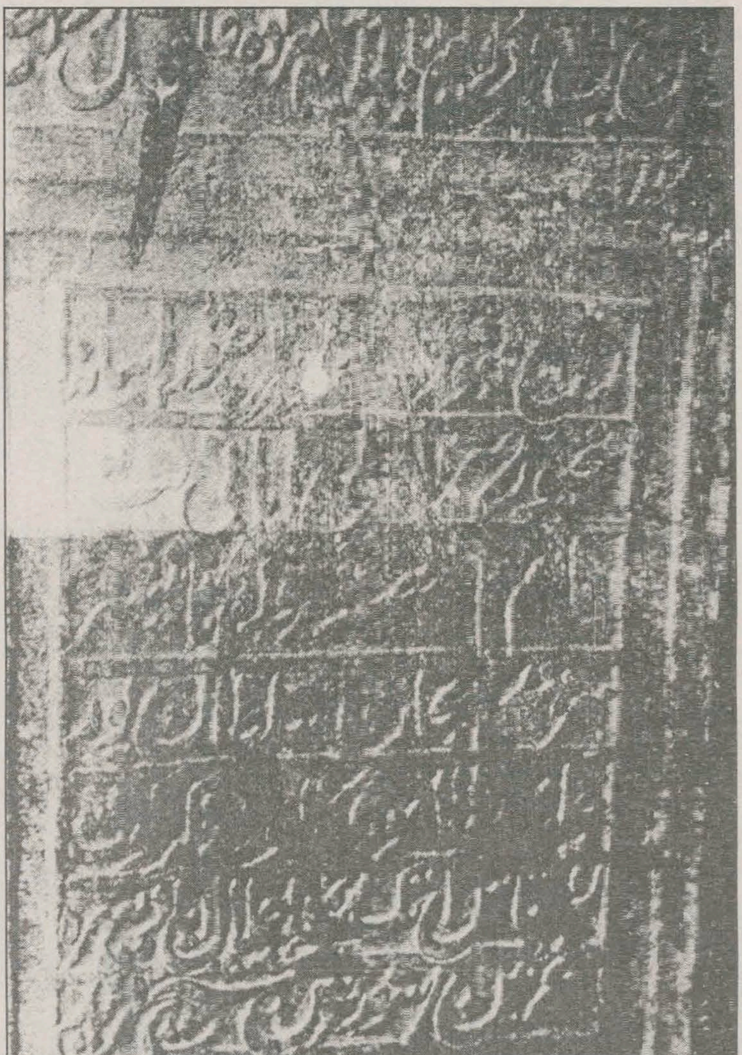

89.چھل زيني جو ڪتبو

90.چهل زيني جو ڪتبو

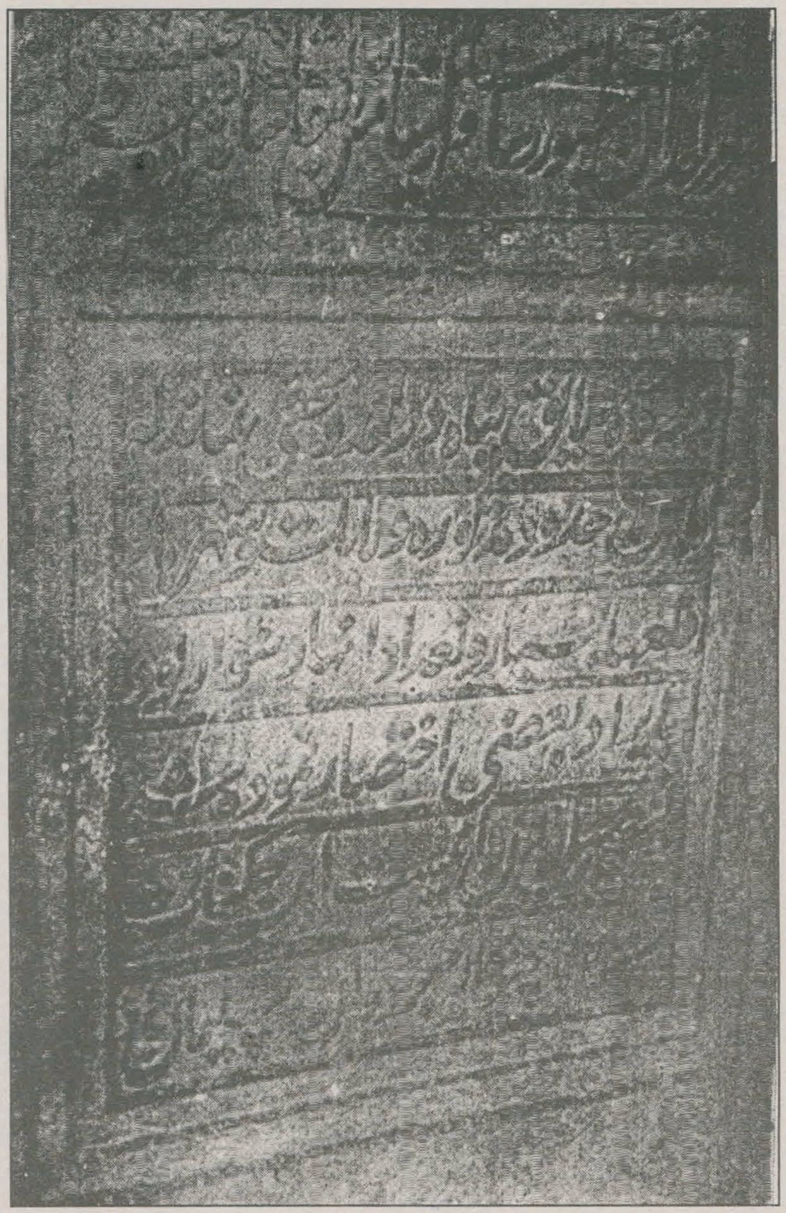

91. چهل زيني جو ڪتبو

92-چهل زيني جو ڪتبو

93 چهل زيني جو ڪتبو

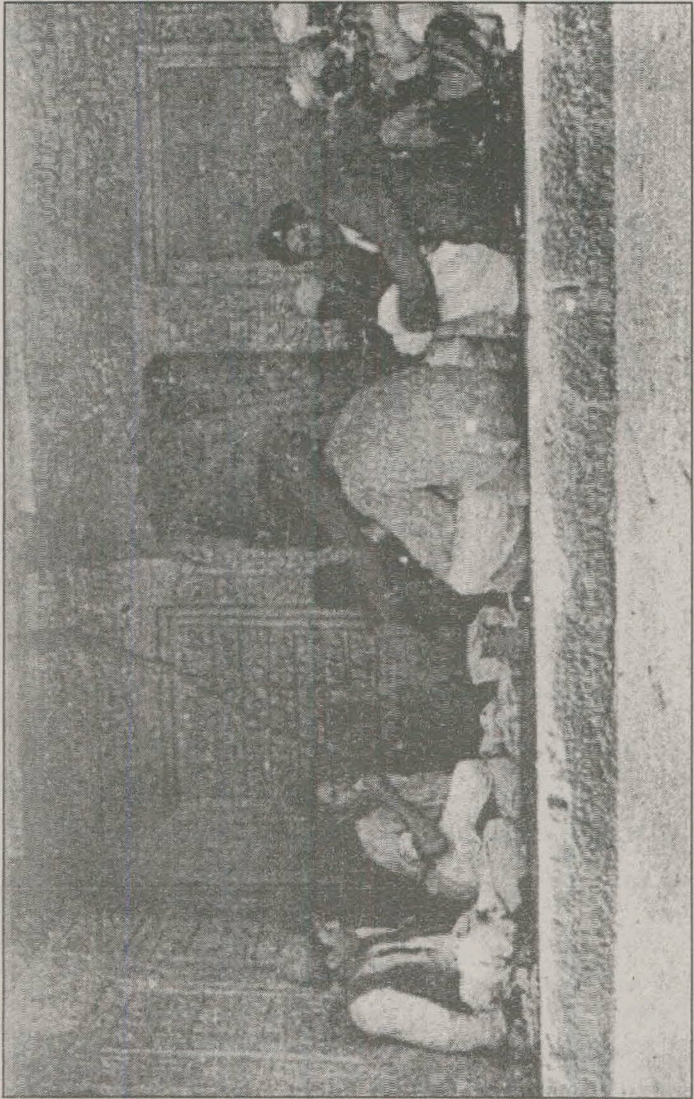

94.چهل زيني جي نشستگاه ڪتبي واري

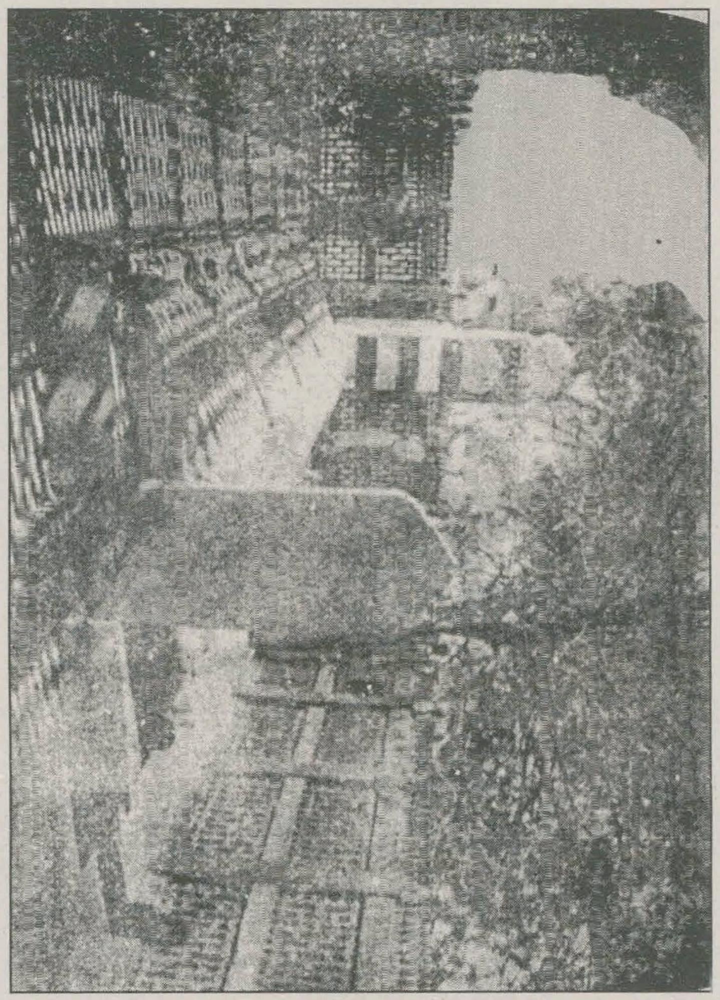

95.بابا حسن ابدال جي مزار. ص 2

96.حضرت احمد جام جو ڪتبو. ص 143

67. مسجد علي اصفهان وارو ڪتبو. ص 155

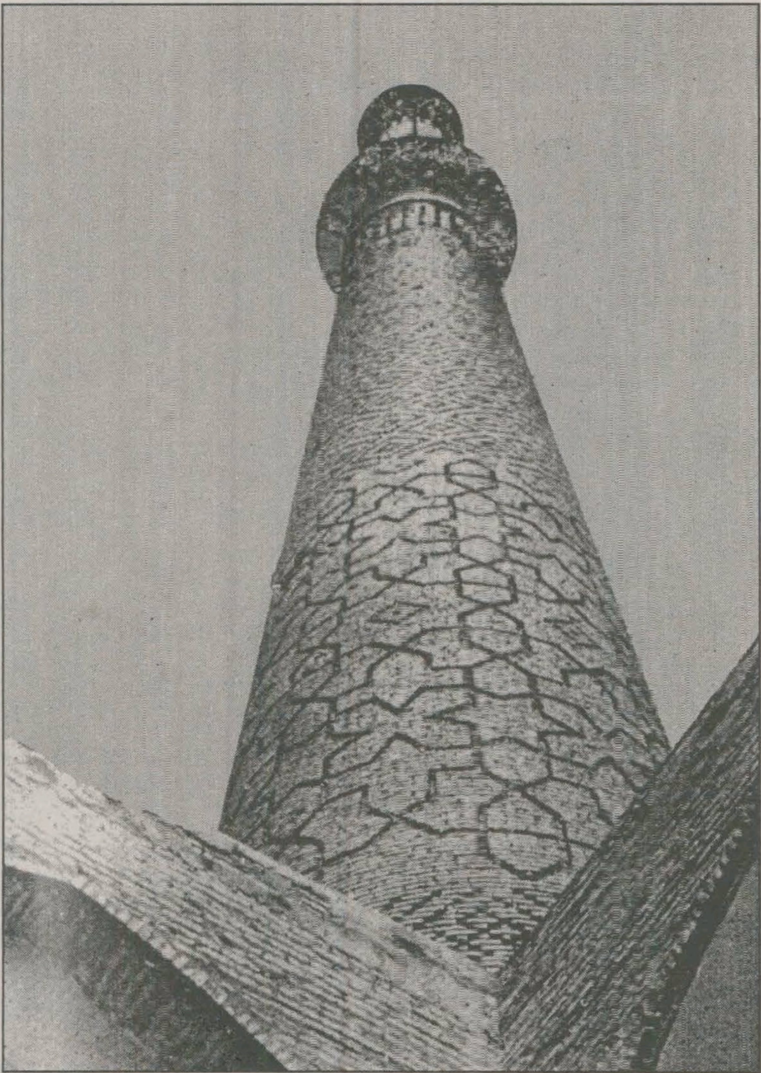

98. مسجد علي اصفهان جو منارو. ص 155

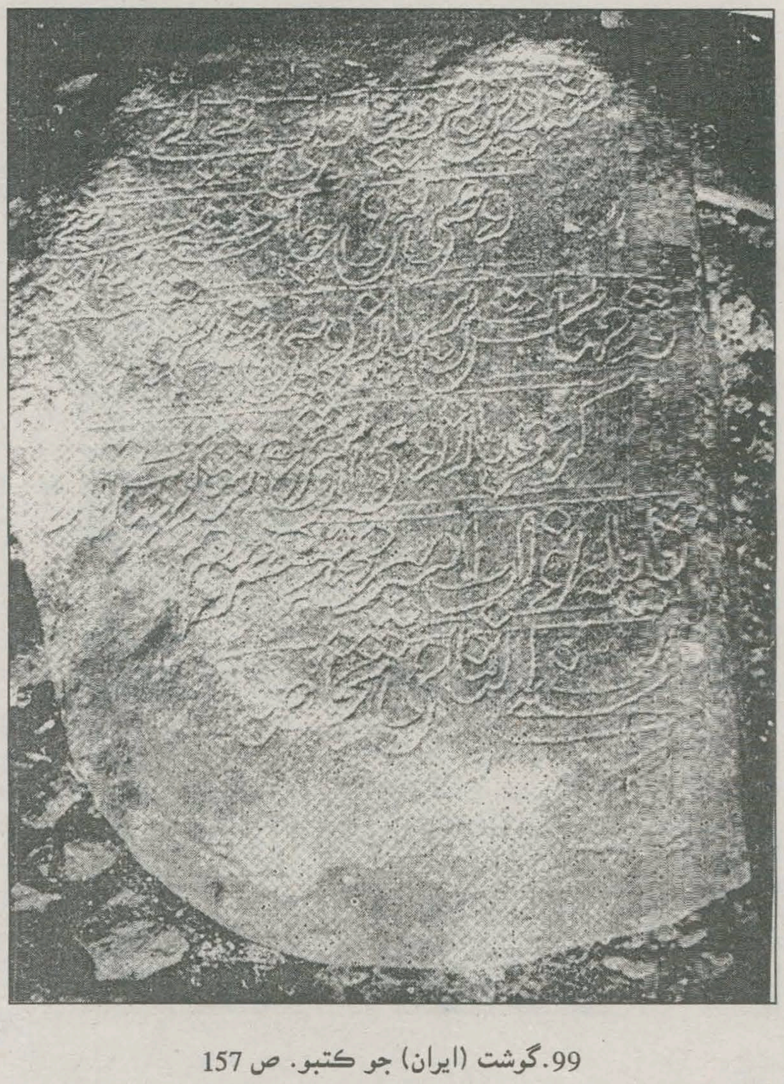

99. گوشت (ايران) جو ڪتبو. ص 157

100. گوشت وارو ڪتبو. ص 157

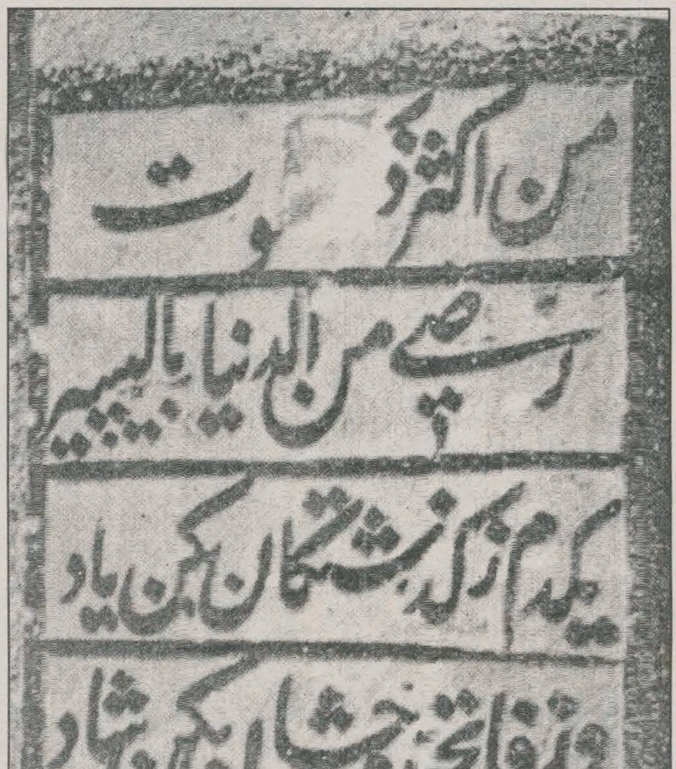

101: درگاهه محمد غوث گواليار. ڪتبو نمبر 25

102.خانقاھ حميدالدين ناگوري، ڪتبو نمبر 26

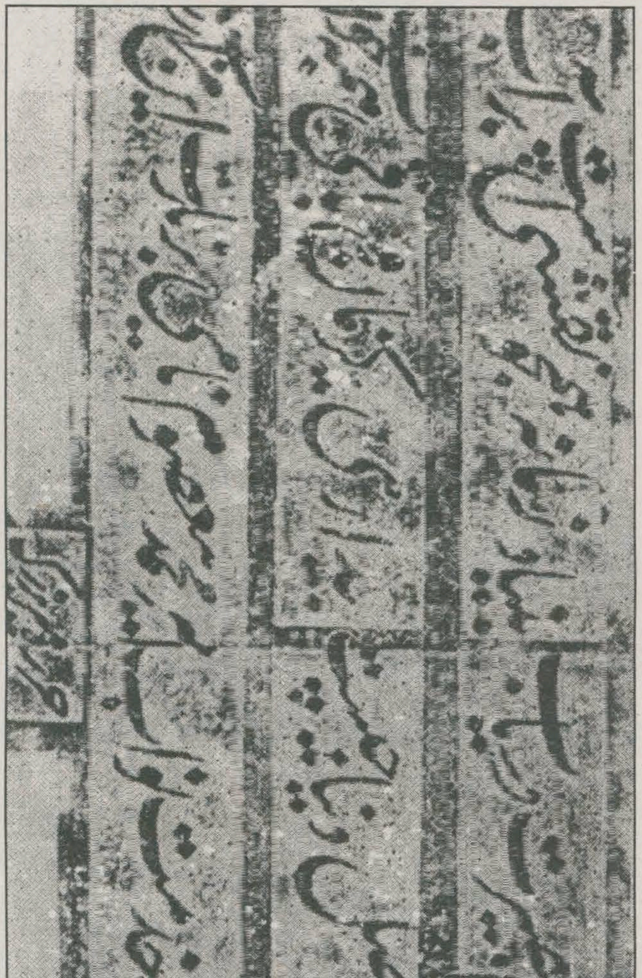

103. خانقاه حميدالدين ناگوري، ڪتبو نمبر 27

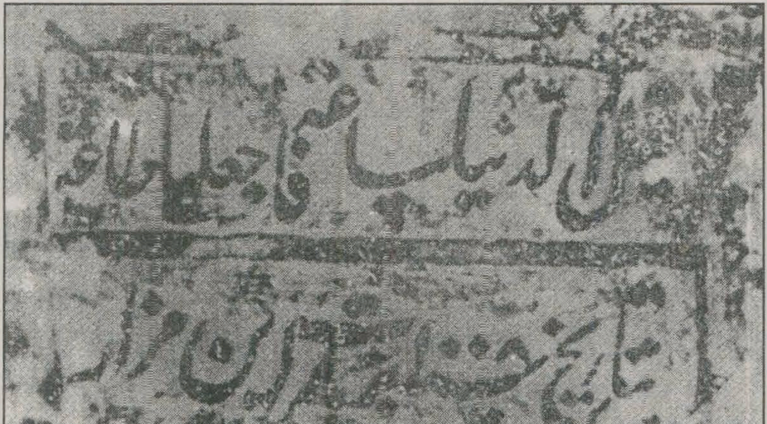

104.ناگور. کتبو نمبر 28

105.سعدل پور. کتبو نمبر 31

106. ماندو - نيل ڪنڊ. ڪتبو نمبر 32

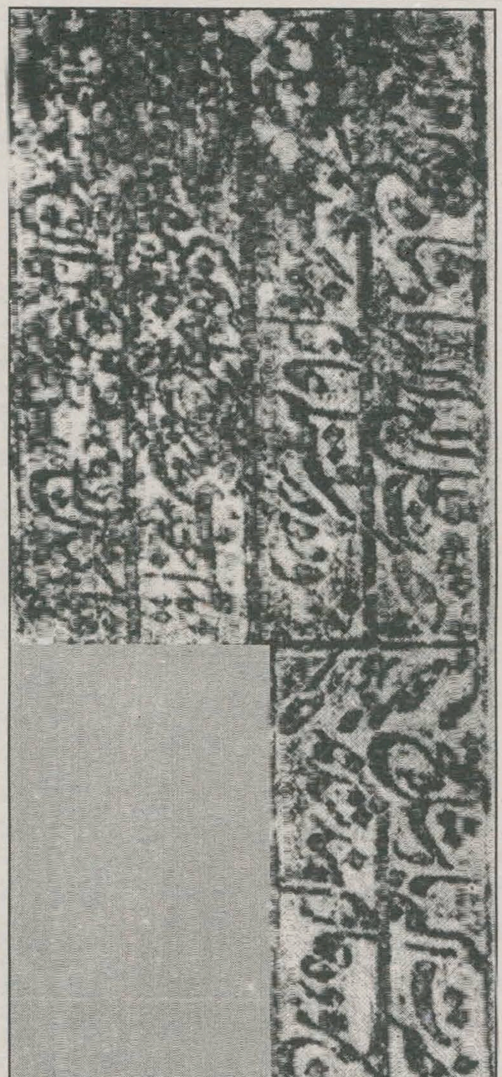

107.مانڊو - نيل ڪنٺ. ڪتبو نمبر 34

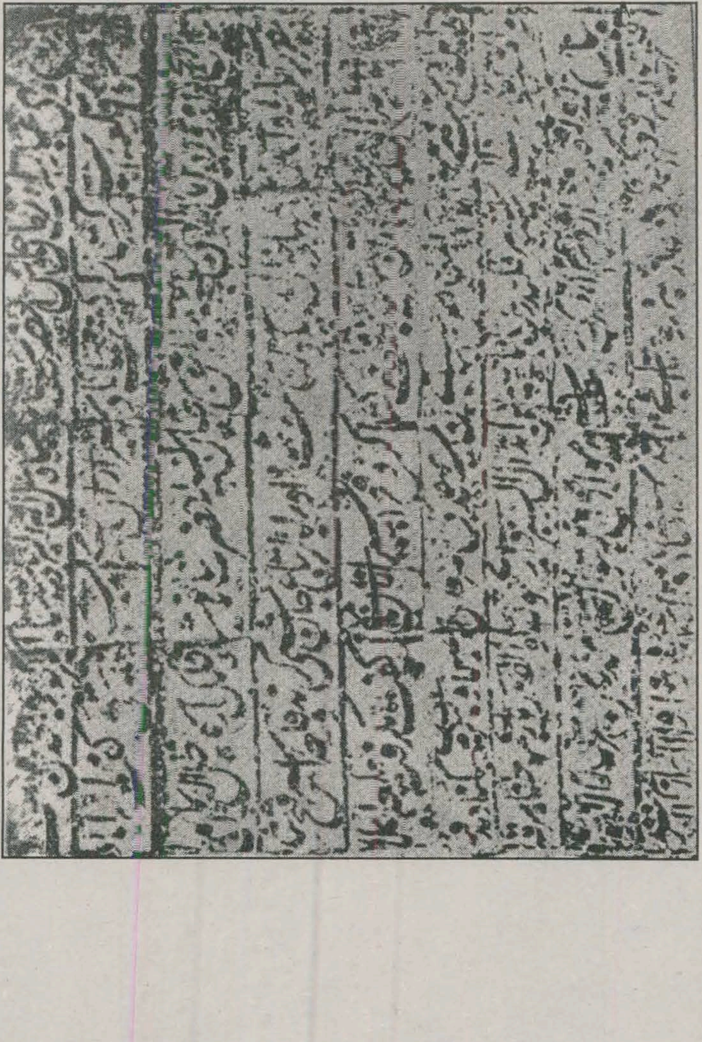

108.برهانپور جامع مسجد. ڪتبو نمبر 35

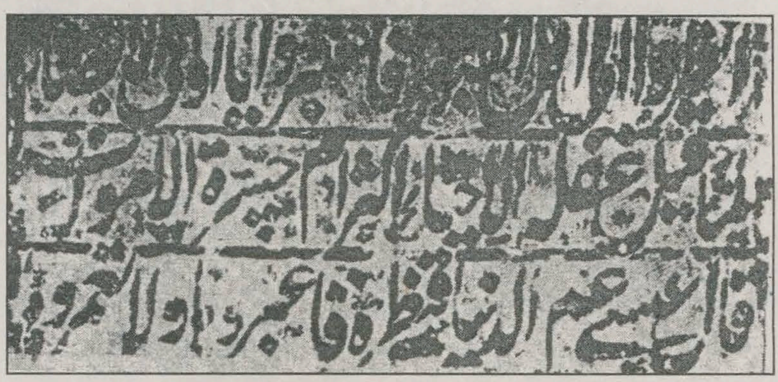

109.برهانپور - مقبره عادل شاهہ. کتبو نمبر 36 (حصو 1)

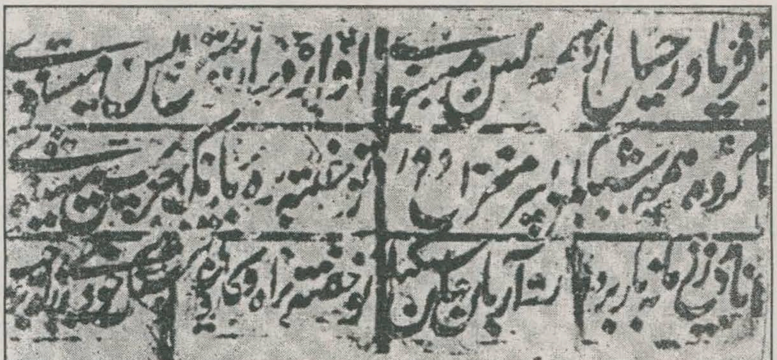

110.برهانپور - مقبره عادل شاهہ. کتبو نمبر 36 (حصو 2)

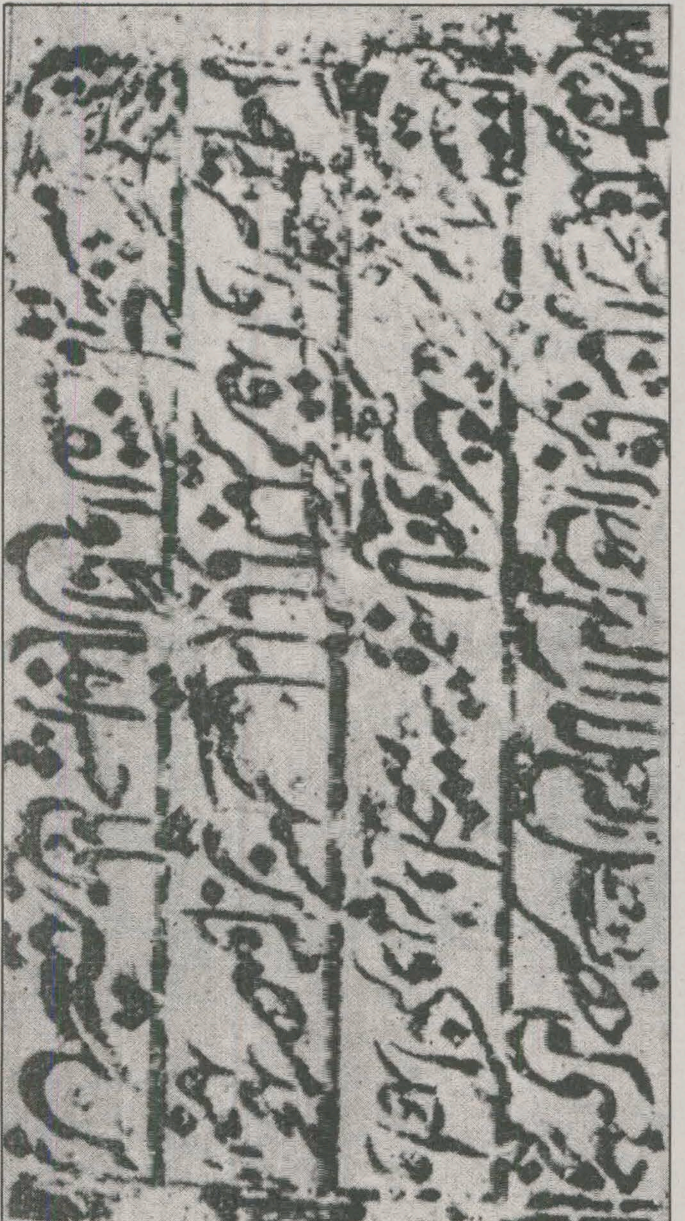

111.برهانپور – مقبره عادل شاه. ڪتبو نمبر 36 (حصو 3)

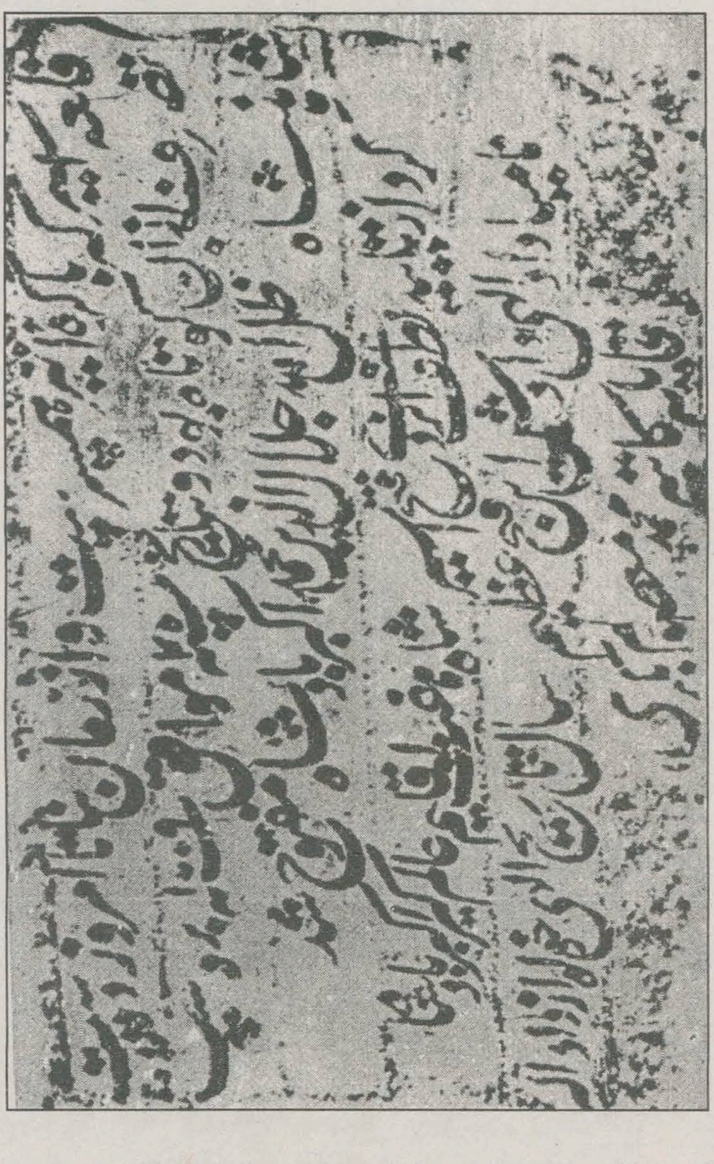

112. قلعو امير داخلي دروازو. ڪتبو نمبر 37 الف

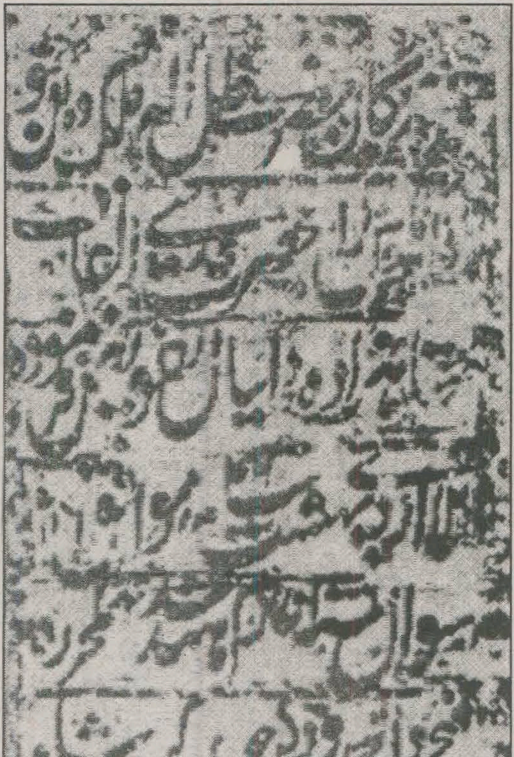

113. قلعہ اسير داخلي دروازو. ڪتبو نمبر 37 ب

114.جیپور میوزم (نراز تلاۓ). کتبہ نمبر 41

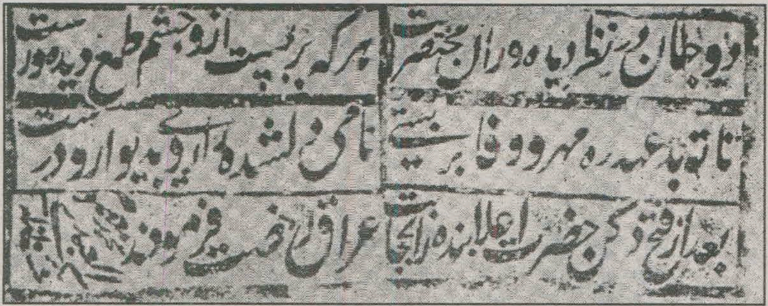

115.خانقاه حمیدالدین ناگور کتبو نمبر 42

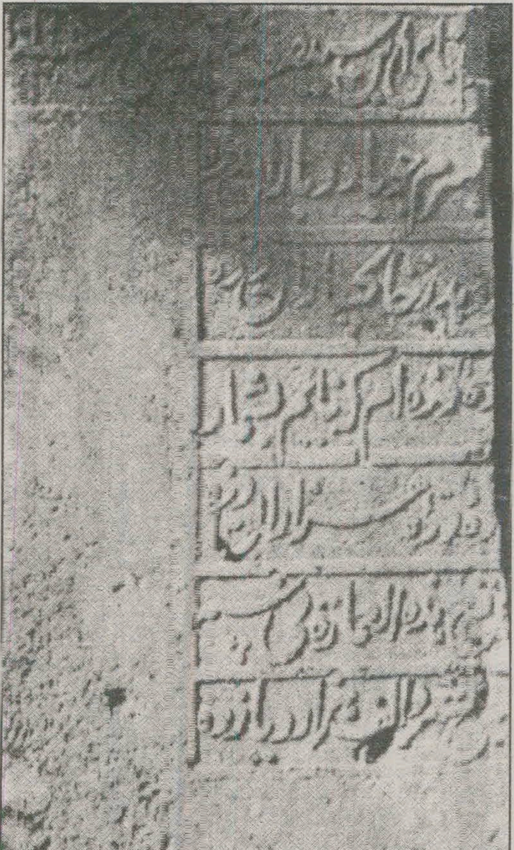

116.شاھ جو ڳوٺ. کتبو نمبر 44، ص 363

117.خانقاه حميدالدين ناگور. كتبو نمبر 49

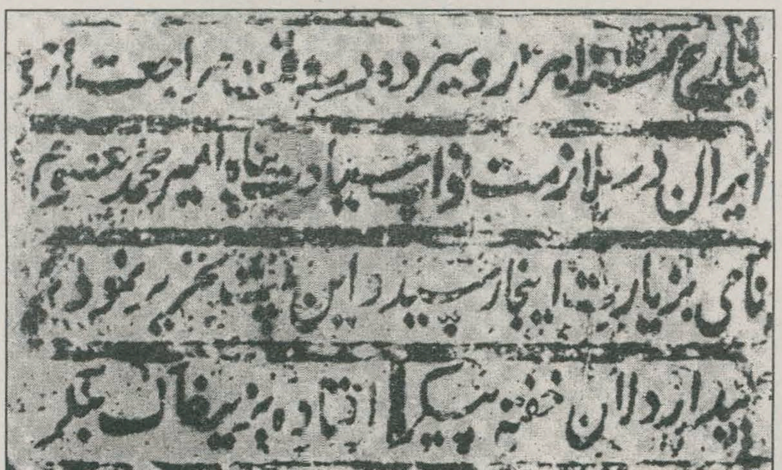

118.خانقاه بابا اسحاق مغربي (ناگور). كتبو نمبر 50

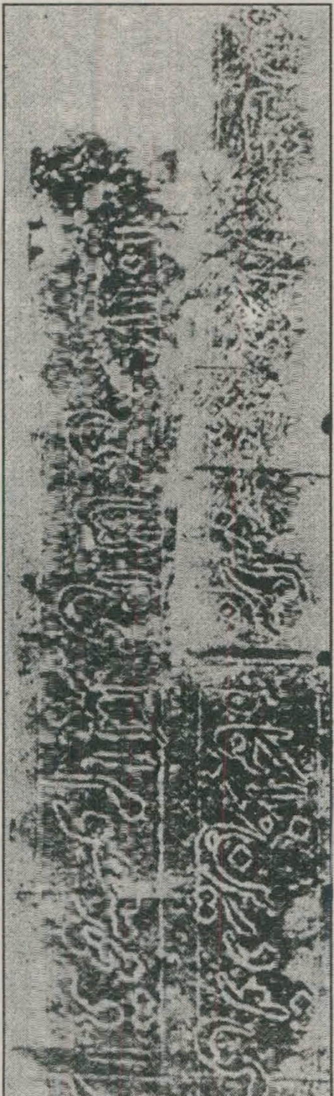

119. جهيور نزار كلان. كتبو نمبر 53

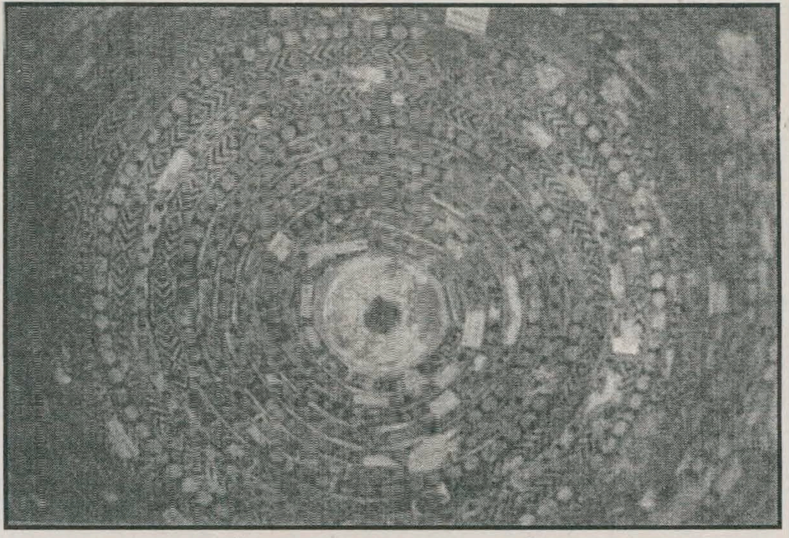

مير معصوم شاهہ جي مناري جي ڇت تي چٽسالي ءَ جو نمونو

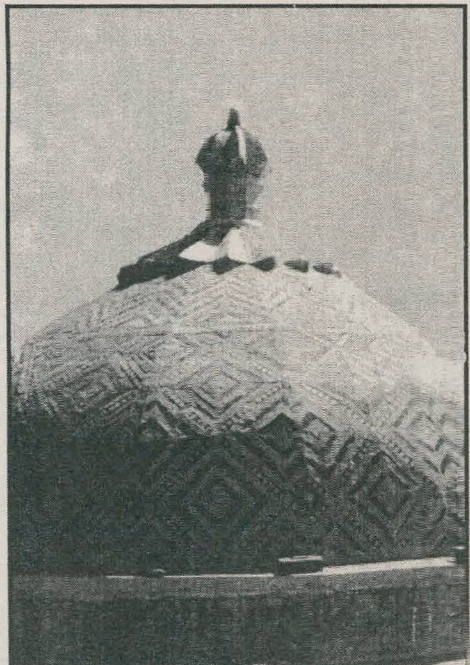

گنبذ جو مٿاهون حصو

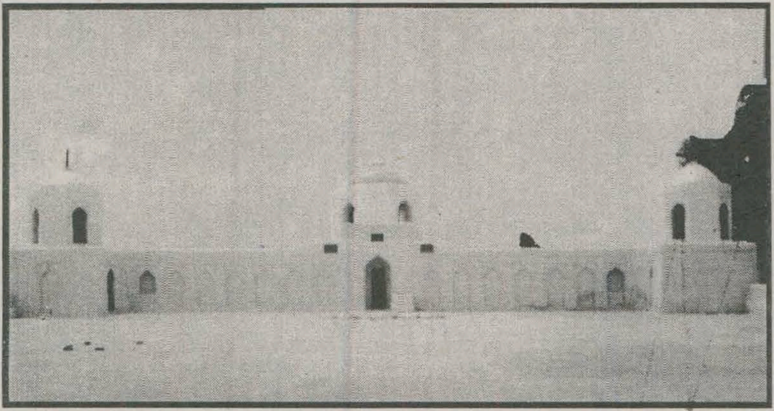

روهڙي ۾ ٽڪريءَ مٿان مير معصوم شاهه جي تعمير ڪرايل عيد گاهه

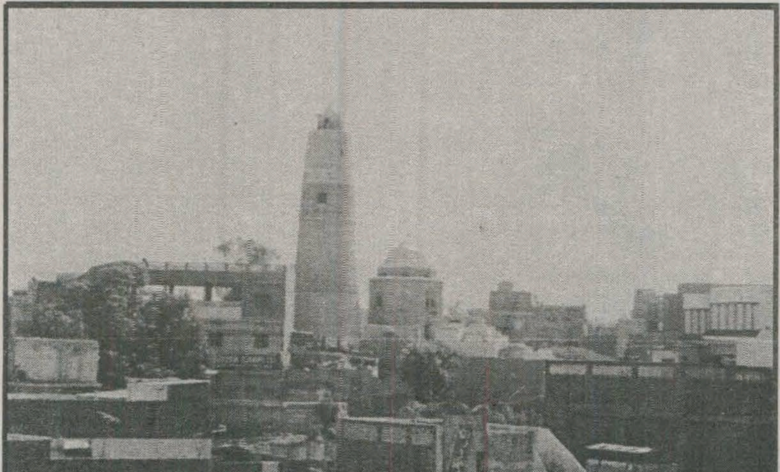

شهر وچ ۾ مير معصوم شاهه مُناري جو خوبصورت ڏيکُ

ڏسٽي - 1

(شخصيتن، قومن ۽ قبيلن جي فهرست)

(الف)

آخوند محمد اسحاق بکري 62، 65، 84
آغا سلطان ميرزا 202
آصف خان 77، 125
آصف خان ثاني 75
ابراهيم بيگ 104
ابوالبقا اوزبڪ 167
ابوالبقا امير خان 178
ابوالفضل 68، 79، 125، 126، 129، 164، 165، 258، 260
ابوالفضل بن مير عدل 30، 124، 246
ابوالحسن بيهقي 15
ابوالحسن بن اعتماد خان 246
ابوالحسن (برادر نورجهان) 163
ابوالحسن نجم الدين علي عمري المعروف ابن الصوفي 15
ابوالنبي اوزبڪ 243
ابونصر خوافي 130
ابوالمعالي بن اعتماد خان 246
ابوالقاسم حيدربيگ ايواغلي 135
ابوالقاسم بن اعتماد خان 246
احسن ڪربلائي 173
احمدجام زنده پيل 143، 363، 364
احمدعلي (صاحبِ هفت آسمان) 192
احمد ترخان 41
احمد بن محمد النجفي (صاحبِ سراج الانساب) 15
اختر علي شاهه بن مظهر علي شاهه معصومي 250، 251
ارغون 21، 38، 46، 51، 67، 200، 201، 373
ارسڪن 22
ارباب علي شاهه معصومي (چيف آفيسر) 250، 251
ارباب علي شاهه بن نورعلي شاه معصومي 250
اسمٿ 166
اسماعيل قلي خان 79
اسڪندر بيگ ترڪمان 150
اسدالله شاهه معصومي 201
اعظم خان 92
اعتماد خان (صوبيدار گجرات) 73، 81، 82، 83، 84، 85، 87
اعتماد خان (گورنر بکر) 246
اعتماد الدوله 75
افسر صديقي 347
افضل خان 125
افغان 150، 191
اقبال علي شاهه معصومي 251
اڪبر، جلالدين محمد 68، 65، 60،

59، 69، 70، 71، 73، 75، 79،
82، 83، 84، 85، 88، 89، 92،
93، 94، 97، 99، 102، 105،
114، 115، 116، 117، 122، 123،
124، 125، 126، 128، 129، 130،
131، 132، 133، 134، 135، 147،
149، 150، 151، 152، 159، 163،
164، 165، 166، 167، 168، 169،
170، 174، 175، 185، 225، 226،
229، 235، 252، 259، 260،
265، 334، 337، 339، 344،
346، 349، 350، 351، 353،
354، 356، 357، 358، 359،
360، 361، 369
الغ بيگ 103
الغ بيگ ميرزا سمرقندي 234
الياس توبچي 104
الهہ بردي تولکچي 104
الهہ ورايو شاهہ ولد مير حسين علي
شاهہ معصومي 250
امام موسيٰ کاظم 1، 7، 12، 13،
15، 16، 37
امام جعفر صادق15، 16، 37
امام محمد باقر 37
امام زين العابدين 37
امام حسين 37
امام غزالي 143
امام رضا 143
امام زاده هارون ولايت 155، 364
امني، ملاغني خوافي 267
امداد شاهہ ولد حاکم علي شاهہ
معصومي 251
اميد علي شاهہ ولد نواز علي شاهہ
جيلاني 13
اميدي تهراني 272
امير ذوالنون ارغون 5، 8، 9، 18، 21،
22
امير تيمور گورگان 1
امير قلي مهردار 41
امير شجاع الدولہ والدين ذوالنون بهادر 5
انگريز53، 234، 395
اوزبک (قبيلہ) 116، 132
ايرج ميرزا ولد خانخانان 265
انيسي 265
ايسٽوک 340
ايليٽ 257، 264، 373

(ب)

بابا اسحاق مغربي 368
بابا احمد (برادر محمود بکري) 41
بابا چوچک (اتک محمود بکري) 41
بابا حسن ابدال (ولي قنڌاري) 1، 2،
3، 4، 6، 7، 11، 12، 17، 18، 24،
120، 122
بابر، ظهيرالدين 3، 5، 21، 22، 24،
56، 57، 256، 335، 336، 337
باغ علي خائف 188

باقي ترخان 27، 35، 38، 51، 87،
94، 100
باقي بيگ اوزبڪ 243
باقر علي شاهہ معصومي 250
بختيار بيگ 103، 111، 112
بخشي نظام الدين 63، 69
بدايوني، ملا عبدالقادر 27، 65،
74، 91، 175، 191، 204، 246،
254، 257، 258، 259، 260،
261، 264، 273، 274، 279
برٽن226
برمڪي (قبيلہ) 264
بسنت راءِ ولد رائسنگ 104
بقائي مشغولي 90، 265، 267
بکري بيگم (بنت سلطان محمود) 70
بلقيس بيگم مريم مڪاني 158
بلب ذر رانوڙ 103
بلاخمن 26، 231، 349، 350
بلوچ 45، 245
بنياد بيگ 83
بهادر خان فاروقي 124، 125، 243،
بهادر شاهہ ظفر 163
بهادر قوردار 103
بهادر ملڪ 104
بهادر خان 104، 129، 128، 245
بهاءُ الدين زڪريا ملتاني 46
بيربل 164
بيرم خان 170، 264، 360
بيگ محمد توقبائي 83، 86
بيگلار 48
بيبي دردانہ 373
بيبي راڻي 31
بيبي فاطمہ 7
بيبي مغلي 31

(پ)

پاينده محمد ترخان 41
پاينده محمد قريشي 40
پناڻ 3، 8، 245
پناهہ علي شاهہ معصومي 11، 25
پني افغان (قبيلہ) 111
پوراني سادات 48
پورچوگيز 34
پوڪرداس 11
پيدرو بريٽو رولن 34
پير سنائي 66
پير علي گوهر شاهہ 202
پير علي محمد راشدي 11، 12، 14،
28، 55، 60، 66، 120، 195،
204، 228، 230، 234، 235، 271

(ٻ)

ٻائي خان ولد خسرو چرڪس 245
ٻيم دلپت 103

(ت)

تاج شيرازي 265
ترخان (قبيلہ) 35، 38، 63، 67،
200، 201، 334، 373

ترخان ديواني 79
ترک (قبيلہ) 26، 43
ترسون خان 77
تردي بيگ 58
ترمذي 1، 20، 28
تقي اوحدي (بلياني) 156، 192، 268، 272، 273
تقي کاشي 1، 16، 56، 60، 143، 146، 147، 155، 156، 157، 174، 175، 176، 177، 193، 194، 203، 204، 268، 271، 272، 276، 277، 278، 279، 327
تکدري (قبيلہ) 5
توڏرمل 77
تيمور 51
تيمور بدخشي 77
تيموري (قبيلہ) 23، 203
(ٿ)
ثابت علي شاهہ معصومي (سردار) 249
(ج)
جاني بيگ ترخان 41، 67، 68، 94، 95، 96، 98، 100، 101، 106، 107، 108، 110، 123، 124، 128، 167، 201، 265
جان بيگ 104
جانش بهادر 103
جاڙيجا (قبيلو) 47
جارالله امام اعظم 50
جبار بردي 79، 80
جتوئي بلوچ 43
جگمل (برادر سرنال ديو) 84
جلال ملتاني 15
جلال بخاري اُچي 106
جلال الدين قورچي 259
جمال الدين احمد (مؤلف عمدة الطالب) 15
جوهر خان 40
جهانگير، نورالدين 75، 134، 141، 147، 163، 166، 167، 168، 169، 170، 171، 174، 175، 188، 240، 241، 242، 245، 265، 346، 369، 370، 371
جيمس ڊارميسٽيٽر 336
جي.ايچ.مارشل 361
جي يزداني 362
(ڄ)
ڄام فيروز سمو 106
ڄام نظام الدين سمو 23
(چ)
چراغ دهلوي 106
چنگيز 51
(ح)
حاتم سنيلي 258
حاجي بيگم 70
حاکم علي 251

حامد علي 340، 341،
حافظ شيرازي 143
حبيب الله کوٹريجو 201
حسام الدين راشدي 6، 63، 108، 128، 157، 255، 257
حسن علي عرب 103
حسن خان (حاکم همدان) 160
حسن علي شاه بن شهباز علي شاه معصومي 250، 251، 249
حسين بن علي 37
حسين علي بن همت علي شاه معصومي 250
حسين خان جاگيردار 258، 259
حسيني ساداتِ 16
حکيم شفاعي 156، 269
حکيم يعقوب خان 238
حکيم عين الملک 259، 261
حمزه بيگ 40، 41
حميده بانو بيگم 59
حيائي 90، 267
حياتي 265
(خ)
خان خانان ميرزا عبدالرحيم 67، 80، 85، 86، 89، 94، 102، 113، 264، 265، 266
خان اعظم ميرزا عزيز کوکلتاش 77، 78، 79، 80، 125، 164
خان آرزو 192
خاقان ترکستان 139
خاکي گل بان 103
خاکي بيگ 103
خبس (ملازم معصوم کابلي) 79
خدا بندو صفوي 114
خسرو بن جهانگير 163، 164، 167، 240،
خواجہ ابوالقاسم (ديوان گجرات) 83
خواجہ ابراهيم حسين 261
خواجہ باقي 34، 41
خواجہ باولي 361
خواجہ حسام الدين 103
خواجہ حسن 340
خواجہ خضري 103
خواجہ شمس الدين ماخولي 41
خواجہ طاهر وصلي 95
خواجہ عبدالله انصاري هراتي 256
خواجہ غياث الدين علي آصف خان ثاني 73
خواجہ محمد احمد 339
خواجہ محمد چشتي مودودي 236، 245
خواجہ محمد حسين 41
خواجہ محمد قوربيگي 128
خواجہ محمد مقيم بخشي 103، 256
خواجہ محمد هاشم قنذاري 120، 229
خواجہ ناصر 77

خواجہ نظام الدین احمد بخشي 30، 61، 72، 73، 76، 80، 83، 84، 85، 86، 89، 90، 92، 190، 191، 198، 199، 254، 255، 256، 257، 258، 260، 261، 267، 268
خيام 143

(د)

دانيال ميرزا 117، 124، 125، 128، 129، 164، 165
دائود خان 112
دريا خان 112
درويش محمد 41
درويش محمد انباردار 47
دليپ 107
دولت خان 40
دولت خان لوڏي 104، 107، 110
دودمان گورگاني 163
دوست محمد 40
ديبي پرشاد 347، 352، 353
ديوان نندیرام 202

(ڊ)

ڊاڪٽر انصار زاهد خان 188
ڊاڪٽر بلوچ 349
ڊاڪٽر دائودپوٽو 11، 12، 17، 29، 32، 55، 66، 172، 174، 198، 199، 201، 202، 203، 271، 360، 373
ڊاڪٽر رضوي 127، 129
ڊاڪٽر رياض الاسلام 115، 116، 117، 130، 131، 143
ڊاڪٽر عبدالله چغتائي 166، 351، 352، 362، 363، 368، 369
ڊاڪٽر محمودالحسن صديقي 33، 373
ڊاڪٽر هنرفر 155

(ذ)

ذارو ولد راجا توڏر مل 104، 107
ذاريجا 44، 45

(ذ)

ذڪاء الملڪ فروغي 272

(ر)

راجا علي خان فاروقي 124
راجا توڏرمل 77، 107، 164
راجا نارائڻداس 76، 77
راجپوت 59، 77، 126، 163
راءِ بختاور سنگھ 261
راءِ سرجن 79
راءِ رائسنگ 105
راءِ درگا 86
راءِ مانسنگ 76، 164
راءِ زاده بهلول 44
راول مهاراجا جيسلمير 233، 341
رحمان داد ولد خانخانان 265
رسول بخش شاھ بن ثابت علي شاھ معصومي 249
رستم سلطان 103
رضي الملڪ (ملقب سلطان احمد شاھ باني احمد آباد) 81

رضوي 48
رڪن عالم ملتاني 46
روضہ ڏٽي رحمتہ الله عليہ 62
(ز)
زينڪ ترخان 41
زين خان ڪوڪہ 79
زينت بيگم (همشيره طهماسپ) 158
(س)
سام ميرزا 268
سال النگي 103
سبز واري سادات 1، 7، 35، 36، 48
سبڪتگين 257
سدي علي رئيس 33، 63
سرنال ديو (واليءِ سروهي) 84، 85
سراج الدين محمدقاسم مختاري 15
سراج الدين (محرڪ تاليف سراج الانساب) 15
سردار خان 243
سرخ بدخشي 79
سعيد نفيسي 16
سعيد خان چغتائي 165
سڪسينا 350
سڪندر علي شاهہ معصومي 53، 54
سمہ (قبيلہ) 31، 43، 253
سنبل (ملازم شاهہ بيگ) 22
سوڍا (قبيلہ) 47، 265
سوري (قبيلہ) 174
سومرا (قبيلہ) 199
سلجوقي (قبيلہ) 155، 225، 364
سليم (جهانگير) 124، 126، 163، 164، 165، 338
سليمہ سلطان بيگم 170، 360
سلطان ابراهيم ادهم 4
سلطان احمد شاهہ (بانيءِ احمدآباد) 81
سلطان بايزيد 160
سلطان بيگم مير يار حسين جلاير 230
سلطان حسين بهادر 4
سلطان حسين ميرزا بايقرا (واليءِ خراسان) 21، 22
سلطان حسين ميرزا صفوي (واليءِ قنڌار) 116
سلطان زين العابدين ڪشميري 261
سلطان سليمان 160
سلطان سنجر سلجوقي 155
سلطان علي ارغون 39
سلطان قلي بيگلار 41
سلطان مقيم بيگلار 41
سلطان محمد مهردار 40
سلطان محمود شاهہ سوم (مقلب سلطان مظفر) 81، 82، 85، 86، 87، 89
سلطان محمود (واليءِ احمدآباد) 81
سلطان محمود بکري 3، 5، 6، 24، 25، 26، 27، 28، 33، 34، 38، 39، 44، 45، 47، 48، 51، 53،

66، 69، 70، 71، 73، 74، 81، 94، 100، 114، 185، 210، 253، 255، 256
سيد ابي طالب محمد (جد مير كلان) 37
سيد ابراهيم (جد ميركلان) 37
سيد احمد 12، 13، 16
سيد احمد بن حسن جنيدي 16
سيد اسماعيل 14
سيد امام الدين 11، 13
سيد امير انصاري 9، 10
سيد بركون بن مير كلان 36
سيد بنده علي 103
سيد بهاء الدين بخاري 102، 112
سيد بيگ بن معصوم بيگ صفوي 114
سيد ثعلب (جدمير كلان) 37
سيد جعفر (جد مير كلان) 37
سيد جعفر 36، 37
سيد جلال بخاري 83
سيد حسن محمد (جد مير كلان) 37
سيد حسين 16
سيد حسين زنجيرپا 7، 8، 11، 12، 13، 15، 16، 17، 18، 20
سيد حوارزم شاه 13، 14
سيد درويش 103
سيد رضا 12، 13
سيد سليمان ندوي 31
سيد شاه بزرگ 15، 16
سيد شمس الدين 11، 13
سيد شير مرتضيٰ 11، 13
سيد صالح 15
سيد طالب بن ميركلان 36
سيد عبدالجليل (شاه مقصود) 371
سيد علاؤ الدين 11، 13
سيد علي 11، 13
سيد علي (جد مير كلان) 37
سيد علي ابن الحسن بن العقيل حسيني 36
سيد علي شاه ولد حاكم علي شاه معصومي 251
سيد علي شير بن مير زكريا 237
سيد علي شيرازي 31
سيد علي قادري 14
سيد عماد 13، 14، 16
سيد عين الدين 13، 18، 117، 120
سيد قطب الدين 17، 18
سيد لطيف 349
سيد محمد 12، 13، 237
سيد محمد (جد مير كلان) 37
سيد محمد بن مير كلان 36
سيد محمد بزرگ 11، 238
سيد محمد بزرگ بن مير زكريا 238
سيد محمد شير قلندر 120، 122، 233
سيد محمد نور 14
سيد محمود 11، 12
سيد محمود (جد مير كلان) 37

سید محمود بن میر کلان 36
سید مغفور (جد میر کلان) 37
سید موسیٰ اصغر 16
سید میر شاھہ 13
سید میر علي 103
سید میر کلان کابڑوتي 29، 32، 33، 34، 35، 36، 37
سید میر مرتضیٰ 10، 13
سید ولي (جد میر کلان) 37
سید هاشم 14
سید هارون 13، 15، 16
سید هیبت الله (جد میر کلان) 37
(ش)
شاھہ اسماعیل ثاني 114
شاھہ اسماعیل صفوي (شاھہ ایران) 21، 22، 131، 134، 158، 269، 346
شاھہ بابا امر 153، 160
شاھہ بداغ خان 354، 355
شاھہ بیگ (مغلیہ گورنر قندار) 118، 121، 241
شاھہ بیگ ارغون (غاصب سنڌ) 3، 5، 21، 22، 23، 24، 25، 34، 42، 45، 51، 57، 81، 106
شاھہ بیگ خان 107
شاھہ بیگ خان کابلي 102، 338
شاھہ پیکن بن حضرت شاھہ عالم 86
شاھجهان 3، 163، 166، 186، 188، 232، 358
شاھہ حسن ارغون 9، 24، 25، 33، 42، 44، 45، 46، 47، 50، 51، 53، 56، 57، 58، 59، 64، 70، 81، 252، 253
شاھہ حسین نکودري 34، 40
شاھہ حسین میرزا ولد بھرام میرزا 114
شاھہ خیرالدین جیلاني 237
شاھہ رخ میرزا (والئ خراسان) 1، 4، 6، 18
شاھہ شمس تبریز 14
شاھہ صفي صفوي 371
شاھہ طهماسپ صفوي 15، 114، 115، 116، 131
شاھہ عالم گجراتي 31
شاھہ عباس اول 114، 116، 150، 151، 153، 154، 155، 174
شاھہ عباس صفوي 60، 61، 112، 130، 135، 137، 147، 148، 156، 158، 159، 162، 192
شاھہ عباس قنڌاري 117
شاھہ عبداللطیف ڀٽائي 38
شاھہ عبدالکریم بلڙي 31
شاھہ قاسم انوار (معین الدین علي) 16، 143
شاھہ قطب الدین (شیخ الاسلام بکر) 26، 49
شاھہ قطب الدین هروي 26
شاھہ قلي 72، 79، 255

شاهه محمد مکي 210
شاهه محمد ڪلاتي 114
شاهه نعمت الله ولي 157
شاهه نواز خان (صاحبِ ماثر) 180
شجاع شيرازي 265
شريف پاشا 148، 151، 152
شريف خان 117
شفيع لاهوري 172، 174، 217، 242، 340
شڪرالاهي سادات 48
شڪرالله شيرازي 49
شڪيبي 265
شمس الدين ابوعلي نجفي 15
شمس الله قادري 171، 336
شمشير بيگ 104
شهاب الدين احمد خان نيشاپوري 71، 73، 75، 83
شهباز علي بن مير بزرگ ثاني 237، 236، 238، 249، 250، 251
شهريار 163
شيباني (قبيلو) 152، 174
شيرخان فولادي 82، 85، 103
شيرشاهه سوري 56، 57، 59، 143
شيرمحمد 41
شيرازي سادات (قبيلو) 48
شيرويه خان 79
شيخ ابراهيم بخشي 79
شيخ احمد کتو 362
شيخ اسحاق فاروقي بکري 71، 72، 254، 255
شيخ پنجو 258
شيخ پرڪيو 68
شيخ جمال بختيار 79
شيخ حميد درٻيلائي 64، 65
شيخ حميدالدين ناگوري 158، 194، 362
شيخ زين العابدين تاديبادي 142
شيخ سعدي 63، 255، 272
شيخ صادق علي 204
شيخ عبدالله 51
شيخ عبدالله الهڏنو حيدرآبادي 258
شيخ عيسيٰ سنڌي جندالله 31، 51
شيخ فريد بکري 30، 65، 71، 72، 73، 125، 179، 180، 181، 191، 192، 234، 239، 240، 245، 255، 338
شيخ فريد بخاري 126، 128
شيخ مبارڪ (والد ابوالفضل) 68
شيخ مبارڪ ناگوري 258
شيخ محمد غزنوي 88
شيخ محمد (برادر بدايوني) 258
شيخ محمدهروي (شيخ الاسلام نتو) 49
شيخ محمود افضل الملڪ ڪرماني 367
(ص)
صابر علي شاهه معصومي 53
صادق علي شاهه ڪابڙوتي 36

صالحہ بیگم (والده مجاهد خان) 47
صباح الدین (صاحبِ بزم تیموریہ) 264
صرفي ساؤجي 90، 267
صدیق 267، 268
صفائي استرآبادي 20
صفائي اصفهاني 20
صفائي اندرجاني 20
صفائي بروجردي 20
صفائي تبریزي 20
صفائي خراساني 20
صفائي نصرپوري 20
صفائي سنڌي 20
صفائي نراقي 20
صفائي قزویني 20
صفائي قمي 20
صفائي کرماني 20
صفائي ملا میري 20
صفائي یزدي 20
صفر بیگ 79
صفدر خان 126
صفوي (قبیلہ) 16، 22
(ض)
ضیاءُ الدین کاشي 130
(ط)
طاهر محمد نسیاني 63
(ع)
عادل خواجہ (والد فاضل کوکلتاش) 6
عادل شاهہ فاروقي 278، 331، 356، 357
عالمگیر اورنگزیب 163، 358
عباس اقبال 3
عباس علي شاهہ بن حسن علي شاهہ معصومي 249
عبادالله فیاض 135
عبدالرحمان بن کمال الدین 13
عبدالرحمان بن ابوالفضل 126، 129
عبدالرحمان (کاتب تذکرة الانساب) 14
عبدالرزاق بن حسین مشهور بہ گل سرخ 36
عبدالباقي نهاوندي 73، 74
عبدي رازي 90، 268
عبداللطیف 104
عبدالله یزدي 68
عبدالله خان ثاني 174
عبدالله خان اوزبک 115، 117
عبدالخالق گیلاني 52، 68
عبدالغفور بن مولوي احمد 13
عبدالغني (امیراکبر) 103
عبدالحئي حبیبي افغاني 3، 10، 195، 233، 371
عتابي تکلو، حسین بیگ 157، 270
عثماني ترک 148
عرب (قبیلہ) 373
عرب شاهي 48

عريضي (قبيلو) 48
عرفي 265، 266
عزت علي ڪابلي 104
عسڪري ميرزا 256، 335، 336، 337
عطار، فريدالدين 143
عمر شاهه (مقدم) 47
علامه محمد جان السندي الحنفي 68
علامه عبداللطيف بن مخدوم عثمان دربيلائي 68
علي اڪبر جعفري 158، 366، 367
علي بن ابي طالب 37
علي بن حامد ڪوفي 200
علي پاشا 148
علي حسن ارغون 39
علي رضا آگاهه 145
علي شير نوائي 16، 203
علي محمد ڪوڪلتاش 40
علي مراد اوزبڪ 76
علي مردان شاهه معصومي 249
علي مردان خان بهادر 103
عنايت علي شاهه معصومي 250
عهدي شيرازي 90
عيسيٰ ترخان 25، 27، 33، 34، 35، 51، 70، 81، 253
عيسيٰ زميندار 80
(غ)
غازي بيگ ترخان 62، 63، 117، 128، 165، 167، 241، 242، 243، 255، 265، 371
غزنوي 225
غلام علي شاهه (مترجم معصومي) 202
غلام شاهه بن مير عباس شاهه معصومي 250
غيوري 265
(ف)
فاضل ڪوڪلتاش 3، 6، 24، 39
فتح ولد جاني بيگ ترخان 108
فخري هروي 70
فردوسي طوسي 143
فرخ بيگ 104
فريدون برلاس 103
فقيرقاسم (ڪاتب تفسير الواحدي) 374
فقير محمد ترخان 41
فيضي 68، 164، 191، 258، 260، 261، 268
فيضي سرهندي 127
(ق)
قاطعي 188
قاسم ڪوڪو 70، 103
قاضي ابوالمعالي بخارائي 258
قاضي ڏتو سيوهاڻي 50، 63، 64، 66
قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو 63، 64
قاضي صدرالدين 63
قاضي عبدالله 51
قاضي علي بن اسماعيل 230

قاضي فخرالدين 230
قاضي قاضن 31
قانع، میر علي شیر 13، 28، 62، 193، 200، 237، 238، 239، 244، 254
قرا بیگ ترخان 103
قربان علي معصومي 251
قزاق خان 243
قزلباش (قبیلہ) 133، 140
قطب شاهي سادات 48
قطب الدين خان 76
قلندر لال شهباز 32، 35، 36، 37
قلي محمد 104
قلیچ بیگ میرزا 273
قلیچ خان 76
قوت علي شاهہ معصومي 54، 251، 374
قیصر روم 139

(ڪ)

ڪامران میرزا 335، 336
ڪامي 265
ڪزنس 225، 226، 230
ڪلهوڙا (قبیلہ) 188، 373
ڪلیم 265، 266
ڪننگھام 340، 361
ڪوڪلتاش (قبیلہ) 24
ڪوڪو ترخان 41
ڪين 369

(ک)

کابڙوٽي سادات 28، 236

(گ)

گلبدن بیگم 59
گلچین معاني 135، 272
گلرخ بیگم 360
گورڌن راول 103
گیسو خان بکاول بیگي 71

(ل)

لانگاھ (قبیل ہ) 44، 46
لطفي منجم 90، 268
لکیاري سادات 28، 58

(م)

ماڇي (قبیلہ) 42
مازندراني 48
مالکرام 347
مبارزالدولہ شاهہ شجاع (شاهہ بیگ ارغون) 5
متیاري سادات 28
مجاهد خان 47، 71
محب ترخان 41، 46
محب علي خان بن میرخلیفہ 70، 71
محب علي خان 74، 78، 79
محمد ابراهیم خلیلي 6
محمد بن علي مشهور بہ مکہ 36
محمد جعفر بن قاضي عبدالسلام 202
محمد حسین شیخ 83
محمد حسین آزاد 143، 364

محمد حسين قريشي 360، 359
محمد خان شيباني 21، 22
محمد خان نيازي 103، 107
محمد رضا بن عبدالواسع بن داروغه کهر 201
محمد رضا فکري 269
محمد زکريا 236، 237، 238
محمد زمان باقي چهاردانگي 104
محمد سعيد مارهروي 170، 361
محمد سراج الدين رفاعي مخزومي 15
محمد شجاع 30
محمد شيرازي 265
محمد صادق خان 77، 94، 95
محمد صادق خان بخشي 79
محمد صالح (صاحب مکاتيب مختلفه) 135
محمد علي روضاتي 15
محمد علي شاهه معصومي 195
محمد علي شاهه ولد حاکم علي شاهه معصومي 251، 374
محمد قلي تنکري بودي 104
محمد مقيم بن امير ذوالنون 22، 70
محمود بن سبکتگين 5
محمود بن امير ولي بخاري 188
محوي 265
مخدوم اشرف 258
مخدوم امير احمد 202، 203، 227، 349
مخدوم بلال 50، 63، 64
مخدوم رکن الدين (يگانهٔ عصر) 50
مخدوم عبدالعزيز ابهري 63
مخدوم فخرپوٽو 63
مخدوم فضل الله 50
مخدوم قاضي عثمان دربيلائي 50، 66، 67، 68
مخدوم ميران 50
مخدوم نوح 68
مخصوص خان 79
مرشد قلي چولک 104
مريد خان سرمدي 104
مراد بيگلار 41
مراد بن اکبر پادشاهه 124
مراداب خان ولد ميان نورمحمد 238
مطرني سمرقندي 175، 273
مطربي بخارائي 16
مطلب خان 79
مظفر خان 73، 77
مظفر علي شاهه بن همت علي شاهه معصومي 250
معصوم بيگ صفوي 114
معصوم کابلي 78، 79، 80
معصومي سادات 230، 233، 235، 245، 247، 248، 249، 373
مقصود بيگ 104
مگٿيجا 185
ملا احمد ٺٽوي 115، 191

ملا حالتي 90
ملا حيفي ساؤجي 90
ملا شاهہ محمد شاهہ آبادي 259
ملا محمد ساڪن ڪنگري 62، 65، 66
ملا محمود 104
ملا محمد صدر مدرس 62
ملا اميني يا امين (خوافي) 90
ملڪ قمي 267
ملڪ محمد ڪوڪو 40
ملڪ مقرب خان 126
ملڪ ياقوت 126
ملوڪ شاهہ ابن حامد 258
منور علي شاهہ ولد غلام شاهہ معصومي 60، 250
منوچهر بيگ 131، 132، 133، 138، 140، 141، 142، 149، 151
منشي موهن لال 336
موسوي سادات 1، 16
موسيٰ 14
مولانا جامي 177، 194، 203، 253
مولانا روم 63، 255
مولانا ضياء الدين 50
مولانا عبدالله مفتي ملتاني 50
مولانا فضل الله 50
مولانا مراد علي 233
مولانا يوسف 50
مهدي بياني 135
ميان وَهيہ 68
مير ابوالخير 34
مير ابوالفتح 40
مير ابوالقاسم بن سيد صفائي 29، 30، 213، 236، 246، 247، 251
مير ابوالقاسم بيگلار 41
مير ابوالقاسم نمڪين 111، 112، 113، 165، 167، 178، 187، 222، 230، 246
ميرابوالمظفر 79، 83، 86
مير ابومسلم 40
مير ابوتراب 83
ميرانور (باقيات ميرفتحي) 36
مير اماني 90
مير ارباب علي شاهہ 224
مير احسان علي بن ميرلطف الله 237، 238
مير اسدالله ثاني 238
مير اسدالله 'ساقيءِ ڪوثر' بن سيد علي شير 237، 238
مير بزرگ ولد مير معصوم 14، 15، 16، 61، 122، 132، 133، 142، 189، 194، 200، 213، 214، 226، 227، 230، 233، 236، 237، 238، 239، 240، 241، 242، 243، 244، 245، 248، 249، 250، 333، 334، 341، 345، 347، 351، 352، 353، 367، 368، 371، 372، 374

مير بزرگ ثاني بن سيد علي شير 237، 238، 250، 373
مير جعفر علي (باقيات فتحي) 36
مير جعفر علي شاهه معصومي 224
مير جملہ ارغون 40
مير حميد بن محمود ساربان 34، 41
مير حبيب الله ابواسحاق 83، 86
مير حسين علي شاهه 224، 250
مير خسرو بن سيد طالب بن ميرڪلان 36
مير دوست مير آخور 40
مير سفر ارغون 40
مير سلطان قلي بيگ 40
مير سيد قاسم 40
مير سيد محمد (ميرعدل) 30
مير شاهه محمد ارغون 40
مير شرف الدين 83
مير شريف وقوعي 90
مير شجاع بن مير ابوالقاسم 222، 236، 247، 248
مير صالح 83
مير صادق علي بن مير فتحي 36
مير صفائي 20، 21، 23، 24، 26، 27، 29، 30، 31، 32، 47، 48، 49، 51، 52، 53، 54، 122، 214، 216، 224، 249، 374
مير عباس علي بن مير حسن علي معصومي 249
مير عبدالفتاح (برادر محمود بکري) 45
مير عبدالرزاق 40
مير عدل امروهوي 185، 246
مير عزيز الله بن سيد محمد بزرگ 237، 238
مير عزت علي بن مير لطف الله 238
مير عزت الله 237
مير عظيم علي شاهه 224
مير عليگہ ارغون 40
مير عليڪ 56
مير علي اڪبر شاهه 224
مير علي مراد خان 202
مير عنايت علي شاهه 224
مير عنايت الله بن سيد علي شير 237، 238
مير عماد 13، 14
مير عيوضي 265
مير غلام علي آزاد 327
مير غوث علي شاهه 224
مير فاضل 236
مير فتحي (باقيات ميرڪلان) 36
مير فرخ ارغون 40
مير فيض علي شاهه 224
مير قاسم ڪيبڪ پوش 40
مير ڪرم شاهه بن مير عزيزالله 237، 238
مير ڪوچڪ 41
مير ڪيبڪ ارغون 40
مير کسيو خان بڪاولي بيگي 74

مير گلاب شاھ بن مير عزيزالله 237، 238
مير لعل شاھ 224
مير لطف الله بن سيد محمد بزرگ 237، 238
مير محمد زڪريا بن مير بزرگ 237، 238، 245
مير محمد فاضل بن مير صفائي 30، 31، 223، 247
مير محمد قلي 40
مير محمد علي شاھ 224
مير محمد مسڪين ترخان 41
مير محمود ساربان 40
مير مراد علي 347
مير مظفر (باقيات مير ڪلان) 36
ميرزا ابوالغيث بخاري 77، 254، 255
ميرزا احمد خليل مرعشي 3
ميرزا احمد نيشاپوري 192
ميرزا بيگ سالار قلي 103
ميرزا بيگ قاشقال 79، 80
ميرزا پير محمد 254
ميرزا حڪيم 116
ميرزا خان 79
ميرزا خسرو چرڪس 245
ميرزا رستم صفوي قنڌاري 117
ميرزا شاھ مسعود 34
ميرزا شادمان 40
ميرزا صائب 269
ميرزا علي بيگ 132
ميرزا علي بيگ قورچي 139، 140
ميرزا غالب 109
ميرزا فولاد خان 115
ميرزا قنڌاري بن مير بزرگ 236، 244
ميرزا قاسم 41
ميرزا قاسم ايلچي 40
ميرزا محمد 103
ميرزا محمد مقيم 77
ميرزا محمد خان نيشاپوري 156
ميرزا مظفر صفوي قنڌاري 117، 118
ميرزا نورالدين محمد 360
ميرڪي سادات 48
ميلث 26، 373

(ن)

ناصرالدين خلجي 350
ناهيد بيگم 70
نائب علي شاھ ولد اخترعلي شاھ معصومي 250
نرسنگ راءِ بنديلہ 164
نصرالله فلسفي 150
نظام الدين علي خليفہ بابر 70
نظام الدين هروي 71، 72
نظامي گنجوي 192
نظيري 265، 266
نواب علي 77
نورالدين فارسي 14
نورالحسن 267
نورجهان 73، 95، 163

نور علي شاهہ معصومي 12، 204، 235، 249، 250
نورمحمد (بزرگ سکر) 13
نورمحمد (امير اڪبراعظم) 103
نورمحمد پنّي حيدرآبادي 198

(و)

وارث علي شاهہ بن نور علي شاهہ معصومي 250، 251
والي داغستاني 194
وريل شاهہ ڪابڙوٽي 36
وزير خان 73
وقوعي تبريزي 148
وقوعي مير شريف نيشاپوري 265، 268
وليم ميوئر 202

(هہ)

هارون حضرت 12، 15، 16، 17
هاشم داعي 83
هاشم شايق آفندي 195
هالو (مقدم) 47
هتورام 371
هزاره (قبيلہ) 5
همايون، نصيرالدين 56، 57، 58، 59، 114، 143، 147، 159، 163، 166، 174، 187، 191، 256، 258، 335، 336، 337، 364
همت علي شاهہ معصومي 250
هلاڪو 51
هندو علي ڪابلي 40
هندال 335، 336
هندو 229، 150
هيوز 226

(ي)

يادگار علي سلطان روملو 30
يادگار محمد ڪوٽوار 41
يارمحمد خان ڊاڪٽر 128
يارمحمد ترخان 41
يولقلي بيگ انيسي شاملو 98، 99، 108
يزيد 51
يوسف ميرڪ 112، 178، 179، 183، 184
يوسف زئي افغان 150

ڏسٽي - 2

(شهرن، ڳوٺن، علائقن، ملڪن، قلعن، عمارتن، مڪانن، محلاتن، منارن، مسجدن، مقبرن، خانقاهن، مزارن، يادگارن، جبلن، غارن، باغن، ندين، تلاون، ڪتبخانن، ڇاپخانن ۽ ادارن جي فهرست)

(الف)

آستانہ خواجہ خضر 230، 231

آسير (خانديش) 101، 122، 123، 124، 125، 126، 127، 128، 129، 131، 132، 164، 165، 225، 333، 334، 357، 360، 361

آگرو 58، 74، 78، 126، 128، 129، 165، 166، 167، 169، 170، 172، 225، 240، 241، 242، 258، 269، 333، 334، 340، 360، 361، 367، 369

آمو درياھ 20

اٽڪ 91، 261

اُجين 127، 354

اجمير 76، 233، 258، 338

اُچ 31، 44، 45، 49، 57، 111

احمدآباد 73، 77، 82، 85، 91، 256، 261، 267، 337

احمد نگر 129، 358

اُدگير 339

آذر بايجان 147، 148، 149، 160، 161

اُدي پور 77

اردبيل 147

ارغنداب 9، 120، 335، 336

ارمنستان 148، 211

اران 147

اشڪلچہ 9، 20، 29، 120

اصفهان 148، 156، 157، 194، 206، 225، 268، 269، 270، 272، 355، 364، 367

افغانستان 1، 225، 226، 253، 334

اڪبري مسجد (فتحپور) 348

اڪراد 152

الور (اروڙ) 43، 187، 230

الهہ آباد 88

امرڪوٽ 59، 68

أنڙپور 108

انڌيري محل (اُدگير) 339

ايدر 73، 77، 76

ايروان 152، 153، 154، 206

ايران 15، 16، 21، 60، 55، 80، 114، 115، 116، 117، 130، 131، 132، 133، 134، 139، 140، 142، 143، 150، 151، 152، 153، 154، 155، 156، 157، 158، 162، 163، 165، 167، 168، 169، 174، 176،

177، 178، 195، 225، 226، 245،
253، 256، 268، 269، 270،
333، 334، 361، 362، 364،
366، 367، 368، 370، 372،
(ب)
بازار مسجد (بيانه) 340
باغبان 22، 45
باغِ اُميد 272
باغ سليم سلطانه بيگم (مذڪر)
127، 170، 360، 370
باغِ معصوم (قندار) 120
بانڪي پور 135
بني ڪلوڙان 44
بخارا 115، 253
بدايون 258، 261
بدخشان 115
برٽش ميوزم 198، 202
بروجرد 147
بريلي 261
برهانپور 31، 51، 122، 123، 125،
126، 127، 128، 129، 334
356، 357
بڙوده 77
بست 21
بساور (ضلعو بدايون) 258، 259
بغداد 253
بکر 3، 20، 23، 24، 25، 26، 30،
33، 34، 43، 45، 47، 48، 49،
51، 52، 53، 65، 67، 68، 70،
71، 72، 73، 74، 76، 92، 94،
96، 97، 98، 99، 100، 102،
110، 111، 112، 113، 119، 120،
121، 122، 133، 134، 142، 149،
153، 155، 158، 167، 168، 169،
170، 171، 176، 181، 183، 184،
185، 187، 188، 201، 206، 207،
209، 231، 237، 240، 242،
246، 252، 253، 254، 255،
256، 333، 335، 338، 346، 370
بلوچستان 142، 157، 158، 253،
366، 367
بلند دروازه فتحپور 128، 348
بلخ 5، 115
بمبئي 203
بمير 260
بنگال 56، 71، 77، 78، 80، 94،
174، 335، 336، 337
بنگال ايشياٽڪ سوسائٽي 198،
202، 349، 350
بهار 77، 78، 79، 94
بهاولپور 202
بيانه 127
بيدر 339
بيگاري بند، سکر 373
(ٻ)
ٻير لوءِ 57، 187

(پ)
پاٽ 59، 64
پاڪستان 157، 364
پنجاب 98، 128، 167، 207، 233، 253
پنجاب يونيورسٽي 201، 202
پنجوائي (نزد قنڌار) 2
پير ڳوٺ 62
(ت)
تاجڪستان 1
تاشڪند 148
تاپباد 142، 363، 364
تبريز 147، 148، 151، 154، 160، 206
تربت احمد جام 143، 363، 364
ترپولي دروازو (نزد تلاءِ اجمير) 128
ترڪستان 139، 153
ترڪي 1
ترمذ 20
توران 115، 116، 131، 176
تهران 15، 147
(ٺ)
ٺٽو 25، 27، 31، 33، 34، 42، 47، 48، 49، 81، 108، 110، 117، 128، 167، 188، 224، 238، 244، 252، 253، 265
(ٽ)
ٽانڊه 79
ٽلٽي 42
ٽوڙه 258
(ج)
جامع مسجد آسير 127
جامع مسجد برهانپور 356
جامع مسجد بکر 52، 176
جامع فرخ ٺٽو 224
جوڌپور 347
جونا مالي 123
جونپور 71
جوڻ 59، 143
جهلم پل 235
جيپور 169، 370
جيپور ميوزم 361، 371
جيسلمير 105، 121، 122، 132، 133، 142، 168، 233، 347
(چ)
چار باغ، پپرلوءِ 57
چانڊڪ (لاڙڪاڻو) 94
چبوتره طفيل خان (قلعه آسير) 129
چهل زينه (نزد قنڌار) 3، 118، 119، 120، 336،
(ح)
حاجي پور (پاٽنا) 78، 338
حجاز مقدس 7، 59، 64
حرمين شريفين 1، 225
حسن ابدال 6
حضرموت (شهر صور) 4
حيدرآباد 173
حيدرآباد دکن 272

(خ)
خاش 157، 366
خاصہ خيل 96
خانہ کعبہ 50
خانقاه بابا اسحاق مغربي 368
خانقــاه حميدالديــن نــاگوري 351، 362، 367
خانقاه شيخ احمد کتّو 362
خراســان 1، 21، 22، 23، 26، 29، 32، 38، 42، 47، 115، 116، 117، 130، 132، 138، 140، 147، 152، 169، 174، 176، 177، 193، 194، 197، 203، 361
خوگرد جام 16
خوارزم 50
خوني برج (قلعہ بکر) 45
خيرپورميرس 204
(د)
دادو 22، 28
دانديــش (خــانديش) 150، 174، 355، 357
درپيلـــو 64، 67، 94، 107، 183، 374، 186
درگاهہ قلندر 32
دکـــن 124، 125، 128، 129، 140، 150، 164، 206، 244، 260، 267، 268، 269، 335، 336، 337، 349، 350، 353، 355، 356، 359، 361، 362، 369
دلارام فراه 142، 372
دمشق 253
دولت آباد 1، 148
دهلـــي 106، 111، 114، 166، 207، 225، 266، 337، 338، 340، 347
ديبال پور (مالوه) 76
ديرو غازي خان 241
(ڊ)
ڊونگر پور 77
(ڏ)
ڏار 127، 353
(ر)
راڏپور 47
رام باغ (آرام باغ) 232
راوي 99
رنٿنبور 258
رودخانہ سعدل پور 127
روضۂ هارون ولايت 155
روم 1، 160، 162
روهـــڙي 57، 70، 110، 187، 198، 208، 209، 230
ريگستان (نزد سمرقند) 234
ري (موجوده تهران) 147
(ز)
زاهدان 158
زمين داور 5، 9، 21، 117
زنجان 147

(س)

ساپان 123، 125، 129
ساڈپيلو 121، 229، 230، 231، 232
سارنگپور 337، 355
سبزوار 1، 143
سپيروان 120
سجستان 233
سراوان 157، 366، 367
سرپوزه (ٽکر) 335، 336
سُرخان درياهه 20
سرڪيچ (نزد احمدآباد) 85، 86
سروهي 84، 85، 337
سعدل پور 127، 353
سکر 13، 25، 48، 52، 53، 71، 110، 120، 174، 183، 187، 206، 207، 209، 210
سکر پراڻو 53، 195، 209، 234، 237، 245، 249، 271، 373
سکر واهه (پراڻو نارو) 373
سلطانيه 147
سمرقند: 1، 115، 234، 253
سنندج 147
سنڌ: 5، 9، 18، 20، 21، 22، 23، 24، 25، 26، 29، 31، 32، 33، 34، 35، 38، 39، 42، 43، 47، 48، 49، 50، 51، 56، 57، 58، 59، 64، 65، 66، 68، 70، 80، 81، 82، 87، 89، 90، 94، 95، 98، 100، 101، 102، 104، 105، 106، 107، 108، 110، 112، 116، 117، 123، 124، 128، 130، 133، 134، 142، 143، 150، 165، 174، 184، 185، 186، 191، 198، 199، 200، 202، 209، 210، 234، 238، 242، 246، 253، 254، 255، 256، 265، 266، 271، 334
سنڌالاجي 373
سنڌي ادبي بورڊ 202، 203
سيتاسر 121، 207، 230، 231
سيدپور 245
سيوهڻ 25، 28، 29، 32، 34، 35، 36، 58، 63، 64، 102، 165، 253
سيوي 22، 30، 80، 110، 111، 112، 113، 118، 119، 123، 225، 246، 247
سيوستان 28، 112

(ش)

شادي آباد (ماندو) 127، 244، 354، 355
شال (ڪوئيٽا) 22، 245
شاهه جو ڳوٺ (ٺٽون ديرو) 363
شڪارپور 235، 250
شمشير غار (درميان مارڪوه) 2
شمس آباد 260، 337
شروان (شاوران) 211
شيراز 355
شيروان 211

(ص)
صفۂ صفا (ستين جو آستان) 230، 231
(ط)
طوس 141
(ع)
عـراق 140، 147، 169، 176، 361، 362، 363
عطاپور (نزد بدايون) 261
علي پوٽہ (ڳوٺ) 33
عمـارت سلطان نـاصرالدين (اُجيـن) 127، 354
عمارت شاهہ بداغ 354
عمر ڪوٽ 265
عيدگاهـ روهـڙي 110، 208، 209، 230، 231
عيدگاهہ مسجد (بيانہ) 348
(غ)
غزني 117، 225، 335، 336
غور 5
(ف)
فتحپور 88، 334، 338، 360
فراه 142، 372
فرغانہ 21، 22
فقيرن جو تڪيو (جيسلمير) 341
فيض محل (آرامگاهہ معصوم) 121، 227
(ق)
قزوين 130، 147، 148، 270
مسجد سيد قوت علي شاهہ 54
قطب مينار دهلي 111، 225
قلعۂ اٽڪ 235
قلعۂ اختيارالدين 22
قلعۂ دلاور 44
قلعۂ سيوراءِ 43، 44
قلعۂ لالنگ 125، 129
قلعۂ نهاوند 160
قم 147
قنـــدار 1، 2، 3، 6، 7، 8، 9، 20، 22، 23، 26، 32، 59، 68، 80، 87، 111، 112، 113، 114، 116، 117، 118، 119، 120، 121، 122، 123، 130، 132، 133، 142، 150، 151، 157، 187، 188، 201، 206، 225، 228، 229، 233، 234، 241، 242، 243، 244، 245، 270، 333، 335، 336، 337، 338، 364، 371، 372
قنوج 57
قومي عجائب گهر (ڪراچي) 192
(ڪ)
ڪـــابل 3، 5، 9، 21، 23، 26، 78، 116، 150، 163، 206، 335، 336، 337
ڪاشـــان 55، 130، 146، 147، 148، 151، 154، 155، 158، 176، 194، 268

ڪاڪڙي 94، 183، 184
ڪامگڙه 123
ڪاهان 45
ڪتبخانہ آستانہ قدس (مشهد) 135
ڪتبخانہ آصفیہ 198، 202
ڪتبخانہ تهران يونيورسٽي 135
ڪتبخانہ ٽالپري حيدرآباد 271، 173
ڪتبخانہ خدا بخش (پاٽنا) 198
ڪتبخانہ سالار جنگ (بهاولپور) 202
ڪتبخانہ مليءَ تهران 15
ڪتبخانہ ملا فيروز (بمبئي) 202
ڪتبخانہ مجلسِ تهران 135
ڪربلا 29، 32، 148
ڪرمان 133، 147، 157
ڪروهي (پهاڙي) 123
ڪشمير 94، 116، 150، 206، 260، 261، 337
ڪعبتہ الله 50
ڪلڪتو 202
ڪليڪٽري سکر 209
ڪنگري (پير ڳوٺ) 62
ڪوڪنج تنگيز 154
ڪوڪنده 76
ڪوهڪ (ايراني بلوچستان) 157، 158، 367
ڪوه شوراب 372
ڪوئيٽا 22، 188
ڪيچ 112
ڪيڪا 76

(ک)

کابڙوٽ (ضلعو دادو) 28

(ڳ)

ڳاهن (ضلعو دادو) 22

(گ)

گجرات 30، 31، 51، 56، 61، 63، 65، 69، 70، 71، 72، 73، 74، 80، 81، 82، 84، 85، 87، 88، 89، 90، 92، 94، 111، 116، 124، 150، 174، 184، 190، 191، 199، 200، 201، 235، 247، 254، 255، 256، 257، 265، 266، 267، 273، 311، 313، 322، 324، 370، 390، 404، 405، 406، 407، 408، 417، 418، 419، 420، 430
گدیسر تلاءُ (جيسلمير) 347
گرجستان 149، 153
گنج شهيدان، ٺٽو 34
گنبد عالي (مسجد صفائي بکر) 53
گنجہ 161
گنجابہ 112
گوا 34
گواليار 129، 141، 337، 350
گورستان معصومي 42، 111
گوشت (ايراني بلوچستان) 366

(ل)

لات مسجد (ذار) 353
لاهور 57، 59، 70، 92، 94، 95،

97، 98، 99، 116، 124، 130، 131، 184، 240، 241، 242، 256، 265، 266، 267، 338، 355، 357، 358، 359
لاهوري دروازو (ملتان) 46
لاهري بندر 335، 336، 337
لاڙڪاڻو 94
لڪي 33
لنگر (نزد قنـدار) 1، 6، 7، 8، 16، 44، 120، 143
لئنسڊائون پُـل 230، 232
(م)
مارڪوه (جبل، نزد قندار) 20
ماسڪو 148
مالوه 353
مالي ڳڙهه 123، 129
مانچسٽر 1
ماورا النهـر 5، 21، 22، 101، 174، 234
محلهٔ آهنگران ناگور 352
محمد نگر 86
محڪمهٔ اسناد قديمه 374
مدينو 51، 64
مذڪر 127
مراد آباد 238
مراغه 147
مزار شريف 1
مدهاڪر (ڳوٺ) 169
مزار ميرابوالقاسم 222
مزار مير معصوم 217
مزار مير محمد فاضل 223
مزار مير سيد صفائي 214
مزار مير بزرگ 213
مستونگ 245
مسجد اقصيٰ (گجرات) 235
مسجد اڪبري (گجرات) 235
مسجد جهازنما 231
مسجد دلڪشا (گجرات) 235
مسجد صابر علي 54
مسجد علـي (اصفهـان) 155، 194، 225، 333، 364، 367
مسجد منزلگاهه 229
مشـــــهد 4، 16، 135، 143، 146، 147، 363، 364
مصر 15
مطبع حميديه، لاهور 11
مطبع نولڪشور، لڪنو 166، 170
مطبع چراغ، اجمير 233
مطبع يوسفي، لڪنو 68
مقبرهٔ خواجه باولي (بيانه) 127
مقبرهٔ شاهه بداغ 331
مقبرهٔ عادل شاهه (برهانپور) 357
مقبرهٔ محمد غوث گواليار 350
مڪران 133
مڪلي 42، 101، 128
مڪو 64، 65

ملتـــــان 42، 45، 46، 57، 100، 112، 245
منارۀ جام (افغانستان) 225
منارۀ معصـوم (سـکر) 209، 225، 226، 227
منزلگاھ معصوم 187، 229
مورچہ خورت 154
ميانج 148
ميرپورماتيلو 70

(ن)

ناگور 82، 127، 194، 352، 368، 369
نخجوان 148، 151، 206
نرائہ تلاۓ (جيپور) 169
ننگر ٺٽو 23، 34
نيشاپور: 1، 143
نيل ڪنٺ (ماندو) 354، 355

(و)

وچ ايشيا 115، 116
وزيرآباد 235

(ھ)

ھـــــرات 9، 21، 22، 132، 142، 270، 364، 372
ھرمز 130
ھفت چاھ، سکر 234
ھمدان 147
ھندســـتان 6، 7، 21، 23، 56، 71، 73، 89، 100، 105، 114، 115، 116، 117، 118، 123، 130، 131، 132، 133، 150، 152، 154، 157، 158، 163، 166، 174، 176، 177، 179، 180، 182، 187، 188، 190، 193، 194، 206، 232، 234، 251، 252، 253، 257، 258، 266، 269، 270، 334، 359، 367

(ي)

يحيٰ پور 71
يار ڪان (ضلعو ديروغازي خان) 371
يزد157

ڏسٽي - 3

ڪتابن (مطبوعہ /خطي) مخزنن، مقالن ۽ اخبارن جي

فهرست

(الف)

آثــار اڪبــري (تــاريخ فتحپــور سيڪري) 170 ، 361، 370

آرڪيــالاجيڪل ســروي آف انديــا رپورٽ 166

آريا (مخزن، ڪابل) 6

آزاد خزانہ 268

آئين اڪبري: 26، 188، 231، 235

اپي گرافيا 11

اپي گرافيا اندو مسليمڪا 350

اسڪندرنامہ 194

اقبال نامہ 195، 334

اڪبر نامــہ 59، 60، 73، 78، 79، 82، 84، 85، 104، 111، 112، 115، 116، 117، 118، 123، 125، 126، 130، 131، 133، 153، 158، 165، 167، 195، 257، 260، 365، 368

الاسدية انساب سادات اعلويہ 15

المسجدي في انساب الطالبين 15

المشــجر الڪشــاف التحقيــق اصــول السادة الاشراف 15 ۔

الوحيد-سنڌ آزاد نمبر: 340

الور ايند روهڙي، ٽي.پي.آر. اي.ايس واليمر- ون: 340

انتخابات نادره: 347، 352، 353، 370

انيس العاشقين: 171، 274، 297، 314

انســڪرپشــن فــرام ادگيــر، بــدار ڊســٽرڪٽ ايڪســٽريڪٽ فــرام رپــورٽ آف جــي.ايــچ مارشــل آف آرڪيالاجيڪل بلڊنگس: 361

اورينٽل ڪاليج مخزن: 340، 172

انٽيڪئٽيز آف سنڌ: 230، 340

(ب)

بابر نامہ: 24، 266

بحرالاثمار: 261

بحرالاسرار: 188

بزم تيموريہ: 264، 266

بليٽن ناگپور ميوزيم: 357

بياض: 330

بياض (بانڪي پور): 135

(پ)

پــارس (مخــزن، ڪراچــي): 1، 16، 146، 203

پرشــين انســڪرپشــنس آف آگــره

سکندره اینڈ نارنال باءِ ایچ. بلوچ مین 369
پنج گنج معصوم: 192
پيوهند هاي ايران و پاڪستان: 366

(ت)

تاريخ افغانستان در عصر گورگاني: 3، 10، 119، 120، 142، 371، 372
تاريخ الفي: 259
تاريخ بلوچستان: 371
تاريخ بهادرخاني: 199
تاريخ بيهقي: 15
تاريخ جلال يزدي: 131
تاريخ سنڌ (معصومي): 1، 2، 8، 9، 12، 16، 17، 26، 29، 32، 33، 34، 35، 43، 44، 45، 46، 47، 49، 52، 63، 64، 65، 66، 67، 70، 71، 80، 90، 92، 93، 96، 97، 102، 104، 105، 118، 119، 128، 193، 198، 199، 200، 201، 202، 227، 239، 256، 271، 336، 340، 349، 352، 373
تاريخ طاهري: 63، 101، 243، 255
تاريخ (مخزن، دڪن): 192، 195، 272، 336، 350، 352، 353، 354، 357، 361، 362، 370
تاريخ عالم آراي عباسي: 130، 133، 148، 149، 150، 151، 152، 154
تاريخ فرشته: 81، 191، 235
تاريخ فيروزشاهي: 31
تاريخ ڪشمير: 259
تاريخ گزيده: 199
تاريخ مظفري: 274
تاريخ مظهر شاهجهاني: 58، 73، 95، 111، 112، 113، 131، 178، 179، 183، 184، 185، 231، 232
تاريخ مراة الجنان: 199
تاريخ هند (ايليٽ): 264، 373
تبيان: 68
تحفة الڪرام: 6، 7، 13، 28، 29، 69، 87، 98، 101، 108، 109، 117، 128، 193، 200، 225، 227، 236، 237، 238، 254، 245، 255، 266
تحفه مدد پناه لزائرين الحج: 11
تخت جمشيد علي سامي: 273، 355
تذڪرة الشعراء: 175
تذڪرة الانساب: 14
تذڪرهٔ اميرخاني: 112، 113، 240
تذڪرهٔ جهانگيري: 16، 90
تذڪرهٔ ميخانه معاني: 143
ترخان نامه: 1
تزڪ جهانگيري: 235، 349، 360
تفسير الواحدي: 374
تنوير (مخزن، ڪراچي): 122، 233، 347، 348

(ٽ)

ٽرانسيڪشن آف دي آرڪيالاجيڪل سوسائٽي آف آگره: 369

ٽريولس ان دي پنجاب اينڊ افغانستان: 336
(ج)
جام جم (مخزن، ڪراچي): 257
جامع الانساب: 15، 16، 17، 18
جامع المراسلات: 135
جامع رشيدي: 260
جغرافيائي بلوچستان: 367
جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي: 336، 339
(چ)
چچنامہ: 198، 199، 200
چهل حديث: 259
(ح)
حبيب السير: 199
حصن الحصين: 260
حياتِ معصوم: 11، 28، 54، 55، 60، 66، 120، 195، 204، 249، 340
(خ)
خرد افروز: 259
خلاصتہ الاشعار: 1، 56، 146، 147، 268، 279، 368
خمسہ متحيره: 193، 194، 195، 270
(د)
دائرة المعارف اسلاميہ: 20
دواوين (ديوان) معصوم: 203
دهخدا: 50
ديوان: 271
ديوان رباعيات معصوم: 203
ديوان قاسم انوار: 16
ديوان نامي: 193، 204
دي انسڪرپشن آف ڏار اينڊ ماڏو باءِ، ظفر حسن: 354، 356
دي ڊڪين پاليسي آف مغلس (مضمون): 128
دي گارڊنس آف مغل انڊيا: 188
(ڊ)
ڊان روزنامہ: 340
ڊسٽرڪٽ گزيٽيئر سکر: 226، 227
(ذ)
ذخيرة الخوانين: 20، 24، 25، 28، 30، 52، 60، 62، 65، 71، 72، 74، 104، 107، 118، 119، 123، 128، 168، 171، 179، 180، 181، 182، 183، 185، 189، 191، 193، 206، 208، 210، 231، 233، 236، 240، 241، 242، 243، 244، 245، 247، 255
(ر)
رامائڻ: 259
روز روشن: 156، 171، 172، 283، 297، 331
روضة السلاطين: 56
رياض الشعراءَ: 156، 283، 285، 302، 314، 331
ريحانة الادب: 4
رليجيئس اينڊ انٽليڪچوئل هسٽري آف دي مسلمس اِن اڪبرس رائن: 128

(ز)
زندگاني شاهہ عباس اول: 150
(س)
ساقي نامه معصوم: 203، 327
ساقي نامه شکيبي: 203
ستارۂ سنڌ-بهارنمبر: 340
سام ميرزا: 268
سراج الانساب: 15
سفرنامۂ محمد حسين آزاد: 143
سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جرنل: 34
سنگاسن بتيسي: 259
سم انڪرپشن فرام جوڌپور اسٽيٽ، راجپوتانہ: 351، 352، 362، 368
سم مسلم انسڪرپشن فرام گواليار اسٽيٽ: 350
سم انپبلشڊ انسڪرپشن فرام دي جيپور باءِ جي يزداني: 362
(ش)
شاهہ جو رسالو: 38، 39
شجرۂ سادات بکر: 13
شمع انجمن: 156، 171، 274، 290
(ص)
صاحب طبقات: 96
صبا: 268
صديق: 268
صحاح الاخبار في نسب السادات الفاطمية الاخيار: 15
صناديد سنڌ: 217
صنايع الحسن: 56
(ط)
طبقات اڪبري: 16، 61، 71، 72، 73، 76، 77، 78، 79، 80، 82، 83، 84، 85، 86، 87، 88، 89، 90، 92، 97، 104، 105، 106، 113، 119، 175، 190، 191، 193، 195، 198، 199، 255، 256، 257، 273، 274
طب يا مفردات نامي: 193، 198
(ظ)
ظفرالواله: 58
(ع)
عبدالرحيم خان خانان اينڊ هز لٽريري سرڪل بائي ڊاڪٽر سي آرنائڪ گجرات يونيورسٽي، احمد آباد: 266
عرفات العاشقين: 192، 269
عمدة الطالب في النساب آل ابي طالب: 15
(ف)
فرهنگ سخنوران: 20، 90
فياض القوانين: 135
(ق)
قاموس جغرافياي افغانستان: 2، 336
قصيده برده: 260
(ڪ)
ڪننگهامس رپورٽس: 340، 348
(گ)
گزيٽيئر آف سنڌ (هيوز): 229

گـل رعنــا: 156، 171، 192، 273، 274، 275، 276، 277، 290، 331، 332
گلستان سعدي: 106
گنجينهٔ آثار اصفهان: 155، 355

(ل)

لباب الالباب والقاب الاعقاب: 15

(م)

مــــاثرالامراء: 20، 60، 62، 65، 71، 72، 118، 119، 156، 169، 171، 180، 183، 190، 191، 193، 198، 208، 231، 245، 256، 274، 331، 355
مــاثر رحيمـــي: 27، 52، 70، 73، 82، 88، 95، 96، 97، 98، 99، 100، 104، 105، 106، 108، 191، 201، 264، 265، 266، 268
مثنوي حسن و ناز:193، 194، 195
مثنــوي راي و صــــورت: 177، 193، 194، 195
مثنوي ليلي و مجنون: 193
مثنوي مظهرالاثار: 56
مثنوي ناز و نياز: 193
مثنوي يوسف و زليخا: 177، 193، 195
مجمع التواريخ: 3، 7
مجمــع النفــائس: 156، 192، 273، 283، 290، 331، 332
مجمع شعراي جهانگير شاهي: 188
مجموعـهٔ مكاتيب مختلف: 135
مخزن الاسرار: 193، 194، 195
مخــزن الغرائــب: 204، 264، 274، 275، 276، 277، 278، 279، 282، 283، 290، 297، 314، 316، 318، 331
مطربي: 273
مراة احمدي: 73، 77، 82، 86
مراة سكندري: 31، 73
مـرزا غـازي بيـگ ترخان اور أس كـي بــــزمِ ادب: 63، 157، 165، 241، 255، 270، 347
مشكواة: 64
معارفـاعظم گڑھ: 331، 357
معجم البلدان: 259
معدن الافكار: 193، 194، 195، 370
مفتاح التواريخ: 336
مفردات معصومي: 198
مقـالات الشــعراء: 9، 27، 28، 56، 62، 193، 195، 200، 238، 239، 244، 255، 266، 274
مكلــي نامــ: 23، 87، 106، 188، 201،
منتخــب التواريــخ (بدايونـــي): 16، 29، 91، 119، 30، 62، 74، 77، 90، 96، 97، 105، 175، 193، 195، 246، 247، 254، 257، 258، 259، 260، 261، 264، 267، 268، 273، 274، 355

منشـات میـرزا ابوالحسـن منشـي الممالڪ: 135
مهاپارت: 259
مهراڻ (سماهي، حيدرآباد): 33، 63
(ن)
ناگپور ميوزيم: 357، 358
نامۂ نغز: 188
نتائج الافڪار: 171
نجات الرشيد رسالو: 160
نسخہ خطي پنجاب: 264
نشتر عشق: 156، 171، 274، 283، 290، 297، 314، 331
نقوش سليماني: 31
نگارستان سخن: 276
نور: 268
نئين زندگي (مخزن، ڪراچي): 173
(هہ)
هسٽري آف دي آرغونس اينڊ ترخانس آف سنڌ: 373
هفت آسمان: 192
هفت پيڪر: 195
هلال پاڪستان (روزنامہ، ڪراچي): 155، 366
همايون نامہ: 59
هنر و مردم (مخزن، تهران): 366، 367
(ي)
يادگار (مخزن، ايران): 158، 367
يادگار مراد علي: 233، 347

[All Rights are reserved]

1st Edition	1979	1000	Copies
2nd Edition	**2005**	**1000**	**Copies**

[Price: Rs. 260 - 00]

To be had from

SINDHI ADABI BOARD'S KITAB GHAR

Tilak Incline, Hyderabad

(Ph & Fax: 022-2633679)

E-mail Adress: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

Printed by Syed Sikander Ali Shah, Manager Sindhi Adabi Board's Pringing Press, Jamshoro and Published by Inamullah Shaikh Secretary, Sindhi Adabi Board, Jamshoro. Sindh-Pakistan.

Amin Al-Mulk

Mir Ma'sum Bakhari

•

(944-1014-A.H.)

By

Sayyed Hussamuddin Rashdi

SINDHI ADABI BOARD
JAMSHORO SINDH
2005

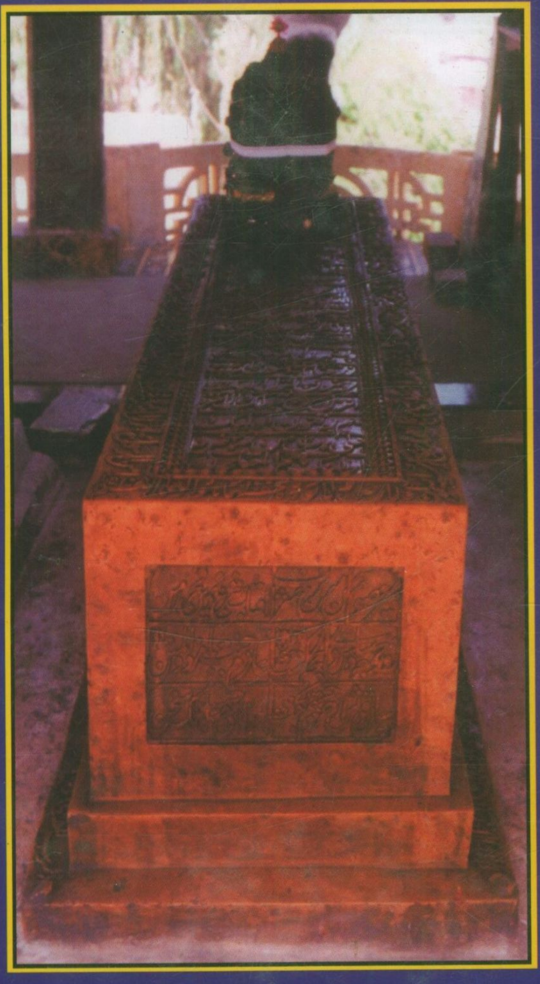

مير محمد معصوم بکريءَ جي مزار

Digitized By M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.